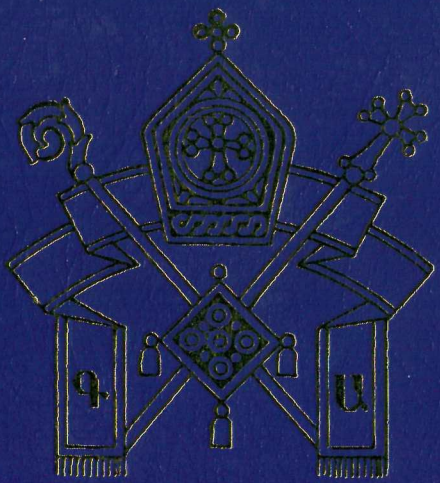

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ – ՄԾԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԴԷՄՔԵՐ ԵՒ ՆԻՒԹԵՐ

ԳԱՐԵԳԻՆ Ա.
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Կրօնական, Աստուածաբանական եւ Հայագիտական

ԵՐԿԵՐ

(Հայերէն Շարք, Բ. Հատոր)

Խմբագիր՝
Վազգէն Դուկասեան

Հրատարակութիւն՝
Հայկ եւ Էլզա Տիտիզեան Ֆոնտի

+429

Գարեգին Ա.
Աստուածաբանական եւ Հայագիտական
Մատենաշարը Ստեղծուած է
ի յիշատակ
Երջանկայիշատակ Տ.Տ. Գարեգին Ա.
Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին
Տէր եւ Տիկ. Հայկ՛ եւ Էլզա Տիտիզեանի կողմէ

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ – ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԴԷՄՔԵՐ ԵՒ ՆԻՒԹԵՐ

(Ներածական Էջեր)

ԳԱՐԵԳԻՆ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Գարեգին Ա. Աստուածաբանական եւ
Հայագիտական Մատենաշար Թիւ 4

Copyright © 2004 by
Karekin I Theological and Armenological Studies Series
All rights reserved, including the right of reproduction in whole or in part
in any form.

Manufactured in Canada

Typesetting and page design by Serop J. Terterian

Karekin I Theological and Armenological Studies Series was established in memory of His Holiness Karekin I, Supreme Patriarch and Catholicos of All Armenians by the Haig and Elza Didizian Fund.

Ձօն

Տիկին Խնկաբեր Տիտիզեանին

Ի նշան սիրոյ եւ յարգանքի

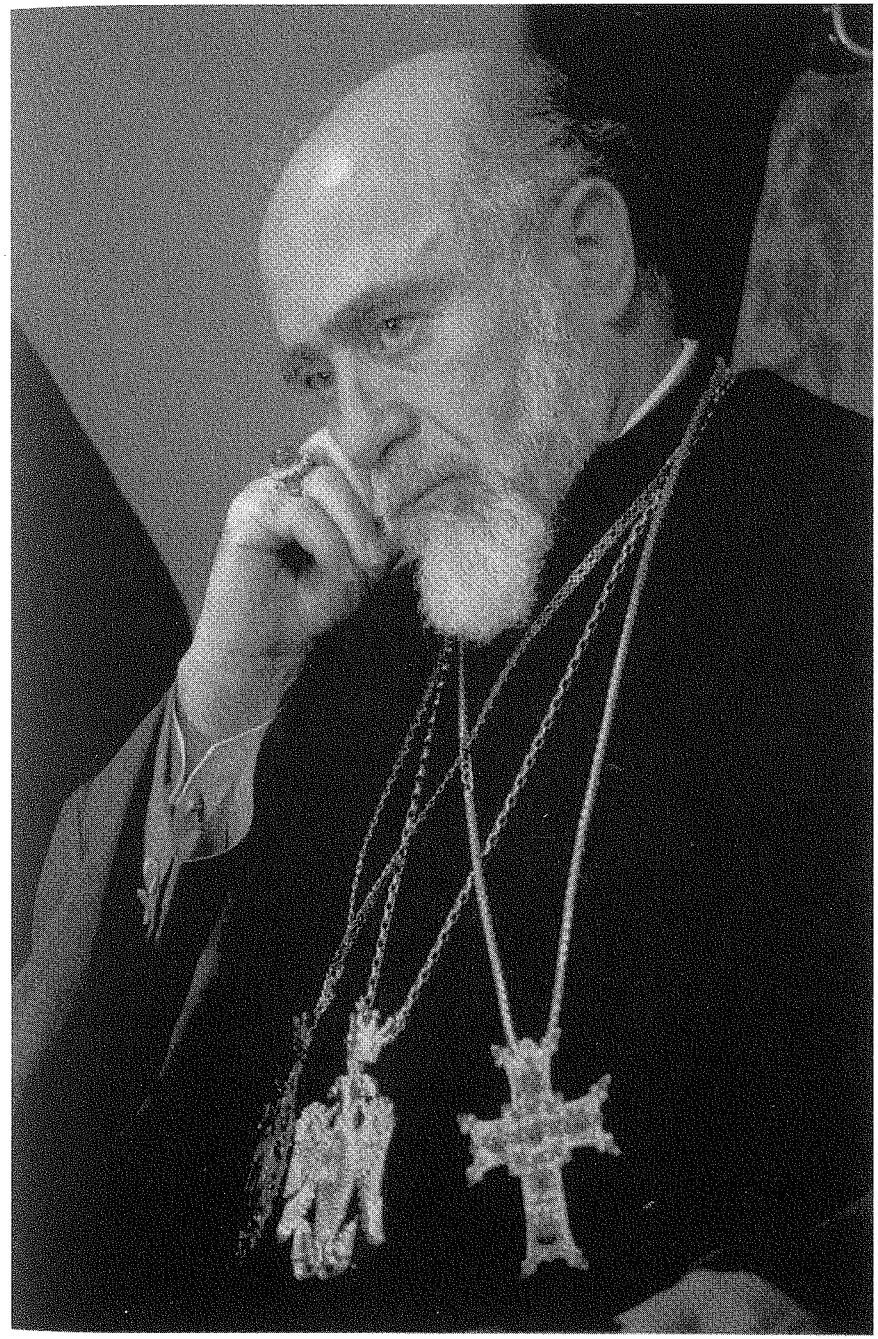

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Գարեգին Ա. Աստուածաբանական եւ Հայագիտական Մատենաշարի չորրորդ հրատարակութիւնն է այս գիրքը եւ այդ մատենաշարի հայերէն գիրքերու շարքին երկրորդ հատորը։ Անցնող երկու տարիներու ընթացքին յաջորդաբար լոյս տեսած են արդէն հետեւեալ հատորները.

- Karekin I In His Own Words
- Հայ Եկեղեցւոյ Աստուածաբանութիւնը Ըստ Հայ Շարականներու
- Building Bridges: The Ecumenical Journey of Karekin I.

Հայ Եկեղեցական-Մշակութային Դէմքեր եւ Նիւթեր *խորագրին ներքեւ այս հատորին մէջ ամփոփուած են երջանկայիշատակ Տ.Տ. Գարեգին Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի գործերէն հրապարակախօսական յօդուածներու եւ ներածական էջերու հատընտիր շարք մը, նուիրուած հայ մշակոյթի պատմութեան մէջ առանցքային նշանակութիւն ունեցող նիւթերու, հայագիտական հարցերու, եկեղեցական, մշակութային ու գրական դէմքերու եւ իր կողմէ իրագործուած կարեւոր հրատարակութիւններու։*

Գարեգին վեհափառի գրաւոր ժառանգութեան լայնածիր անդաստանին մէջ իւրայատուկ տեղ կը գրաւեն այս հատորին մէջ ամփոփուած գրութիւնները։ Առաջին քսանմէկ յօդուածները մեծ մասամբ գրուած են յօբելինական ոգեկոչումներու առիթով եւ կամ որպէս անձնական վկայութիւն իր ճանչցած եկեղեցական, մշակութային եւ գրական դէմքերու մասին։ Այդ յօդուածներէն երկուքը միայն՝ «Հայ "Ստեղծագործ Ոգու" Անմահ Վկան» եւ «Հոգեղինացած Նիւթը "Մեր Ազգային Ամենամեծ Հարստութիւնը"» տեղ գտած են իր Հող, Մարդ եւ Գիր հատորին մէջ։ Մնացեալները մինչեւ այժմ ցրուած կը մնային Հասկի, Բագինի, Աւետարանի, Սփիւռք չաբաթաթերթի եւ Ազդակ

օրաթերթի 1962-1990 տարիներու զանազան թիւերուն մէջ։ Այս հատորի վերջին տասնըվեցերէք յօդուածները հատընտիր փունջ մըն են միայն հայերէն բազմատասնեակ հրատարակութեանց համար իր գրած յառաջաբաններէն եւ ներածական էջերէն։

«Հայագիտութեան հարցը Սփիւռքի մէջ» խորագրեալ իր ընդարձակ եւ նիւթը համապարփակ կերպով ներկայացնող յօդուածին մէջ Վեհափառը յատուկ զատորոշում մը կատարելով հայագէտի երկու տիպարներու միջեւ, զանոնք կը բնորոշէ որպէս «մասնագէտ-հայագէտը» եւ «հայագէտ-մտաւորականը», եւ կը բացատրէ.

> «Առաջին բնորոշումին տակ կը հասկնանք այն մարդը, որ որոշ կալուածի մը մէջ անյայտ իրողութիւններ կը ջանայ ի յայտ բերել, գիւտեր կատարել –ինչպէս սովոր ենք յաճախ ըսել– համեմատաբար, մանրազնին հետազօտութիւններ կատարելով։ Այս դասակարգին կը պատկանին գլխաւորապէս բանասէրը, հնախոյզը, ազգագրագէտը, լեզուաբանը, բանահաւաքը եւայլն։
>
> «Երկրորդ բնորոշումին տակ կը հասկնանք այն մտաւորականը, որ աւելի ընդհանուր –բայց հիմնաւոր– ծանօթութիւններու, իւրայատուկ աշխարհահայեացքի տէր՝ կը մեկնաբանէ հայ պատմութիւնը իր քաղաքական, կրօնական, իմաստասիրական, գրական, գեղարուեստական, տնտեսական, ընկերաբանական եւ այլ երեսներու վրայ, մնալով սակայն այս կամ այն կալուածին մէջ, առանց տարածուելու բոլորին վրայ, իր արժեւորումի եւ մեկնաբանութեան տարրերը քաղելով մասնագէտ-հայագէտէն եւ իմաստաւոր համադրութեան մը յանգեցնելով զանոնք։ Պատմաբանը, գրական քննադատը, գեղագէտը, իմաստասէրը, աստուածաբանը կը դասաւորուին այս տիպարին ներքեւ» (էջ 82)։

Վեհափառը իր իսկ բնորոշած «Հայագէտ-մտաւորական»ի խումբին կը պատկանի անկասկած։ Թէ՛ այս հատորին մէջ տեղ գտած յօդուածներուն եւ թէ՛ ընդհանրապէս իր գրական ամբողջ աւանդին մէջ, ան հանդէս կու գայ որպէս կատարեալ մտաւորական, հայագէտ եւ աստուածաբան։ Այստեղ հրատարակուող յօդուածներէն իւրաքանչիւրը ան գրած է մէկ չունչով, առանց նոր հետազօտութիւններ կատարելու, հիմնուելով գլխաւորաբար իր ունեցած գիտութեան եւ զակի յիշողութեան վրայ։ Դիմած է գրաւոր աղբիւրներու այն պարագային միայն, երբ հարկ է զգացած ուղղակի մէջբերում մը արտագրել կամ մանակի ծանօթագրութիւն մը արձանագրել։ Գործի մը առջին ընթերցումով եւ յառաջաբանի մը նեղ սահմաններուն մէջ, Վեհափառը ամբողջական ներկայացումը եւ արժեւորումը կատարած է իր հովանաւորութեամբ հրատարակուած իւրաքանչիւր գիրքին։

Իր կեանքի վերջին ամիսներուն, Վեհափառը կը մտածէր Հասկի, Բագինի, եւ Ահեկանի մէջ ցրուած իր յօդուածները հաւաքել եւ մէկ

հատորի մէջ խմբելով, զանոնք փրկել պարբերական մամուլի էջերուն մէջ մոռացութեան դատապարտուելու վտանգէն։ Վստահաբար ինք որոշ վերամշակումներու պիտի ենթարկէր այս յօդուածները — ինչպէս չատ յաճախ ըրած էր այլ գործերու պարագային — զանոնք հատորի մը տակ ընծայելէ առաջ։ Հաւանաբար նաեւ յօդուածներու իր ընտրութիւնը, դասաւորումը եւ գիրքին խորագիրը պիտի ըլլար տարբեր։ Դժբախտաբար Վեհափառը չկրցաւ իրականացնել իր այդ փափաքը։ Այս հատորը հետեւաբար «պարտք» մըն է պարբերական մամուլի էջերուն մէջ թաղուած այդ յօդուածները լոյս աշխարհ բերելու եւ իրենց հարազատութեամբ ընծայելու հայ ընթերցող հասարակութեան։

Վազգէն Ղուկասեան

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Յառաջաբան 11
Ս. Մեսրոպ Ինք Իր Մէջ-Ակնարկ Մը Իր Անձնաւորութեան Վրայ 17
Ոսկեդարեան Մշակոյթի Էական Յատկանիշները 33
Թարգմանի՞չ 47
Ս. Գրոց Եօթանասնից Թարգմանութիւնը եւ Յունական Այլ Կարեւոր Թարգմանութիւններ 53
Երեք Հարիւր Տարիներու Պրիսմակէն 59
Հայ Մշակոյթի Դերը Հայագիտութեան Մէջ 69
Հայագիտութեան Հարցը Սփիւռքի Մէջ 75
Սփիւռքահայ Գրականութիւնը եւ Մեր Դասական Գրական Ժառանգութիւնը 97
Մշակոյթը Մաշումի եւ Այլասերումի Վտանգի Տակ 111
Հայը Իր Անցեալին Հանդէպ 117
Ինչո՞ւ Այս Ոգին 123
Կոմիտաս Վարդապետ Հայ Երաժշտութեան Առաքեալը 137
Հոգեղինացած Նիւթը «Մեր Ազգային Ամենամեծ Հարստութիւնը» 157
Հայ «Ստեղծագործ Ոգու» Անմահ Վկան 169
Հին Արմատներէն Նոր Ընձիւղումներ 185
Զարեհ Ա. Կաթողիկոս՝ Քառորդ Դարու Պրիսմակէն 213
Օրմանեան Գիտնականը 227
Հ. Յովհաննէս Վրդ. Մրսըրեան 233
Սիրունիին Հետ 237
Մեծարենցեան Մթնոլորտ 243
Եղուարդ Պօյաճեան 247

«Լոյս»էն Միշտ Լոյս 251
Համապատում 261
Վարդապետական Աստիճանին Վերարժեւորման
Հեռանկարով 269
Աշխարհի Լոյսն Ի Հայս 287
Կարապետ Եպսկ. Տէր Մկրտչեան 295
Սմբատ Եպսկ. Սաատէքեան 301
Խաղբակեանք Կամ Պռոշեանք Հայոց
Պատմութեան Մէջ 307
Պոլիս եւ Իր Դերը 317
Հայաստանը Հնդկաստանի Մէջ 323
Համապատկեր Արեւմտահայ Գրականութեան 331
Թէոդիկ՝ Վկայ Հայկական Մեծ Եղեռնին 339
Ցեղասպանութենէ Վերազգակերտում 349
Կեանքիս Ամենաղժբախտ Օրը եւ
Երջանկութեանս Րոպէն 361

6674

Ս. ՄԵՍՐՈՊ ԻՆՔ ԻՐ ՄԷՋ ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ ԻՐ ԱՆՁՆԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ*

Քիչ անգամ առիթ տրուած է մեզի մեր պատմութեան ամենէն չքեղ իրագործումներուն՝ Գրոց Գիւտին եւ Աստուածաշունչ մատեանի հայացման մշակները իրարմէ անջատելու եւ անոնց մասին առանձնապէս մտածելու եւ առանձնապէս խօսելու: Մեր կրօնքի եւ մշակոյթի պատմութեան «անզուգական զոյգ»ը Ս. Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ՝ այնքան սերտօրէն, ներդաշնակօրէն իրար շաղկապուած անուններ են որ անոնց անջատումը առաջին հերթին, խորթ կը հնչէ հայ մարդու ականջին ու բռնազբօսիկ կը թուի հայ մարդու ներքին բնազդական կրօնա-ազգային իմացողութեան: Ամէն հայ երբ «Ս. ՍԱՀԱԿ» բառը կ՚արտասանէ, կարծէք խօսքը կէս կը մնայ իր բերնին մէջ ու անմիջապէս «Ս. ՄԵՍՐՈՊ»ը կու գայ պսակելու իր ներքին ապրումէն ալ բնազդօրէն ժայթքող մտածումը, որուն մէջ երկու անունները կան անխզելի միութեամբ եւ հրաշալի ներդաշնակութեամբ:

Ս. Մեսրոպի ծննդեան 1600-ամեակի համազգային փառահեղ տօնակատարութիւնը, Մայր Հայրենիքէն՝ Հայաստան Աչխարհէն մինչեւ Սփիւռքի փարթամ ու անշուք, չէն ու անչէն անկիւնները մեր գաղթական կեանքին, հայ մարդերու սիրտերուն միջեւ կամուրջ նետող՝ ահա առիթ մըն է առանց հիմնովին անջատելու անքակտելի զոյգին անունները՝ պահ մը մեր նայուածքը սեւեռելու անոնցմէ մէկուն վրայ, որ եղաւ երկուքով իրագործուած հայ կեանքի անդերազանցելի նուաճումին առաջին տեսանողը, գործէն առաջ անոր գաղափարին յղացողը եւ գայն մտածումէն անդին՝ առաքելութեան մը նուիրական գիտակցութեամբ պայծառացնողը:

---

* *Հասկ* Ամսագիր, 1962, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր (թիւ 11-12), էջ 405-415:

Սահակն ու Մեսրոպը ալ մեր պատմութեան մէջ չեն ապրիր որպէս մին ու ոսկորով, թանձրական ներկայութեամբ անձեր: Դարերու փոշին իր մէջ խառներ է արդէն ինչ որ նիւթ էր իրենց մէջ: Կ'ապրին, սակայն, որպէս խորհրդանիշեր, զգացական թելադրութիւններու եւ հոգեկան ներշնչումներու որպէս անսպառ աղբիւրներ: Ամէն հայ մարդ անոնց անունները հպարտութեան գերագոյն ապրումով կ'արտասանէ: Ոչ մէկ հայ բանախօս հայ գրականութեան մասին խօսած առեն անոնց անուններու առջեւէն լուռ կ'անցնի: Բայց քիչ մարդեր գիտեն եւ քիչ անգամ կ'անդրադառնան անոնց մասին՝ իբրեւ ապրող մարդերու, անոնց զգացումներուն, մտածումներուն, ձգտումներուն, տագնապներուն եւ առհասարակ հոգեկան ներքին խառնուածքին մէջէն դիտելով եւ արժեւորելով զանոնք: Հետեւաբար թանկագին առիթ մը ունինք այս տարուան տօնակատարութեանց եւ փառաւորման հանդէսներուն մէջէն անցնելու անուններէն անդին՝ անձերուն, խորհրդանիշներէն անդին՝ մարմնաւորուած հոգեկան արժէքներուն, մէկ խօսքով՝ երթալու դրօշակէն անդին՝ կեանքերով ճչմարտուած գաղափարներուն:

***

Երբ զգացական վերաբերումէն անդին՝ գիտակցական լուրջ անդրադարձումի այս փորձը այսօր Ս. Մեսրոպի յիշատակին կը տանի մեզ՝ առաջին պարտք է դնել հարցումը չեչտակիօրէն.

— Ո՞վ էր սա մարդը:

Հացեկացի ծագումով վարդապետին կենսագրութիւնը չէ, որ պիտի փորձեմ ուրուագծել այստեղ: Նախ պատմութիւնը ինք արդէն ժլատ է գտնուեր իր մասին կարենալ խօսելու: Հայ պատմագրութիւնը, որ իրեն կը պարտի իր գոյութիւնն իսկ, հայ պատմութիւնը, որ իրմով այնքան է լեցուն ու հարուստ՝ իր մասին գրեթէ լուռ են. չատ հեռու՝ պերճախօս ըլլալէ: Իր հմայքն ու փառքը այնքան գրաւած են ու գերած հոգին իր աշակերտին՝ Կորիւնին՝ որ իր կեանքը գրած առեն փառաբանութեան, ներբողի բառերով խորհած է պանծացնել իր անունը: Կարծէք իր չուրջ եղող մարդերուն իսկ համար ոգեղէն ներկայութիւն մ'եղած ըլլար իր թանձրական գոյութենէն աւելի՝ իր հոգեկան ճառագայթումով մարդիկը նուաճած: Եւ յետոյ, կենսագրական այդ տեղեկութիւնները կը վարագուրեն յաճախ փոխանակ բանալու մեզի ներքին մարդը, բո՛ւն մարդը:

Պիտի չնանամ իր կեանքի ու գործի տուեալներէն մեկնելով մատնանշել կարգ մը գիծեր իր մէջ՝ որոնք, կը հաւատամ, կը բնորոշեն հարազատ պատկերը այն մարդուն, որուն անունով վարժուեր ենք ալ իր անձէն անդին ուրիշ բաներու մասին մտածելու, ուրիշ արժէքներով՝

լեզուական, կրօնական, գրական, մշակութային արժէքներով խանդավառուելու:

Ճգնութեան Մարդը

Ս. Մեսրոպ Մաշտոց իր սրբութեան եւ մեծութեան ճամբուն վրայ, ամէն բանէ առաջ՝ եղաւ Ճգնութեան Մարդը: Այն մարդը, որ յունական մտաւոր կրթութեան բարիքները վայելած էր ճոխաբար, «ի մանկութեան տիսն վարժեալ հելլենական դպրութեամբն», բարձրացած էր հայ արքունական ծառայութեան «կացեալ յարքունական դիւանին, սպասաւոր արքայատուր հրամանին առ հազարապետութեամբն աշխարհին Հայոց Առաւանայ ուրումն»- ու կեանքի այս հարուստ փորձառութեամբ «տեղեկացեալ եւ հմուտ եղեալ աշխարհակեաց կարգաց», յանկարծ օր մը դիրքի ու փառքի այդ ճամբաներէն հեռացաւ երթալու համար... քարանձաւներու միայնութեան եւ մթութեան աշխարհը: Իր աշակերտն ու կենսագիրը խորունկ թափանցումով կը բնութագրէ պատկերը այդ աշխարհին՝ Ս. Մեսրոպի կեանքին մէջ. պատկեր՝ առանց որուն յստակ տեսութեան եւ ըմբռնումին կարելի չէ հասկնալ ո՛չ անձը եւ ոչ ալ անձով մարմնացած գործը անմահանուն վարդապետին: Ահաւասիկ այդ պատկերը.

> «Անկէ ետք (իշխանական ու արքայական փառքերու փորձառութենէն ետք) աւետարանական ուսուցման համաձայն՝ մարդասէր Աստուծոյ ծառայութեան դառնալով այլեւս մերկացաւ աշխարհային ապրումներէն եւ առնելով պարծանքի առիթ՝ խաչը, հետեւեցաւ աշխարհին ապրեցնող Խաչեալին ու ընդառաջ երթալով աստուածային հրամաններուն՝ Քրիստոսի խաչակիր գունդին խառնուեցաւ եւ այդու՝ մտաւ միայնակեցութեան կարգին մէջ:
> «Տեսակ-տեսակ ու բազմաթիւ վշտակցութիւններ կրեց, ամբողջական ընծայումով իր անձը տալով հոգեւոր կրթանքներու՝ *առանձնակեցութեան, լեռնաբնակեցութեան, քաղցի, ծարաւի, բանջրաթաշակութեան, անկոյս քարանձաւներու եւ խարազանագետ ու գետնատարած անկողիններու:*
> «Շատ անգամ գիշերուան հեշտալի հանգիստը եւ քունի կարօտութիւնը ոտքի վրայ ու տքնութեամբ կը թօթափէր իր աչքերէն:
> «... Ու այսպէս բոլոր փորձութիւններուն կամքի քաջութեամբ կը յաղթէր ու կը պայծառանար ճանաչելի ու հաճելի դառնալով Աստուծոյ եւ մարդոց»[1]:

Փարպեցի իր կարգին կ'ընդգծէ Ս. Մեսրոպի կեանքին այս երեսը.

> «Հոն (արքունիքին մէջ) կանոնաւորապէս եւ առանց եպերանքի տարիներով ծառայելէ ետք, փափաքեցաւ վանական կեանքի

[1] Կորիւն, *Վարք Մաշտոցի,* Երուսաղէմ, 1930, էջ 14-15:

կարգն ընդունիլ. գնաց վանական եղբայրներու բազմութեան խառնուելու եւ ընդգրկելով վանականութեան ապրելակերպը՝ եղաւ ընտիր ամէն բանի մէջ եւ միանգամայն երեւելի: Ի սպառ հրաժարեցաւ աշխարհազբօս երկրաւոր զբաղումներէ: Ապա միայնակեցութեան վիճակին յարելով՝ դարձաւ հռչակաւոր եւ զարմանալի: Միայնութեան աշխարհին մէջ կ'ապրէր բազում քարանձաւներու մէջ, մեծ առաքինութեամբ եւ խստամբեր վարքով ուրիշ սրբակեաց կրօնաւորներու եւ աղօթասէր եղբայրներու հետ միասին մինչեւ հայոց Վռամշապուհ արքայի (Խոսրովի եղբօր) հինգերորդ տարին»[1]:

Սկիզբի յաւուկ կամ կարճ տեւողութեամբ եւ կամ պարագայական նկարագրով ու արժէքով ներկայութիւն մը չէր ճգնութիւնը Ս. Մեսրոպի կեանքին մէջ, այլ մնայուն, յարատեւ, յաճախակիօրէն կրկնուող եւ երբեմն ուրիշներու, մասնաւորաբար իր աշակերտներուն համար գրգիռ ու տիպար հանդիսացող երեւոյթ մը: Նոյն ինքն Կորիւն իր վերի բնութագծին մէջ փոքրիկ բայց իմաստով հարուստ մանրամասնութեամբ մը կը բերէ մեզի կարեւորագոյն վկայութիւնը այս մասին.

«Եւ զայս ամենայն առնէր ոչ սակաւ ժամանակս»:

«Ու ուրիշներ եւս գտնելով՝ իրեն կը կապէր, որոնք կ'աշակերտէին իրեն յատուկ սովորական աւետարանութեան»[2]:

Եւ ուրիշ տեղ.

«Ու դարձեալ բազմաթիւ, անհամար գունդեր վանականներու բնակեցուց եւ հաստատեց շէն ու անշէն վայրերու մէջ, դաշտային ու լեռնային շրջաններու մէջ, անձաւամուտներու եւ արգելական տեղերու մէջ:

«Ժամանակ առ ժամանակ իր անձով օրինակ կը հանդիսանար անոնց. իւրաքանչիւր մենաստանի աշակերտներէն ոմանք իր հետ առնելով՝ կ'երթար անոնց հետ դառնալու լեռնակեաց ու խոռոչաբնակ, առօրեայ իրենց կերակուրը խոտեղէններու մէջ գտնելով ու ճաշակելով»[4]:

Բայց ի՞նչ էր այդ ճգնութիւնը, այսպէս ըսած՝ իր ներքին պարունակութեանը մէջ: Ի՞նչ տարրերէ կը բաղկանար այն վիճակը կեանքի, որ Ս. Մեսրոպինը եղաւ յաճախ ու հարազատապէս եւ որուն մէջ չինւեցաւ իր ներքին մարդը սրբութեան կնիքովը դրոշմուած:

Եւ ահա, դարձեալ, Կորիւնի վկայութիւնը թարմ ու պերճախօս.

[1] Ղազար Փարպեցի, *Պատմութիւն Հայոց*, Վենետիկ, 1933, էջ 37-38:

[2] Կորիւն, *Վարք Մաշտոցի*, էջ 15:

[4] Անդ, էջ 53-54:

«Հոն (ճգնարանին մէջ) կարելի չէր գինիով արբենալ, այլ ուռճանալ հոգիով, պատրաստել ու կազմել սիրտերը հոգեւոր երգերով Աստուծոյ փառքին ու գովութեան ձօնուած:

«Հոն կար հոգեպատում գիրքերու քաղցրուսոյց ընթերցումներու կրթանքը:

«Հոն կար քաջացումը յորդորական ուսուցմամբ դիմելու համար դէպի ընտրութիւն այն վախճանին որ Քրիստոսէ սահմանուած ու պսակուած վերջակէտն է կեանքին:

«Հոն կար եռումը հոգիին՝ աստուածանուէր ծառայութեամբ:

«Հոն կար աղօթք աղերսալից եւ խնդրանքներ աղաչական բոլոր մարդոց կեանքերուն դէպի Աստուած դարձին եւ հաշտեցման համար»[1]:

***

Տարօրինա՛կ վիճակ կեանքի, անկարելիութեան եւ անբնականութեան սահմաններուն մօտեցող, արդի մարդուն հայեցումով: Ճգնութիւնը արդի միտքին առհասարակ խորթ է ու անհաղորդ եւ անիմանալի: Գեր-զբաղման, արագընթաց ու խաչաձեւ չարժումներու, մըրցումներու, հսկայական մեքենական կոյր ոյժերու հեւքոտ ընթացքով ու խճողեալ պատկերով կ'ապրինք ու կը տեսնենք մեր դարը: Գործնապաշտ դարն է այս, որ ամէն ամայութիւն կ'ուզէ նուաճել ու ամէն լռութիւն ձայնի փոխակերպել չաճախ աղմուկի չանգելով...:

Ճգնութիւնը սակայն, կեանքի ու գործի ուրացումը չէ իր խոր իմաստին մէջ:

Հոգեկան ու մտաւոր պատրաստութեան ընթացք է ան մարդոց ներքին ոյժերը սեւեռուն կէտի մը վրայ խմբող ինչպէս ապակեայ ոսպնեակ մը արեւու ճառագայթներուն դիմաց:

Զօրացումի, քաջացման պիրկ ընթացք մըն է ան մարդկային անձին իրեն սեփական հունին ու հողին մէջ արմատացումը ունեցող որպէս հեռակէտ, նման այն ծառին, որուն արմատները հողին մէջ են թաղուած ու ամէն օր կը ճգտին երթալ խո՛ր, մի՛շտ խոր:

Խորութեան գացող ապահով ու անչեղ ճամբայ է ան, որ վերջակէտ չունի, որովհետեւ տեւական ինքնապատրաստութեան, ինքնաընդոգման, ինքնուժեղացման ընթացք է, որ մարդը կը տանի դէպի խորերը իր անձին եւ դէպի հեռուները իր գործին:

Մեծութիւնները առհասարակ իրենց համար անհրաժեշտ նախապայման ունին ճգնութեան մէջ ներքին լուռ աճումի ընթացքը: Խոկումի պահը փիլիսոփայական երեւոյթ չէ միայն թեքնիք առումովը: Ներհայեցողութեան այն ակնարկը, որով մարդ իր աչքերը իր հոգիի աշխարհին վրայ կը սեւեռէ, ոչ միայն կը հասունցնէ մարդը ինք իր

[1] Կորիւն, *Վարք Մաշտոցի*, էջ 54:

էութեան ըմբռնումին եւ իր առաքելութեան իմացումին մէջ, այլեւ զայն կը մղէ դէպի չարժուիլ բայց... պրկուիլ եռք։ Ուժական (dynamique) բնոյթով կեանքի վիճակ է ան եւ ոչ՝ կայական (statique)։

Առանձնացում է ճգնութիւնը բայց ոչ՝ առանձնութիւն։ Կորուիլ մը աչխարհէն՝ այո՛։ Բայց աչխարհի արտաքին ժխորէն ու ընթացիկ վազքէն միայն։

Բացակայութիւն մը չէ աչխարհէն, այս բառին խորունկ, ճշմարիտ հասկացողութեամբը։ Ոչ ալ՝ փախուստ կեանքէն, ինչպէս յաճախ կը պատկերացուի անիկա «պարտուողական» հոգեբանութեան պիտակին տակ։

Խուսափում չէ պարտականութիւններէ ընկերութեան հանդէպ. ընդհակառակը՝ պատասխանատուութեան ամենէն նուիրական զգացումին մչակման եղանակն է ու պարտքի գիտակցութեան զօրեղացման միջոցը։

Քաջութեան, հոգեկան արի ու տոկուն կեցուածքին մէջ տկարացում չէ ան. եթէ այդ ըլլար պարագան՝ անտանելի վիճակներու հասնող ապրումները ինք իրեն պիտի չպարտադրէր ճգնող մարդը մարմնաչարչարութեան իսկ հասնող խստակեցութեան տիպիկ մը դրծադրումով։

Պարապութիւն չէ ճգնութիւնը։ Ըլլալ մըն է եւ ոչ թէ ըլլալէ դադրիլ մը, ինչպէս այնքան դիւրին ու արագ դատումով կը ներկայացուի։ Լեցուն ըլլալ մըն է առանց չարժուն ըլլալու։ Ըլլալ մըն է գաղափարներու աչխարհի մը մէջ, իդէալներու, տեսիլներու, հեռանկարներու մտերմութեան մէջ։ Բացուիլ մըն է այնպիսի իրականութեանց հանդէպ, որոնք առօրեայ խճողումին, իրարանցումին, մեքենականութեան զոհերն են։ Պարզ խօսքով՝ ոգեկան իրողութեանց ոչ երեւակայական, ոչ տեսական, այլ թանձրական, գոյութենական ներկայութեան մէջ ապրիլ մըն է ճգնութիւնը։

Ըլլալ է մարդոց հետ, որոնց չենք հանդիպիր փողոցին մէջ, վաճառատան մէջ, դրասենեակին մէջ. մարդոց հետ՝ որոնց առանձնական ու մտերիմ —մեզի յատուկ— ներկայութիւնը մեզ կը բանայ մեծ փորձառութիւններու լոյսին մէջ։ Նիւթին հետ որպէս նիւթ կորսուած մարդերու ոգեղէն ներկայութիւնը վերստեղծող ամենէն ուժական, վաւերական ընթացքն է ճգնութիւնը։ Աստուծոյ ու ժողովուրդի ծառայութեան ինքզինք կոչուած զգացող մարդուն համար մանաւանդ առանձնապէս ըլլալ Աստուծոյ հետ, դէմ առ դէմ, ինքզինք դիտել հայելիին մէջ իր աստուածակերպ բնութեան ու աստուածատուր առաքելութեան ու միանգամայն ինքզինք զգալ անօրինակ ներկայութեանը մէջ այն անձերուն զոր նախահայր, ռահվիրայ, հերոս, մարտիրոս,

սուրբը կը դաւանի այս բառին իսկական առումով (անձնական հաւատքէ ու հաւատքէ բխող հասկացողութիւն ու կեցուածք), որքա՛ն երջանիկ զգացում է ու իւ՛նչ զօրեղ ու սրտապնդող ոյժ։ Անցեալն ամբողջ ոգեղինացած՝ ներչնչող ոյժի վերածել է ճգնութիւնը։ Պատմութիւնը վերապրիլ է տեսիլքի մը մէջ պայծառ ու առաքելութեան մը մէջ նուիրական։

Ս. Մեսրոպի ճգնարա՛նը։

Շքեղ խորհուրդներու, ազնուական ապրումներու բորբ հնոց։ Մտքի թռիչք դէպի բացուող բայց մթագին հորիզոնները գալիքին։ Անցեալի յուչ մերթ ցաւերու մէջ գալարուող, մերթ փառքերէն լոյս առնող։ Ներկայի տագնապ՝ ահաւոր բախումներու ելքին անձկօրէն հսկող։

Ջաղացք հրաչագործ՝ ուր ցորենը անցեալին կը մանրանայ, կ՛ալիւրանայ որպէս աւիշ կեանքին գալիքի սերունդներուն։ Եւ իր միտքը՝ երկնաքար աղօրիքին այդ կենսայորդ։

Ս. Մեսրոպի ճգնարա՛նը։

Սինայի դագաթ Հայոց պատմութեան, մչուշին մէջ աստուածային խորհուրդին։

Ու թափօր լեռ, ուր Քրիստոսի հետ այցի եկան իրեն բոլոր եղիաները ու բոլոր Մովսէսները մեր պատմութեան։

Աստուածմարդկային այդ աչխարհին մէջ երկնուեցաւ խորհուրդն ահեղ մեր պատմութեան յաւերժութեան։

Ծառայութեան Մարդը

Ճգնութեան պսակումն է ծառայութիւնը։ Ծաղկումը ծառին. խոկումին, աղօթքին, ընթերցումին, հոգեկան միստիք ապրումին, հաղորդութեան անհրաժեչտ է որ միանայ կեանքի փորձը։ Ի վերջոյ, կեանքին դիմաց՝ բանտ չէ ճգնարանը, ուր իրենք զիրենք դատապարտող մարդիկ փակուին դերեզմանային աչխարհի մը մէջ։

Եւ ահա Ս. Մեսրոպ դուրս կուգայ քարանձաւներէն ու ամենէն դժուարին, փչալից դաշտին կ՛երթայ յանդգնօրէն։ Ճգնարանէն իր հոգիին փոխանցուած ոյժը՝ առաքելութեան սլաքով լարուած՝ իր քայլերը կ՛առաջնորդէ դէպի Գողթն գաւառը, հեթանոսական բարքերու անտեղիտալի ամրոցը Հայաստանի արեւելեան լեռներուն մէջ թառած.

> «Այնուհետեւ (ճգնութենէն եաք) երանելին իր հաւատարիմները (աշակերտները) առաւ ու դիմեց, իջաւ Գողթնի աւկարգ ու աւխըճամ թողուած վայրերը։

«...Անմիջապէս աւետարանական քարոզութեան ձեռնարկելով՝ կը նուաճէր ամբողջ գաւառը բարեացակամ օժանդակութեամբը իշխանին (Շաբիթ), եւ բոլորը գերեվարելով հայրենական աւանդներէն եւ սատանայական դիւապաշտ պաշտամունքէն՝ Քրիստոսի հնազանդութեան կը բերէր»[1]:

Ահա ճգնարանի խոկումին ու կեանքի փորձին հանդիպումէն էր, որ ծնաւ բուն տեսիլքը, հոգեկան հուրով, նախանձախնդրութեան բոցով վառուած տեսիլքը, որուն մէջ բռնուեցաւ Ս. Մեսրոպ իր էութեան ամբողջ ոյժովն ու կեանքին ամբողջական ընծայումովը.

«Առաւել ծանր հոգերու մէջ ինկաւ իր միտքը Հայ ժողովուրդի ամբողջութիւնը քրիստոնէական վարդապետութեամբ աւետարանելու համար: Առ Աստուած մշտնջենամուռնչ աղօթքներու եւ բազկատարած պաղատանքներու աւելի եւս յանձնեց իր անձը: Արտասուքը աչքերուն մէջ դադար չունէր, երբ մանաւանդ կը յիշէր Առաքեալին խօսքը. "տրտմութիւն է ինձ եւ անպակաս ցաւ սրտի իմոյ վասն եղբարց իմոց եւ ազգակցաց": Ու այսպէս տրտմաթախիծ մտալկումներով պաշարուած, քակարդապատուած, մտածումներու ծփանքներուն յանձնուած՝ կը խորհէր թէ ինչպիսի ելք մը կը կարենար գտնել իրերու այս դրութենէն»[2]:

Նոր երեւոյթ չէր Ս. Մեսրոպի աչքերուն առջեւ պարզուող կացութիւնը Հայաստանի մէջ: Հին վէրք մըն էր, որ տակաւին կ'արիւնէր «քրիստոնեայ» Հայաստանի մարմնին վրայ: Հայ ժողովուրդը քրիստոնէական կրօնին միայն պաշտօնապէս յարած էր ինչպէս այնքան յատկանշօրէն կը դիտէ զայն Փաւստոս Բիւզանդացի.

«Չի ի վաղնջուց, յորմէ հետէ առին նոքա զանուն քրիստոնէութեանն, լոկ միայն իբրեւ զկրօնս իմն մարդկութեան յանձինս իւրեանց՝ եւ ոչ ջերմեռանդն ինչ հաւատովք ընկալան, այլ իբրեւ զմոլորութիւն իմն մարդկութեան ի **հարկէ**»[3]:

Ընդունուած կրօնին հանդէպ ժողովուրդին սառն վերաբերումը, անհաղորդ վիճակը եւ հեթանոսական բարքերու յամառ դոյատեւումը ժողովրդական խաւերու մէջ՝ քնականօրէն մտահոգութեան անվերջ աղբիւր էին նոր կրօնին ղեկավարներուն համար, ըլլային անոնք կաթողիկոսներ, եպիսկոպոսներ, վարդապետներ, քարոզիչներ կամ ճգնաւորներ: Անջրպետը որ լայնօրէն բաց կը մնար նոր կրօնին ու հայ ժողովուրդին միջեւ հոգեկան ներքին տառապանքի ծանր վիճակ մըն էր Ս. Մեսրոպի նման առաքելական խանդով լեցուած բոլոր հոգեւորականներուն համար:

[1] Կորիւն, *Վարք Մաշտոցի*, էջ 15:

[2] Անդ, էջ 16:

[3] Փաւստոս, *Պատմութիւն*, Վենետիկ, 1933, էջ 43-44:

Ահաւասիկ թէ ի՛նչ պատկերաւոր ուժեղ արտայայտութեամբ նոյն հեղինակը, ժողովուրդի մարդ ու ժողովրդական գրող՝ Փաւստոս Բիւզանդացի, կը դծագրէ մեր աչքերուն առջեւ քրիստոնէութեան տարածման ճիգին եւ ժողովուրդի սառն կեցուածքի իրականութիւնը Դ.-էն ետ. դար տարածուող:

Միայն անոնք, որոնք հելլենական եւ ասորական դպրութեանց ծանօթ էին, կ'ըսէ ան, անոնք կրնային որոշ չափով հասկնալ նոր կրօնին էութիւնը.

«Իսկ որք արտաքոյ քան գիտութիւն արուեստին էին այլ խառնիճաղանճ բազմութիւն մարդկան ժողովրդոց նախարարացն եւ կամ շինականութեանն, եթէ զցայգ եւ զցերեկ նստեալ վարդապետացն եւ ըստ նմանութեան ամպոցն իբրեւ զյորդահեղեղ ինչ անձրեւաց սաստկութիւն զվարդապետութիւնն ի վերայ հոսէին, ոչ ոք ի նոցանէն եւ ոչ մի ոչ, եւ ոչ մի բան, եւ ոչ կէս բանի, եւ ոչ դոյզն յիշատակ ինչ, եւ ոչ նշմարանս ինչ զոր լսէին, եւ ոչ կարէին ինչ ունել ի մտի»[1]:

Դարին դար էր յաջորդած: Բայց կացութիւնը կը մնար գրեթէ անփոփոխ: Նոր կրօնը օտար, արտաքին, իր կեանքին հետ անհարազատ դրոշմ մը ունէր հայ ժողովուրդին վրայ: Ջայնը կը հնչէր օտար չեչտերով: Բառերը չէին հասներ հայ մարդու սիրտին եւ միտքին: Դուրսէն ներածում մըն էր այս նոր կրօնը, որ տակաւին չէր գտած հայ մարդու հոգիին ուղիղ ճամբան...:

Սպասաւորները այդ նոր խօսքին՝ իրե՛նք պէտք էր բանային այդ ճամբան: Այնքա՛ն քրտինք ու արիւն էր թափուած Ս. Գրիգորէն սկսեալ...: Բայց ճամբան կը մնար միշտ փակ: Այդ քրտինքին ու արիւնին իր ճգնութիւնը խառնած վարդապետը՝ Ս. Մեսրոպն էր որ պիտի գտնէր ու բանար զայն անցնելով ճգնութենէն... ծառայութեան.

«Եւ այսպէս բազմաժամանակեայ մտածութիւնն երանելոյ առն Մաշտոցի ընկալեալ յամենախնամ մարդասիրէն Աստուծոյ՝ զօրացոյց զնա հոգւով ողորմութեան իւրոյ: Քանզի հոգացեալ յաւրաժամ տրտմէր երանելի այրն Մաշտոց, տեսանելով զմեծաջան ծախս մանկանցն Հայաստան աշխարհիս, որք բազում թոշակօք եւ հեռագնաց ճանապարհօք եւ բազմաժամանակեայ դեգերմամբք մաշէին զաւուրս իւրեանց ի դպրոցս ասորի գիտութեան: Քանզի պաշտօն եկեղեցւոյ եւ կարդացմունք գրոց ասորի ուսմամբ վարէին ի վանորայս եւ յեկեղեցիս Հայաստան ժողովրդոցս. յորմէ ոչ ինչ էին կարող լսել եւ օգտել ժողովուրդքն այսպիսի մեծ աշխարհի, յանկրութենէ լեզուին ասորւոյ: Զայս ի բազում ժամանակս զմտաւ ածեալ երանելի առն Մաշտոցի, եւ փղձկացեալ յանձն իւր, մանաւանդ թէ գոն նշանագիրք հայերէն լեզուոյս,

[1] Փաւստոս, *Պատմութիւն*, էջ 44:

որով հնար է **ինքեան ձայնիւ եւ ոչ մուրացածոյ բարբառով**, շահել զոգիս արանց եւ կանանց առ հասարակ յամենայն եկեղեցիս բազմութեանն, զօրացեալ ի Ս. Հոգւոյ յորդորմամբ»[1]:

Ու այսպէս, երբ ճգնուլթեան մէջ պրկուած ոյժն ու հասունցած իմաստուլթիւնը կեանքի փորձաքարին կը զարնուէին ու կայծէն կը ծնէր Հայ Գիրին Տեսիլքը, ալ անկէ ետք Ս. Մեսրոպի ճամբան յստակ էր: Այդ ճամբան կ'առաջնորդէր զինք դէպի դիւտը գիրին ու հայցումը գիրքին:

Այս տեսիլքին յստակ ցոլքը ու անկէ ճառագայթող առաքելուլթեան կոչումը իր հոգիին մէջ՝ ալ ճգնողը չէր կրնար մնալ իր քարանձաւին մէջ: Ու հազիւ քարանձաւէն դուրս եկած՝ ահա կը քակուին օղակները իր կեանքի չղթային արագ ընթացքով ու լուսասփիւռ հանդրուաններով. Վաղարշապատ, Ամիդ, Եդեսիա, Սամոսատ, դարձ ի Հայաստան, Վրաստան, Աղուանից Աչխարհ, Յունահայաստան, Բիւզանդիոն, ու վերին Հայաստան, ներքին գաւառներ՝ կրկին Գողթն, «յառաջին դաստակերտն», Սիւնիք:

Ամէն տեղ գործունէուլթեան նոյն ուղղուլթիւնը, նոյն ոճը, ծառայուլթեան նոյն կերպը, այսինքն՝

Կրօնի քարոզուլթիւն կամ աւետարանչուլթիւն, եւ
Գիրի ստեղծում կամ գրականուլթեան տարածում:

Այս երկուքը Ս. Մեսրոպի կեանքին ու ծառայուլթեան մէջ՝ անբաժան իրարմէ: Զգոհացաւ միայն հոգիներու լուսաւորման իր առաքելուլթեան մէջ Ս. Գիրքի բերանացի քարոզուլթեան մեթոտով: Այդ եղած էր իր բոլոր նախորդներուն եւ իր ալ սկզբնական չրջանի միա՛կ կերպը: Անկէ անդին անցաւ ու իր ծառայուլթիւնը դարերու վրայ երկարելու հեռանկարով, անոր խորունկ արմատներ տալու մտածումով՝ ստեղծեց գիր ու տարածեց զայն դպրոցներու հաստատումով եւ ճիւղաւորումներով: Պատկերաւոր բացատրուլթեամբ մը՝ դաշտ մը չհերկեց միայն, այլ նաեւ խոփ մը չինեց ու տուաւ տիրոջ, եւ դաշտի մշակման գաղտնիքը իր մշակուլթեան փորձովը յանձնեց բոլոր մշակներուն գալիքի: Ոչ միայն մէկ գիրք թարգմանեց, այլ հազարաւոր գիրքերու թարգմանուլթեան եւ գրուլթեան բանալին չինեց եւ տուաւ բոլոր անոնց, որոնց հոգիին մէջ յաւիտենական արժէքներու սէրն ու կրակը կար: Իմացական հարուստ աչխարհներ եւ հոգեկան յորդ ու նուրբ ապրումներ իրենց բանաերէն ու կապանքներէն ազատեց եւ լոյսին յանձնեց բոլոր բանաերու եւ կապանքներու բոլոր բանալիները մեր ժողովուրդին յանձնելով: Ինքնարտայայտուլթեան, ստեղծագործուլթեան եւ մտաւորական, մշակուլթային մեծ իրագործումներու ար-

[1] Ղազար Փարպեցի, *Պատմութիւն Հայոց*, էջ 39-40:

ւեստին գիւտարարն ու վարպետը եղաւ իր ծառայուլթեան ամբողջ ընթացքին: Անկախաբար ծառայուլթեան այս ընդհանուր կերպէն կամ ուղղուլթենէն, կազմակերպչական մեթոտի տեսակէտէն երկու ձեւեր որդեգրեց.

Ընտրուլթիւն եւ պատրաստուլթիւն գործակիցներու, որոնք որպէս իր աչակերտները —այս բառին հին ու հարուստ իմաստովը— պիտի հետեւէին իր կեանքի ու գործի օրինակին, իր անհատական հարըստուլթիւնը՝ ոգիի, ծառայուլթեան տեսակէտէ՝ վերածելով ընդհանրական հարստուլթեան մը սերունդներու կեանքերով եւ առաքելուլթիւններով ինքզինք դարերու ընթացքին մեր ժողովուրդին սպասաւորող: Թարգմանիչներու բազմերախտ ու անմահական սերունդը Ս. Մեսրոպի ծառայուլթեան ոգիին ու ոճին վրայ կաղապարուած սերունդն է մեր պատմուլթեան փառքերուն չքեղագոյն պսակը յօրինող:

Պարբերական վերատեսուլթիւն կատարուած ու կատարուող գործին, որուն հարազատ ուղղուլթեան եւ զօրուլթեան մէջ պահպանումը հիմնական պայման էր անոր արդիւնաւորուլթեան: Ս. Մեսրոպի չրջադայումը գաւառէ գաւառ՝ կազմակերպիչ մարդու հեռատեսուլթեան ամենէն դրական ապացոյցն է.

«Ապա դարձեալ շրջէր զտեղեօք կարգելովք եւ զգաւառօքն աշակերտելովք աշխարհին Հայոց զուարթացուցանել, ներոգել եւ հաստատել: Եւ յորժամ այնպէս ընդ ամենայն տեղիս լի առնէր զսուրբ աւետարանն Տեառն, եւ ամենեցուն զգուշացուցեալ զկենցաղ ճանապարհն վարելոյ, խորհուրդ առնոյր այնուհետեւ վասն կէս ազգին Հայոց որ էր ընդ իշխանութեամբ Թագաւորին Հոռոմոց (իմա՛ յունաց կամ բիւզանդացւոց)»[1]:

Այս ձեւով, Ս. Մեսրոպ ոչ միայն կ'ոգեւորէր սկսուած գործը ու կ'ամրացնէր հիմերը իր ձեռնարկած մչակուլթային նոր կառոյցին, այլ եւ կ'ապահովէր անոր ապագայի չարունակուլթիւնը հայ ազգի ամբողջականուլթեանը մէջ:

Կազմակերպչական մեծ տաղանդ էր Ս. Մեսրոպ, ճգնող վարդապետ ըլլալով հանդերձ: Ճգնականուլթիւնը առհասարակ հոմանիչ է դարձած անգործնականուլթեան մարդոց միտքերուն մէջ: Մինչդեռ Ս. Մեսրոպ որպէս «ծառայուլթեան մարդ» ցոյց տուաւ մեր պատմուլթեան մէջ թէ «ճգնուլթեան մարդը» յատակատես է: Ս. Մեսրոպի կեանքը ծառայուլթեան իր երեսին վրայ ողորկ հայելին է այս ճչմարտուլթեան, իրատես ու խորագէտ միտք էր, հեռատես հայեացք ու լուսէն լուսագոյնին ձգտող կամք: Եւ ի՞նչ կայ աւելի յատկանչական ու բացատրիչ քան այս ստորոգելիները ծառայուլթեան մարդուն համար

[1] Կորիւն, *Վարք Մաշտոցի*, էջ 33-34:

որ ոգիին հետ ունի միտքը՝ ձգտումին հետ՝ ողջմտութիւնը, թռիչքին հետ՝ չափի ու ձեւի գիտակցութիւնը —մարդը իր ամբողջական էութեան (intégrité) *մէջ։*

Ս. Մեսրոպի լուսապսակին մէջ «ճգնութեան մարդ»ու գիծին այսպէս կու գայ միանալ «ծառայութեան մարդ»ու գիծը, մեր հայեացքը այլ կողմ դարձնելէ առաջ լանք իր ներբողաբանին վկայութիւնը ընդհանուր իր ծառայութիւնը ընդհանրական արժեւորումի լուսարձակին տակ բերող։

> «Եւ այնպէս յամենայն կողմանս Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից զամենայն ժամանակս կենաց իւրոց, զամառն եւ զձմեռն, զտիւ եւ զգիշեր անվեհեր եւ առանց յապաղելոյ իսկ իւրով աւետարանական եւ ողջապատում գնացիւքն առաջի թագաւորաց եւ իշխանաց եւ ամենայն հեթանոսաց՝ անընդդիմակաց ի հակառակորդաց՝ զամենափրկչին Յիսուսի անուն կրեաց յանձին։ Եւ զամենայն ոգի քրիստոսազգեստ եւ հոգեղէն վառեաց, եւ բազում բանդականաց եւ կալանաւորաց եւ տագնապելոց ի բռնաւորաց եւ տագնապելոց ի բռնաւորաց թողութիւն արարեալ, կորզելով զնոսա ահաւոր զօրութեամբն Քրիստոսի»[1]։

Խոնարհութեան Մարդը

«Ճգնութեան մարդ»ու եւ «ծառայութեան մարդ»ու բնութագիծին մէջ կայ երրորդ գոյնի գիծ մը, որ ընդհանուր այս պատկերը դեղեցկացնող կարեւոր դեր մը ունի «խոնարհութեան մարդ»ը, որ Ս. Մեսրոպի հարազատ էութեան մէջ տարրացեալ մասնիկ էր։

Աներեւակայելիօրէն մեծ էր իմաստը կատարուած գործին։ Ցեղափոխութիւն մըն էր, արդարեւ, որ ծայր կ'առնէր հայու կեանքին մէջ ստեղծագործական արարքներու հրաշապատում դրուագներով։

Մովսէս մարդարէ այնքան չէր ուրախացած երբ Տասնաբանեայ պատուիրաններն ի ձեռին Սինէական բարձունքէն վար իջաւ, որքան Ս. Մեսրոպ, երբ հայ գիրն ի ձեռին օտարութեան աշխարհէն Հայաստան կը վերադառնար։ Մինչ Մովսէս աստուածագիր քարեղէն տախտակները կը փչրէր իր ժողովուրդի անհաւատարմութեան եւ դաւաճանութեան քար սիրտին վրայ, Սինայի սառրոտը, Ս. Մեսրոպ կ'ընդունէր իր ծագաւորին ու հայրապետին տաք ողջագուրումը Ռահ գետի ափին, Հայաստանի սահմանագլուխին վրայ։

Ու այսպէս, երբ՝

«Երանելի ցանկալի՛ եւ անպայման սքանչելի լինէր աշխարհս Հայոց»,

Ս. Աւետարանը հին կտակարանով (Մովսէս) եւ Առաքելական թուղթերով (Պաւղոս) յանկարծ «հայերէնախօս ու հայերէնաբարբառ» կը դառնային,

Հայոց աշխարհը «սրտաւիր ուրախութիւն եւ ակնավայել տեսիլ» էր այլեւս,

«կը պայծառանային եկեղեցիներն ու չուք կ'առնէին սրբոց վկայարանները»,

«Հանապազաբուխ կը հոսէին քարոզութեան վտակները»,

Հայ մարդիկ մեծ ու փոքր, սաղմոսներ երգելով ու հոգեւոր երգեր լծնդացնելով եկեղեցիներէն դուրս կու գային դէպի հրապարակներն ու փողոցները եւ տուները,

Ու կ'երկնուէր նո՛ր Հայաստանը, Վաղարշապատ քաղաքի կեդրոնին մէջ, կը կատարուէր «միտիք ամուսնութիւնը» հայութեան եւ քրիստոնէութեան,

Երգ էր ամէն կողմ եւ ցնծութիւն, տօն ու բերկրանք, խանդ ու չարժում, յոյս, տեսիլք, տառապանքէ սփոփանք, բանտէ ազատում եւ ապագայի լուսաչող հեռանկար,

Փառքի ծով էր Հայաստանն ամբողջ ճգնող վարդապետին համար։

Ահա՝

Ան կը լքէ պալատ ու կաթողիկոսարան եւ մայրաքաղաք երթալու համար... «ի խուժադուժ կողմանս Մարաց»։

Տարօրինակ բայց խիստ յատկանշական եւ խորհուրդով լեցուն պատկեր մը կը գծէ Կորիւն, երբ Ռահ գետի ափունքի հանդիպումը յիշելէ ետք, կ'ըսէ.

> «Եւ զգանկալի ողջոյնն միմեանց տուեալ. ուստի եւ բարբառօք ցնծութեան եւ երգօք հոգեւորօք եւ բարձրագոյն օրհնութեամբք ի քաղաքն դառնային, եւ զաւուրս տօնական՝ ուրախութեամբ անցուցանէին»,

անմիջապէս, առանց տող մ'իսկ ներմուծելու, կ'աւելցնէ.

> «Յայնժամ վաղվաղակի հրաման առեալ ի թագաւորէն՝ սկիզբ առնելոյ զխուժադուժ կողմանսն Մարաց...»[1]։

Պալատի հանգիստն ու փարթամ կեանքը կրնային ոեւէ մարդու համար գրաւիչ ըլլալ եւ չլացուցիչ, որուն ճգնարանին մուտքին դէպի աշխարհ բացուող ճամբան ծառայութեան ճամբան է եւ՝ ամենէ'ն խոնարհը, ամենէ'ն ժողովրդականը։

[1] Կորիւն, *Վարք Մաշտոցի*, էջ 52-53։

[1] Կորիւն, *Վարք Մաշտոցի*, էջ 22-23։

Երկինքէն իր հոգիին մէջ հոսող կոչումին ձայնը ու ժողովուրդի տառապանքէն իր անձին մէջ արձագանգող տագնապը զինք միշտ պիտի տանէին ժողովուրդին, գաւառացի պարզ մարդուն, որ քաղաքներու լոյսերէն չլացած աչքեր չունի, ժխորի խլացուցիչ ձայներէն դեռ չայցելուած՝ մաքուր իմացողութիւն ունի ու բաց հոգի մը ինչպէս իր արտերուն եւ լեռներուն բաց սպասումը առաւօտեան չողին ու չաղին։

Եղաւ «խոնարհութեան մարդ»ը, որովհետեւ ապրեցաւ ու գործեց որպէս «ժողովուրդին մարդ»ը։ Իր ու իր ժողովուրդին միջեւ ոչ մէկ սահման ճանչցաւ ինք իր կեանքով ու գործով։ Ճգնարանին մէջ, օտար ցուրտ միջավայրերու մէջ, դեգերումի ճամբաններուն վրայ, մայրաքաղաքին մէջ, պալատներու փարթամութենէն ներս կամ գործի փշալից դաշտերուն վրայ վայրկեան մ'իսկ չճանչցաւ ուր իր ժողովուրդը զգար իր սրտէն հեռու, իր մտքէն բացակայ։

Առաջնորդ եղաւ ժողովուրդի մը, բայց Աթոռէն չառաջնորդեց։ Թագաւոր եղաւ հոգիներու աշխարհի մը, բայց գահ չունեցաւ այդ աշխարհին մէջ։ Միակ ու համակ չարժում եղաւ ժողովուրդին պէս, կեանքին պէս։ Գնաց հոն ուր ժողովուրդին ձայնը անհմանալի բայց անդիմադրելի մագնիսութեամբ զինք կը կանչէր։

Մինչեւ իր կեանքին վերջը եղաւ «առաքեալ» տիպարով առաջնորդը ինքզինք պարզ մարդուն հետ զգալով եղբայր ու եղբայրութեան, մտերմութեան, հոգեկան սերտ հաղորդութեան մէջէն՝ առաջնորդ։

Առանց խոնարհութեան զգացումի այդ խոր գիտակցութեան եւ անոր իրականացումին թանձրականին, չօչափելիին մէջ՝ երբեք պիտի չհասնէր այն հսկայական արդիւնքին, որուն տարողութիւնը դարերը չեն կրցած դեռ չափել եւ որուն մէջէն ինք հասաւ այն բարձունքին, որ գերագոյն բարձունքն է հայ իրականութեան մէջ — հայ պարզ մարդուն սիրտը։ Հո՛ս է գաղտնիքը իր ժողովրդական անկշռելի, անտարազելի հմայքին։ Ս. Սահակը անառարկելիօրէն եղաւ մեծագոյն միտքը իր դարուն. բայց Ս. Մեսրոպը եղաւ մեծագոյն մարդը հայ ժողովուրդի պարզ գիտակցութեան մէջ։ Իր մեծութիւնը ինք գտաւ խոնարհութեան մէջ, այսինքն մտերմութեանը մէջ իր ժողովուրդին հետ, մնալով միշտ անոր մարմնին մէջ՝ իբրեւ սրտի տրոփ...։

Սուրբ Մեսրոպ եւ Մենք

Ահա մարդը իր ժամանակին մէջ։

Իր ժամանակէն դուրս, երբ այսօր մեր նայուածքը կ'իյնայ ներկային վրայ, ուր մեր կեանքը բեմին վրայ է, կարելի չէ չտեսնել Ս. Մեսրոպի դէմքը աւելի պայծառ ու ճառագայթուն այսօրուան մեր

սփիւռքահայ կեանքի մտաւորական, մշակութային երեսին հետզհետէ ժժգունող վիճակին մէջ։

Երբ այսօր չատ յաճախ ու քիչ մը ամենուրեք բուն մարդերու տեղ՝ ցուցադրութիւն մը կայ մարդերու՝ սփռուած հրապարակի ամենէն չքեղ դիրքերու վրայ, երբ այլազան պիտակներ, —ի՛նչ նուիրական բառեր— չռայլօրէն կը զարդարեն անունները մարդերու — հոգեւորական, մտաւորական, ուսուցիչ, գրագէտ, արուեստագէտ, հանրային գործիչ, ազգային ժողովրդական, եւ երբ այս բոլորին յաճախ պակսողը իրաւութեան, վաւերականութեան, լեցունութեան մայր գիծն է, տիրական գոյնը, այսինքն մարդը որպէս ընդհանուր յայտարար բոլորին, Ս. Մեսրոպ, հոգեւորական մարդը, հոգի՛ մարդը, յաղթական կոթողի մը նման կը բարձրանայ մեր աչքերուն դիմաց որպէս պատգամաբերը ճշմարտութեան, այսինքն որպէս իրա՛ւ մարդը, ճգնութեան, ծառայութեան եւ խոնարհութեան երբեակ արժէքներով յաւիտենականացած մարդը։

Ճշմարտութիւնը անոր անձէն եկող, Աւետարանի խորքին վրայ ձեւուած եւ հայու կեանքով միս ու ոսկոր ստացած՝ ուրիշ բան չէ եթէ ոչ մարմնաւորուած հոգեղինութեան գերագոյն արժէք ունենալու իրողութիւնը. այսինքն այն իմացումը թէ՝ տիեզերքին մէջ մարդ կոչուած անձը հոգիին էջքն է նիւթին մէջ, նուաճումը անոր, առանց ջնջումին, եւ այդ նուաճումին մէջէն իրագործուող անմահութիւնը։ Ահա այս կէտին մէջ կը գտնէ ան իր գերագոյն վախճանը, իր բնութենէն իսկ եկող կոչումին իրականացումը։

Հոս է գաղտնիքը Հայ ժողովուրդի պատմութեան սրտառուչ դրաւչութեան եւ գերազանցութեան։ Ըսուած է. «քաղաքը կ'անցնի բայց անկէ կը մնայ արձանիկը», որովհետեւ, կ'աւելցնեմ, արձանը հոգեղինացած նիւթն է, ալ ազատած անցաւորութեան ահաւոր չարիքէն։

Մարդը ինք իր կեանքը ունի, զայն ընելու համար հանդէս մը այդ ճշմարտութեան։ Հայ մարդը, Ս. Մեսրոպի ճարտարապետութեամբ, ըրաւ իր կեանքը այնպէս որ արձանները միշտ մնացին երբ քաղաքները հիմնայատակ խորտակուեցան...։

Ս. Մեսրոպ, գերագոյն պատգամաբերը այս ճշմարտութեան, այսօր մեզի համար մեր կեանքին մէջ ապրող խիղճ է՝ մեր արարքներուն դիմաց, կչիռ՝ մեր արժէքներուն, արժեչափ՝ մեր գործերուն։

Բայց աւելին՝ հրաւէր է ան իւրաքանչիւր հայ մարդու ըլլալու ինքզինք իր քրիստոնեայ մարդու եւ հայու ազնուագոյն զգացումներուն եւ արժանիքներուն ամբողջական եւ գեղեցիկ մարմնաւորումը կեանքին մէջ, անհատական թէ ազգային մակարդակներու վրայ հաւասարապէս։

Ս. Մեսրոպ երբ առաջին անգամ իր գրիչը չարժեց հայ տառերու գծագրութեամբ, իր հոգին արձագանգ եղաւ աստուածաբարբառ սա խօսքերուն.

«Ճանաչել Զիմաստութիւն եւ Զխրատ Իմանալ Զբանս Հանճարոյ»:

Ահա բառերը եղան հիմնաքարը հայ գրականութեան: Ահա եղաւ սկիզբն ու վախճանը հայ մարդու փիլիսոփայութեան, կեանքի ըմբռնողութեան, աշխարհայեցողութեան: Այդ եղաւ ալֆա-ն եւ օմեղա-ն մեր պատմութեան: Ա՛յդ է նաեւ լուսեղէն ամպը մեր սփիւռքահայ կեանքի երկինքին վրայ...:

Ամէն հայ մարդ այսօր դժուար կրնայ հնչել այդ հսկայ, հազարամեայ հնութեամբ օծուն բառերը, երբ այնքան խորթ բայց դիւրին օտար բառեր կը յաճախեն մեր շրթներուն հետզհետէ աճող, սերտացող մտերմութեամբ եւ բնականութեան դացող մտահոգիչ ընթացքով մը...: Կայ մէ՛կ բառ արծաթեայ հնչեղութեամբ յստակ ու գեղեցիկ, որ համանիշն է բոլոր այդ բառերուն, խորհրդանիշը հայ պատմութեան փիլիսոփայութեան, գաղտնիքը հայ կեանքի յաւերժութեան.

Սուրբ Մեսրո՛պ...

Ամէն հայ պէտք է գիտնայ զայն արտասանել յստակութեամբ, ջինջ առոգանութեամբ, ուժեղ չեչտով, հպարտ այլ գիտակից կեցուածքով եւ մանաւանդ նախանձախնդրութեան քայլ եւ պատասխանատու ոգիով:

Սուրբ բառ է ան: Հոգեկան ազնիւ զգացումով ու երկիւղած յարգանքով պէտք է արտասանել զայն: Հազար հայ բառեր կրնան սառիլ օր մը հայ շրթներու վրայ: Բայց պէտք չէ սառի «Սուրբ Մեսրո՛պ»ը, բառերուն բառը, հրաշագործ բառը, Արարատեան գագաթը հայ լեզուին, ձիւնի պէս մաքուր, երկինքին պէս պայծառ.

Սուրբ Մեսրո՛պ...

ՈՍԿԵԴԱՐԵԱՆ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԷԱԿԱՆ ՅԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ*

Սիրելի ունկնդիրներ, մշակոյթի, գիրի եւ գրականութեան հաւատարիմ հայորդիներ,

Մշակոյթի ամիս հռչակուած Հոկտեմբերը այս տարի, կը հաւատամ ու կը զգամ, որ տարբեր եղաւ ուրիշ հոկտեմբերներէ: Պարզ հայեացքով մը կը մտաբերեմ սա պահուն այս Հոկտեմբեր ամսուան ներքին լեցունութիւնը, կ'անդրադառնամ որ Հայ Գիրքի Ուրբերորդ Յուցահանդէսով սկսած եւ Դանիէլ Վարուժան Գրական Մրցանակով փառաւորուած, Դպրեվանքի՝ Զարեհեան Դպրեվանքի նոր շէնքի բացումով կամարակապուած, եւ ահաւասիկ լրիւ շաբթուան մը հոգետրնչութեան, հաղորդութեան այս պատկերով կենսաւորուած: Երբ ան այժմ կը հասնի իր լրումին, ես մէկ բառ ունիմ, առաջին բառը որ կը բխի սրտէս՝ «ապրի՛ք, հազա՛ր ապրի՛ք, ու հազա՛ր կ'ապրի՛ք եթէ ա՛յս ճամբով ապրի՛ք»:

Առաջին հերթին ուրախութեան, չնորհաւորանքի եւ գնահատանքի սրտագին խօսք մը կ'ուղղեմ բոլոր անոնց, որոնք այս չաբաթը վերածեցին հոգեմտաւոր ապրումներու մթնոլորտի մը եւ գեղարուեստական բխումներով ջրտուքի մը՝ Համազգային Մշակութային Միութեան Շրջանային Վարչութեան, Կաթողիկոսարանի Քրիստոնէական Դաստիարակութեան բաժանմունքին, կազմակերպիչ Յանձնախումբի բոլոր անդամներուն, դասախօսներուն, արուեստագէտներուն, ձայնասփռողներուն, ձայնագրողներուն, մեքենագրողներուն, ինչպէս պիտի ըսէին 5-րդ դարու մարդիկը 20-րդ դարու իրենց հարազատ ու

* *Հասկ* Ամսագիր, 1985, Հոկտեմբեր -Նոյեմբեր (թիւ 10-11), էջ 537-545:

տաղանդաւոր ժառանգորդ մտաւորական ու դրագէտ Յակոբ Օշականի բառերով. Յարգանք՝

«Վերծանողին, վարդապետին,
Գառան մորքին քերթողներուն,
Եղէգ, թանաք շինողներուն,
Գրիչներուն
Ու կազմողին»:

«Հետեւելով հետեւեցայ», չարունակական, անխափան ներկայութեամբ, եւ յատուկ ուշադրութեամբ ունկնդրեցի այս չաբթուան բոլոր երեկոներու ելոյթներուն: Ամէն մէկ օր, մէն մի երգ ու արտասանութիւն ու մանաւանդ իւրաքանչիւր դասախօսութիւն նոր երեսներ կը բանային, ու տարբեր որակի ու բովանդակութեան աշխարհներու հանդիսատես կը դարձնէին մեզ բոլորս: 5-րդ դարը մեր հոգեկան աշխարհին մէջ անգամ մը եւս ոսկի հագաւ, իր ոսկիի փայլքէն չող մը ցանեց աշխարհի առօրեայէն յաճախ հաւաքուող իրական փոշին սրբելով մեր իմացական եւ ազգային սա ներկայ օրերու պաստառներէն:

Պատմագրութիւն, գրական գեղարուեստական իրագործումներ, դրաբար լեզուի իւրայատուկ երեւոյթներ եւ արժէքներ, թէ թարգմանական եւ թէ ինքնատիպօրէն ստեղծագործական դրաւոր ժառանգէն արտաբերուած, քաղաքական, ընկերային չարժումներ, երաժշտական կրօնաթոյր, հոգեսոյզ, ձայնեղէն ու նուագային յօրինումներ, բանաստեղծական չունչով պայծառացած ապրումներ վերստին կեանք առին մեր գիտակցութեան մէջ եւ վստահաբար եղան խթան բացուելու ի նոր հորիզոններ. հետզհետէ նիւթեղէն, նիւթաչէն բաներէ ու նիւթաճաշակ ախորժակներէն տիրապետուող մեր սա ներկային մէջ անոնք բերին անգամ մը եւս այցը ոգիին, այցը ոգեղէնին, այցը հոգեկանին, այցը իմացականին:

Կտոր-կտոր, մասնիկ-մասնիկ, հատուած առ հատուած տրուած այս բոլորին ականատես եւ մասնակից դառնալէ ետք, հիմա, ամբողջ չաբթուան վերջաւորութեան, ինծի կը վիճակուի, կը խորհիմ, ամենադժուարին գործը՝ այդ բոլոր մասնիկները համատեսական հայեացքի մը տակ բերելու եւ անով ջանալու վեր առնել այն հիմնական, ընդհանրական երեւոյթները եւ անոնցմէ առանձնացուող ճշմարտութիւնները կեանքի, որոնք տեսակ մը հասարակաց յայտարարն են բոլոր այն իրագործումներուն, որոնք ներկայացուեցան այս չաբթուան ընթացքին, զանոնք իրարու առնչող օրինաչափութիւնները կը կազմեն եւ կամ՝ զանոնք բացատրող պատճառական ազդակները: Ես պիտի փորձեմ որքան կարելի է կարճ սեւեռումներով կատարել այս դժուարին աշխատանքը:

Ա.- Առաջին, համատարած, տիրապետող երեւոյթը Ոսկեդարեան մշակոյթին մէջ, այն է, որ 5-րդ դարը հայոց պատմութեան մէջ, այնպէս ինչպէս այդ պատմութիւնը կ'արտացոլայ Ոսկեդարու գրաւոր արտադրութեանց մէջէն, կրօնական ապրումի, քրիստոնէական հաւատքի արմատացումի, հայ կեանքի բջիջներուն մէջ ներթափանցումի ամենէն հզօր, կազմաւորիչ, որոշադրիչ ժամանակաշրջանն է: Դարերը եւ մարդերը պէտք է արժեւորել իրենց ժամանակի մտայնութեան, ապրումներու, ստեղծագործութեանց ներքին տուեալներովը եւ ոչ թէ ուրիշ կամ մեր ժամանակներու յատուկ ճաշակի եւ գնահատութեան արժէչափերով կամ «նորմ»երով:

Հռոմէական կայսրութեան կողմէ քրիստոնէական կրօնի ընդունումը չորրորդ դարու առաջին քառորդի վերջաւորութեան եւ հետզհետէ անոր տիրական ազդեցութեան բարձրացումը բիւզանդական կայսրութեան մէջ չեչոօրէն նպաստեցին չորրորդ եւ հինգերորդ դարերու կրօնական մթնոլորտի զօրացման եւ տարածման, այն աստիճան՝ որ կայսրեր եւ կայսերական իշխանութիւնները ուզեցին այդ կրօնքը, եկեղեցին գործածել որպէս ազդու միջոց քաղաքական տիրապետութեան ձգտող նպատակներու:

Իսկ Արեւմուտքի մէջ, Ե· դարուն, երբ ալ մարելու վրայ էր Հռոմէական կայսրութիւնը «բարբարոս» անունին տակ ծանօթ ցեղախումբերու, Աթիլաներու չարունակական արշաւանքներուն ճնշումին տակ, եկեղեցին էր որ կը դառնար ժառանգորդը այդ հսկայ կայսրութեան մշակութային, ընկերային եւ հետզհետէ, մասնաւորաբար միջին դարերուն, նոյնիսկ քաղաքական աւանդութեան եւ դերին:

Նիկոլ Աղբալեան, հայոց մշակոյթը ընդհանուր մարդկային մշակոյթին մէջ դիտելու իր ճիպին մէջ, 5-րդ դարու այս շրջանին մասին, չատ սուր երեւոյթի մը կ'անդրադառնայ, որ պէտք է այսօր մեր մտածման առարկայ դառնայ·

«Եթէ մէկ կողմէ դժբախտութիւն է որ գրերու գիւտը ուշ տեղի ունեցաւ, միւս կողմէ բարեբախտութիւն է, որ 5-րդ դարը եկեղեցական գրականութեան ոսկեդարն էր... բայց յատկապէս 360-430-ը Հայրախօսական գրականութեան գագաթնակէտն էր (patristique): Այս շրջանին կ'երեւին մեծատաղանդ, հանճարեղ մարդիկ, որոնք մինչեւ այսօր ալ ուսումնասիրութեան նիւթ են. Արեւմուտքի մէջ՝ Ս. Օգոստինոս: Արեւելքի մէջ Կապադովկեան հայրերը՝ Բարսեղ Կեսարացի, Գրիգոր Նազիանզացի, Գրիգոր Նիւսացի եւ քիչ յետոյ Ոսկեբերան: Եկեղեցական գրականութեան գագաթնակէտներն են ասոնք, որոնք հանճարեղ մարդու մը՝ Որոգինէսի յետնորդներն ու աշակերտներն էին: Ասոնք միայն քրիստոնէական կրթութիւն ստացած չէին, այլ նախապէս հեթանոսական կրթութիւն ստացած՝ ծանօթ էին դասական գրականութեան եւ ասոր

վրայ մշակած էին իրենց գրական ճաշակը: Իրենց կրթութեամբ ալ անոնք իրենց հանճարը ի սպաս դրին քրիստոնէական հաւատքի մեկնութեան եւ անոր յաղթանակին: Անոնք ձկնորսներ չէին, ինչպէս Յիսուսի աշակերտները, այլ՝ կիրթ մարդիկ էին եւ կիրթ հասարակութեան մը կը խօսէին: Ասոնք մեծ պատրաստութիւն ունէին՝ իմաստասիրական, հռետորական, եւ բանաստեղծական մեծ տաղանդով եւ համարեա ոյնն աստիճանին վրայ: ... Այս դարը, կրօնական մեծ խնդիրներու, պայքարներու դարն է, որ կը փոթորկէր ամբողջ քրիստոնեայ աշխարհը: ... Ինչպէս կը տեսնուի, այս դարը մեծ պայքարներու, մեծ կիրքերու եւ միաժամանակ իմացութեան դարն է»:

Եւ հիմա, հայոց պատմութիւնը այս չրջագիծին մէջ դիտելով մեր չորրորդ դարը բացուեցաւ պետութեան կողմէ քրիստոնէութեան պաշտօնականացումովը՝ որպէս պետական ազգային կրօնք: Չորրորդ դարը եղաւ պայքարի բուռն դար ընդմէջ դարերով արմատացեալ հեթանոսութեան եւ նորատարած Քրիստոնէութեան: Նոր կրօնքը հետզհետէ սկսաւ գերակչիռ դիրք գրաւել թափանցելով ազնուականութեան, աւատական իշխանութեան վերին խաւերուն, մտաւորական չրջանակներուն, եւ պարզ ժողովուրդի զանգուածին մէջ: Բնականօրէն, հեթանոսութենէ յամեցող տարրեր, միշտ ներկայ մնացին հայ կեանքին եւ մշակոյթին մէջ —ասոր հակառակը անբնական պիտի ըլլար—, բայց այլեւս հոսանքը կը հակէր դէպի նոր կրօնքի գերիշխանութիւնը, որուն մէջ ալ ազգը սկսած էր տեսնել իր ազգային իւրայատուկ նկարագիրն եւ ճաշակներուն կենսափիլիսոփայութեան եւ կենցաղային բարքերուն աղբիւրը:

Կրօնական փիլիսոփայութենէն, Քրիստոնէական հաւատքէն չառաւիղող այս կենսընթացի յարաճուն գնացքին որպէս լրում եւ միանդամայն որպէս նոր գրգիռ եկաւ Աստուածաշունչի թարգմանութեան հսկայական, կոթողային, դարձակէտային աշխատանքը, որ Աստուծոյ հետ հաղորդութեան, Աստուած-մարդ յարաբերութեան յայտնութենական եզակի փորձառութեան եւ մտածողութեան անչափելի հոսանք մը խառնեց հայ կեանքին, այս վերջինը բարձրացնելով նոր դիտակցութեան մը, կեանքի նոր ըմբռնողութեան մը, որով հայ մշակոյթը թրծուեցաւ չունչովը Աստուծոյ եւ անոր մէջ բացուած չունչովը մարդ էակի ազնուագոյն եւ վեհագոյն ապրումներուն:

Մեր ուսուցիչներէն՝ Շահան Պէրպէրեան, իմաստասիրական իր թափանցողութեամբ այսպէս կը բնորոշէ այդ դարու իրագործումի խորախորհուրդ իմաստը, ՙինչպէս ինք կ՚ըսէ, «բնագանցական իմաստը».- «Հայ հանճարին, նիւթը՝ բեղմնաւորուած քրիստոնէութեան չունչով. այս է, կարելի է ըսել, Աստուածաշունչի հայերէն

թարգմանութեան բնագանցական իմաստը»: Հայութիւնը Աստուծոյ չունչով չաղախուած: Ու կ՚աւելցնէ.

«Հայ բարբառը, գերազանց նիւթը հայ իսկութեան, կարծես հայ հանճարն ի զօրութեան (en puissance), կը թափանցուէր գիրքերու գիրքին մէջ խօսող նորայայտ բայց յաւիտենական շունչովն իսկ ու կը բեղմնաւորուէր անով – «Միատիք ամուսնութիւնը» Աստուծոյ եւ հայութեան»:

Այստեղ պարտք կը զգամ փակագիծ մը բանալ, ըսելու համար թէ քրիստոնէական եւ կրօնական բառերը պէտք չէ այլեւս հասկնալ այն մակերեսային, երբեմն գիտութեան դարու յատուկ մտայնութեամբ սխալօրէն դունաւորուած հասկացողութեամբ: Կրօնը, քրիստոնէական հաւատքը անոտի, անգրագէտ, դիւրահաւան մարդու որպէս ապաստանարան եւ կամ մեղկութեան, պարտուողականութեան անջիղութեան տանող ազդակ ըմբռնելն ու ներկայացնելը սխալ մեկնաբանութիւն արդիւնք է: Ճակատագրապաշտ, ոչխարամիտ մտայնութիւնը, քրիստոնէական, աւետարանաղբիւր ճշմարտութեան հետ չի համընկնիր: Նոյնիսկ Ոսկեդարէն եռք մեր Միջին Դարերու հեղինակներու այս ձեւի մեկնաբանութիւնը հարազատ չէ քրիստոնէութեան Ոսկեդարեան ըմբռնողութեան: Քրիստոնէութիւնը այդ դարուն ըմբռնուած եւ մինչեւ այսօր ճշմարտապէս, էապէս, հարազատօրէն հասկցուած՝ մարդուն արժէքը բարձրացնող, ստեղծագործութեան տանող հզօր ոյժ է զայն ճիշդ ըմբռնողին եւ ըստ այնմ զայն ապրողին համար: Աստուծոյ հետ հաղորդութեան մէջ եղողը անվախ մարդ է եւ ո՛չ թէ պարտուող, փախստական, անջիղ: Մասնաւորաբար Օսմանեան վեց դարերու ճնշիչ տիրապետութիւնը մեր ժողովուրդին մէջ զարգացուց այդ ըմբռնումը:

Նոյն Աւետարանը կ՚ըսէ· «Մի՛ երկնչիր, բայց միայն հաւատա՛»: Նոյն Աւետարանն է որ կ՚ըսէ· «Մի՛ երկնչիք յայնցանէ, որ սպանանեն զմարմին եւ զոգի ոչ կարեն սպանանել»: Իսկ այդ Աւետարանին վրայ ձեւուած ոսկեդարեան խօսքերը՝ «Որոց ոգիքն թռուլացեալ են յերկնաւոր առաքինութենէն յոյժ ընդ ահիւ անկեալ է բնութիւն մարդոյ· յամենայնէ դողայ, յամենայնէ սարսի» —անոնց որոնց հոգիները երկնային առաքինութեան ոյժէն թռուլցած են, անոնք են որոնք կ՚երթան դէպի անդունդ: «Ձայամ հաւատոց զմեզ ո՛չ ոք կարէ խախտել, ո՛չ հրեշտակք երկնից եւ ո՛չ մարդիկ, ո՛չ սուր, ո՛չ հուր, ո՛չ ջուր ո՛չ զինչ եւ են դառն հարուածք»: Ոսկեդարեան սերունդի մարդիկը այսպէս ըմբռնեցին քրիստոնէութիւնը: Մարդուս արժէքը բարձրացնող, մարդս Աստուծոյ իբրեւ գերագոյն ստեղծման արարքին առարկայ կամ Անոր ձեռակերտը ըմբռնող կրօնքն է ասիկա եւ կը հաւատամ, որ այս պատ-

ճառով էր որ այդ դարը եղաւ նաեւ այլապէս պարտութեան դացող ազգի մը համար յաղթութեան դար մը։

Բ.- Դարը հաղորդութեան դար է։ Ցաճախ ըսուած է բանասիրութեան մէջ, թէ հինգերորդ դարը առաւելաբար թարգմանութիւններով յագեցած դար մըն է։ Հայ միտքը, հայ հանճարը հարկատու եւ երբեմն նոյնիսկ ստրուկ է դարձած օտար միտքի, օտար մշակոյթներու։ Նոյնիսկ կարգ մը հայ ինքնատիպ նկատուած հեղինակներ, օրինակ՝ Եզնիկի գործը, կը նկատուի չատերուն կողմէ որպէս օտար եկեղեցական մատենագիրներէ համատեղուած հատաքածոյ մը։ Ա.Տեր-Ներսէսեան, իր Հայոց Լեզուի Պատմութիւնի երկրորդ հատորի վերջաւորութեան, հետեւեալ նկատողութիւնը կ'ընէ.

> «Դարերով մթի մէջ մնացած խաւար աչքերը յանկարծ արեւու լոյսն են տեսնում: Հայերէնի է թարգմանւում Ս. Գիրքը, որ այն ժամանակուայ կեանքի համար ամենից հիմնական կռուանն էր համարւում: Նրանից դուրս գրում կամ թարգմանւում են 40 կտոր այլ գործեր, որով 56 տարուայ ընթացքում հայ գրականութիւնը տէր է դառնում 41 կտոր երկերի:
> «... Նաեւ գրական արժանիքով այն գործերը երեւելի բաներ չեն: Նախ 41 գրքերի ամենամեծ մասը թարգմանութիւն է. բնագիր են միայն Կորիւնը (հաստատապէս), Եզնիկը (խմբագրութիւն), Ագաթանգեղոսը եւ Բիւզանդը, որոնց հարցը դեռ լիովին պարզուած չէ: Ուրեմն լաւագոյն դէպքում հազիւ չորսն է հայ բնագիր: Գալով գրական արժէքին, միայն մի քանիսը կարող են յիշատակուել. այլապէս՝ Ս. Գիրքը իբրեւ եբրայական գրականութեան գլուխ գործոցը, Ոսկեբերանը, իբրեւ բիւզանդական գրականութեան գլուխ գործոցներից մէկը եւ "Վկայք արեւելից", իբրեւ ասորական գրականութեան գլուխ գործոց: Մնացեալը ընդհանրապէս սովորական կրօնական գործեր են, որոնք այսօր ամենեւին չեն հետաքրքրում ոեւէ մէկին: Կան միայն մի քանի պատմական գործեր, որոնց գրական արժէքը մնայուն է»:

Վստահ եմ իր հոգին չի տրտմիր երկնքի մէջ եթէ ըսեմ, Ա.Տեր-Ներսէսեանը այս մարզին մէջ սխալ կը դատէր հինգերորդ դարու գրական արտադրութիւնները։

Բնականօրէն նախ չատ աւելի են ինքնատիպ հեղինակները քան ինչ որ ինք կը թուէ։ Երկրորդ՝ թարգմանութիւն չէ. գրքունակ, մեքենական, գուտ նեղ իմաստով ակադեմական, մասնագիտական աշխատանք չէ։ Թարգմանիչները իրենք նախ այնքան ծանօթ էին թարգմանուած հեղինակներուն, անոնց գործերուն, որ իրենց կողմէ կատարուած թարգմանութիւնը վերծանո՛ւմ էր, այսինքն՝ իւրացում, չաղախում հայ միտքին հետ։ Թարգմանիչները կ'ապրէին անով, կը մեկնաբանէին զայն. գիտէին գիրին անցընելէ առաջ՝ իրենց կեանքի ու ապրումի ճամբէն անցնել Աստուածաշունչ Մատեանը։

Այս մարդիկը թարգմանիչներ չէին, այսինքն՝ արհեստաւորները այդ արուեստին։ Ու տեսէք թէ Կորիւն ինչպէս կը պատկերացնէ իր ուսուցիչը՝ Ս. Մեսրոպը, երբ իր գինուորականի, գրագիրի պաշտօնէն հրաժարեցաւ ան եւ կրօնաւորեցաւ.

> «Աւետարանական ուսուցման համաձայն՝ մարդասէր Աստուծոյ ծառայութեան դառնալով այլեւս մերկացաւ աշխարհային ապրումներէն եւ առնելով պարծանքի առիթ՝ Խաչը, հետեւեցաւ աշխարհին ապրեցնող Խաչեալին ու ընդառաջ երթալով աստուածային հրամաններուն՝ Քրիստոսի խաչակիր զունդին խառնուեցաւ եւ այդու՝ մտաւ միայնակեցութեան կարգին մէջ:
> «Տեսակ-տեսակ ու բազմաթիւ վշտակցութիւններ կրեց, ամբողջական ընծայումով իր անձը տալով հոգեւոր կրթանքներու – առանձնակեցութեան, լեռնաբնակութեան, քաղցի, ծարաւի, բանջարաճաշակութեան, անլոյս քարանձաւներու եւ խարազանագեստ ու գետնատարած անկողինններու:
> «Շատ անգամ գիշերուան հեշտալի հանգիստը եւ քունի կարօտութիւնը ոտքի վրայ ու տքնութեամբ կը թօթափէր իր աչքերէն:
> «... Ու այսպէս բոլոր փորձութիւններուն կամքի քաջութեամբ կը յաղթէր ու կը պայծառանար ճանաչելի ու հաճելի դառնալով Աստուծոյ եւ մարդոց»:

Ուրեմն կը տեսնենք թէ թարգմանողները իրենք իւրացնողներն էին գաղափարներուն, ապրումներուն, արժէքներուն իրենց կեանքի որակին մէջէն, եւ այդ որակն է որ կ'արտացոլայ իրենց գործին մէջէն։

Աստուածաշունչէն զատ, եկեղեցական, ծիսական, արարողական գիրքերու, Եկեղեցական Հայր (Pères de l'Eglise, Church Fathers) *անունին տակ ծանօթ հեղինակներու գործերը մտքի լայն հորիզոններ կը բանային հայութեան կեանքին մէջ։*

1840-60 *թուականներուն*, J.P Migne *անունով մէկը ձեռնարկեց Եկեղեցական Հայրերու գործերու բնագիրներու –յունարէն– տպագրութեան։* 162 *հատոր հրատարակեց* Patrologia Graeca *անունին տակ, ամէն մէկ հատորը «Ագգապատում»էն աւելի ընդարձակ։ Եւ նոյն անձը երկրորդ չարք մը հրատարակեց՝* Patrologia Latina *–Լատին Հայրեր–* 261 *հատորներ ու նոյն ծաւալով։ Իսկ ներկայիս* 300 *հատորը անցաւ այդ Եկեղեցական Հայրերու Ֆրանսերէն թարգմանութիւնը* Sources Chrétiennes *անունին տակ։ Եւ դեռ ուրիշ ինչ չարքեր այս հեղինակներու գործերուն, որոնք ներկայիս կը հրատարակուին. համալսարաններու մէջ յատուկ ամպիոններ կան՝ այս դէմքերու ուսումնասիրութեան համար։ Փիլիսոփայութեան, նոր Պղատոնականութեան, հռետորութեան արուեստի, բանաստեղծութեան մարզերու մէջ Եկեղեցա-*

կան Հայերու գրական աւանդը մինչեւ այսօր կենդանի չունչ մըն է եւ ոչ թէ թանգարանուած արժէք մը։ Մեր հայրերը սոնց գլխաւորները թարգմանեցին եւ տարածեցին 5-րդ դարուն եւ անկէ ետք։ Մտքի, հոգիի ի՛նչ աչխարհներ անոնց մէջէն բացուեցան հայութեան։

Հաղորդութեան այս դարը համաչխարհային գրականութեան հետ հարստացման դար եղաւ, որովհետեւ պատուաստումի միջոց եղաւ, ոռոգումի ընթացք հանդիսացաւ, երբ մենք գիտցանք 5-րդ դարուն այս բոլորը խառնել մեր գոյութեան տարրերուն հետ եւ անոնց վրայ դնել մեր սեփական ազգային ստեղծագործութեան կնիքը։ Ջեղանք գրագիր, եղանք գրագէտ։

Ո՞ր մէկ քաղաքակրթութիւնը աչխարհային գրականութեան հետ՝ հարսնապակ ձեւով աճած է։ Յունակա՞նը. յունականը չատ բան կը պարտի ասիականին, Միջին Արեւելքի դպրութեանց։ Միթէ Աղեքսանդր Մեծի արշաւանքը Արիստոտէլներուն չբերա՞ւ Արեւելքի երկիրներու մշակոյթներուն արդիւնքները։ Լատինակա՞նը. մինչ Հռոմը գրաւեց Յունաստանը, Յունաստանն էր, որ նուաճեց Հռոմը իր մշակոյթով։ Եւրոպայի վերածնո՞ւնդը (Renaissance), յունական, լատինական գրականութեան վերարժեւորումով կը բացատրուի ան։ Բարեկարգութի՞ւնը (Réforme), դարձեալ դասական հիւմանիստ դրողներու վերարժեւորումովը կը յայտնագործուի։

Դարը որեւէ մէկ ատեն եթէ պիտի ըլլայ մնայուն արժէքի դար, պէտք է ըլլայ չփումի դար։ Աղքատացում է մշակոյթի մը համար հաղորդութենէն զրկուիլը եւ հետեւաբար, ես կը կարծեմ, որ մեր 5-րդ դարը մեծ եղաւ, որովհետեւ հաղորդութեան դար եղաւ, վերազարթօնքի դար եղաւ ինչպէս հետագային 19՝ դարը մեզի համար Պոլսոյ մէջ կամ Թիֆլիսի։

Գ.- Այս բոլորը մեզ կը տանին դէպի այն ըմբռնումը, որ 5-րդ դարուն օտար գրականութեան եւ մշակոյթներուն հետ մեր հաղորդութիւնը զօրացուց մեր ազգայնութիւնը։ Այսինքն մեր ինքնութեան խոր եւ արժեւոր ճանաչումը, մեր ազգային ինքնուրոյնութեան եւ արժանապատուութեան գիտակցութեան մշակումը։ Ահա թէ ինչու, ես այնպէս կը հաւատամ, որ Թարգմանչաց շարժումը, այսինքն՝ Ոսկեդարեան մշակութային հոսանքն էր որ Վարդանները առաջնորդեց դէպի Աւարայր...։

Առանց Թարգմանչաց շարժումին՝ չէ կարելի հասկնալ ո՛չ Վարդանանց դիւցազնամարտը եւ ոչ Վահանեանց յաղթանակը։ Պէտք չէ մոռնալ որ պատերազմի գացողները Թարգմանչաց Վարդապետաց կազմաւորած սերունդն էր։ Մարդու արժէքին, ազգի, անհատի արժէքին, ազատութեան, ինքնօրէն արտայայտութեան դաղափարներու ջահակիրները։

Բնականօրէն եկեղեցական են մատենագիրները եւ եկեղեցական դունաւորում տուած են, ու չափազանցութիւններու կրնան գացած ըլլալ։ Այդ վկայաբանական չափազանցութիւնները մէկ կողմ թողնելով պէտք չէ մոռնալ որ դաղափարաբանութիւն մը (idéologie) ստեղծեցին քրիստոնէական հաւատքին վրայ ձեւուած, որ մեր ազգայնութեան տուաւ արմատ, հիմք, տոկունութիւն։

Ազգային իր այս երեսին հետ առնչուած է այն ճշմարտութիւնը, որ Ոսկեդարեան լեզուով ու մշակոյթով հայ ժողովուրդի ներքին միութիւնը զօրացաւ։ Գրական լեզուի ստեղծումով, գաւառաբարբառները բնականօրէն չանհետացան, բայց մէկ ազգութեան պատկանելիութիւնը զօրացաւ, մէկ լեզուի, մէկ գրական ստեղծագործութեան, յառաջ գալովը։ Այդ լեզուով պիտի գրէին ու կարդային թէ՛ Արարատեան նահանգի մարդիկը, թէ՛ վասպուրականցին, թէ՛ տարօնցին, թէ՛ սիւնեցին, թէ՛ Խորխորունին, թէ՛ Քաջբերունիք, թէ՛ Ռշտունիք, թէ՛ Մոկացիք, թէ՛ Գնունիք, թէ՛ Բագրատունիք, թէ՛ Մամիկոնեանք, թէ՛ Կամսարականք, թէ՛ Սրուանձտեանք, թէ՛ Դիմաքսեանք, թէ՛ Փոքր Հայքցիք, թէ՛ Մեծ Հայքցիք, թէ՛ պարսկահայը, թէ՛ յունահայը, թէ՛ ասորահայը, մէկ խօսքով, մէկ ու միակ հայը, մէկ լեզուով, մէկ գիրով։ Նոյնիսկ երբ քաղաքական տարակարծութիւնները զանոնք իրարմէ բաժնեցին, ինչպէս պատահեցաւ Վարդանանց պատերազմին, իրարու հակադրուեցան, ներքին պայքարներու տեղի տուեցաւ, հայութիւնը մէկ էր, մէկ մնաց իր մէկ գիրով, մէկ լեզուով, մէկ գրականութեամբ, մէկ մշակոյթով, որոնք մեր մէջ ստեղծեցին մէկ բանի պատկանելիութիւն ներքին զօտիի նման պինդ կապող զգացում մը, ազգութեան ամրացումով։

Ասոր համար, ես կ'ըսեմ, որ 5-րդ դարը եղաւ մեր ազգայնացման խորագոյն դարը տիեզերական մարդկութեան վրայ բացուած, բայց ինքնօրէն արտայայտուող։ Միաբանգումի ու հայութեան իրական ամբողջականութեան ստեղծումի դարն էր այդ, որուն առաջին երգիչը եղաւ քերթողահայր Մովսէս Խորենացի։

Դ.- Ասոր առնչուած է այն երեւոյթը, որ Ոսկեդարու մշակոյթին մէջ, գէթ ինծի համար, որպէս չեշտուած գիծ մը կը յայտնուի պայքարի, մաքառումի գրականութիւն մը եւ մշակոյթ մը ըլլալու անոր հանգամանքը։ Քաղաքականօրէն սպառնացուած, մշակութապէս ենթակայանացման վտանգէն այդելուած հայութիւնը իր գիրով ու գրականութեամբ պայքարի մշակոյթ մը ստեղծեց։ Աստուածաշունչի թարգ-

մանութեամբ ձերբազատուեցաւ յոյնին ու ասորիին մուրացկան դառնալու ճակատագրէն: Աստուած հայաբարբառ դարձաւ: Քրիստոսով, Պաղեստինի մէջ մարդանալէն ետքը, Աստուած Հայաստան այցելելէ ու երեք դարեր չրջագայելէ ետք, 5-րդ դարով հայացաւ: Կորիւնով Մեսրոպ Մաշտոցը, հայ իսկական ազատագրութեան սուրբ հերոսը կամ հերոս սուրբը՝ ալ դարձաւ սեփական ուղեցոյցը հայութեան ճամբուն: Եզնիկով հայը ընդիմացաւ իր կրօնքին սպառնացող դաղափարներուն, փիլիսոփայութիւններուն եւ կրօնական աղանդներուն դէմ. Եղծ Աղանդոց կոչուեցաւ իր գործը. հերքումը այն բաներուն, որոնք կը ժխտէին մեր հաւատքը եւ մեր ինքնութիւնը: Եղիշէով վարդանանց գոյամարտը դարձաւ գոյամարտի տիպարային ներչընչման աղբիւրը բոլոր դարերուն համար: Ագաթանգեղոսով հայութեան ի սպառ ազատագրումը հեթանոսութենէն հռչակուեցաւ: Փաւստոսով հայութեան պայքարը ընդդէմ պարսիկներուն ժողովրդական խաւերուն մէջ որպէս ոգի զօրացաւ: Փարպեցիով, հայութեան յաղթանակի չեփորը վահանեան չունչով հնչեց Դուինի կաթողիկէին մէջ: Մովսէս Խորենացիով հայութեան ամբողջականութեան եւ միութեան փրկարար սկզբունքը հռչակուեցաւ ընդդէմ կոտորակման, գաւառային ու տոհմական բաժանումներուն: Մէկ խօսքով՝ Ոսկեդարը եղաւ պայքարի դար մը վասն ինքնութեան եւ վասն արժանապատուութեան: Առով կը բացատրուի անոր մէջէն պայծառօրէն դրսեւորուող, հանդիսաղրուող տենդագին ճիգի, արի, առոյգ, ոչ մեղկ, նոյնիսկ յարձակողական ոգիի (aggressivité) տիրապետութիւնը, որ այնքան յատկօրէն կ'արտացոլայ այդ գրականութեան մէջէն: Այլապէս, անբացատրելի է թարգմանական եւ ստեղծագործական այդ առատադոյն յորդումի ընթացքը, որով կը բնորոշուի 5-րդ դարը: Կարծէք թէ կիրք մը ստեղծելու, գոյութեան ինքնութեան զօրացումի համընդհանուր չարժում մը խորհրդագործ ոյժով մը կը մղէր մարդիկը: Կենաց մահու պայքարի մը հանգրուանին. լինել-չլինելու հարցականին դիմաց՝ այս դարն էր, որ բսաւ. «ԼԻՆԵԼ»:

Ե.- Վերջապէս հարց կու տամ. ինչո՞ւ ՈՍԿԵԴԱՐ, ինչո՞ւ այս անունով ճանչցուեցաւ այդ դարը: Քաղաքականօրէն ոսկեդար ըլլալու որեւէ պատճառ չունի: Ազատեան կ'ըսէ. «Մեր "Ոսկեդարի" քաղաքական արժէքը փայտեայ է»: Վերիվայրումներու, փլուզումներու դարն է: Ճարտարապետականօրէն ալ այդ դարը մեծ դար մը չէ: Գրականութեան մէջ, այդ դարուն դէմքերուն չափ ուրիշ մեծ դէմքեր տեսած է հայ ժողովուրդը յաջորդ դարերուն, Շիրակացին՝ 7-րդ դար, Նարեկացին՝ 10-րդ դար:

Ազատեան ինք կը հակի այս դարը Ոսկեդար կոչել հայոց լեզուին պատճառով: Եւ կ'առաջարկէ այդ դարը կոչել Մեսրոպեան դար, ինչպէս Պերիկլեան դար կը կոչուի յունական ոսկեդարը:

Ես կ'ուզեմ այս դարը արժեւորել հետեւեալ մտահայեցողութեամբ. դարը Ոսկեդար է ոչ միայն նախապէս յիշուած չորս գլխաւոր յատկանիշներով, այլ որովհետեւ այդ դարուն մէջ մարդկային հոգիի ազգային գունաւորումով ինքնարտայայտութեան ամենէն ճոխ, բազմերես պայթումն է, որ տեղի ունեցաւ նման այն բողբոջին, որ յանկարծ կը պայթի յաջորդ առտու թերթեր կազմելով եւ բոյր տարածելով իր չորս դին...: Հոն կը գտնենք բանաստեղծութիւն չարականները, պատմագրութիւն՝ տեսանք արդէն, վկայաբանութիւնը, սրբախօսական գրականութիւնը, (Վկայք Արեւելիցը, Եղիշէի ուղերորդ յեղանակը) եւ տակաւին բազմաթիւ ուրիշ երեսներ. փիլիսոփայութիւն՝ (Դաւիթ Անյաղթ) աստուածաբանութիւն՝ չատեր, երաժշտութիւն՝ որոշ կտորներ վայելեցինք. հայ լեզուի բիւրեղացում, ճոխացում, արտայայտութեան նրբերանգ այլազանացում: Այս բոլորը երբ քով քովի դնէք, Ոսկեդարը մոզայիքի մը կերպարանքը կը գրենու ձեր հայեացքին դիմաց եւ ոչ թէ միագոյն ստեղծագործութիւն մը: Այդ մոզայիքին մէջ ոսկին, հայոց մանրանկարչութեան մէջ տիրապետող ոսկեգոյնին նման, ներդաշնակութիւնն է: Կրօնականին ու քաղաքականին, փիլիսոփայականին ու բանաստեղծականին, ճարտարապետականին եւ ժողովրդականին, մէկ խօսքով՝ հոգին իր ամբողջութեանը մէջ իր բազմագոյն գոյակերպին մէջ կը մարմնանայ 5-րդ դարուն հայ գիրին չաղախով:

Զ.- Եզրափակում

Երբ կը խօսինք Ոսկեդարու մասին, ես կը ջանամ փնտռել Ոսկեդարուն ցոլքերը մեր 20-րդ դարու կեանքին մէջ: «Եղեր ենք», «ըրեր ենք», «կը յիշենք», լաւ. վասն ինչի՞: Վասն ինքնամխիթարութեա՞ն, վասն հպարտութեա՞ն, վասն անապատութեա՞ն: Կը խորհիմ ճիշդ է այս գնահատումը եթէ ըսեմ. այս դարը, 20-րդ դարը ոսկիի դար է բայց մեզի համար ոսկեդար չէ. ոսկիի առատութեան դար, այո. ձեր չուրջը նայեցէք. լսեցինք չարականները ե. դարուն. ո՞ւր են սակայն այդ չարականները մեր ժողովուրդի կեանքին մէջ: Ոչ թէ բեմին վրայ եւ՝ երբեմն: Ո՞ւր են մեր երգիչները. թող Սահակ-Մեսրոպները երգըւին, թարգմանիչները կարդացուին եւ նորեր ստեղծուին: Մատենադիրներ տեսանք: Ո՞ւր են անոնք մեր ժողովուրդի կեանքին մէջ: Հարվըրտ համալսարանին մէջ Ագաթանգեղոսը անգլիացին պիտի թարգմանէ ու մենք Ագաթանգեղոսի անունը պիտի մոռնանք...:

«Ողբամ զքեզ Հայոց աշխարհ...»

Եօթանասունամեակ տօնեցինք։ Արդեօք, ով Տէր, բան մը պիտի չարժէ՞ այս ժողովուրդի հոգիին մէջ։ Կենաց-մահու տագնապ է այսօր ալ։ Բայց չենք զգար. արդի աշխարհը ընդարմացուցած է մեզ. ուրիշ զգայարանքներ լայն ու արձակ բացեր է ու մեր զգայարանքը՝ Սահակ-Մեսրոպեան սրբաշունչ զգայարանքը բթացուցեր է։

Պէտք է որ մշակոյթի այս ամիսը ըլլայ Պրոպատիկէի աւազան եւ հիւանդացած հայը, աշխարհէն վիրաւորուած հայը իր հայրերու աւազանին մէջ նոր իմն, «նորափեսուր զարդարեալ» վերածնի։

Ես պիտի չփակեմ իմ խօսքս, այլ փակման խօսք պիտի տամ անոր, որ ասկէ ճիշդ չիսուն տարիներ առաջ Պրիւքսէլի մէջ հայուհեան փոքրաթիւ խումբի մը դիմաց կեցած, Նիկողայոս Ադոնցը, իր խօսքը ուղղեց իր ժողովուրդին։ Ան՝ որ բիւզանդական պատմութիւնը ամենէն չատ ուսումնասիրած, աշխարհէն յարգուած մեծագոյն պատմաբաններէն մէկն էր, Աստուածաշունչի թարգմանութեան 1500-ամեակին առիթով, 1935-ի Հոկտեմբեր 20-ին, երբ կը խօսէր Աստուածաշունչի թարգմանութեան մասին, կը ներկայացնէր երկու հոսանքները, որոնք կտրեցին եւ անցան Հայաստանը այդ դարուն. մէկը այն հոսանքն էր, որ թարգմանիչներով արտայայտուեցաւ հայու հոգիին վրայ, Հայաստանի մէջ ծաղկեցաւ. միւսը այն հոսանքն էր, որ յունական աշխարհին մէջէն դէպի Բիւզանդիոն գնաց, տաճներկու կայսր տուաւ Բիւզանդիոնի գահուն –դիւանականներ, համաշխարհային դէմքեր– վասիլ Հայկազն, Ջմշկիկ։

Ադոնցը այսպէս կ'ըսէր. գնաց, մեռաւ այն հայութիւնը, որ լուծուեցաւ մէկ կտոր շաքարի մը նման ծովու մը մէջ։ Մնաց, տոկաց ու յաղթեց ազգային մշակոյթը հայկական, հայրենական հոգիին վրայ։ Ահաւասիկ իր բառերը.

> «Անցեալի փորձառութիւնը որուն կ'ակնարկենք, պէտք է մեզի օգնէ, պէտք է օգնէ մանաւանդ մեր երիտասարդութեան, որ մասամբ որբ է, իր բախտին ձգուած եւ բոլոր վտանգներուն ենթարկուած. այդ այնքան հրահանգիչ փորձառութիւնը պէտք է որ անոր թոյլ տայ հաստատակամ ու գիտակից ընտրութիւն մը ընել երկու ուղղութիւններու միջեւ, որպէսզի ազգային շրջանակին յարի եւ հաստատ պահպանէ ինչ որ կը խորհրդանշէ մեր ազգութիւնը. լեզու, կրօնք, ծէս, աւանդութիւններ»։

Ադոնցը իր խորահայեաց, համատեսական պատմական հայեացքը հայոց պատմութիւնը իր ջիղերուն մէջ ապրած, բիւզանդական պատմութիւնը դասագրքի պէս գիտցող մարդը կ'ըսէ. դա՛րձ դէպի ազգային մշակոյթը հաղորդութեամբը համամարդկային, բայց ոչ

ստրկութեամբ այլ ինքնօրէն պայծառութեամբ, Ոսկեդարեան ճանապարհով վասն յաղթութեան, ինչպէս այդ օր նա՛եւ այսօր։

Գիտեմ, չատ լաւ գիտեմ որ այսօր քիչ ենք այստեղ հաւաքուածներս։ Բայց այն օրերուն, Ոսկեդարուն երբ մեր ոսկի դէմքերը կը փայլէին հորիզոնին վրայ նոյն ատեն չեղա՞ն մարդիկ, որոնք ուզեցին տառեր բերել մեր Ոսկեդարուն վրայ։ Սահակ Կաթողիկոսներու կողքին չգտնուեցա՞ն Բրքիչոներ, Սուրմակներ, Շմուէլներ. չատեր եղան. մխիթ Մովսէս Խորենացին՝ ժողովրդական սքանչելի աւանդութեան համաձայն՝ Բիւզանդիոնէն դարձած՝ ջաղացպան չդարձա՞ւ։ Անոնց օրերը հեշտ օրեր չէին. բայց բուռ մը հայեր, ընտիրներու խումբ մը — անոնք են, որ ազգերը կ'առաջնորդեն։

Եւ հետեւաբար, մի՛ վհատիք դուք՝ հաւատարիմներդ. պիտի ըլլան անտարբերներ, պիտի ըլլան անզգաներ, բայց մենք, անոնք որոնք իրենց մէջ կը զգան Ոսկեդարու ոսկի չունչը, պիտի քալեն դէպի հայոց ապագան «ովսաննա» գոչելով, ու «կու գանք քեզի» կանչելով հայոց ապագային...։

ԹԱՐԳՄԱՆԻ՞Չ*

Թարգմանի՞չ...

Ի՛նչ պարզ, անհրապոյր, նոյնիսկ քիչ մը պաղ բառ։

Բառը՝ իբրեւ բառ՝ այնքան սովորական աշխատանքի մը եւ աշխատաւորի մը կ՚ակնարկէ, որ ոչինչ ունի իր մէջ ստեղծագործական։ Փոխադրութեան մը կը վերաբերի բառը։ Փոխադրութեան գաղափարի մը, զգացումի մը, ճշմարտութեան մը, իղձի մը՝ մէկ լեզուական արտայայտութենէ միւսին։ Որքան ալ դժուար աշխատանք ըլլայ անիկա, կը բաւէ տէրը ըլլալ լեզուներուն, սահուն վարժութիւնը ունենալ անոնց բերանացի եւ գրաւոր արտայայտութեան, որպէսզի կարելի ըլլայ յաջողութեամբ կատարել թարգմանչական աշխատանքը, ըլլալ թարգմանիչ։

Այս օրերուն մանաւանդ, լեզուներով բաբելոնացած մեր 20-րդ դարու այս աշխարհին մէջ, ուր ազգերու, եկեղեցիներու, մշակոյթներու փոխյարաբերութիւնները հաղորդակցութեան միջոցներու այսքան արագ եւ գործնական պայմաններուն տակ վերածուած են ամէնօրեայ երեւոյթներու, թարգմանիչներ ամէն կողմ դարձած են փնտռուա՛ծ անձեր։ Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան, կամ Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդի եւ կամ միջազգային տարողութեամբ եւ բնոյթով որեւէ այլ կազմակերպութեան կամ ընկերակցութեան համաժողովներուն, անմիջական եւ ուղղակի թարգմանութիւնը վերածուած է թեքնիք, ընթացիկ գործօնութեան մը։ Թարգմանիչներ (interpreters), *անկախաբար իրենց անձնական արժէքներէն, դասուած են պաշտօնեաներու համեստ չարքին, մեքենագրողներէն քիչ մը վեր...։*

---

* *Ազատ Ուղիի*, 1977, Օգոստոս (թիւ 8), էջ 41-46։

Բայց հայոց պատմութեան եւ դպրութեան մէջ թարգմանիչ բառը ուրի՛շ տարողութիւն եւ յատուկ իմաստ եւ գրաւչութիւն ունի: Սուրբերու շարքին են բարձրացած մեր թարգմանիչները, անմահներու պանթէոնին բնակիչ են այլեւս, հայոց գրականութեան դասագիրքերու էջերուն վրայ անջնջելի տեղ են գրաւած իրենց պատկերները, հայ ժողովուրդի յառաջացող կեանքի ճամբուն վրայ լուսատու կանթեղներ են իրենց պայծառաշող անուննները — Ս. Սահակ, Ս. Մեսրոպ, Եզնիկ, Կորիւն, Եղիշէ, Խորենացի, Փարպեցի, Դաւիթ Անյաղթ, եւ անոնց հետագայ չառաւիղներէն՝ Նարեկացի, Շնորհալի, Տաթեւացի, միայն տուած ըլլալու համար քանի մը անուններ:

«Տօն սրբոց թարգմանչաց վարդապետաց մերոց...»:

Ամէն տարի դէթ երկու առիթներով կրօնական վեհացումի եւ համազգային սեւեռումի առարկայ են անոնք մեր Ս. Եկեղեցւոյ տօնակարգին համաձայն: Իսկ ամէ՛ն օր բազմիցս ներկայ են մեր մէջ՝

— Հայ դպրոցներու դրասեղաններուն առջեւ Ա.Բ.Գ. սորվող եւ Ա.Բ.Գ.ով հայութիւն ըմպող մեր մատղաշ ու պատանի սերունդներուն մէջ:

— Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ սրբազան պատարագով եւ այլ արարողութիւններով հնչող «Առաւօտ լուսոյ», «Լոյս զուարթ», «Նայեաց սիրով», «Սուրբ, սուրբ», «Քրիստոս պատարագեալ բաշխի», «Տէ՛ր ողորմեա» սրբասացութիւններուն, աղօթքներուն, չարականներուն մէջ,

— Հայ գիրքի եւ մամուլի էջերուն վրայ,

— Հայ մշակոյթին ճօնուած ոգեկոչումներուն, արժեւորումներուն, վերարծարծումներուն ծառայող հանդէսներու բեմերուն վրայ,

— Հայ տուներու հայանունդ երդիքներուն տակ,

— Եւ նոյնիսկ օտար համալսարաններու այս կամ այն անկիւնին մէջ, այս կամ այն ամպիոնին վրայ, այս կամ այն գրադարանի սրահին մէջ...:

Այսպէս եղան ժամանակին: Կան եւ այսօր: Պիտի մնան եւ վաղը: Ինչո՞ւ կան այսպէս ժամանակին մէջ եւ ժամանակէն վեր: Որովհետեւ ապրեցան եւ գործեցին յաւերժութեանը համար մեր ժողովուրդին: Ժամանակը նուաճեցին՝ ժամանակայինէն վեր արժէքներով եւ մեր կեանքը լեցուցին այնպիսի «արուեստեան գործք»ով, որ ո՛չ միայն «արժանի են գրոց յիշատակի», այլեւ ու մա՛նաւանդ աղբիւրներ են ներշնչման մեր ապագայի՛ն համար՝ չաղախուած եւ ընդելուզուած ըլլալով մեր հայութիւնը կազմող որոշադրիչ տարրերուն, ազգային ապրումներուն հետ:

Երեք մեծագործութիւններ թարգմանիչ Վարդապետներէն այս վայրկեանին կ'այցելեն միտքիս ու գրչիս:

Ա.

Աստուածաշունչ մատեանի, սրբազան մատենագրութեան, ծիսական խորհրդապաշտ գրականութեան, եկեղեցական մտաւորական հրաչակաւոր հայրերու ստեղծագործութեանց, իմաստասիրական, գրական արտադրութեանց, գաղափարական, հոգեկան այնքան հարուստ ակունքները սկսան աղբերանալ հայ կեանքի անդաստանին մէջ «փոքր ածու»ի մշակներուն՝ թարգմանիչ Վարդապետներուն տենդագին աշխատանքովը:

Արդարեւ, համաշխարհային ծանօթ իրողութիւն է, որ Աստուածաշունչ մատեանը, որ Օրմանեան սրբազանի բնորոշումով կոչուած է «մատենադարան», գիրքերուն Գիրքը, անսպառելիօրէն ճոխ աշխարհ մըն է՝ հոգիներուն սնունդ մատակարարելու տեսակէտէն: Քանի՛-քանի՛ ազգեր, քանի՛-քանի՛ դարերով եւ մինչեւ այսօր, աշխարհի չորս ծագերուն վրայ, այդ Գիրքը ունեցեր են — եւ ունի՛ն — իբրեւ սրբազնագոյն մատեան, կեանքի ներշնչարան:

Աշխարհի չորս ծագերուն վրայ ես անձամբ տեսած եմ պաշտամունքի աստիճանին հասած յարգանքի եւ սիրոյ, հոգեկան ու դաղափարական կապուածութեան զգացում մը հանդէպ Աստուածաշունչ մատեանին: Եւ երեւակայել, որ մեր հայրերը 5-րդ դարուն գայն ամբողջութեամբ եւ դրեթէ երիցս թարգմանեցին, աւելի ճիշդ՝ հայացուցին եւ Կորիւն «Աքանչելի»ի բառերով զԱստուած «հայերէնախօս եւ հայերէնաբարբառ» դարձուցին: Եւ այնատեն «աքանչելի լինէր աշխարհն Հայոց»: Որովհետեւ Աստուծոյ խօսքը՝ դերազոյն ճշմարտութիւնը միացաւ հայու հոգիին եւ, ինչպէս կ'ըսէր իմ մեծագոյն ուսուցիչը՝ Շահան Պէրպէրեան, տեղի ունեցաւ «միաժիք ամուսնութիւնը» հայ ժողովուրդին եւ Աստուածաշունչով արտայայտուած աստուածային հոգիին միջեւ:

Թարգմանիչները պարզապէս գիրք չէր, որ փոխադրեցին մէկ լեզուի տարածէն միւսին: Անոնք ապրեցա՛ն Աստուածաշունչը եւ գիտութեան, հմտութեան հետ միասին ապրումո՛վ, հաւատքո՛վ, հոգեկան սերտակցութեամբ Աստուածաշունչը դարձուցին հայո՛ւն մատեանը եւ գայն «Հայր» հռչակեցին («Քանզի հայր մեր՝ զՍուրբ Աւետարանն գիտեմք»):

Այսօրուան նիւթապաշտական ինչ-ինչ հասկացողութիւններէ — աւելի ճիշդ անհասկացողութիւններէ, անճանաչութենէ, թիւր իմացումներէ — յառաջացած մտայնութիւններով եւ կեցուածքներով պէտք չէ մօտենալ Աստուածաշունչի արժէքին եւ անոր հանդէպ

Թարգմանիչ Վարդապետներու ունեցած դիտակցական խոր պաշտամունքին: Թարգմանութիւնը հաւատքի եւ նախանձախնդրութեան ծնունդ էր, աստուածային իմաստութեան հետ հաղորդութեան ծնունդ էր: Եւ ա՛յդ է առաջին ու գեղեցկագոյն բնորոշիչ գիծը Թարգմանիչ Վարդապետներու սրբազան վաստակին:

Բ.

Բայց ի՞նչ տառերով կրցան հայո՛ւ մարմին տալ տիեզերական Աստուածաշունչին, որ եբրայերէն, յունարէն, ասորերէն տարազներով էր հանդերձուած: Լեզուն ունէին: Լեզուով գուսանական երգեր կը յօրինէին, պատմական վիպասանութիւններ կը հիւսէին, դիւցազնախառն առասպելներ կը ստեղծագործէին, «Երկինէր երկին», «Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս», «Ո՛ տայր ինձ զծուխ ծխանի», «Երդ թուելեաց» ոճով դիւցազնավէպեր կ'երգէին ու փանդիռով կը նուագէին աստուածներու, թագաւորներու եւ հերոսներու փառքին համար: Բայց իրենց կը պակսէր սեփական գիրը, այբուբենը:

Հայը «մուրացածոյ» այբուբեններու հարկատու ազգ էր դարձեր: Այդ դրութիւնը աւելի ծանր կը ճնշէր իր հոգիին վրայ, քան ժամանակաւոր, փոփոխական, անցաւոր դրութիւնները քաղաքական ու ռազմական իշխանութիւններու եւ ուժերու: Ունենալ ազգային չեչտուած ինքնութեան դիտակցութիւն, ունենալ ինքնօրէն ապրելու յատուկ պետական ներքին կարգեր եւ աւանդութիւններ, ունենալ անկախութեան ճգտում, ունենալ իւրայատուկ լեզու՝ մշակուած, ճկուն ու ճոխ, ունենալ դարաւոր քաղաքակրթական ժառանգութիւն, բայց զուրկ մնալ սեփական գիրէ ու գրականութենէ, սա այլեւս անհանդուրժելի կացութիւն էր որեւէ հայու համար, որ ազգային նախանձախնդրութեան կրակը ունէր իր մէջ:

Այդ հայերուն ամենէ՛ն հայը եւ եկեղեցիին ամենէ՛ն սրբակրօն, ճգնակեաց սպասաւորը Հայաստանի քարայրներուն մէջ մտալկումի ալեծուփ յորձանքին մէջ բռնուած՝ կը զգար իր աղիքներուն գալարումը իր պաշտած ազգի այդ տառապագին եւ անբարեյոյս վիճակէն: Եւ ազգին սէրը ցաւի վերածուած՝ զսպանակի պէս զինք դուրս նետեց քարայրներէն եւ դրաւ որոնումի եւ յօրինումի ճամբաներուն վրայ: Սուրբն ու Հայը՝ Մեսրոպ Մաշտոց դարբնեց այն հրաշակերտ եւ հրաշագործ ոսկի ուռնակը, որ թռչող խօսքին, հնչող լեզուին կաղապար յօրինեց եւ հայ գրականութեան լեզուականը սարքեց:

Հայ Գիրերու Գիւտը...

Պայծառագոյն է՛ջը հայոց պատմութեան:

Հայ Գիրերուն Գիւտարարը...

Ազնուական դէ՛մքը հայ ժողովրդեան՝

Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոց,

«Հայ դարերուն դիմաց կեցող դու աղամանդեայ ապառաժ»:

Թարգմանիչներուն Հայրը այսպէս ծնունդ տուաւ Թարգմանիչներուն, անոնց տալով ո՛չ միայն գործիքը, այլեւ՝ այդ գործիքին գործածութեան գաղտնի արուեստը — հայկական նախանձախնդրութիւնը, որ կիրքի՛ վերածուած՝ դարը ամբողջ լեցուց թարգմանչական եւ ստեղծագործական հոսանուտ, հեղեղանման ընթացքով մը՝ մինչեւ օրս զարմանք պատճառելով պատմութիւնը իմացող դիտնականներուն: Ահա այս սրբազան կիրքին ծնունդը եղաւ մեր Ոսկեդարը՝ իրրեւ գլուխ գործոցը Թարգմանչաց ազնուական սերունդին:

Գ.

Գիրքն ու Գիրը բաւարար չէին, սակայն, Հայ Թարգմանիչ Վարդապետներուն համար: Աստուածաշունչն ու այբուբենը անհրաժեշտ էին, կենսական. բայց ո՛չ բաւարար: Մա՛րդն էր կարեւորագոյնը: Նո՛ր սերունդ էր պէտք, նորոգուած հոգիով, Աստուծոյ եւ ազգի ներդաշնակ զգացումներով պրկուած նո՛ր մարդեր էին հարկաւոր:

Այս հեռատես ու խորազնին իմացողութեամբ առաջնորդուած՝ Թարգմանիչ Վարդապետներ իրենց թարգմանչական առաքելութիւնը գիրէն ու գիրքէն փոխադրեցին դէպի դպրոց, դէպի մարդու պատրաստութիւն: Դպրոցներ բացին, փողոցներու հրապարակներու վրայ բաց դասեր աւանդեցին, եկեղեցիներու խորաններէն հայաբարբառ բեմերու վերածեցին, վանքերու կամարներուն տակ ձեռագիր մատեաններու գրչագրութեան գործարաններ բացին, մէկ խօսքով՝ համայնօրէն եւ անձնուիրաբար լծուեցան աննկարագրելիօրէն ծանր եւ փրկարար այն գործին, որուն արդիւնքը եղաւ հայ ազգայնութեան դարբնումը, հայկական ինքնութեան եւ ազգային արժանապատուութեան կռանումը:

Հինգերորդ դարու քաղաքական դժբեմ եւ մթագնող պայմաններուն տակ հիւծումի դատապարտուած հայ կեանքին մէջ վերականգնումի նոր ջիղ մտցուցին, նոր արիւն ներարկեցին, նոր թափ տուին: Առանց դաստիարակչական այդ կերպափոխիչ, յեղաշրջական գործունէութեան՝ անկարելի է հասկնալ վարդանանց եւ Վահանեանց սերունդներու ասպետական, առիւծանման, մարտիրոսական մաքառումը՝ ի պաշտպանութիւն հայ ինքնութեան եւ արժանապատուութեան, հայ ազգային սրբազան դատին: Այնպիսի սերունդ պատրաստեցին, որ ո՛չ Տիգրոնի փիղերը եւ ո՛չ ալ բիւզանդական կայսերական չքեղութեան եւ հեշտակենցաղութեան հրապոյրները կրցան խախտել հաւատքն ու ազգային ապրումը հայ ժողովուրդին: Թարգմանչաց սերունդի գաղափարական թարգմանչութեան՝ հոգեկան եւ ազգային

անուցումի անդրանիկ պտուղը եղան Ս. Սահակներու ծունկերուն վրայ մեծցած կարմիր Վարդանները եւ Զուիկ Տիկիններու գուրգուրոտ ձեռքերուն տակ հասակ առած Վահանները եւ կամ Ս. Մեսրոպներու, Եզնիկներու, Կորիւններու, Եղիշէներու, Խորենացիներու, Փարպեցիներու, Մանդակունիներու հետ ժողովի նստած եւ անոնց գաղափարական ներշնչող ազդեցութեամբը թրծուած Վռամշապուհները, Խորխոռունի, Արծրունի, Բագրատունի, Պալունի, Գնդունի, Կամսարական, Մամիկոնեան, Դիմաքսեան եւ Սրուանձտեան իշխաններն ու նախարարները, ասպետներն ու սեպուհները։

Թարգմանիչները տուին մեզի ոչ թէ գիրք միայն, այլ գիրքը չնչաւորող, արժեւորող եւ կեանքին մէջ ու կեանքո՛վ թարգմանող մարդիկ։

***

Գիր, Գիրք եւ Մարդ։

Այս երեք բառերուն մէջ է խտացած Թարգմանիչներու ազգային-կրօնական մեծագործութիւնը։

Գիր, Գիրք եւ Մարդ։

Մեր ներկայ կեանքի կարիքներու երբեակ կարեւորագոյն չրջադիծերը։

Ո՞վ պիտի լեցնէ կարիքներու այս կարասացող դատարկութիւնը...։

Նո՛ր թարգմանիչներ են պէտք մեզի։ Հին թարգմանիչներու ոգիով թրծուած մարդիկ՝ հոգեւորական, մտաւորական եւ ուսուցիչ, որոնք կարենան այս նոր եւ յարափոփոխ աշխարհին մէջ ե. դարու ոճով թարգմանել հայկական արժէքները մեր նոր սերունդին։

Մա՛րդն է կարեւորը, ամէն բանէ վեր։

Դէպի մա՛րդ, դէպի մարդո՛ւ պատրաստութիւն լարենք մեր բոլոր աշխատանքները։ Մեր գործունէութեան սլաքը, մեր նիւթական աղբիւրներուն ծորակը ուղղենք դէպի դպրո՛ց, կրթութի՛ւն, եկեղեցի՛, դաստիարակութի՛ւն, որպէսզի կարենանք ունենալ նո՛ր թարգմանիչներ։ Որովհետեւ առանց նոր թարգմանիչներու՝ հին թարգմանիչներու, ե. եւ յաջորդ դարերու թարգմանիչներու վաստակը կը խամրի հայ կեանքին մէջ։ Եւ այն ատեն կը սկսի իրական, անդիմադրելի ողբերգութիւնը։ Այն ատեն է, որ կը մթագնի հայ գոյութեան եւ լինելութեան, հայ ազգային դատի տեսիլքը։

Բայց մենք կը հաւատանք, որ ե. դարուն թարգմանիչներ ծնող ազգը չի կրնար թարգմանիչներ չծնիլ ի. դարուն...։

Ս. ԳՐՈՑ ԵՕԹԱՆԱՍՆԻՑ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՅՈՒՆԱԿԱՆ ԱՅԼ ԿԱՐԵՒՈՐ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ*

Աստուածաչունչի հայերէն թարգմանութիւնը իր վերջնական ձեւը ստացաւ Յունական Եօթանասնից (Septuagint – լատիներէն Septuaginta բառէն) թարգմանութեան կաղապարին վրայ։ Հայց. եկեղեցին դարերէ ի վեր աստուածային պաշտամունքի եւ կրօնական ուսուցման մէջ հետեւեցաւ Ս. Գրոց Եօթանասնից թարգմանութեան կանոնին (canon), զոր իւրացուց եւ հաւատարմօրէն պահեց իր դարաւոր աւանդութեան մէջ։ Ոսկան Վարդապետի հրատարակած Աստուածաշունչն ալ, իր բովանդակութեան եւ բնագրին մէջ, Եօթանասնից կանոնն է եւ հայերէն թարգմանութիւնը ե. դարուն կատարուած եւ յաջորդ դարերուն խնամքով պահպանուած։

Ոսկան Վարդապետի գործի ամբողջական հասկացման նպաստը կը բերէ անպայման ամփոփ եւ յստակ ներկայացումը Եօթանասնից թարգմանութեան, անոր ծագումին, բնագրին, ազդեցութեան եւ արժէքին անդրադարձումով։

Սահմանում եւ կարեւորութիւն

Աստուածաչունչի Եօթանասնից բնագիրը հնագոյնն է Հին Կտակարանի յունարէն թարգմանութիւններուն։ Քրիստոսէ առաջ կատարուած այս թարգմանութիւնը, որ կը պարունակէ աւելի թիւով գիրքեր քան այժմու Եբրայական կանոնը, սկզբնագրի արժէք ունի եւ մեծ հեղինակութիւն վայելած է քրիստոնէական եկեղեցւոյ կեանքին մէջ, մասնաւորաբար Արեւելեան եկեղեցիներու պարագային։ Արեւել-

* *Հասկ* Ամսագիր, 1966, Մարտ-Մայիս (թիւ 3-5), էջ 198-201։

եան քրիստոնէութեան ճանչցած եւ գործածած ամենէն հեղինակաւոր բնագիրն է ան, որ իր կարգին հիմք ծառայած է ուրիշ թարգմանութիւններու, ընդ որս եւ հայկականին: Նոյնիսկ եբրայական բնագրի վրայ յաճախ ճչգրտումներ են կատարուած Եօթանասնիցի հիման վրայ:

Ուրկէ՞ եւ Ինչպէ՞ս Եօթանասնիցը

Եօթանասնիցի քննարկման փորձ մը բնականօրէն կը սկսի ծագման հարցով: Ե՞րբ, որո՞ւ կողմէ, ո՞ւր, ինչպէ՞ս, ի՞նչ նպատակով, ի՞նչ պայմաններու տակ կատարուեցաւ Եօթանասնից թարգմանութիւնը:

Աղեքսանդրիոյ մէջ կատարուեցաւ ան, ըստ աւանդութեան Քրիստոսէ առաջ Գ. դարուն: Աղեքսանդրիան, Պտղոմեան իշխանութեան ներքեւ, դարձած էր յունական մշակոյթի կեդրոն մը: Հոն ապրող հրեաներ յունախօս էին դարձած եւ կը զգային կարիքը իրենց Սուրբ Գիրքերուն յունարէն թարգմանութեան: Ուստի, Պտղոմէոս արքայի օրով (285-246), ինչպէս կը պատմուի Արիստէաս անունով ծանօթ յոյն մատենագիրի մը իր եղբօր ուղղած մէկ նամակին մէջ, նոյն ինքն թագաւորին կողմէ յատուկ դեսպանութեամբ մը Երուսաղէմի քահանայապետերէն բերուեցան հրէից Սուրբ Մատեանները: Իսրայէլի տասներկու ցեղերու իւրաքանչիւրէն վեցական թարգմանողներ ընտրուեցան եւ ղրկուեցան Աղեքսանդրիա իրենց հետ բերելով նաեւ ոսկի տառերով գրուած Օրէնքի բնագիր մը: Անոնց տրուեցան բոլոր տեսակի դիւրութիւններ եւ ընծայուեցան արտաքոյ կարգի պատիւներ: Նախ առանձնապէս աշխատեցան. ապա իրենց թարգմանութիւնները համեմատելով՝ յառաջ բերին մայր թարգմանութիւն մը, որ ճանչցուեցաւ որպէս Եօթանասուններու թարգմանութիւնը:

Հետագային այս աւանդութիւնը բերանացի յաւելումներ եւ փոփոխութիւններ կրեց: Այսպէս, յառաջ եկաւ այն առասպելը թէ եօթանասուն թարգմանողները արգելափակուեցան առանձին-առանձին խուցերու մէջ եւ անհատապէս կատարեցին ամբողջական թարգմանութիւններ Հին Կտակարանի, ճիշդ եօթանասուն եւ երկու օրերու ընթացքին: Երբ բաղդատուեցան անոնք՝ ի յայտ եկաւ, որ թարգմանիչները նոյնօրինակ գործեր յառաջ բերած էին, բառերն ու նախադասութիւնները ճչգրտօրէն նոյնը ըլլալով բոլորին մէջ: Ասիկա նշան էր թէ բոլորն ալ ներշնչուած էին Աստուծմէ:

Քննական ուսումնասիրութիւնը ի յայտ բերաւ՝

ա.- Թէ Եօթանասնից բառը սկզբնապէս գործածուած է ոչ թէ ամբողջ Հին Կտակարանին համար, այլ միայն Հնգամատեանին: Ցետոյ, քրիստոնէական գործածութեան մէջ, բացատրութիւնը տարածուած է ամբողջ Հին Կտակարանին վրայ:

բ.- Թէ չուրջ Ն.Ք. 250 թուականին արդէն գոյութիւն ունէր Օրէնքի յունարէն թարգմանութիւն մը: Շատ հաւանաբար անիկա կը գործածուէր հրէական ժողովարաններու մէջ:

գ.- Թէ մնացեալ գիրքերը թարգմանուեցան զանազան ժամանակներու ընթացքին: (Մարգարէութիւնները՝ Ն.Ք. 150-ական թուականներուն. իմաստութեան գրականութիւնը՝ քրիստոնէական թուականութեան սկզբնական շրջանին): Արդարեւ, զանազան գիրքերու մէջ գործածուած լեզուն եւ ի յայտ եկող ոճը այնքան տարբեր են որ անոնք չեն կրնար պատկանիլ մէկ ժամանակի եւ մէկ մարդու:

Բովանդակութիւն Եօթանասնից Բնագրի

Եօթանասնից բնագիրը կը բովանդակէ բացի եբրայական կանոնի գիրքերէն այնպիսի գիրքեր, որոնք քրիստոնէական եկեղեցւոյ մէջ ժողովրդականութիւն գտած են, բայց դուրս թողուած եբրայական կանոնէն:

Այսպէս, Եօթանասնից բնագրի ամենէն գլխաւոր ձեռագրին մէջ կան հետեւեալ յաւելեալ գիրքերը. Իմաստութիւն Սողոմոնի (The Wisdom of Solomon), *Իմաստութիւն Սիրաքայ* (Ecclesiasticus), *Ցուդիթ* (Judith), *Տովբիթ* (Tobit), *Բարուք* (Baruch) *եւ Ա.Բ.Գ. Մակաբայեցիք* (Maccabees):

Թէեւ բոլոր այս գիրքերը ծիսական գործածութեան մէջ տեղ չգտան (ոմանք՝ միայն հազուադէպօրէն) բայց քրիստոնէական կրթութեան կամ դաստիարակութեան տեսակէտէն՝ մեծ ժողովրդականութիւն կը վայելէին դառնալով առարկայ յաճախակի ընթերցման:

Եօթանասնիցի Տարածումը

Եօթանասնից բնագիրը չուտով տեղ գտաւ ոչ միայն Եգիպտոսի եւ Փոքր Ասիոյ մէջ, այլ նաեւ Պաղեստինի մէջ, ուր Քրիստոսի ժամանակներուն յունարէնը զարգացած մարդոց լեզուն էր, մինչ արամերէնը կը մնար ժողովուրդի խօսակցական լեզուն: Թէ՛ հրեաներ եւ թէ՛ հեթանոսներ կրնային կարդալ Հին Կտակարանը յունարէնով: Առաջին դարէն սկսեալ քրիստոնեաներ Եօթանասնից բնագիրը նկատեցին իրենց բնագիրը: Նոր Կտակարանի մէջբերումները Հին Կտակարանէն կատարուած են Եօթանասնից բնագրէն: Իսկ երբ քրիստոնէութիւնը դուրս եկաւ Պաղեստինէն եւ հրէական շրջագիծէն, Եօթանասնից բնագիրը դարձաւ անոր կարեւորագոյն բնագիրը Ս. Գրոց: Ոչ միայն յու-

նախօս-քրիստոնէութիւնը հետեւեցաւ Եօթանասնիցին, այլ նաեւ լատին եկեղեցին մինչեւ Դ. դար, երբ Ցերոնիմոս իր թարգմանութեան մէջ հետեւեցաւ Եբրայական կանոնին եւ բնագրին: Լատին հին, նախավուլկաթեան, թարգմանութեանց մէջ կը գտնենք Եօթանասնից բնագրի գիրքերը եւ հետքերը:

Բնականօրէն հրեաներ հակազդեցին այս քրիստոնէական վերաբերումին: Եօթանասնիցը իրենց համար չուտով կասկածելի դարձաւ: Քրիստոնեաներու հետ վիճաբանութեանց ընթացքին երբ անոնք Եօթանասնիցէն (մասնաւորաբար մարգարէութիւններէն) մէջբերումներ կը կատարէին, հրեաներ խնդրոյ առարկայ կը դարձնէին անոնց վաւերականութիւնը եւ ճշգրտութիւնը: Երբ Ա. դարուն (Յ.Ք.) հրեաներ սկսան իրենց գիրքերը կանոնի կազապարին մէջ առնել, Րաբբի Աքիպայի բնագրապաշտ դպրոցի[1] ազդեցութեան տակ, Եօթանասնիցը զուրկ համարեցին աստուածային ներշնչման հանգամանքէն, զայն ազատ թարգմանութիւն մը նկատելով եւ իբր այդ դատապարտելով:

Ահա թէ ինչպէս Եօթանասնից բնագիրը հետզհետէ տարածուեցաւ քրիստոնէական եկեղեցւոյ կեանքին մէջ եւ դարձաւ մասնաւորաբար Արեւելեան Ուղղափառ եկեղեցիներու Ս. Գիրքի կանոնը:

Այլ Յունական Թարգմանութիւններ

Եօթանասնից թարգմանութենէն զատ կան նաեւ յունարէն այլ թարգմանութիւններ, որոնք մեծ հեղինակութիւն վայելած են եկեղեցւոյ կեանքին եւ Ս. Գրոց ուսումնասիրութեան կալուածին մէջ:

1. Ակիւղասի (Aquila) թարգմանութիւն.

Կատարուած Բ. դարուն Ակիւղաս անունով քրիստոնէութենէ հրէութեան դարձած անձի մը կողմէ: Սա սերտօրէն հետեւած է Րաբբի Աքիպայի պահպանողական, բնագրապաշտ դպրոցին կամ ուղղութեան եւ եբրայական բնագրին հետեւած է այնքան տառացիօրէն որ յաճախ խախտած է յունարէն լեզուի քերականական եւ ոճային կառուցուածքը որդեգրելով եբրայական ձեւեր խօսքի, որոնք գոյութիւն իսկ չունին յունարէնի մէջ: Եբրայական հակումը չեչտակիօրէն ներկայ է այս թարգմանութեան մէջ: Գ. եւ Դ. դարերուն մասնաւոր յարգ վայելած է, մասնաւորապէս Որոգինէսի եւ Ցերոնիմոսի նման դէմքերու մօտ, գլխաւորապէս այն հանգամանքով, որ հարազատ բնագրային վերարտադրութիւնն է եղած Եբրայականին:

2. Թէոդոտիոնի (Theodotion) թարգմանութիւն.

[1] Ըստ այս «հիմնապաշտ» դպրոցին Ս. Գրքի բնագրին ամէն մէկ բառը, ամէն մէկ գիրը սրբազան նկարագիր ունէր եւ գերագոյն կարեւորութիւն: Սրբապղծութիւն էր անոր տառացիօրէն, ստորային հետեւողութեամբ հաւատարիմ չգտնուիլը:

Նոյն դարուն կատարուած՝ Թէոդոտիոն անունով անձի մը կողմէ, որուն մասին գրեթէ ոչինչ գիտենք: Ոմանք զինք կը ներկայացնեն որպէս հրէութեան հետեւող անձ մը. ուրիշներ Մարկիոնական մը:

Իր թարգմանութիւնը, խորքին մէջ վերաբերբագրութիւնն է Եօթանասնից բնագրին հետեւելով հրէութեան կողմէ կանոնի ձեւին տակ պաշտօնապէս ընդունուած Ս. Գրքի բնագրին: Ասոր համար իր թարգմանութիւնը, հակադրաբար Ակիւղասի կատարածին, կը նկատուի ազատ թարգմանութիւն: Այս պատճառով ալ չատ ժողովրդականութիւն չէ գտած հրեաներու մօտ: Քրիստոնեայ տարրին մօտ է որ ան լայն ընդունելութիւն գտաւ եւ կարգ մը գիրքեր այնքան սիրուեցան որ Եօթանասնիցի բնագրէն իսկ նախընտրուեցան: Օրինակ, Յոբի եւ Դանիէլի գիրքերը: Վերջինս նոյնիսկ տեղ գրաւեց Եօթանասնիցի հրատարակութեանց մէջ:

3. Սիւմմաքոսի (Symmachus) թարգմանութիւն.

Բ. դարու վերջաւորութեան կատարուած: Ցունարէն լեզուն այնքան գրական բարձր ոճով եւ ժողովրդական դրաւչութեամբ գործածած է հոն որ ընթերցման համար նախընտրուած բնագիրն է եղած ան: Թարգմանողին դերը լաւագոյնս կատարուած կը նկատուի այստեղ: Թէեւ չատ քիչ ազդեցութիւն ունեցած է ան Աստուածաշունչի յունարէն բնագրի վերջնական ձեւաւորման մէջ, այդուհանդերձ նկատուած է լաւագոյն թարգմանութիւններէն մին, որոշ ազդեցութիւն ներգործելով մասնաւորաբար լատինական թարգմանութեան վրայ, որովհետեւ Ցերոնիմոս լայնօրէն օգտագործած է զայն:

Գիտական Առաջին Հրատարակութիւն Յունական Թարգմանութեանց

Գ. դարուն, Եօթանասնից թարգմանութիւնը ենթարկուած էր աղաւաղումներու, որոնք խախտած էին հարազատութիւնը սկզբնագրին: Ընդօրինակողներ, «գրիչ»ներ անհոգութեան կամ անգիտութեան պատճառաւ սխալներ կատարած էին իրենց աշխատանքին մէջ, որոնք մեծ տարբերութիւններ յառաջ բերած էին ընդմէջ Եօթանասնից եւ եբրայական բնագիրներուն:

Գ. դարու Ս. Գրոց բնագրի եւ մեկնաբանութեան մեծագոյն մասնագէտը՝ Որոգինէս, ձեռնարկեց գիտական-բաղդատական հրատարակութեան մը, որ հսկայական գործ էր եւ մէկ մարդու համար ամբողջ կեանք մը պահանջող աշխատանք: Հին Կտակարանի քննական առաջին հրատարակութիւնն էր իր գործը, որ կոչուեցաւ «Վեցիկեան», «Վեցսիւնակեան» կամ «Վեցածալ» (Hexapla) բնագիր: Արդարեւ բազմաբեղուն եկեղեցական Հայրը վեց սիւնակներու բաժնած էր իր հրա-

տարակուսեան էջերը եւ անոնց մէջ զետեղած՝ հետեւեալ բնագիրներն ու թարգմանութիւնները.

Առաջին սիւնակ — Ժամանակի գործածական եբրայական բնագիրը իր հիմնականին մէջ Մասորականն է.

Երկրորդ սիւնակ — Եբրայական բնագիրը յունական տառերով տառադարձուած.

Երրորդ սիւնակ — Ակիւղասի թարգմանութիւնը որպէս մօտաւորագոյնը եբրայական բնագրին.

Չորրորդ սիւնակ — Սիւմմաքոսի թարգմանութիւնը.

Հինգերորդ սիւնակ — Եօթանասնից բնագիրը վերանայուած Որոգինէսի կողմէ.

Վեցերորդ սիւնակ — Թէոդոտիոնի թարգմանութիւնը որպէս հետաւորագոյնը եբրայական բնագրէն.

Վիթխարի գործ մը, հաւանականաբար 6.500 էջերու մէջ սեղմուած, հազիւ կրնար ընդօրինակուիլ ամբողջականօրէն: Հաւանաբար անկէ է որ արտագրուած է «Չորսիւնակեան» կամ «Քառիւղեան» (Tetrapla) Աստուածաշունչը, զոր կը յիշատակէ Եւսեբիոս եկեղեցական պատմահայրը:

Վեցսիւնակեանի սկզբնագոյն ձեռագիրը կը մնար Պաղեստինեան կեսարիոյ մատենադարանին մէջ, ուր զայն օգտագործած է Ս. Ցերոնիմոս Դ. դարուն: Է. Դարուն, երբ Պաղեստինը գրաւուեցաւ Իսլամական արշաւանքին հետեւանքով ան կորսուեցաւ: Միայն մեզի հասածը հինգերորդ սիւնակն է որ կը պարունակէ Որոգինէսի կողմէ սրբագրուած Եօթանասնից թարգմանութիւնը ոը կ'երեւի ամենէն աւելի կը նկատուէր Որոգինէսի սեպհական ուսումնասիրութեան եւ հեղինակութեան արդիւնք:

Որոգինէսեան այս հրատարակութիւնն էր որ դարձաւ յոյն եկեղեցւոյ մէջ ամենէն գործածականը: Ան էր որ հիմք ծառայեց երկու հռչակաւոր հրատարակութիւններու — Եւսեբիոս Կեսարացիի եւ Ղուկիանոս Սամոսատացիի: Ան է որ մնաց մինչեւ այսօր Եօթանասնից թարգմանութեան հիմնախարիսխ բնագիրը:

Այս չէ՞ր արդեօք նաեւ այն բնագիրը զոր իրենց հետ բերին հայ թարգմանիչ վարդապետները Բիւզանդիոնէն Հայաստան վերադարձին, որպէս «հաստատուն օրինակ», ինչպէս կ'ըսէ Կորիւն, եւ որ հիմք ծառայեց արմատական այն վերասրբագրութեան, որ ինքնին եղաւ նոր թարգմանութիւն մը ի՛յունարէնէ: Պատմական բոլոր ցուցմունքները մատնել կու տան թէ այս հարցումին պատասխանը դրական է[1]:

[1] Տե՛ս *Յուշարձան Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեան հազարհինգհարիւրամեակի*, Երուսաղէմ, 1938, էջ 363-364:

ԵՐԵՔ ՀԱՐԻՒՐ ՏԱՐԻՆԵՐՈՒ ՊՐԻՍՄԱԿԷՆ*

Ոսկան Վարդապետ ամենէն հարազատ արտայայտիչներէն մէկն է այն չարժումին, որ ժէ. դարուն, վառ գարնան պէս ծաղկեցաւ հայ աշխարհին մէջ արիւնահեղ ճմեռէ մը ետք: Օսմանցի եւ Պարսիկ իշխանութիւններու տակ հեծող, անոնց քաղաքական մրցակցութեան ու ռազմական ընդհարումներուն զոհ դարձած ու տառապանքը կեանքի բնական ճամբայ ճանչցած հայ ժողովուրդը, Շահ Աբբասի աւերակող, արիւնող եւ մահասփիւռ բռնագաղթէն ետք, յանկարծ ունեցաւ փթթումի, ծլարձակումի, վերընձիւղման այնպիսի հոգեկան ժայթք մը, որ հաւատքի, գիտութեան, մշակոյթի գեղեցիկ իրագործումներով ինքզինք յաւերժացուց հայոց պատմութեան մէջ: Սիւնեաց Անապատէն սկիզբ առնող այս չարժումը Մովսէս Տաթեւացիի նման իմաստուն, հեռատես եւ նուիրեալ կաթողիկոսի մը ղեկավարութեան տակ, եւ վանական կեանքի ճամբով, նորանոր հորիզոններ բացաւ հայ ստեղծագործ միտքին առջեւ: Եկեղեցիներու խորանները մաքրուեցան թռչուններու թանձրացած ծիրտէն...: Կոճղացած ձեռագիրները յարութիւն առին իրենց փոշոտ գերեզմաններէն...: Եկեղեցական բեմերը ուրկէ աստուածային խօսքը «առատահոս վտակօք արբուցանէր զտիեզերս» լուսութեան անշուք, անհրապոյր իրենց դժոխքէն փրկուեցան եւ կեանքի խօսքը լեռներու կողերէն քակուող աղբիւրներու պէս սկսաւ հեղ մը եւս իր կենսատու ոյժով նորոգել վհատեալ սիրտերը եւ խաւարէն բիժ կապած աչքերը հայ միտքին:

Լոյսի ժողովուրդը՝ լոյսէն զրկուած՝ լոյսի՛ն կը տենչար...: Լուսաբարներէն մին եղաւ Ոսկան Վարդապետ, Սպահան ծնած, լոյսի ճառագայթներով սնած, որ տպագրութեան լոյսը պիտի տարածէր ձե-

* *Հայմ*, Մնտոցիո, 1966, Մարտ-Մայիս (թիւ 3-5), էջ 78-86:

ռագիրներու մէջ, պահպանակներու տակ սեղմուած եւ «ընդ գրուանաւ» դրուած Աստուածաշունչ Մատեանի էջերուն վրայ, ուրկէ «Լոյսն Աչխարհի» ճառագայթներ պիտի կաթեցնէր հայ հոգիներուն մէջ։ Սպահանէն էջմիածին, էջմիածինէն Երեւան, Երեւանէն... Ամբաւերդամ լոյսի ճամբորդ Ոսկան Վարդապետ, վառուած տեսիլքովը իր ժողովուրդի լուսաւորութեան՝ քալեց երկար, տառապագին քայլերով, բայց անվհատ կամքով եւ աննահանջ հաւատքով։

Ս. Գրոց ուսումնասիրութեամբ հմտացած աստուածային խօսքի նրբութեանց եւ խորապէս ծանօթ Աստուածաշունչի զօրութեան եւ դերին հայ կեանքին մէջ՝ ան վճռեց կամրջել անջրպետը Աստուծոյ խօսքին եւ ժողովուրդի իմացումին միջեւ, տպագրութեան արուեստի ճարտարապետութեամբ։ ԺԶ. դարու մեծագոյն գիւտերէն մէկն էր տպագրութեան գիւտը մարդկային համաչխարհային պատմութեան մէջ (1453 թ.)։ Հայ կեանքի մէջ անոր երեւումը 1512 թուին (Պարզատումարի տպագրութեամբ) ինքնին փաստ մըն էր այս ժողովուրդի քաղաքակրթական բարձր մակարդակին եւ բարձրանալու անյագ ձգտումին։ Բայց «Գիրքերուն Գիրքը», Աստուածաշունչ մատեանը, մինչեւ 1666 թուական կը մնար դեռ ձեռագիր, տակաւին գուրկ՝ տպագրութեան գիւտի բարիքէն։

Ոսկան Վարդապետի համար յանդգնութիւն էր ձեռնարկել հսկայական եւ միանգամայն գերազանցօրէն նուրբ այս գործին։ Հոգեկան արիւթիւնը, սակայն, ամենէն վաւերական արժանիքներէն մէկն էր այս համեստ հոգեւորականին, որ հակառակ իր եպիսկոպոսական «իշխանական» դիրքին ու աստիճանին, նախընտրեց ըլլալ գիրի ու տիպի սպասաւոր, տպարանի գործաւոր եւ անոր մէջ տեսաւ մեծ ծառայութեան մը նախապայմանը եւ իր փառքին ամուր պատուանդանը։

Ջեղաւ, սակայն, սոսկ տպագրիչ։ Եղաւ խմբագիր ու հրատարակիչ։ Մտաւորական, գիտական իր ջիղը մնաց միշտ կենդանի։ Զգոհացաւ թեքնիքով։ Մնաց բանասէր։ Ջեռքի իր գործին սերտօրէն մօտիկ պահեց իր միտքի ճիգը եւ իր գիտութեան լոյսը։

Ահաւասիկ թէ ինչու, բազում պատճառներով եւ արժանիքներով, մեծ է իր անունը եւ հարուստ՝ իր վաստակը։ Խոնարհի՛նք իր յիշատակին առջեւ։ Ծունկ մը աղօթք՝ իր տառապեալ հոգիին համար։ Վերագծենք իր պատկերը մեր հոգւոյն մէջ ոսկի տառերով՝ արժանի Ոսկան անունին։ Ու... անցնինք իր գործին։

***

Ոսկան Վարդապետի գործին իմաստը խոր արմատներ կը նետէ մեր միտքերուն մէջ այսօր, երբ երեքհարիւր տարիներու հեռաւորու-

թենէ կը դիտենք գայն պատմութեան հոլովոյթին չնորհիւ բիւրեղացած պրիսմակի մը մէջէն։

Իրմէ առաջ չատեր փորձեր էին հայերէն Աստուածաշունչը տպել։ Առաջին անգամ Աստուածաշունչի տպագրութեան գաղափարը լրջօրէն նկատի առած էր Կիլիկիոյ լուսամիտ եւ գիտնական կաթողիկոսներէն Ազարիա Ջուղայեցին (1584-1601), որ իր կաթողիկոսութեան առաջին տարին հազիւ բոլորած, 1585-ին, կը դիմէր Հռոմ խնդրելով օրուան պապէն գործնապէս օգնել հայ ժողովուրդին՝ հայերէն Աստուածաշունչը տպելով։ Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքներու եւ Հռոմի Հաւատոյ տարածման ժողովի (Propaganda Fidei) միջեւ թղթակցութիւններ են կատարուած, եւ նոյնիսկ այս վերջնոյն նիստերու օրակարգերու վրայ է եկած հայերէն Աստուածաշունչի տպագրութեան հարցը[1]։ Նոյնիսկ Նոր Ջուղայի մէջ գործնապէս փորձուած է տպել Աստուածաշունչը 1647-1650-ին։ Բայց թեքնիք պատճառներով անկարելի է եղած իրագործել ձեռնարկը։

Եւ, ահա, Ոսկան Վարդապետ, միայնակ, օտար աշխարհի մէջ, եւ հակառակ բազմապիսի տնտեսական, դաւանաբանական եւ այլ կարգի նեղութեանց եւ հոգեկան տագնապներուն ու յուսաբեկութեանց՝ յաջողեցաւ կանգնել Հայ Տպագրութեան Կոթողը, «Գլուխ Գործոց»ը, Հայ տպագրական արուեստին՝ Աստուածաշունչ Մատեանի գեղատիպ հրատարակմամբ 1666 թուականին։

Անտարակոյս մեծ գործ է իր տպած Աստուածաշունչը որպէս ընտիր, մաքուր, ճաշակաւոր եւ պատկերազարդ տպագրութիւն։ Այն աստիճան որ, ինչպէս կը վկայէ Խաչատուր Վարդապետ Նոր Ջուղայեցի՝

> «Երջանկափայլ Վարդապետն Ոսկան՝ այնպէս զարմանալի եւ գեղեցկագոյն գիր յօրինեաց, ըստ որում եւ հաւաստեաւ յայտնի իսկ արդեօք ի յՈսկան Վարդապետի Տպեալ Աստուածաշնչոյն, որ գրեթէ՝ ոչ Վանանդեցւոյ, Ոչ Մխիթարայ Աբբային... եւ կամ թէ այլոց տպեալ գրեանքն կարեն լինել նմին աղախնեայք»։

Բացի տպագրութեան այս բացառիկ արժանիքէն, Ոսկան Վարդապետի Աստուածաշունչը մեծ արժէք ունի նաեւ գիտական, բնագրային տեսակէտէ։ Հակառակ ընդհանրացած այն կարծիքին թէ Ոսկանեան Աստուածաշունչը եղած է հայերէն բնագրին զուտութիւնը լատինաբանութիւններու ներմուծումով, մենք ունինք ամուր կռուան ըսելու համար թէ Ոսկան ջանացած է գերագոյն հաւատարմութեան ճիգով պահպանել հարազատութիւնը Հայ Աստուածաշունչի կանոնին

[1] Տե՛ս Հ. Գր. Գովրիկեանի յօդուածը «Հայ Աստուածաշունչի տպագրութեան ջանքերը Ոսկանէն յառաջ», *Հանդէս Ամսօրեայ*, ԻԸ. Տարի (1914) թիւ 1 (Յունուար), էջ 7-22։

եւ բնագրին: Լատինական ազդեցութիւնը իր տպագրութեան վրայ անուրանալի է: Բայց ձեւային ազդեցութիւն է այդ այն իմաստով որ դասաւորումի, գլխակարգումի, համարներու վերածումի իր աշխատանքը որպէս օրինակ ունեցած է լատինական բնագիրը: Եւ սակայն այդ ազդեցութիւնը չէ ներգործած ներքին բովանդակութեան, բնագրի իմաստային արժէքին վրայ զանոնք իրենց հարազատութենէն չեղելու եւ հայկական ընտիր թարգմանութեան Սահակատիպ ու Մեսրոպատրոշմ ոսկի կնիքը խախտելու աստիճան, ինչ որ կարդ մը հայ բանասէրներ տարուած են ենթադրելու: Արդար չէ հետեւաբար Ոսկան Վարդապետի յիշատակին վրայ նետուած այդ ստուերը: Մենք վստահ ենք, որ երեքհարիւրամեակի առիթով նորանոր եւ խորազնին բնագրային ուսումնասիրութիւններ պիտի պայծառացնեն նաեւ Ոսկան Վարդապետի անձնաւորութեան մէջ հաւատարիմ ու խղճամիտ գիտնականի դիմագիծը:

Անսխալական ու անթերի չէ իր գործը: Հակառակ իր բոլոր թերիներուն, ամբողջական եւ համեստ հայեացքի տակ դիտուած՝ պարզապէս սքանչելի կարելի է հռչակել իր գործը եւ սքանչելագործ՝ իր անձը: Երեւակայե՛լ ժամանակն ու պայմանները, մտաբերե՛լ իրմէ առաջ կատարուած փորձերուն ձախողանքը, անդրադառնա՛լ իրմէ ետք տպագրուած Աստուածաշունչերու իր տպածին կաղապարով հրատարակուած ըլլալու պերճախօս իրողութեան եւ ապա մտածե՛լ իր կատարած գործին մասին...:

Հեղ մը եւս խոնարհինք իր կոթողական վաստակին առջեւ: Եւ հիմա դառնանք մեզի, մեր ժամանակին:

***

Ոսկան Վարդապետի տպած Աստուածաշունչէն ետք բազմաթիւ նոր օրինակներ տպուեցան, մասնակի կամ ամբողջական բնագրերով. նոր հրատարակութիւններ եղան. նոր դէմքեր գիտական աշխատանքներ կատարեցին եւ բնականօրէն նոր լոյս սփռեցին Աստուածաշունչի հայերէն բնագրին վրայ: Անոնց թուումը ընել կամ գնահատութիւնը կատարել դուրս կ'ինյնայ մեր խօսքի շրջագիծէն: Պատկառելի եւ երախտարժան այդ վաստակին արժէքը խորապէս ճանչնալով հանդերձ հարկ է համարձակ խոստովանութեամբ յայտարարել որ Հայց. Առաքելական Ս. Եկեղեցին ցարդ չունի գիտականօրէն հրատարակուած, պաշտօնապէս ընդունուած եւ վաւերացուած Աստուածաշունչի հայերէն սկզբնագրի տպագրութիւն մը, հայերէն դասական սրբազան լեզուով:

Տպագրութեան արուեստը թեքնիք տեսակէտով այնպէս արագ զարգացաւ, տպագրութեան միջոցները այնքան առատօրէն մատչելի

դարձան որ զարմանքի համազօր երեւոյթ է հաստատել թէ հայց. եկեղեցին չկրցաւ ի լոյս ընծայել Գրաբար Աստուածաշունչ մը, որ ըլլար քննական, բաղդատական հրատարակութիւն հայց. եկեղեցւոյ ընդունուած կանոնին՝ Եօթանասնից բնագրին համաձայն եւ միանգամայն գեղատիպ ու մատչելի ժողովուրդին: Վենետիկի Միաբաններէն Հ. Յովհաննէս Վրդ. Զօհրապեան, 1805-ին, ձեռագիրներու քննական բաղդատութեամբ կատարեց հրատարակութիւն մը, որ մնաց անհատական, բանասիրական աշխատութիւն: Վերջին գիտական հրատարակութեան փորձը կատարուեցաւ Պոլսոյ մէջ 1892 թուին, որուն մէջ հայց. եկեղեցին Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանին միջոցաւ դեր ունեցաւ: Բայց հրատարակութիւնը Ս. Գրոց Ամերիկեան Ընկերութեան գործն էր Եբրայական կանոնի համաձայն կատարուած եւ Եօթանասնից բնագրի եւ Եբրայականի տարբերութիւններու ստորիկեան նշումներով ճոխացած: Համաձայնական գործ մըն էր, բայց ոչ ամբողջական եւ ոչ լիովին գոհացուցիչ:

Այսօրուան տուեալ իրողութիւնը այն է որ հայց. եկեղեցին չունի իր կողմէ հրատարակուած կամ վաւերացուած տպագրութիւն մը Գրաբար Աստուածաշունչի: Եւ ո՞վ չի գիտակցիր թէ որքա՜ն նուրբ աշխատանք է նման պաշտօնական հրատարակութիւն մը: Ս. Գրոց բնագիրը դարերու խորքէն հասած է մեզի: Դարերը հետք թողուցած են անոր վրայ: Որպէս աստուածային յայտնութեան գիրք՝ «յովսն» ու «նշանախեց»ը, կէտն ու չէչտը, բառն ու տողը մեծ նշանակութիւն ունին աստուածայայտ ճշմարտութեան իմացման եւ մեկնաբանութեան մէջ: Որքա՜ն ծանր հետեւանքներ ունեցած են բառերը եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ...: Ի՛նչ ալեկոծումներ են յառաջացած բառերու սխալագրութենէն կամ եղծուած բնագրերու ծուռութիւններէն...: Այսօր, սակայն, Աստուածաշունչի բնագրի ուսումնասիրութիւնը հարազատ սկզբնագրի վերակառուցման հասարակաց հետաքրքրով զսպանակուած՝ գիտական մեթոդը ունի որպէս միա՛կ ուղի եւ հետզհետէ կը ձերբազատուի դաւանաբանական հին բանավէճերու չփոթէն ու չփոթեցուցիչ ծայրահեղութիւններէն: Գիտական աշխատանքներու ներդաշնակման սքանչելի ճիգ մը ի յայտ կու գայ ընդմէջ կաթոլիկ եւ բողոքական եկեղեցիներու, վերջին տասնամեակի ընթացքին:

Սկզբնական վերականգնումի այս համայնական չահագրգռութեան եւ հաւաքական ճիգին մէջ որքա՜ն պատշաճ է վերակառուցումը Աստուածաշունչի հայկական բնագրի, որ կոչուած է ունենալու թէ՛ ազգային եւ թէ՛ միջազգային արժէք եւ կարեւորութիւն:

Հայց. եկեղեցւոյ նուիրեալ ծառաներէն մէկը երեք հարիւր տարիներ առաջ յաջողեցաւ տպագրել հայ Աստուածաշունչը կարելի հարազատութեամբ եւ սքանչելի գեղատպութեամբ: Ի. դարու հայց. եկեղե-

ցին լ՛ինք, որպէս հաստատութիւն, իր բարձրագոյն իշխանութեանց նախաձեռնութեամբ, պէտք է ձեռնարկէ նոր հրատարակութեան մը, որ նկատի ունենայ երեք մեկնակէտեր.

ա.- Կարեւորագոյն հայ ձեռագիրները.

բ.- Եբրայական, յունական եւ այլ հնագոյն սկզբնագիրներն ու վերծանումները.

գ.- Ճաշոցի եւ հին հայկական մատենագրութեան մէջ մուտք գործած հատուածները՝ ճառերու, պատմագրութեանց եւ աստուածաբանական ու սրբախօսական գրականութեան մէջ։

Իր հարազատութեան մէջ վերակենդանացած Հայ Աստուածաշունչը կրնայ ըլլալ ամենէն արժանի եւ ամենէն պերճաբարբառ դափնեպսակը Ոսկան Վարդապետի յիշատակին որպէս մեծավայելուչ դրասանդ։

Ցարգանքէն ետք դէպի... պարտք։

***

Ոսկան Վարդապետի գործը, սոսկ գիտական կամ գեղարուեստական գործ չէր։ Գերազանցօրէն ժողովրդակա՛ն գործ էր։ Աստուծոյ խօսքին վերակենսաւորումը հայ կեանքին մէջ՝ եղած էր ժէ. դարու վերածնունդի առանցքը։ Ոսկան՝ վերածնունդի չառաւիղ՝ զգացած էր այդ մեծ տեսիլքին իրագործման լուրջ դժուարութիւնները։ Ձեռագիրը չէր կրնար հասնիլ ժողովուրդին։ Բեմէն արտասանուած ամենէն հրայրքոտ խօսքն իսկ թեթեւ թեւ ունէր ժամանակին ու մարդոց յոյզերուն հետ անցնելու համար արագ։ Մինչ անդին Եւրոպայի մէջ կը դառնար ու կը դառնար հրաշագործ մամուլը...։ Տպագրութեան բարիքը հասած էր հայկական կեանքին։ Պէտք էր տարածել զայն այդ կեանքի վարիչ ոյժը եղող Աստուածաշունչ Մատեանին վրայ։ Ջուղայեցի այս վարդապետը Ջուղայի իսկ մէջ տեսած էր մամուլին հրաշքը։ Տեսած էր նաեւ Աստուածաշունչի տպագրութեան ձախողանքը։ Տեսիլքը կիրքի էր վերածուած իր մէջ, գաղափարը՝ նախանձախնդրութեան, երազը՝ կոչումի — ժողովրդականացնել Աստուածաշունչը աստուածաշնչելու համար ժողովուրդը...։ Թարգմանիչ վարդապետներու առաքելութեան չաւիղին մէջէն քալեց Ոսկան Վարդապետ։ Երէկ անոնք Ե. դարուն թարգմանութեամբ իրագործեցին Աստուծոյ խօսքին թափանցումը հայ կեանքին մէջ, Ոսկան տպագրութեամբ բացաւ մերձեցումի նոր ճամբայ մը ընդմէջ Աստուածաշունչ Մատեանին եւ Հայ ժողովուրդին։

Իր յիշատակը յարգել, բառին խորագոյն իմաստով, կը նշանակէ վերապրեցնել իր կեանքի նշանաբանը Ի. դարու մեր կեանքին մէջ։ Եւ այստեղ, դարձեալ դառն է հաստատել տխուր իրականութիւնը թէ՝

Հայց. Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին ցարդ չունի հայերէն արդի, աշխարհաբար ամբողջական եւ պաշտօնապէս ճանչցուած թարգմանութիւն մը, որ ըլլայ միանգամայն հաւատարիմ հայ լեզուի հարազատութեան եւ վայելչութեան եւ ճշգրտօրէն վերարտադրէ Աստուածաշունչի ճշմարտութիւնները իրենց բոլոր նրբութիւններով։ Աշխարհաբար թարգմանութիւններ կան անշուշտ։ Առաջինը անոնց մէջ, չորս Աւետարաններու թարգմանութիւնը, դարձեալ անհատական ձեռնարկ մըն է, Հ. Յովհաննէս Վրդ. Զօհրապեանի կողմէ կատարուած 1822-ին։ 1825-ին Փարիզի մէջ տպուեցաւ նոյն Վարդապետի թարգմանութիւնը ամբողջ Նոր Կտակարանին, որ վերահրատարակուեցաւ երէք տարի ետք։ 1853-ին էր որ լոյս պիտի տեսնէր բողոքական քարոզիչներու կողմէ կատարուած ամբողջական աշխարհաբար թարգմանութիւնը Աստուածաշունչի, որ անկէ ետք յաճախ վերատպուեցաւ երբեմն ենթարկուելով սրբագրութեանց։ Ժթ. դարու առաջին կէսին յատուկ լեզուով կատարուած այս թարգմանութիւնը չատ հեռու է գոհացուցիչ ըլլալէ։ Այս իրողութեան քաջատեղեակ, նախանձախնդիր հայ հոգեւորականներ վերջերս փորձեցին նոր թարգմանութիւններով գոհացնել հոգեւոր կարիքը հայ ժողովուրդին։ Այսպէս, Գարեգին Եպս. Տրապիզոնի 1943-ին, Պուէնոս-Այրէսի մէջ հրատարակեց իր թարգմանութիւնը Նոր Կտակարանին։ 1950-ին, Գահիրէի մէջ, Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութենէն Հայր Գարեգին Գարանֆիլեան թարգմանեց չորս Աւետարանները, Գործք Առաքելոց գիրքին հետ միասին։ 1952-ին Վենետիկի մէջ, ընտիր տպագրութեամբ եւ պատկերազարդ լոյս տեսաւ Աբբահայր Սրապիոն Վ. Ուլուհոճեանի թարգմանութիւնը չորս Աւետարաններուն։ Հարկ է նշել, սակայն, որ այս բոլոր թարգմանութիւնները անհատական նախանձախնդրութեամբ եւ պատասխանատուութեամբ կատարուած գործեր են։

Հայց. եկեղեցին վերջերս փորձ մը կատարեց երբ 1956-ին Գահիրէի մէջ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Վազգէն Կաթողիկոսի նախագահութեան տակ գումարուած եպիսկոպոսական ժողով մը որոշեց տասը տարուան ժամանակամիջոցին ի գլուխ հանել աշխարհաբար ամբողջական թարգմանութիւն մը որ «աւարտած պէտք է ըլլայ 1966 թուականէն առաջ»։ Որոշուեցաւ «Գործին ղեկավարութիւնը յանձնել Պոլսոյ Ամենապատիւ Պատրիարք Տ. Գարեգին Արքեպիսկոպոսին, եւ լիազօրել զինքը կազմելու յանձնախումբ մը, բաղկացած հինգ անդամներէ, այս գործը գլուխ հանելու համար»։

1966-ի մէջ ենք արդէն եւ ցարդ ոչինչ ունինք հրատարակուած։

Մեր տեսութեամբ գործը գիտական եւ գործնական իր բոլոր կողմերով լաւագոյն ուսումնասիրուած եւ ծրագրուած չէր։ Լուսահոգի Տ. Գարեգին Պատրիարք անձնապէս մեծ ջանք տարաւ, թարգմանա-

կան աշխատանքի բաժանումներ կատարեց: Բայց չօշափելի արդիւնք մը չտեսած՝ յաւէտ փակեց իր աչքերը այս աշխարհի լոյսին:

Հայերէն Աստուածաշունչի անդրանիկ տպագրութեան երեքհարիւրամեակը թանկագին պատեհութիւն մըն է վերստին ճեռք առնելու յաճախ մոռածուած, երբեմն ճեռնարկուած, բայց միշտ անկատար մնացած եւ յաւէտ կենսական եղող գործը Աստուածաշունչի հայերէն աշխարհաբար ընտիր թարգմանութեան:

Աթոռիս վեհափառ Հայրապետը իր կոնդակին մէջ զօրաւոր չեշտ է դրած թարգմանութեան ստիպողական անհրաժեշտութեան վրայ.

«Անհրաժեշտ է որ հայց. եկեղեցիս ինք ծրագրէ եւ իրականացնէ ընտրելագոյն թարգմանութիւն մը: Եւ ասիկա խոր բաղձանքներէն մէկն է մեր ժողովուրդին: Աստուածաշունչի առաջին տպագրութեան Գ. դարադարձը պահանջելի պատեհութիւն մըն է ազգովին մեզ մղելու այս գաղափարին լրիւ իրականացման, որ կրնայ նոր թուական մը բանալ մեր պատմութեան մէջ: Ոսկան Վարդապետի յիշատակը յարգել իր ամբողջական իմաստին մէջ կը նշանակէ շարունակել հայերէն Ս. Գրոց տարածման սրբազան գործը: Ոսկան Վարդապետ երեքհարիւրամեայ իր յիշատակին մէջէն մեզ կը հրաւիրէ նոր ու նուիրական պարտականութիւններու»:

Հասկ Յունուարի իր խմբագրականով հանգամանօրէն անդրադարձած է նոյն հարցին եւ նոյնիսկ կատարած գործնական ցուցմունքներ ի խնդիր ամբողջական եւ անմիջական ձեռնարկումի մը, նշելով յաջորդական հանգրուանները, այլազան երեսները այս մեծապէս պատասխանատու եւ նուրբ գործին: Հարկ չկայ այստեղ մանրամասնութեանց վերադառնալու: Սկզբունքը մեզի համար պարզ է — կատարել նոր թարգմանութիւն մը վերականգնեալ Գրաբար բնագրի մը հիման վրայ, օգտագործելով ցարդ կատարուած հայերէն աշխարհաբար թարգմանութիւնները եւ նկատի առնելով օտար գիտական վերջնագոյն թարգմանութիւնները եւ ուսումնասիրական, մասնագիտական աշխատանքներու տուեալները:

Ալ ժամն է ոչ երկար խորհրդածութեանց եւ տեսական վերլուծումներու, սկզբունքային տեսակէտներու պարզաբանումի, այլ՝ գործնական աշխատանքի: Մասնագիտական հասկացողութեամբ պէտք է կատարուի գործը զայն բերելու համար մեր գործունէութեան մայր գիծին վրայ, մեր աշխատանքներու մայր էջին վրայ եւ ոչ՝ լուսանցքին...: Ահա այն առեն միայն կը յաջողի գործը:

Ի. դարու կրօնական ընդհանուր, համաչխարհային վերազարթօնքին մասնակից հայ ժողովուրդը պէտք է յաւերժացնէ իր նուիրումը աստուածային ճշմարտութեան՝ Ս. Գրոց նոր թարգմանութեան մը շնորհիւ, որ, կը հաւատանք, կոչուած է ըլլալու ոչ միայն հոգեւոր մեծ

իրագործում մը զուտ կրօնական տեսակէտէ, այլ նաեւ հայ արդի գրականութեան ընծայուած ընտիր ծառայութիւն մը:

Մեր ժողովուրդը ամենուրեք պէտք ունի հոգեւոր եւ բարոյական առողջ սնունդի: Մեր գոյատեւումը կարելի չէ սոսկ տնտեսական պայմաններով: Տնտեսական մեր վերելքին զուգահեռ պէտք է քալէ հոգեւոր, բարոյական, ազգային վերելքը:

Հայ «մեծասքանչ»ով Աստուածաշունչ մը գերագոյն հարստութիւններէն մէկը պիտի կազմէ Ի. դարու մեր ժողովուրդին, ըլլալէ համար ներշնչումի ամենէն մաքուր եւ կենսալի աղբիւրներէն մէկը հայ կեանքին՝ ի սփիւռս աշխարհի, Հայրենի հողէն մինչեւ հեռաւորագոյն անկիւնները մեր համատարած Սփիւռքին:

Խօսքը հոս կը դադրի:

Պէ՛տք է սկսի գործը...:

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ*

Մշակոյթ բառը կը գործածուի առհասարակ երկու իմաստներով.

Ընդարձակ առումով անիկա կը նշանակէ մարդուն ինքնարտայայտութիւնը թէ՛ իբրեւ անհատ եւ թէ՛ իբրեւ հաւաքականութիւն: կենցաղակերպ, հնարքներ, արհեստներ, արուեստներ, մէկ խօսքով՝ ամէն ինչ, որ կապ ունի մարդու ինքնադրսեւորման եւ զարգացման երեւոյթին հետ՝ մշակոյթ է: Այս իմաստով կարելի է ըսել, որ չկայ ժողովուրդ՝ առանց մշակոյթի:

Բառի սեղմ իմաստով՝ անիկա կը նշանակէ մարդկային հոգիի, մարդու կարողութեանց այն արտայայտութիւնները, որոնք սոսկ զգայարանական, օգտակարային, անմիջական ու վաղանցուկ երեւոյթներէն ու պայմաններէն անդին՝ իմացական, գեղարուեստական, բարոյական բարձր արժէքներու, յաւիտենական արժէք ունեցող իրագործումներու կ'առաջնորդեն մարդը թէ՛ անհատապէս եւ թէ համայնապէս: Այս իմաստով՝ որոշ ազգեր կամ ժողովուրդներ կը նկատուին իբրեւ քաղաքակիրթ ազգեր եւ ուրիշներ, ցեղեր, տոհմեր, ոչ քաղաքակիրթ հաւաքականութիւններ:

Մարդիկ գաւաթ ու աման, տուն ու գործիք կը շինեն ապրելու համար: Սա մշակոյթ է: Բայց երբ մարդ նոյն այդ ամանը կամ գաւաթը, տունն ու գործիքը կը շինէ ո՛չ միայն ջուր խմելու կամ կերակուր ուտելու, բնակելու կամ փայտ կտրելու համար, այլեւ անոնց վրայ կը գծէ պատկեր մը, կը դնէ քանդակ մը, կ'աւելցնէ գոյն մը կամ երանգներ, գիծեր ու ձեւեր, որոնք պաշտօնային (functional) նշանակութիւն չունին, այլ գեղարուեստական ճաշակի մը, գաղափարի մը արտայայ-

* *Բագին* ամսագիր, 1977, Յուլիս, (թիւ 7), էջ 44-48:

տուրիւն են, պարզ մշակոյթէն անցած կ'ըլլայ քաղաքակրթութեան աստիճանին: Նման գաւառները, ամանները, գործիքները կ'անցնին, իբրեւ պաշտօնային առարկաներ, բայց կը մնան թանգարանին մէջ իբրեւ վկայութիւն մարդու քաղաքակրթական ստեղծագործութեան:

Մշակոյթը իր այս երկրորդ իմաստով ազգի մը կեանքին մէջ նիւթին, նիւթականին, ժամանակին ու ժամանակաւորին վրայ տարուող յաղթանակ է, արդիւնք ա՛յն գոյութենական ճիգին, որ մարդ և գործ կը դնէ՝ իր հոգեկան անմահութիւնը չինելու համար գերագոյն եւ անկորնչելի երջանկութեան մը զգացումին մէջ:

Կայսրութիւններ կու գան ու կ'երթան: Բանակներ կը յաղթեն ու կը պարտուին: Նիւթական հարստութիւններ կը դիզուին ու կ'անհետին: Բայց մշակոյթը, քաղաքակրթական արժէքները իբրեւ հոգեկան ստեղծագործութիւններ կը տեւեն, որովհետեւ գիտենք, որ գաղափարը չի կորսուիր, ինչպէս լոյսը չի թաղուիր: Սոկրատներ կու գան ու իբրեւ մարմնեղէն գոյութիւններ հողին մէջ ու հողին հետ հող կը դառնան: Բայց սոկրատեան գաղափարները հողէն, հողեղինութենէն վեր կը մնան ու մահ չեն ճաչակեր:

Վերջին շրջանի մեր ամենէն մեծ հոգեւորական հեղինակութիւններէն մէկը, մշակոյթի պաշտամունքը Աստուծոյ եւ Ազգի պաշտամունքին հետ միախառնած Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեան այսպէս կ'արտայայտուի մշակոյթի արժէքի մասին.

«Մեր տեսութիւնից չպէտք է վրիպի այն հանգամանքը, որ պատմութեան համար էականը մշակութային մեծ ստեղծագործութիւնն է, որ մնայուն է եւ դաստիարակչականը մարդկային հոգու բարձրացման եւ կատարելութեան համար: Զարգացման օրէնքն է այդ բնութեան եւ մարդկային հոգու մէջ, միշտ անկատարից դէպի կատարեալը, նիւթականից դէպի վերացականն ու հոգեւորը: Նրանք ամենասերտ կապերով կապուած են իրար հետ, բայց քաղաքական այն զօրութիւնը, որ ժողովրդի ստեղծագործական ոյժերը չի խրախուսում, պաշտպան եւ զօրավիգ հանդիսանում նրանց, վրիպում է իր բարձր կոչումից, տնտեսական ամենայն մի բարօրութիւն, կեանքի դիւրութիւն եւ յարմարութիւն, եթէ չեն նպաստում մտաւոր, գեղարուեստական, բարոյական, հոգեւոր կեանքի ուռճացման, նա վնասակար է դառնում եւ բարոյական անկման պատճառ»:

Եւ ապա, իր միտքը յստակացնելու համար՝ մէջբերելով հռչակաւոր անգլիացի գրագէտ Քարլայլի պատմական խօսքը՝ կ'աւելցնէ.

«Յայտնի է, թէ անգլիական ազգի համար ինչ արժէք ունի Հնդկաստանը, նորա մեծութեան, հարստութեան եւ զօրութեան մեծ աղբիւրը: Բայց, եթէ ստիպուած լինէինք ընտրութիւն անել Շէյքսպիրի եւ Հնդկաստանի մէջ, կ'ասէինք, յայտնում է նա,

Հնդկաստանը, որքան եւ կարեւոր, ժամանակաւոր է մեզ համար, բայց առանց Շէյքսպիրի մենք ապրել կարող չենք: Շէյքսպիրը մերն է եւ մերն է յաւիտեան. նա անմահ կը մնայ մեզ հետ, անգլիական այն թագաւորն է նա, որին ոչ մի փարլամենտ գահընկէց անել կարող չէ»[1]:

***

Հայ ժողովուրդն ալ իր գոյութեան եւ իբրեւ ազգ չարունակական կազմաւորման ընթացքին ինքզինք իրագործած է իբրեւ ինքնուրոյն հաւաքականութիւն: Իր ինքնարտայայտութիւնը կը կարդանք իր մշակութային իրագործումներու հայելիին մէջ: Հակառակ այդ հայելիին դարաւոր ու չարունակական ջարդուածութեան՝ հայ ժողովուրդի քաղաքակրթական արժէքներու մասին ունինք ըստ բաւականին յստակ պատկեր մը: Բայց այստեղ կարելի չէ այդ պատկերը գծել իր ամբողջութեան, նոյնիսկ ուրուագծային վիճակին մէջ: Անոր գծագրումը ինքնին պատմութիւնն է հայ ժողովուրդին՝ ի խորութեան եւ ի բարձրութեան եւ ի լայնութեան...: Ուրարտական ժամանակներէն սկսեալ մինչեւ մեր օրերը, լոյսի ու ստուերի մէջէն անցած այս ժողովուրդը, որ իր դարերուն վրայ ոսկի եւ արծաթ ցանեց ու ստեղծեց «ոսկեդարեր» եւ «արծաթէ դարեր», ապրեցաւ անկումներու եւ փլուզումներու մահասարսուռ պահեր, երբե՛ք չկորսուեցաւ խաւարին մէջ, այլ իրագործեց վերազարթօնքի պահեր, նուաճումներու թռիչքներ, որոնք կը կազմեն մեր անկորնչելի ժառանգութիւնը, անխորտակելի թագաւորութիւնը, անջնջելի «պաւլամենտ»ը:

Մեր Սահակ-Մեսրոպները եղան մեր անգահընկէց եւ յաւերժիչխան թագաւորները, որովհետեւ, ինչպէս կ'ըսէ ոսկեդարեան գրիչ եղիշէն, հայ ժողովուրդը ապրեցաւ այն փիլիսոփայութեամբ, ըստ որուն՝ «Լաւ է կոյր աչօք, քան կոյր մտօք», կամ, աւետարանական ճշմարտութեամբ, ըստ որուն՝ «Ոգի առաւել է, քան զկերակուր»:

Եւ արդէն, ի՞նչ է քաղաքակրթութիւնը իր գերագոյն իմաստին մէջ, եթէ ոչ հոգիին յաղթանակը նիւթին վրայ: Ահա այս փիլիսոփայութեամբ քար-Հայաստանը եղաւ Տաճար-Հայաստան, Քանդակ-Հայաստան, Մագաղաթ-Հայաստան, Մանրանկար-Հայաստան, որովհետեւ հայ մարդը հաւատաց, թէ՝

— Բոլոր առաւօտները կը մեռնին երեկոներուն մէջ, բոլոր արշալոյսները կը մարին վերջալոյսներով, բայց Շնորհալիի «Առաւօտ Լուսոյ» երգը, Ինտրայի «Լոյս Զուարթ»ը եւ բոլոր «բանաստեղծեալ» լոյ-

[1] Լրիւ գաղափար մը կազմելու համար ժԹ. դարու հայագիտութեան նուիրուած օտար գիտնականներու եւ անոնց հետազօտութիւններու մասին, պէտք է կարդալ Հայր Գարեգին Զարբհանալեանի կողմէ թարգմանաբար հրատարակուած պատկառելի հատորը. *Ուսումնասիրութիւնք Հայ Լեզուի եւ Մատենագրութեան յԱրեւմուտս*, Վենետիկ, 1895, էջ 47-399:

սերը երեկոյ չեն տեսներ ու կ՚ապրին յաւիտենականութեան թեւերուն վրայ, մեզ տանելով՝ Վարուժանեան լուսաբոյր ճամբով «Դէպի աղբիւրը լոյսին»։

— Բոլոր գիշերները խաւարով կը ծածկուին ու խաւարի մէջ կը թաղուին, բայց Մեծարենցի հրաշագործ գրիչով «անուշ» ու «հեչտագին» չունչ կը ստանան ու կ՚ըլլան «հաչիչով օծուն ու բալասանով» եւ կը դառնան լուսեղէն ճամբայ, ուրկէ մարդիկ կ՚անցնին գինով...։

— Բոլոր տուներն ու տնուորները «ժամանակի անծայր ճամբէն կու գան ու կ՚երթան», բայց «Անտունի»ները սրտերդ «աւաչ»ներու պէս կոմիտասեան յաւերժութեան թեւերով լեռնէ լեռ կ՚արձագանգեն, դարէ դար կը հնչեն ու սրտէ սիրտ կը քալեն։

— Մշակները, ցորեններն կը ծնին, կը ծլին, կը տքնին ու կը մեռնին հողին մէջ կամ ստամոքսին, բայց Վարուժանեան գծագրումով «սերմանող»ները «յաղթահասակ կը կանգնին մայրամուտի չողերուն մէջ ոսկեթոյր», ու Համաստեղի «Տափան Մարգար»ները մահուան վրայ կը խնդան...։

— Նաւեր կու գան ու կը ծփան, կեր կը դառնան ծովին, ժայռին ու ժանգին, բայց Զարեանի գրչի զօրութիւնով լեռ կը բարձրանան ու «Նաւը Լերան Վրայ» հայ ապրումներու յորձանքն ի վեր կը քալեն բարձունքէ բարձունք ու ներկայէն ապագայ...։

Ահա այս է մշակոյթին հրաշակերտող զօրութիւնը. իմացական, հոգեկան լոյս մը, լուսեղէն ողողում մը, որ թափօր լերան լոյսին պէս կը կերպափոխէ, կը պայծառացնէ մարդ էակը։

Մշակոյթը, սակայն, վաւերական է, երբ յառաջընթաց զարգացումի կչռոյթով քալէ։ Մշակոյթ մը թէ՛ արտայայտութիւնն է ժողովուրդին ու անհատներուն եւ թէ միանգամայն ազդակը, մղիչ ոյժը անոնց յառաջացումին, զարգացումին։ Տեղքայլը, կրկնութիւնը մահն է մշակոյթին։ Անսպառ ջրտուք է քաղաքականութեան ստեղծագործութիւնը ժողովուրդներու կեանքին մէջ։ Առանց այդ ջրտուքին՝ երաշտութիւն է չորս դին, դէպի անապատացում գացող երեւոյթ է կեանքն ամբողջ։

Այդ իմաստով է, որ համաչխարհային պատմութեան եւ քաղաքակրթութեան մեկնաբան մասնագէտներէն մէկը՝ հռչակաւոր Առնոլտ Թոյնպին ըսած է.

> «Քաղաքակրթութիւնը շարժում մըն է եւ ոչ թէ կայական կացութիւն մը, ճանապարհորդութիւն մը եւ ոչ թէ նաւահանգիստ մը»։

Այդ անընդմէջ ուղեւորութեան ճամբուն վրայ, հայ ժողովուրդը կապ պահեց, եղաւ ի հաղորդութեան ուրիշ ազգերու քաղաքակրթական նուաճումներուն հետ։ Հայոց քաղաքակրթական պատմութեան

ամենէն հարուստ շրջանները եղան անոնք, որոնց ընթացքին հայ ժողովուրդը չփման մէջ եղաւ այլ ազգերու քաղաքակրթական արժէքներուն եւ շարժումներուն հետ։ Արագօրէն միայն կը յիշեմ Ե. դարը (Ոսկեդար), ԺԲ. դարը (Արծաթէ դար) եւ ԺԹ. դարը (Վերազարթօնքի դար)։

Աշխարհի մէջ ոչ մէկ քաղաքակրթութիւն, ինչպէս եւ ոչ մէկ ազգ զուտ, անխառն վիճակով գոյաւորուեր է կամ զարգացեր։ Հետեւաբար, փոխազդեցութիւնները ամենէն բնական երեւոյթներն են քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ։ Բայց իւրաքանչիւր ազգ առնելու եւ տալու այս ընթացքին մէջ չի կորսնցներ իր ինքնուրոյնութեան, ազգային դիմագծութեան եւ նկարագրին յատակութիւնն ու զօրութիւնը։ Այլապէս, առնել ու տալ չկայ, այլ լուծուիլ կամ տիրել կայ։ Մեր ժողովուրդը ո՛չ լուծուեցաւ եւ ոչ տիրեց, այլ իր իւրայատուկ ազգային առանձնայատկութիւնը պահեց, որովհետեւ իր առնելու եւ տալու քաղաքականութեան մէջ իր ինքնութեան, ազգային ինքնութեան դիտակցութիւնը առողջ եւ կենդանի պահեց։

Այսօր, մարդկային աշխարհը իր տիրական պատկերին, իր տարողութեան մեծագոյն չափին մէջ, ճարտարարուեստական աշխարհ մըն է։ Թեքնիք, գիտական եւ տնտեսական-ճարտարարուեստական, մեքենական եւ նիւթապաշտական երեւոյթները այնքան տիրապետող աստիճանի են հասած, որ քաղաքակրթական բարձր արտայայտութիւններ սկսած են քիչերու մօտ ապրում եւ զբաղմունք դառնալ։ Համալսարաններն անգամ անդրադարձած են այս իրողութեան եւ նկատելով, որ գործնապաշտ գիտութիւններու հետեւող ուսանողներուն հետզհետէ աւելի կը պակսի ընդհանուր մարդկային զարգացման, հոգեկան արժէքներու հաղորդութեան երեւոյթը, սկսած են մասնաւոր դասընթացքներ հաստատել ընդհանուր զարգացման։

Որքան թելադրական է այս տեսակէտէն մեծահամբաւ Ալպերթ Այնշթայնի խօսքը.

> «Էական է, որ ուսանողը ձեռք բերէ արժէքներու հասկացողութիւն մը եւ տեսակ մը կենդանի ընկալչութիւն անոնց նկատմամբ։ Պէտք է իւրացնէ կենսունակ զգայնութիւն մը գեղեցիկին եւ բարոյապէս բարիին հանդէպ։ Այլապէս, ան –իր մասնագիտական ծանօթութեամբ– աւելի կը նմանի լաւ կրթուած շան մը, քան ներդաշնակօրէն մշակեալ անձի մը»։

Այս պատճառով եւ նաեւ ազգային նախանձախնդրութեամբ, մենք պարտաւոր ենք մեր ժողովուրդին առջեւ բանալ մեր քաղաքակրթական արժէքները։

Սակայն այդ արժէքները կարելի չէ պահպանել իբրեւ սոսկ անցեալի յիշատակներ ու կտակներ։ Անցեալէն կու գան, բայց ժամանա-

կին վրայ յաղթանակ տանելով կու գան։ Այժմէական արժէք, նշանակութիւն եւ պատգամ ունին։ Առհասարական հնութեան մը յիշատակին քաղցրութիւնը չէ իրենց կեանքը։ Արդի դարուն առիկա նոյնիսկ մաշումի վտանգին տակ է։ Պէտք է զանոնք կապենք կեանքի նոր պահանջքներուն եւ պայմաններուն։ Ուրիշ եւ աւելի պարզ խօսքով՝ պէտք է զանոնք վերամեկնաբանել, ցոյց տալով անոնց գեղեցկութիւնն ու գրաւչութիւնը, իմաստն ու արժէքը արդի ժամանակներու մարդոց մտայնութեան եւ փորձառութեան շրջագիծին մէջ։ Վերամեկնաբանութեան ճիգին անմիջական, առաջին, էական մաս կը կազմէ թարգմանութիւնը։

Երկրորդ, պէտք է նոր ստեղծագործութիւններով չարունակել քաղաքակրթական մշակման եւ զարգացման ընթացքը։ Կարելի չէ ազգ պահել պահածոյի պէս...։ Պէտք է ազգ պահել կերտողական ընթացքով։ Ատոր համար ազգապահպանում բառին տեղ ես կը նախընտրեմ ազգակերտում բառը, որովհետեւ ազգ մը չարունակական կազմաւորման, զարգացման երեւոյթ մըն է։

Մեր նոր սերունդին համար ամենէն կենսական կարիքը իր ժողովուրդին հոգեկան արժէքներուն հետ հաղորդութեան կարիքն է։ Այստեղ է, որ պէտք է դրուի համայնական մեր գործունէութեան չեշտը։ Առաջնահերթ է կարիքը։ Շատ խոր ու լայն է բացը։ Պէտք է իրատես եւ տենդագին, առողջ ու տարածուն, հետեւողական եւ սիստեմատիք ըլլայ աշխատանքը։

Այս է հրամայականը մշակութային մեր առաքելութեան։

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ ՍՓԻՒՌՔԻ ՄԷՋ*

Վերջերս ընդհանուր, համազգութային հետաքրքրութիւն մը սկսած է ծաւալիլ սփիւռքահայ կեանքին մէջ հայկական ուսմանց նկատմամբ։

Հայագիտութիւն, Հայագիտական ամպիոն, Հայագիտական կեդրոն, Հայագիտական դասընթացք բացատրութիւնները մամուլին մէջ յաճախակիօրէն երեւցող եւ յօդուածներու, նոյնիսկ յօդուածաշարքերու տուն տուող, նիւթ մատակարարող խորագիրներ են։ Կը խօսուի ու կը գրուի հարցերու մասին, որոնք առանց անպայման գրուելու այս խորագիրներուն տակ, կը վերաբերին անոնցմով հասկցուած իրականութեանց։

Այս բոլորով կը մատնանշուի հասարակաց ճիգ մը։ Հայ Սփիւռքի այլազան գաղութներու մէջ, հայ մշակոյթին՝ հայ պատմութեան, հայոց լեզուին, հայ գրականութեան եւ ընդհանրապէս հայկական արուեստներու արժէքները երեւան բերելու եւ գիտական վերլուծման ու պարզաբանման միջոցով հայ թէ օտար հանրութեան ճանչցնելու։

Ամերիկայէն մինչեւ Սպահան եւ Անգլիայէն մինչեւ Պէյրութ կը հանդիպինք հայագիտական ուսմանց վերաբերող այնպիսի երեւոյթներու, որոնք այլազան դրդապատճառներէ թելադրուած են, ծնունդ են տարբեր-տարբեր մտահոգութիւններու, կը ծառայեն բազմատեսակ նպատակներու, եւ սակայն, որպէս ընդհանուր յայտարար ունին անկեղծ եւ հետզհետէ աճող հետաքրքրութիւն մը հանդէպ հայութեան անցեալին եւ ներկային, հայ կեանքի քաղաքական, կրօնական, մշակութային եւ այլ երեսներու մէջ հաւասարապէս։

---

* *Բազին* ամսագիր, 1967, Յունուար (թիւ 1) էջ 47-52, Փետրուար (թիւ 2) էջ 57-61, Մարտ (թիւ 3), էջ 59-63։

Ոչ միայն հայութեան ծոցին մէջ կը տեսնուի հետաքրքրութեան վերարծարծումի այս երեւոյթը, այլեւ օտար գիտական, ակադեմական, համալսարանական շրջանակներու մէջ։ Պատմական մեծ հռչակ վայելող բարձրագոյն համալսարաններու կամ նոր սկիզբ առնող համալսարանական հաստատութիւններու մէջ հայագիտութեան դասընթացք մը, ճիւղ մը, երբեմն ամպիոն մը կը հաստատուի կամ արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող հայագիտական ուսմանց աւանդութիւն մը կը վերակենդանանայ կամ նոր զարկ կը ստանայ։

Բնականօրէն նոր չէ այս հետաքրքրութիւնը։ Անցեալի աւանդութեան շրջագծին մէջ դիտուած, նոյնիսկ —եւ ցաւով անչուշտ— նահանջ մը կը կարդացուի այսօրուան տուեալ պատկերին մէջ։ Մասնաւորաբար Ժ֊Թ. դարուն եւ մինչեւ Համաշխարհային Առաջին Պատերազմը, ի. դարուն, հայագիտութիւնը Հայաստանէն կամ հայկական շրջանակներէն դուրս, եւրոպական համալսարանական ուսման կեդրոններու մէջ, մեծ նուաճումներ կատարեց եւ մասնաւորաբար արեւելագիտական ուսմանց կալուածին մէջ ապահովեց պատուաւոր տեղ մը եւ իր նիւթին ու բովանդակութեան ճոխութեան վայել դիրք մը։

Պատմական հարեւանցի ակնարկի մը մէջ երբ փորձենք սեղմել պատկերը հայագիտութեան անցեալին՝ պիտի դժուարանանք գտնելու սկզբնական մէկնակէտը այն հետաքրքրութեան, որ արտայայտուեցաւ հայութեան նկատմամբ ուսումնասիրական մարզին մէջ։ Հայադիտութեան մօտենալով ամենէն լայն հասկացողութեամբ, կարելի է սկսիլ Հերոդոտոսէն, Քսենոփոնէն, Մար-Աբաս Կատինայէն կամ Եւսեբիոս Կեսարացիէն եւ կամ հնագոյն շրջանի նման այլ պատմագիրներէն, որոնք հայութեան նկատմամբ ցոյց տուին մասնաւոր հետաքրքրութիւն եւ իրենց պատմագրական գործերուն մէջ առաւել կամ նուազ չափով, ուղղակի կամ անուղղակի ձեւով, տեղ տուին հայութեան, անոր կեանքին այս կամ այն երեսին կամ երեւոյթին եւ կամ շրջանին անդրադառնալով։ Եթէ հայագիտութեան հասկացողութիւնը աւելի սեղմելով, զայն ըմբռնենք քննական մեթոտի եւ գիտական ճանաչումի մասնաւոր ճիգի տեսակէտէն՝ այն ատեն պէտք է սկսիլ պատմական-բանասիրական ուսմանց սեղմ իմաստով գիտականացման, քննական-վերլուծական մեթոտի բարձրացման շրջանէն — Ժ֊Լ. եւ մասնաւորաբար Ժ֊Թ. դարէն, զոր պէտք է բնորոշել որպէս հայագիտութեան ամենէն բեղուն շրջանը օտար գիտական շրջանակներու մէջ։ Տը Լաքրոզ, Վիլլոֆրուա, Լը Վայեան տը Ֆլորիվալ, Տիւրորիէ, Գարրիէր, Սէն-Մարտէն, Բրոսէ, Լանգլուա, Բրիւտոմ, Ֆելիքս Նեվ, Նէօման, Պէտէրման, Տըլակրա, Միւլլէր, Հիւպշման, Գուտշմիդ, Սարչիկովաքի, Ֆեռաեր, Մալան, Կոնիբէր, Գելցէր — ահաւասիկ ընտրուած ամփոփ ցանկ մը միայն Ժ֊Թ. դարու Ֆրանսացի, գերմանացի եւ անգլիացի գիտնականներու, որոնցմէ ոմանք իրենց ամբողջ կեանքը, ուրիշները իրենց ուսումնասիրութեանց կարեւոր մէկ բաժինը նուիրեցին հայագիտական ապրումներու, լուսաւորելով մութ անկիւններ հայոց պատմութեան, ճանչցնելով հայ լեզուն, գրականութիւնը, եկեղեցին, ձեռագիրները, ճարտարապետութիւնը եւ յատկապէս հայ պատմագրական երկերը եւրոպական գիտական աշխարհին մէջ[1]։

Ժ֊Թ. դարու հայագիտութեան այս գիծը մինչեւ ի. դարու առաջին տասնամեակները երկարող դէմքերէն —Անթուան Մեյյէ, Ֆրետերիք Մաքլէր, Նիկողայոս Մառ, թուելու համար միայն երեք աչքառու անուններ— եռք, պէտք է խոստովանիլ, որ որոշ դանդաղեցում մը կրեց հայագիտութիւնը թէ՛ օտար շրջանակներու մէջ եւ թէ՛ սփիւռքահայութեան կեանքին մէջ։ Արդար է, հետեւաբար, Սըր Համիլթըն Կիպ (Օքսֆորտի համալսարանի արաբագիտութեան նախկին դասախօս եւ հետագային Ամերիկայի Հարվըրտ համալսարանի Միջին-Արեւելեան ուսմանց կիպրոսի վարիչ), երբ Հարվըրտի մէջ հայագիտական ամպիոն մը հաստատելու ջանքին ակնարկելով կը գրէ. «[Անոր] առաջին պատասխանատուութիւնն է վերականգնել եւ բարձրացնել հայագիտական ուսմանց մակարդակը Արեւմուտքի մէջ»։ Հայագիտական ներկայ կացութիւնը դիտելով յարաբերաբար արեւելագիտական այլ ճիւղերուն՝ կ՛աւելցնէ. «Մասնագէտներու փոքր խումբ մը դուրս, քիչ մարդիկ տեղեակ են թէ վերջին տասնամեակներուն որքան եռ մնաց հայագիտութիւնը՝ այն ընդհանուր յառաջդիմութենէն, որ իրագործուեցաւ ուսման յարակից դաշտերուն մէջ»[2]։

Պիտի չուզէի մտնել մանրամասնութեանց մէջ՝ բացատրել ջանալու համար այս նահանջին պատճառները։ Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին աղէտին տարողութիւնը հայ կեանքին մէջ չի չափուիր այն կորուստներով, որոնք ջարդին եւ աւերումին առաջին եւ անմիջական սեւ արդիւնքները եղան մարդու եւ նիւթի բնաջնջումով, քանդումով եւ բռնագրաւումով. այլ՝ այն երկարաձգուող ջլատիչ ազդեցութեամբը, որով վերապրող ոյժերը նախ ուզեցին իրենց կեանքը վերաշինել անմիջական եւ ամենէն կենսական պայմաններու հայթայթումով։ Հաց ու հագուստ, բնակարան ու արհեստ, եկեղեցի ու դպրոց. ահա՛ աւագագոյն եւ անյետաձգելի կարիքները հայ մազապուրծ ու

[1] Լրիւ գաղափար մը կազմելու համար Ժ֊Թ. դարու հայագիտութեան նուիրուած օտար գիտնականներու եւ ան֊ոնց հետազօտութիւններու մասին, պէտք է կարդալ Հայր Գարեգին Զարբհանալեան կողմէ թարգմանաբար հրատարակուած պատկառելի հատորը. *Ուսումնասիրութիւնք Հայ Լեզուի եւ Մատենագրութեան յԱրեւմուտս*, Վենետիկ, 1895, էջ 47-399։

[2] Տես *Status of Armenian Studies*, by Dr. A.K. Sanjian, Harvard, 1952, p 2.

վերածնող ժողովուրդին, որոնց գոհացումը սեպուհ պարտքը եղաւ հայ մարդուն։

Միւս կողմէ, օտարներու հետաքրքրութիւնը գրաւուեցաւ ցաւատանջ ու բնաջնջուող ժողովուրդի մը տագնապներով, որոնց փչրանքարձագանգներն իսկ պահ մը ալեկոծեցին եւրոպական ժողովուրդներու սիրտը եւ յառաջ բերին կարեկցութեան, գթութեան եւ օգնութեան տրամադրութիւն մը անոնց մէջ։ Հայագիտութիւնը նահանջեց հայասիրութեան առջեւ, այս վերջինը ըմբռնելով բարեսիրական հասկացողութեան մը սահմաններուն մէջ միայն։

Այս պարզ, թէեւ դառն, իրողութիւններն իսկ կը բաւեն, բացատրելու համար հայագիտութեան ընթացքին դանդաղումը։ Մեր անմիջական եւ էական նպատակը ըլլալով ներկայ կացութեան վերլուծումը, այժմ դիտենք պարզուող պատկերը որոշ յատակեցումներէ ետք հայագիտութեան հասկացողութեան չուրջ։

Առաջին հերթին, պիտի ուզէի անդրադառնալ հայագիտութիւն բառով հասկցուած իրականութեան եւ պարզել անոր բովանդակութիւնը ընդհանուր գիծերու մէջ։

—Հայագիտութիւնը գիտական ուսմանց այն ամբողջութիւնն է, որուն նպատակն է կարելի յատակութեամբ, ճշգրտութեամբ եւ ամբողջականութեամբ մարդկային ծանօթութեան լոյսին տակ բերել հայ ժողովուրդի անցեալի կեանքը իր բոլոր երեսներուն եւ երեւոյթներուն մէջ, նախապատմական ժամանակներէն մինչեւ մեր արդի կեանքը։

—Հայ բնաշխարհը՝ հայ կեանքի աշխարհագրական պայմանները թէ նիւթական տարածութեան եւ կազմութեան եւ թէ պատմական զարգացման գետիններու վրայ դիտուած։

—Հայ ցեղային միութեան յառաջացումը, անոր բաղկացուցիչ տարրերու եւ կազմաւորման ընթացքի քննարկութեամբ։

—Հայ լեզուի կազմութիւնը, պատմական հոլովոյթին եւ ճեւաբանական ու շարահիւսական դրութեան մէջ դիտուած եւ ուրիշ լեզուներու հետ իր յարաբերութեանց մէջ քննարկուած։

—Հայ դրականութիւնը, ուրարտական սեպագիրներէն, նախամեսրոպեան շրջանի հայ բանահիւսական ստեղծագործութենէն ու ոսկեդարեան դասական շրջանէն սկսեալ մինչեւ արդի աշխարհաբարի արեւելեան ու արեւմտեան ճիւղերը, գրաւոր ստեղծագործութեան բազմատեսակ կալուածներուն մէջ դիտուած։

— Հայ կրօնը, նախնադարեան քնապաշտական, ոգեպաշտական, տոտեմական հաւատալիքներէն, հեթանոսական աստուածութիւններէն սկսեալ մինչեւ հայ եկեղեցւոյ արդի դրութիւնն ու կացութիւնը։

—Հայկական ընկերային դրութիւնները, նախնադարեան վիճակներէն, ընկերութեան մայրատիրական ու հայրատիրական սիստեմներէն, աւատապետական կարգերէն սկսեալ մինչեւ արդի սփիւռքահայ այլատեսակ պայմանները։

—Հայ յարաբերական կեանքը, Ուրարտու-ասորական բախումներէն սկսեալ մինչեւ Ի. դարու մեր բազմաճիւղ ու լայնածաւալ չփումները, անցնելով հայ-մարական, հայ-յունական, հայ-հռովմէական, հայ-պարթեւական, հայ-սասանեան, հայ-բիւզանդական, հայ-արաբական, հայ-սելճուքեան, հայ-վրացական, հայ-եւրոպական, հայ-թրքական, հայ-մեմլուքեան, հայ-օսմանեան, հայ-պարսկական, հայ-ռուսական եւ հայ-արեւմտեան պետական բազմադարեան եւ բազմակնճռոտ հանգրուաններէն։

—Հայկական արուեստները, նախապատմական եւ նախաքրիստոնէական հնագոյն շրջաններէն մեզի ժառանգ մնացած եւ հողի ընդերքէն յաճախ յայտնաբերուած քիչատակարաններէն, կոթողներէն սկսեալ, մինչեւ մեր ճեռագիրները, մանրանկարները, ճարտարապետական կոթողները, խաչքարերն ու գարդանկարները, սրբազան ու աշխարհիկ երաժշտութիւնը եւ մինչեւ հայ արուեստի ամենէն արդիական ճգտումները։

Մարդկային երեւակայութեան համար անպարփակելի թուացող համեմատութեան մը կրնայ հանդիպիլ նիւթերու այս ուրուագծային եւ ընտրովի չարքը, եթէ փորձենք զայն երկարել ու մանրամասնել։ Բայց ակնթարթային այս բնորոշումներն իսկ բաւարար են մեզ համոզելու համար, թէ ընդարձակածաւալ եւ խորունկ աշխարհ մըն է հայագիտութիւնը իր նիւթին, բովանդակութեան կալուածին մէջ դիտուած։ Այլազան է այդ նիւթը եւ հարուստ՝ թէ՛ տեսակի եւ թէ՛ որակի տուեալներով։ Հետեւաբար, ծանր կշռող բառերէն մէկը պէտք է ըլլայ հայագիտութիւնը զայն արտասանող կամ գրող մարդու մտքին մէջ։

Գիտական թեքնիքի տեսակէտէն դիտուած՝ մարդկային պատմութեան վրայ կիրարկուող բոլոր մեթոտները պէտք է ունենայ ան իր գիտական լրջութիւնը կարենալ արդարացնելու համար։ Հնաբանական պեղումներ, ազգագրական հաւաքումներ, ճեռագրական պրպտումներ, քննական հրատարակութիւններ, պատմական քարտէսներ, քննադատական, բաղդատական մենագրութիւններ եւ այլ անհրաժեշտ մեթոտներ, ինչպէս նաեւ ուրիշ գիտական տիսիփլիններէ փոխառնուած գործիքներ —երկրաբանական, մարդաբանական եւ այլ թեքնիք ուսումնասիրութեան միջոցներ— պէտք է կիրարկուին հայ պատմութեան վրայ հում նիւթ, նոր ատաղձ հայթայթելով։ Ահաւասիկ նիւթին չափ ընդարձակ, բարդ եւ դժուարին մեթոտներու եւ

միջոցներու խումբ մը, առանց որուն կիրարկումին անկարելի պիտի դառնար իրացումը հայագիտական ուսմանց։

Պարզ է, ուրեմն, որ հայագիտութիւն բառին տակ կարելի չէ զետեղել այն նեղ հասկացողութիւնը, որ հայագիտութիւնը կ'ըմբռնէ որպէս հայերէնագիտութիւն։ Կարելի չէ հայագիտութիւն բառով հասկընալ այն թոյլ եւ լոյծ տարազը, որ այնքան դիւրին եւ աժան ձեւով կը հագցուի մարդոց, որոնք այս կամ այն ձեւով, այս կամ այն չափով եւ յաճախ առանց գիտական լուրջ սիստեմի՝ բաներ գիտեն հայութեան մասին կամ հայութեան գիտութիւնը ունենալէ աւելի՝ այդ գիտութեան պատրանքը կը պատցնեն իրենց հետ։ Ցրիւ փչրանքներ հայագիտութենէն՝ չի նշանակեր հայագիտութիւն, ինչպէս անջատ-անջատ քարեր չեն նշանակեր չէնք կամ կառոյց։

Նոյնքան անհեթեթ պիտի ըլլար անշուշտ մտածել, թէ հայագէտ բառը իր վրայ վաւերականօրէն կրող անձը կրնայ ըլլալ միայն այն մարդը, որ իր գանկին մէջ կրնայ սեղմել ամբողջ —եւ անսահման— նիւթը հայագիտութիւն բառին մէջ սեղմուած բոլոր գիտական ճիւղերուն։

Հայագէտի գլխաւորագոյն, որոշադրիչ յատկութիւնը այս կամ այն ճիւղին, այս կամ այն նիւթին տիրութիւնը ունենալու մասնագիտական հանգամանքն է մարդու մը, որ իր ուսումնասիրական ճիգերուն առանցքը, կեդրոնը եւ կամ, նուազագոյն, կարեւոր մէկ բաժինը յատկացուած է հայութեան ճանաչումին։ Հայագէտի բնորոշիչ գործը, հետեւաբար, հայութեան ճանաչումի գիտական, սիստեմաթիկ, մասնագիտական ձեւին կը վերաբերի աւելի քան ծանօթութեան քանակին։ Գիտական պրպտումի թեքնիք ունեցող գիտնական մարդն է հայագէտը, որ կը ձգտի նորութիւններ բերել, սխալներ սրբագրել եւ հայ անցեալին վրայ լոյսի չող մը իջեցնել այս կամ այն մութ անկիւնը աշխարհին բանալու արդար նախանձախնդրութեամբ եւ անոր ընկերացող նոյնքան արդար փառասիրութեամբ (ambition)։

Հայագէտին համար հայերէն լեզուէն զատ անհրաժեշտ են օտար լեզուներ —դասական եւ արդի— իր ճիւղին յատուկ ակադեմական լուրջ պատրաստութիւն, իր ուսումնասիրութեան ընդհանուր շրջագիծին (context) *առողջ եւ լայն ծանօթութիւն։ Սէրը, նախանձախընդրութիւնը, մխքն ու աշխատանքը սոսկ բաւարար չեն։ Անհրաժեշտ է թեքնիքը, գործիքը, արուեստը գիտական որոնումին եւ վերլուծումին, առանց որոնց՝ դիւրին ընդհանրացումներու, հապճեպ դատաստաններու, մակերեսային մեկնաբանութիւններու եւ յաճախ անպատասխանատու յայտարարութիւններու փորձութիւնը չ'ուշանար գինք*

հայագիտութեան իսկական ծառայողի —նպաստաւորի— տեղ՝ զոհի վերածելու։

Տակաւին, յատակ զատորոշում մը պէտք է ընել հայագէտի այն երկու տիպարներուն միջեւ, զորս կարելի է բնորոշել որպէս մասնագէտ-հայագէտը եւ հայագէտ մտաւորականը։

Առաջին բնորոշումին տակ կը հասկնանք այն մարդը, որ որոշ կալուածի մը մէջ անյայտ իրողութիւններ կը ջանայ ի յայտ բերել, գիւտեր կատարել —ինչպէս սովոր ենք յաճախ ըսել— համեմատաբար, մանրազնին հետազօտութիւններ կատարելով։ Այս դասակարգին կը պատկանին գլխաւորապէս բանասէրը, հնախոյզը, ազգագրագէտը, լեզուաբանը, բանահաւաքը եւայլն։

Երկրորդ բնորոշումին տակ կը հասկնանք այն մտաւորականը, որ աւելի ընդհանուր —բայց հիմնաւոր— ծանօթութիւններու, իւրայատուկ աշխարհահայեացքի տէր՝ կը մեկնաբանէ հայ պատմութիւնը իր քաղաքական, կրօնական, իմաստասիրական, գրական, գեղարուեստական, տնտեսական, ընկերաբանական եւ այլ երեսներու վրայ, մնալով սակայն այս կամ այն կալուածին մէջ, առանց տարածուելու բոլորին վրայ, իր արժեւորումի եւ մեկնաբանութեան տարրերը քաղելով մասնագէտ-հայագէտէն եւ իմաստասէր համադրութեան մը յանգեցընելով զանոնք։ Պատմաբանը, գրական քննադատը, գեղագէտը, իմաստասէրը, աստուածաբանը կը դասաւորուին այս տիպարին ներքեւ[1]։

Հազուագիւտ երեւոյթ է այս երկու տիպարները մարմնացած, ներդաշնակուած տեսնել մէկ անձի մէջ։ Մտաւորական դիմագծութեան հարցն է սա։ Միտքի, խառնուածքի, բնական նախասիրութեան, մտաւոր պատրաստութեան հետ կապ ունի։

Մեր մէջ Մանուկ Աբեղեան մը կամ, աւելի նեղ իմաստով, Նիկոլ Աղբալեան մը հայ, հին եւ միջնադարեան գրականութեան պարագային, Օրմանեան Սրբազան մը կամ կարապետ Եպիսկոպոս Տէր Մելկոնեան մը հայ եկեղեցւոյ պատմութեան պարագային, Թորոս Թորամանեան մը հայ ճարտարապետութեան համար, Կոմիտաս Վարդապետ մը հայ երաժշտութեան պարագային, Աճառեան մը հայ լեզուի

[1] Դեռ կարելի էր իրարմէ զատորոշել այս երկրորդ տիպարին մէջ այն՝ զոր բնութագրեցինք արդէն եւ անոր մօտ եղող այն միւս անձը, որ կը ժողովրդականացնէ գիտութիւնը, բառին ազնիւ իմաստովը, ոդով ան չի շփոթուիր պոռոտ ճառախօսին, զգացական գեղումներով, ռոմանթիզմով շարժող, ազգասիրական ձգտումներով առաջնորդուող *փրոփականտիստին* հետ։ Գիտական առողջ եւ տոկուն տուեալներու վրայ կանգնած՝ հայագէտի այս տիպարը շնորհն ունի եւ իրեն իբրեւ առաքելութիւն ընտրած է պարզացնել, գրաւիչ ընծայել, ժողովուրդին մատչելի դարձնել հայագիտութեան յայտնաբերած ծանօթութիւնները, որոնք այլապէս անհաղորդ պիտի մնային հանրութեան։ Բուն հայագէտին եւ ժողովուրդին միջեւ գտնուող կամուրջ-մարդն է ան։

պատմութեան պարագային, Սիրարփի Տէր-Ներսէսեան մը հայ մանրանկարչութեան պարագային, բացառութիւններ են, որովհետեւ յաջողած են իրենց բանասիրական քննութիւնները յանգեցնել համադրական կառուցումներու: Բայց չատեր կը մնան մէկ կամ միւս մարզին մէջ: Եւ լա՛ւ է որ մնան եւ իրենց կալուածի սահմաններուն մէջ տարածեն եւ խորացնեն իրենց ուղղութիւնները, որոնք անհրաժեշտօրէն լրացուցիչ են իրարու: Մեսրոպ Մալխասեանց մը հայ մատենագրութեան պարագային, Գալուստ Տէր-Մկրտչեան մը կամ Հ. Յակոբոս Տաշեան մը բանասիրական-մենագրական ուսումնասիրութեանց պարագային, Գարեգին Սրուանձտեանց մը կամ Երուանդ Լալայեան մը հայ ազգագրական նիւթերու պարագային, Գարեգին Կաթողիկոս մը հայ գրչութեան եւ մանրանկարչութեան պարագային, կամ Եղիշէ Դուրեան մը մատենագրական կամ լեզուաբանական մասնակի հարցերու ուսումնասիրութեան կալուածին մէջ, Հ. Ներսէս Ակինեան մը քիչ մը ամէն նիւթի մէջ, բայց մանաւանդ եկեղեցական-մատենագրական ուսմանց կալուածին մէջ, եղան եւ մնացին առաւելապէս բացառիկ:

Անշուշտ ուրիշ անուններ դեռ կարելի է չարել այս կամ այն ցանկին մէջ, առանց սակայն մոռնալու, որ այսպիսի դասակարգում մը մաթեմաթիկ ճշգրտութեամբ կարելի չէ ընել եւ ըլլալ վճռական եւ վերջնական բնորոշումի եւ դասակարգումի ճիգին մէջ, որովհետեւ կան երանգաւորումներ, զգալի տարբերութիւններ նոյնիսկ մէկ խումբին մէջ կամ այս եւ այն դէմքերու պարագային: Մանաւանդ նկատելի կերպով եւ երբեմն անխուսափելիօրէն գիտնական մը կ'անցնի մէկ կալուածէն միւսին, կ'երթայ մէկ ուղղութենէն միւսին:

Մեր բուն նպատակն էր ցոյց տալ միայն, աւելի ճիշդ՝ մատնանշել այն ճշմարտութիւնը, թէ որքա՜ն այլազան եւ ի՜նչ նրբերանգ կալուած է հայագիտութիւնը եւ ինչ պէտք է հասկնալ ամէն անգամ, երբ բառը կը գործածուի անձի մը, գործի մը կամ ուսման ընթացքի մը համար:

Այս իմացումներու լոյսին տակ, այժմ մեր ակնարկը դարձնենք դէպի այսօրուան պատկերը հայագիտութեան, հայ Սփիւռքի մէջ:

Հայագիտական ուսմանց կեդրոնները, որոնք որոշ դեր մը կը կատարեն այս մարզին մէջ, չորս դասակարգումներու տակ կարելի է դիտել.

Ա.- Արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող եւ կամ նոր կազմուած վանական-կրթական-մշակութային կեդրոնները, ինչպէս են Վենետիկը, Վիեննան, Երուսաղէմը եւ Անթիլիասը:

Բ.- Որոշ աւանդութիւն ունեցող հայագիտական ուսմանց դասընթացքներ համալսարաններու մէջ, ինչպէս Լուվէնի համալսարանը,

Պելճիքա, Փարիզի Արեւելեան կենդանի Լեզուաց Դպրոցը, Պէյրութի Սէն Ժոզէֆ համալսարանը եւայլն:

Գ.- Նորահաստատ դասընթացքներ համալսարաններու մէջ, ինչպէս Հարվըրտի, Քոլոմպիայի, Լոս Անճելըսի կամ Պըրքլիի (Հիւսիսային Ամերիկա) եւ կամ Օքսֆորտի դասընթացքները, ասոնց չարքին զետեղելով նաեւ Իսֆահանի համալսարանին մէջ բացուած ամպիոնը եւ երկու տարիէ ի վեր հազիւ սկսած դասընթացք մը Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանին մէջ:

Դ.- Զուտ հայկական ջանքերով եւ ուսմանց հայկական կեդրոններու մէջ կամ անոնց առնչակից հաստատուած նոր դասընթացքներ, ինչպէս Հայկազեան Գոլէճի, Հիւսիսեան հայագիտական հիմնարկի կամ Համազգայինի Նշան Փալանճեան ճեմարանին մէջ կատարուած եւ կատարուող ճիգերը:

Առաջին խումբի կեդրոններէն ոմանք անցեալին հսկայական ծառայութիւններ մատուցած են հայագիտութեան եւ հաւատարմօրէն ու նախանձախնդիր ոգիով կը շարունակեն այդ սպասաւորութիւնը: Վերջին տասնամեակներուն, սակայն, զգալի կայունացում կամ դանդաղեցում մը նշմարուեցաւ անոնց մէջ զանազան բացատրելի պատճառներով: Վերջին սա տասնամեակին մէջ է որ վերստին նոր թափ ուզուեցաւ տալ հայագիտական ուսմանց: Ոմանց համար կրօնական-կրթական պարտաւորութիւններ, ուրիշներու համար՝ վարչական պատասխանատուութիւններու ստիպողութիւններ, ոմանց համար կրօնական կոչումներու կամ ընծայումներու նուազում եւ այլ բազմատեսակ պատճառներ արգելիչ պարագաներ են հայագիտական լուրջ եւ յարատեւ մշակումին համար, որպէս մասնաւոր ուղղութիւն եւ գործունէութեան հիմնական առանցք:

Երկրորդ խումբի դասընթացքներուն համար առհասարակ կը պակսին համալսարանական աստիճանի վրայ գտնուող ուսանողներ, հայ թէ օտար, որոնք յանձն առնեն հայագիտութիւնը ընել մասնագիտական զբաղում: Լուվէնի մէջ J. Muyldermans-ի մը կամ G. Garitte-ի մը նման մեծ արեւելագէտներու եւ բիւզանդագէտ եւ հայագէտ դէմքերու հայագիտութենէն չատ քիչ ուսանողներ կ'օգտուին, մինչդեռ ըսպասելի էր, որ անոնց հմտութիւնը եւ գիտական բարձր համբաւը հրապուրէին իսկապէս հայագիտութեան սէրը ունեցող ուսանողներ, հայ թէ օտար: Փարիզի Արեւելեան կենդանի Լեզուաց Դպրոցը Ֆրետերիկ Ֆէյտիի յարատեւ ջանքերուն չնորհիւ, կը շարունակէ մնալ գործօն կեդրոն մը հայ լեզուի ուսման եւ ուսումնասիրութեան համար: Պէյրութի Սէն Ժոզէֆ համալսարանի ճիգը հանգուցեալ Հայր Յովհաննէս Մըսըրլեանի վախճանումէն ասդին կը շարունակէ տեւել

նոյն ոգեւորութեամբ, չնորհիւ Հայր Թալոնի ջանքերուն: Դասընթացքին հետեւող ուսանողներու ակադեմական ուսման աստիճանն է յաճախ, որ պատճառ կ'ըլլայ, որ համալսարանական ուսման մը բոլոր պահանջները եւ պարտաւորութիւնները չկարենան գոհացուիլ ամբողջականօրէն: Այլապէս, հարկ պիտի ըլլար ընդարձակել ուսմանց դաշտը եւ զարգացնել ակադեմական ուսման մեթոտները, միչտ երթալով դէպի խորացում, մասնագիտացման ճամբով:

Երրորդ դասակարգումի տակ ինկող հաստատութիւններէն ոմանք խարխափումի մէջ են, դառնալու համար իսկական առաքելութիւնը հայագիտական ամպիոնի մը: Ոմանց մէջ կատարուած փորձը տակաւին պարզ հայերէն սորվեցնելու կամ հայոց պատմութեան հրեւանցի տեսութիւն մը կատարելու սահմանէն անդին չ'անցնիր եւ հայագիտական բառին կիրարկումը անոնց վրայ չ'արդարանար ամբողջական եւ խոր հասկացողութեամբը այդ բառին: Տասը տարիներէ ի վեր Հարվըրտի մէջ հաստատուած ամպիոնը, տնտեսական ամուր հիմերու վրայ դրուած, դեռ չէ գտած իր վերջնական ձեւը, իր հիմնական ուղին, որովհետեւ կը պակսին անձեր, որոնք կարենան ընթացք տալ համալսարանի գիտական խիստ պահանջներուն եւ բարձրագոյն ակնկալութեանց: Նախանձախնդրութիւնը աղուոր է, վարակիչ՝ նոյնիսկ· ճիգը յարատեւ է եւ լուրջ· բայց իրագործումը՝ դանդաղ եւ թերի, մասնագէտ-հայագէտ տիպարին հազուագիւտ ըլլալուն պատճառով: Լուրջ, դանդաղ, բայց հաստատ եւ ապահով քայլերով առաջացող ձեռնարկ մըն է Գալուստ Կիւլպէնկեան Հիմնարկութեան մեկենասութեամբ Օքսֆորտի մէջ հաստատուած դասախօսական Ամբոնը, որուն ղեկավարութիւնը ստանձնած է յայտնի հայագէտ Տոքթ. Ջարլզ Տաուսէթ: Այնտեղ այժմ քանի մը ուսանողներ, զանազան ազգերու պատկանող, կը հետեւին դրաբարի ուսման, հայ կարգ մը բնագիրներու ուսումնասիրութեան, միչտ կապուած այլ, աւելի ընդհանուր նիւթերու ուսումնասիրութեան հետ: Գիտական չափանիշներով դիտուած՝ ամենէն լուրջ եւ խոստմնալից փորձերէն մէկն է սա հայագիտական ուսման զարգացման տեսակէտէն Սփիւռքի մէջ, համալսարանական մակարդակի վրայ:

Չորրորդ խումբին մէջ կատարուող փորձերը դարձեալ նոյն անկեղծ եւ ծաւալուն հետաքրքրութեան արդիւնք են, բայց կը մնան թերի, որովհետեւ հայագիտական ճիգը այնտեղ, այլազան պատճառներով, չունի այն բոլոր պայմանները, որոնք հայագիտութիւնը կ'ընեն էապէս գիտական ուսմանց տիպիկին մը՝ ակադեմական բարձր մակարդակով եւ համալսարանական աստիճանով: Ուրիչ գիտական ուսմանց տակ արդէն իսկ ծանրաբեռնուած ուսանողներ չեն կրնար լուսանցքի վրայ հայագիտութեան հետեւիլ: Եւ եթէ այժմ հետեւին՝

հայագիտական ծանօթութիւններ հաւաքելու բարիքէ մը անդին չի կրնար անցնիլ իրենց ճիգերուն արդիւնքը: Եւ կամ, ինչպէ՞ս կրնանք ապասել որ արդէն իսկ դպրոցական, ուսուցչական պաշտօններով խճողուած հայ երիտասարդ ուսուցիչը դառնայ հայագէտ, գիշերային դասընթացքներով կամ մասնաւոր ճիգերով, որոնք ժողովրդականացումի սահմանը չեն անցնիր:

Բնականաբար, ուրուագծային նշումներով տրուած այս պատկերէն դուրս կը մնան անհատական այն ճիգերը, որոնցմով տեղ-տեղ հայագիտական ուսումնասիրութիւններ կը կատարուին, հրատարակութիւններ ի լոյս կ'ընծայուին եւ կը ճոխացնեն հայագիտական գրականութիւնը: Մեր նշումները կը վերաբերին ընդհանուր երեւոյթին, հասարակաց ճիգին:

Հասկնալի է, որ հայագիտական աշխատանքներու բոլոր երեսները կարելի չէ ներկայացնել այս ամփոփ պատկերին մէջ: Բայց կարելի չէ չանդրադառնալ այն լուրջ ձեռնարկներուն, որոնք վերջին տարիներուն ո՛չ միայն արտայայտեցին եւ արդարացուցին սէրը հայ մշակոյթին նկատմամբ, այլեւ առողջ, խորունկ եւ ամբողջական ըմբռնումը հայագիտութեան: Կ'ակնարկեմ մասնաւորապէս Գալուստ Կիւլպէնկեան Հիմնարկութեան մատուցած թանկարժէք ծառայութեանց: Հայկական Մատենաշարը արդէն իսկ ստեղծեց իրեն յատուկ աւանդութիւն մը: Հայ ձեռագիրներու հաւաքածոներու գիտական ցուցակներու խնամքոտ հրատարակութիւնը, օտար լեզուներով գրուած եւ հայոց պատմութեան վերաբերող լուրջ ուսումնասիրութիւններու տպագրութիւնը, դասական հայ հեղինակներու բնագիրներն ու անոնց թարգմանութիւնները, արդի հայ ականաւոր գիտնականներու ուսումնասիրական մենագրութիւններու օտար լեզուներու թարգմանութիւնը ամենէն կարեւոր նպաստը կը կազմեն հայագիտութեան վերջին սա տասնամեակի ընթացքին: Ասոնց վրայ պէտք է աւելցնել անշուշտ վերահրատարակութիւնը տարիներէ ի վեր հրատարակութենէ դադրած *Revue des Etudes Arméniennes*-ի, որուն առաջին երկու հատորները, որոնք միջազգային հասկացողութեամբ գիտական հատորներ են, միայն պատիւ կը բերեն հայագիտութեան՝ միջազգային գիտական-բանասիրական գրականութեան չրջանակին մէջ:

Բայց ասով միայն չի լուծուիր հայագիտութեան հարցը Սփիւռքի մէջ...

Մեր ակնարկը իր եզրակացութեան մէջ չատ հեռու է ներկայացնելէ խրախուսիչ պատկեր մը: Պարզ է, թէեւ ոչ հաճելի, այն հաստատումը, թէ հայագիտութիւնը ներկայիս չի գտնուիր գիտական այն բարձունքին վրայ, որ իր կոչումին համապատասխան բարձրութիւն

է: Այս ցաւալի իրողութեան հիմնական պատճառներէն մէկն է այն երեւոյթը, ըստ որուն հայագիտութիւնը առհասարակ չէ հասկցուած իր իսկական իմաստին մէջ եւ կամ –ինչ որ այլապէս ցաւալի է– սխալ հասկցուած է ան եւ ըստ այնմ իր անունով ճիգեր կը կատարուին հոս-հոն:

Միւս կողմէ, սակայն, հայագիտութեան հանդէպ հետաքրքրութիւնը օրէ օր կ'աճի հայ Սփիւռքի մէջ, կարծէք տեսակ մը ինքնաճանաչումի գոյութենական ներքին բնազդէն չարժող մղումով մը, որ ինքնին ազգային ինքնագիտակցութեան առաջին դրական քայլն է ազգապահպանումի եւ ստեղծագործ կեանքի ընթացքին մէջ:

Ինչպէ՞ս լեցնել թերին, դարմանել ցաւը, սրբագրել սխալը, եւ, ինչպէ՞ս օգտագործել սէրը, դրական ոյժի վերածել հետաքրքրութիւնը, մնայուն հունի մը մէջէն արտայայտել նախանձախնդրութիւնը: Ահա այս է էական հարցը հայագիտութեան ներկայ կացութեան:

***

Հարցի լուծման մտահոգութենէն թելադրուած եւ փորձառական ինչ-ինչ տուեալներէ մեկնելով, պիտի ջանանք կարգ մը մատնանշումներ ընել, որոնք անպայման պիտի շահագրգռեն հայագիտութեան հանդէպ ճշմարիտ սէր եւ անկեղծ շահագրգռութիւն ունեցող հայ մարդը:

Ա.- Եթէ հայագիտութիւնը պիտի ըլլայ արժէքաւոր եւ հրապուրիչ ուսումնական տիսիփլին՝ պէտք է դրուի համալսարանական աստիճանի վրայ, ակադեմական կեանքի եւ աշխատանքի պայմաններու ամբողջական հայթայթումով:

Վերեւ պատկերացուած կացութեան մէջ յատակօրէն կարելի էր նկատել այն իրողութիւնը, որ ներկայիս հայագիտութիւնը գործնապէս համալսարանական աստիճանի վրայ ակադեմական ճանաչում ստացած եւ գիտական աստիճանի մը պատրաստող ուսմանց առանձին բաժանմունք մը չէ: Աստիճանը (degree) չէ անշուշտ, որ կը փնտռուի համալսարանական ուսման մէջ: Աստիճանը պարզապէս առիթը եւ միջոցը կը ստեղծէ գիտութիւն մը բազմակողմանի ճիւղերով եւ մեթոտիկ ամբողջութեան մը մէջ ուսումնասիրելու եւ գիտական թեքնիք մը ձեռք բերելու, անով հետագային պրպտումներ կատարելու, դէմքեր եւ բնագիրներ ուսումնասիրելու, վերլուծումներ ընելու եւ այս բոլորով նուաճումներ կատարելու ի խնդիր նոր լոյսի, նոր իմացման եւ ճշմարտութեան յայտնաբերման: Համալսարանի մը արեւելագիտական ճիւղին մէջ, անոր՝ իբրեւ բաժանմունք, ուսմանց առանձին միաւոր, մուտքը պիտի ապահովէ անոր համար՝ ո՛չ միայն

միջազգային վարկ մը, այլեւ պիտի ընձեռէ անոր կարելիութիւնը օգտագործելու պրպտումներու, հետազօտութիւններու այն գործնական միջոցները, որոնցմով օժտուած են համալսարանները կամ գիտական բարձրագոյն ուսմանց կեդրոնները: Ասկէ անդին, տակաւին նման բաժանմունքի մը դիրքին բարձրացումը պիտի բերէ հայագիտութեան այն բարիքը, որ կը ստացուի արեւելագիտական այլ ճիւղերու դրացնութենէն: Եւ մտածել, որ հայոց պատմութիւնն ու մշակոյթը իր՛նչ սերտ աղերսներ, դարերու հոլովոյթին հետ ճաճած եւ գոյն փոխած յարաբերութիւններ ունին Արեւելքի –եւ մասամբ նաեւ Արեւմուտքի– պատմութեանց եւ մշակոյթներուն հետ: Այլազանութեան եւ ճոխութեան իր՛նչ պերճ պատկեր: Ինչպէ՞ս մշակել, հետեւաբար, հայագիտութիւնը առանց այդ անմիջական ակադեմական դրացնութեան: Հոն, համալսարանական այդ համայնութեան մէջ, հայագէտը ունի այն մեծագոյն առաւելութիւններէն մէկը, որով յառաջ կը տանի իր հետազօտական աշխատանքները ասորագէտին, պարսկագէտին, արաբագէտին, բիւզանդագէտին, հնաբանին, լեզուաբանին, իմաստասէրին, աստուածաբանին, արուեստի պատմութեան մասնագէտին եւ հոյլ մը ուրիշ մասնագէտներու հետ առօրեայ կամ յարատեւ չփումով, ինչ որ թէ՛ ակադեմական մթնոլորտի եւ թէ՛ նիւթերու լուսաբանութեան տեսակէտէն անգնահատելի դրութիւններ եւ բարիքներ կ'ապահովէ իրեն համար:

Ահա, սեղմ տողերու մէջ, արժէքը հայագիտութեան համալսարանականացումին, եթէ ներուի մեզի այս բացատրութիւնը:

Ջեմ ուզեր տակաւին անդրադառնալ այն միւս արժէքին, որով ուսանողին, հայագիտութեան հետեւելու կամք ու սէր ունեցող մարդուն համար քաշողականութիւն մը կը գտնենք հայագիտութիւնը նման դիրքի մը բարձրացուելով: Ի վերջոյ, դատապարտելով ամէն տեսակի սին, սեթեւեթ փառասիրութիւն, չենք կրնար դատապարտել արդար փառասիրութիւնը կատարելիք ուսումը արժեւորուած, գնահատուած տեսնելու ցանկութիւնը ունեցող մարդուն, որ տքնաջան աշխատանքով –յաճախ անձին համար՝ ապերախտ– կ'ուզէ նպաստ մը բերել իր ժողովուրդին պատմութեան լուսաբանման: Ամպիսիոնը, պարկեշտօրէն հասկցուած եւ անկեղծօրէն ապրուած, նուաճում մը կատարելու ձգտում է, որ ամենէն դրական տուեալներէն մէկն է, մեկնակէտը որեւէ գիտութեան նուիրուած մարդուն, որ խոնարհադոյն մարդերէն մէկն է, երբ մանաւանդ իրագործած է արժէք մը, եւ իր առջեւ բացուած կը տեսնէ նոր արժէքներու իրագործման ճամբան, որ կարծէք զինք կը կանչէ աւելի հեռուն, դէպի անհուն գիտութիւնը, որուն որքան մօտենայ, այնքան հեռու կը գտայ ինքզինք եւ այնքան աւելի հասնելու կամքը իր մէջ՝ սրուած:

Բ.- Հայագիտութիւնը Սփիւռքի մէջ գիտականօրէն արժեւորելու եւ բարձրացնելու համար անհրաժեշտ է անոր յատուկ հողը պեղել։

Հող բառին մէջ այստեղ կը հասկնանք այն հում նիւթը, այն առաջին առաղձը, որուն վրայ կ'աշխատի մասնագէտը յայտնագործումներու հեռանկարով։

Յաճախ դիտել կը տրուի, թէ արտասահմանի մէջ կը պակսի հայագիտութեան հողը։ Հայաստանի մէջ միայն կարելի է յառաջ տանիլ բառին խորագոյն իմաստով հայագիտական հետազօտութիւնները։ Արտասահմանի գիտնականը միայն կրնայ հայթայթուած այդ նիւթերուն վրայ աշխատիլ զանոնք վերլուծելու, մեկնաբանելու համար միայն։

Բայց կը մոռցուի այն իրողութիւնը, թէ հայկական ձեռագիրներու գրեթէ կէսը կը գտնուի Հայաստանէն դուրս, Սփիւռքի մէջ։ Կը մոռցուի յաճախ, որ պատմական Հայաստանի մէկ կարեւոր բաժինը, ինչ որ սովոր ենք կոչել Արեւմտեան Հայաստան, դուրս կը մնայ ներկայ Հայաստանի սահմաններէն։ Եւ այդ հողը ի՛նչ հարստութիւններ ունի իր ընդերքին մէջ թաքնուած, ի՛նչ հարստութիւններ արեւու լոյսին տակ —պատմական յուշարձաններու եւ կոթողներու ի՛նչ անհամար հարստութիւն— որուն արդի գիտութեան լոյսը հազիւ հասեր է, բայց տակաւին հեռու է զայն լուսաւորած ըլլալու վիճակէն։

Հայաստանի մէջ, հայ ձեռագիրներու բաղդատութեամբ կատարուած պատմական, իմաստասիրական եւ այլ գործերու քննական հրատարակութիւնները, եւ մանաւանդ Ջուարթնոցի, Դուինի, Կարմիր Բլուրի, Գառնիի, Արմաւիրի, Լճաշէնի պեղումները, ինչպէս նաեւ պատմական յուշարձաններու արձանագրութեանց ընթերցումները, չափագրութիւնները, տեղագրական ուսումնասիրութիւնները ի՛նչ նոր թափ տուին հայագիտական ուսմանց...

Սփիւռքի հայագէտը ունի գիտական աշխատանքի նոյն նախապայմանները —բնականաբար ոչ նոյնքան դիւրին եւ անմիջական հասողութեան ձեւով ու չափով— հում նիւթի պեղման եւ վերլուծման համար։ Միամտութիւն պիտի ըլլար անշուշտ երեւակայել, որ Արեւմտեան Հայաստանի հողին վրայ —այժմ մեր թշնամիին ոտքերուն տակ— կարելի ըլլայ պեղումներ կատարել։ բայց անկարելի չէ գտնել անուղղակի բայց ոչ նուազ գիտական միջոցներ զանոնք պեղած եւ ուսումնասիրուած տեսնելու։ Ի՛նչ անձկութեամբ Անիի աւերակները հողին ընդերքէն կը սպասեն գիտնականներու այցելութեան եւ մտերիմ բարեկամութեան, որոնց առաջին քաղցր փորձառութիւնը ունեցան Նիկողայոս Մառի եւ Թորամանեանի չնորհիւ աւելի քան չի-

նամեակ մը առաջ։ Մասնաւորապէս ուրարտական պատմութեան ծանօթ անձեր քալ տեղեակ են, թէ ի՛նչ արժեցին Թոփրաք-Գալէի պեղումները հայագիտութեան համար։ Եւ մինչեւ այսօր, ի՛նչ հիացում եւ ոգեւո՛ն հետաքրքրութիւն կը ստեղծէ Աղթամարի Ս. Խաչը ո՛չ միայն հայ արուեստի մասնագէտներուն համար, այլեւ ճարտարապետական եւ քանդակագործական —զարդաքանդակի— արուեստներով չհագեցած գիտական միջազգային շրջանակներուն մէջ։

Արտասահմանի հայագէտը, հետեւաբար, ընդարձակ աշխարհ մը ունի հողի, որ գիտական լուրջ, ծրագրուած հետազօտութեան կը կարօտի եւ հրամայական պահանջք է Հայ Սփիւռքին համար իր ուշադրութիւնը դարձնել դէպի այդ աշխարհը...։

Միւս կողմէ, Երուսաղէմի, Վենետիկի, Վիեննայի, Նոր Ջուղայի, Զմմառի եւ այլ բազմաթիւ փոքր ձեռագրական հաւաքածոներու դասաւորեալ ուսումնասիրութիւնը առաջին հերթին պարտքն է Սփիւռքի հայ գրագէտին։ Անշուշտ յաճախ քննարկուած են անոնք, բայց տակաւին հարուստ հանք մըն են հայագիտական նիւթերու, որոնց գիտական մշակումը, իբրեւ ընդհանուր երեւոյթ, դեռ չատ ետ կը մնայ Հայաստանի մէջ կատարուած աշխատանքներու թէ՛ մեթոտէն եւ թէ՛ թափէն։

Ձեռագրական, մանրանկարչական ուսումնասիրութիւնները ներկայիս ունին այն առաւելութիւնը, որով ուսումնասիրող մասնագէտներ միքրոֆիլմի, լուսատիպ վերարտադրութիւններու չնորհիւ կրնան իրենց տրամադրութեան տակ ունենալ գիրենք չհագեցնող նիւթերը։

Հողը, հետեւաբար, բերրի է Սփիւռքի հայագէտին համար, եթէ հայագիտութիւնը դառնայ այն տիսիփլինը, զոր ջանացինք հակիրճ կերպով ուրուագծել միայն։

Գ.- Սփիւռքի մէջ հայագիտութիւնը պէտք է օգտագործէ չփումի, յարաբերութեան այն ազատութիւնն ու գործնական կարելիութիւնները, որոնք արտասահմանի հայութեան կեանքին ամենէն դրական կողմերէն մէկը կը կազմեն մշակոյթի կալուածէն ներս։

Սփիւռքը ազատ հանդիպումի աշխարհն է հայութեան եւ ուրիշ ժողովուրդներու միջեւ, հայ մշակոյթին եւ օտար մշակոյթներուն միջեւ։ Ազատութեան այս պայմաններուն տակ, ուր անմիջական եւ արագ հանդիպումները գրեթէ ամէնօրեայ փորձառութիւններ են հայ մարդուն համար, հայագիտութիւնը ունի ամէն կարելիութիւն տեւական եւ անկաշկանդ չփումի մէջ մտնելու ուրիշ ժողովուրդներու գիտական նուաճումներուն հետ եւ, թէ՛ մեթոտի եւ թէ՛ նիւթի տեսակէտէն անմիջական օգուտ քաղելու յարակից գիտութեանց նորագոյն

յայտնութիւններէն։ Միջազգային համագումարներ, ճամբորդութիւններ, հանդիպումներ գիտնականներու հետ անհրաժեշտ միջոցներ դարձած են այսօր գիտութեան զարգացման համար։ Նոյնը ճշմարիտ է նաեւ հայագիտութեան համար։

Այս յարաբերութիւնները մեծապէս կը նպաստեն հայոց պատմութիւնն ու մշակոյթը տեսնելու եւ արժեւորելու ընդհանուր մարդկային պատմութեան եւ քաղաքակրթութեան չրջագիծին մէջ, կատարելու համեմատական արդար գնահատումներ, առանց իյնալու փորձութեանը մէջ մեր պատմութիւնն ու մշակոյթը ազգային սահմաններու մէջ միայն դիտելու եւ դատելու, ինչ որ հայագիտութեան գիտական արժէքին սուուեր կը բերէ։ Այդ փորձութիւնը նչմարելի է կարգ մը գիտնականներու մօտ, արդի Հայաստանի մէջ, ուր ազգային հպարտութիւնը —այլապէս զեղեցիկ եւ կենսատու— գիտութեան մէջ միջամտելու դիւրին ճամբուն մէջ կը մտնէ յաճախ։ Հոգեբանական է երեւոյթը, որովհետեւ հայագիտութեան այնպէս նուիրումով եւ փառաւոր արդիւնաւորութեամբ ծառայող մեր գիտնականներուն չէ տրուած կարելիութիւնը կենդանի չփման մէջ գալու մասնաւորապէս Արեւմտեան Եւրոպական գիտութեան չրջանակներուն եւ նուաճումներուն հետ։ Եթէ գիտնականի այս արդար իրաւունքը ամբողջականօրէն ճանչցուած եւ յարգուած ըլար հայրենի գիտնականին համար, վստահաբար մեր պատմութեան մեկնաբանութեան զուտ դասակարգային եւ «պատմական ու տիալեկտիկական —նիւթապաշտական» մօտեցումը հիմնական յեղաչրջում պիտի կրէր ի չահ պատմութեան առողջ, հարազատ մեկնաբանութեան։

Միւս կողմէ, Սփիւռքի հայագէտը իր ուսումնասիրութեանց արդիւնքները մարդկային ընդհանուր գիտութեան հաղորդելու դիւրին պայմանները ունի եւ լեզուի տուեալներով եւ անմիջական հաղորդակցութեան ճամբաներով։ Կը հաւատանք, որ հայ կեանքը իր ստեղծագործական ընթացքով նպաստ մը եղած է մարդկային քաղաքակրթութեան ընդհանրապէս եւ Միջին Արեւելեան պատմութեան մասնաւորապէս։ Այդ նպաստը դրապէս եւ գործնապէս ապացուցանելու համար, արտասահմանի հայագիտութիւնը ունի լայն ու ազատ կարելիութիւններ, զորս պէտք է գործնապէս կեանքի կոչէ եւ հայ պատմութեան ու մշակոյթին համար ապահովէ իրեն արժանի դիրքը միջազգային պատմութեան եւ քաղաքակրթութեան համայնապատկերին մէջ, բերելով իր գործօն մասնակցութիւնը մարդկային ընդհանուր գիտութեանց այն հսկայական ճիգին, որով ժողովուրդներու անցեալը աչխարհի լոյսին մէջ կը վերաբերուի եւ կը խառնուի ներկային, երթալու համար ղէպի ապագան։

Դ.- Սփիւռքահայութեան մէջ պէտք է գտնել որոշ ձեւ մը, յատուկ առանձին միջոց մը, յառաջ բերել որոշ օրկանիզմ մը, որուն էական եւ անմիջական առաքելութիւնը ըլլայ հայագիտական ուսմանց գիտական աստիճանի վրայ զարգացման ընթացքին հետապնդումը։

Սփիւռքի մէջ հայութիւնը ունի տնտեսական լայն միջոցներ հայագիտական ուսմանց համար։ Դրամը, նիւթական կարելիութիւնները չէ որ կը պակսին մեզի։ Պակսողը այդ միջոցները համադրելու եւ օգտագործելու առանձին օրկանիզմն է, այսինքն կազմակերպական այն մարմինը, որուն գործունէութեան աւագ, տիրական դաչտը ըլլայ հայագիտութիւնը։

Հայագիտութիւնը Սփիւռքի մէջ անտէր մնացած մարզ մըն է մշակութային գործունէութեան։ Ուրիշ մարզերու, ինչպէս եկեղեցիին, դպրոցին, ընդհանուր մշակոյթին, քաղաքականութեան, բարեգործութեան նուիրուած կեդրոններ եւ կազմակերպութիւններ հարկադրուած կ'ըլլան նաեւ, եւ երբեմն, զբաղելու հայագիտական նիւթերով եւ հարցերով։

Զարմանալի չէ, հետեւաբար, որ հայագիտութիւնը լուսանցքի վրայ մնացած մարզերէն եւ ասպարէզներէն մէկն է սփիւռքահայ կեանքին մէջ։ Զայն հետապնդող հաւաքական մնայուն ճիգ մը չկայ, որուն գոյութեան իրաւունքը (raison d'être) ըլլայ հայագիտական ուսմանց մշակում Սփիւռքի մէջ։

Հայ կեանքին այլազան երեսները այս կամ այն ձեւով ունին իրենց մշակման, զարգացման յատուկ օրկանները։ Հոգեւոր-եկեղեցական գործը, կրթական գործը, մշակութային ձեռնարկները, հայ ազգային դատը եւ յարակից քաղաքական երեւոյթները, բարեգործութիւնը, մարմնակրթանքը եւ առհասարակ մարզական կեանքը եւ նման այլ երեսներ այլազան եւ յաճախ ճիւղաւորեալ կազմակերպութիւններով, առանձին պիւտճէով եւ պաչտօնէութեամբ, կը մշակուին եւ յառաջ կը տարուին։ Հայագիտութիւնը Սփիւռքի մէջ հասցէ չունի, c/o միջնորդական ճամբաներով է որ կը հասնինք անոր, եթէ հարկ կը զգանք հասնելու։

Եթէ կը հաւատանք որ հայագիտութիւնը հայութեան հարազատ, խորագոյն ճանաչումին ձգտող գիտական աչխատանքներու յարատեւ եւ կանոնաւոր ընթացք մըն է, այնատեն պէտք է անոր ընծայել աւելի ուշադրութիւն, աւելի խնամք, աւելի սիստեմատիկ վերաբերում, աւելի բարձր գնահատութիւն եւ առնել համապատասխան գործնական քայլեր։

Ահա այս մտահոգութիւններով առաջնորդուած, կ'ուզէի առաջարկել կազմութիւնը այնպիսի ընկերակցութեան մը, որ Հայագիտա-

կան Ընկերակցութիւն (Société d'Arménologie) *կամ նման այլ անունի մը տակ եւ համազգային գետնի վրայ իր չուրջ խմբէր հայագիտութեամբ իսկապէս հետաքրքիր, սիրող, հասկցող ազգայիններու ընտիր խումբ մը, որուն միակ նպատակը ըլլար գործնական հետապնդումը յառաջդիմութեան Սփիւռքի մէջ: Նման ընկերակցութեան մը անդրանիկ գործը պէտք է ըլլայ հայթայթել որոշ պիւտճէ մը, բանալու համար կեդրոն մը, գտնելու համար գիտնական քարտուղար մը, կազմակերպելու համար այնպիսի ձեռնարկներ եւ ձեռք բերելու համար այնպիսի միջոցներ, որոնցմով կարելի ըլլայ հետեւիլ աշխարհի մէջ կատարուող հայագիտական բոլոր ճիգերուն, պատրաստել տեղեկագիրներ, մշակել որոշ ծրագիրներ, քաջալերել համալսարանի մը կամ մէկերկու համալսարաններու մէջ հայագիտական կեդրոններու հաստատումը, կրթաթոշակներով խրախուսել հայագիտութեան հետեւիլ ցանկացող եւ համալսարանական ուսման պահանջները լրացնող ուսանողները: Մէկ խօսքով՝ ստեղծել չարժում հայագիտութեան չուրջ, միշտ գիտական լրջութեան սահմաններուն մէջ*[1]:

Արտաքնապէս դատուած, դժուար իրագործելի մտածում մըն է սա: Մեր ազգային-մշակութային կեանքը արդէն իսկ խճողած հազարումէկ միութեանց, կազմակերպութեանց եւ ընկերակցութեանց վրայ նոր մը աւելցնել իմաստութիւն չէ: Բայց աւելի անիմաստութիւն է թողուլ հայագիտութիւնը իր անտիրական այն պատկերին մէջ, ուր կը գտնուի ան ներկայիս սփիւռքի արդի պայմաններուն տակ: Նման ընկերակցութեան մը կազմակերպումը պիտի նշանակէ նաեւ, թէ մենք գիտենք ճանչնալ առանձնայատուկ նկարագիրը հայագիտութեան, անոր սեպհական տեղն ու դիրքը հայ մշակոյթին մէջ եւ չեչտել անոր կարեւորութիւնն ու արժէքը հայաճանաչման այն համազգային պարտքին մէջ, որ առաջին պայմանն է իսկական յառաջդիմութեան:

Ահա այնատեն միայն հայագիտութիւնը կ'ունենայ սեպհական հասցէ, իւրայատուկ դիմագծութիւն, առանձնայատուկ տեղ· մէկ

[1] Այսպիսի ընկերակցութեան մը հետ շփման մէջ եղայ վերջերս Եգիպտոսի մէջ, ուր կայ Դպտական Հնաբանութեան Ընկերակցութիւնը **Société d'Archéologie Copte,** հիմնուած 1934 թուականին:

Ընկերակցութիւնը ունի առանձին կեդրոն մը յատուկ քարտուղարով -եւրոպացի դպտագէտ եգիպտաբան մը-, փոքրիկ բայց սիրուն եւ հարուստ թանգարան մը, որուն կողքին կը կանգնի նոյնքան հարուստ եւ մասնագիտական հրատարակութիւններով ճոխացած գրադարան մը: Կը կազմակերպէ գիտական-հնախօսական հետազօտութիւններ, պեղումներ Եգիպտոսի մէջ, կը հրատարակէ տարեկան հանդէս մը –bulletin-, որուն մէջ կ'երեւին արդիւնքները նման պեղումներու եւ այլազան մասնագիտական յօդուածներ: Կը հրատարակէ նման պեղումներու բարգմանութիւններ եւ առանձին հատորով ուսումնասիրութիւններ, որոնք դպտական արուեստին եւ գրականութեան կարեւոր նպաստ մը կը բերեն: Երբեմն կը հրաւիրէ օտար գիտնականներ դասախօսական շարք մը տալու կամ մասնագիտական ցուցմունքներ կատարելու համար: Բեղուն եւ տոկուն գործունէութիւն՝ մնայուն կազմակերպական դրութեամբ մը պայմանաւոր:

խօսքով՝ կը դառնայ իրա՛ւ հայագիտութիւն, կը ստանայ քաշողական զօրութիւն թէ՛ հայ եւ թէ՛ օտար բարձր գիտութեանց չրջանակներուն մէջ:

Հայագիտութեան հարցը այն ատեն միայն դրուած կ'ըլլայ լուծումի ճամբուն վրայ...:

***

Ֆրեսերիկ Մաքլէր, Փարիզի Արեւելեան կենդանի Լեզուներու Դպրոցի հայկական բաժնի բազմաբեղուն դասախօսը, իր պաշտօնի ստանձման տարին, չիսուն եւ չորս տարի առաջ, երբ իր ուսանողներուն առջեւ կը կարդար ճառախօսութիւն մը հայերէնի ամպիոնի հաստատման հարիւրամեակին առիթով (1812-1912), *կը գրէր·*

«Տիեզերքի վրայ ցրուած ժողովուրդ մը կայ, որուն հեռաւոր անցեալը թոյլ կու տայ անոր ծագումը տանելու մինչեւ Ժ. դար[1], մեր թուականէն առաջ: Այդ ժողովուրդը, որ ճանչցաւ նուաճումներու փառքը եւ իր պատմութեան մէջ հաշուեց կարեւոր թագաւորութիւններ, որ հարկադրեց մեծ կայսրութիւններ իրեն հետ յարաբերելու, որ նոյնպէս ճանչցաւ աւերակն ու կործանումը եւ յոռետգոյն դժբախտութիւնները, որոնք կրնան ազգի մը վրայ իյնալ. այդ ժողովուրդը, զոր բազում առիթներով բնաջնջել ուզուեցաւ, կը յամառի ապրիլ եւ դեր մը խաղալ այն այլազան միջավայրերուն մէջ, ուր ճակատագիրը զինք հաստատած է: Հայ ժողովուրդը, որուն պատմութիւնը անբաւարար ձեւով ուսումնասիրուած է, որուն ծագումը տակաւին այնքան մթութեամբ պարուրուած է, որուն համաշխարհային դերը ա՛յնքան քերի կերպով ճանչցուած է, կ'արժէ պահ մը կանգ առնել անոր առջեւ եւ աւելի ուշադրութեամբ ուսումնասիրելէ եւ՝ անոր ընծայել աւելի հետաքրքրութիւն, աւելի համակրանք եւ աւելի գնահատութիւն:

«Հայերը, որոնց համիտեան վերջին ջարդերը այնքան զոհեր արժեցին, այդ նոյն խժդուժութիւններուն միջոցաւ ստացած են տխուր այժմէականութիւն մը: Բայց առաւելաբար մարդասիրութեամբ, գթութեամբ է որ Եւրոպայի եւ Ամերիկայի բազմաթիւ քրիստոնեաները եկան օգնութեան Հայաստանի իրենց եղբայրներուն: Անոնք շատ քիչ բան գիտէին հայ ժողովուրդի մասին. թերեւս տեղեկագրական տուեալներէն միայն դատելով՝ ունէին այն յոռի կարծիքը, հիմնովին սխալ, որով այս ժողովուրդին մէջ կը տեսնուի միայն դրամափոխներու եւ անխղճամիտ միջնորդներու խումբ մը: Անոնք կ'անգիտանային որ հայ ժողովուրդը, պատմական բոլոր այն ժամանակներուն մէջ, ուր զայն կը տեսնենք գործելու վիճակին մէջ, եղաւ առաջին կարգի գործակալ մը քաղաքակրթութեան, որ վճռական դեր մը խաղաց Միհրդատ Եւպատորի եւ Հռոմի դէմ իր պայքարի ժամանակ, որ եղաւ Արեւելքի առա-

[1] Ներկայիս շատ աւելի կանուխ ժամանակներու մէջ պէտք է զետեղել ծագումի պարագան:

ջին ժողովուրդներէն մէկը, որ որդեգրեց քրիստոնէութիւնը, որ ամբողջ Արեւելքի մէջ լայն ազդեցութիւն գործեց հայազարմ տասներկու բիւզանդական կայսրերով եւ ինը կայսրուհիներով, որ դիւրացուց Ս. Տեղեաց գրաւումը խաչակիրներուն համար, ...որ անկէ ասդին եղաւ ամենէն բնական միջնորդը ընդմէջ Արեւելքին եւ Արեւմուտքին, եւ որ արդի ժամանակներուն մէջ, իր թագաւորութեան անկումէն ետք, իրեն հետ կենդանի պահեց նոյն տիպարականութիւնը, նոյն հանճարը վաճառականութեան մէջ քէ ճարտարարուեստի, քաղաքականութեան մէջ քէ պատերազմի, այս ձեւով ո՛չ միայն օգտակար հանդիսանալով, այլեւ անհրաժեշտ՝ իր որդեգրած հայրենիքներուն:

«Այն գաղափարներով, զորս արթնցուց դարերու ընթացքին, այն անվիճելի ազդեցութեամբ, զոր գործեց Արեւմուտքի եւ Արեւելքի վրայ, այն քաղաքական հարցերով, զորս դրաւ եւ տակաւին կը դնէ, հայ ժողովուրդը ուսումնասիրութեան առարկայ մըն է, որ կը շահագրգռէ քէ՛ պետական մարդերը, քէ՛ գիտնականները, քէ՛ արուեստագէտները, քէ՛ պատմաբանները, քէ՛ հնախոյզները: Այս բոլորը բաւարար տուեալներ են մեր ուշադրութեան, հետաքրքրութեան եւ համակրական գնահատութեան առարկայ ընելու հայութեան պատկանող բոլոր երեւոյթները եւ արժէքները»:

Ու կ՛աւելցնէր.

«Պեհիստունի հռչակաւոր արձանագրութեան մէջ Դարեհ Ա., Ն.Ք. 521 թուին, կը յիշէ այն 23 երկիրները, որոնք իրեն բաժին ինկան եւ որոնց թագաւոր դարձաւ Արամազդի կամքով: Ասոնք էին ելամացիք, բաբելացիք, ասորեստանցիք, մարերը, պարթեւները, հայերը եւ ուրիշներ: Բոլոր այս ժողովուրդներէն այսօր ոչինչ կը մնայ բայց միայն յիշատակ մը եւ յիշատակներ, զորս պեղումներ ի լոյս աշխարհ կը հանեն ամէն տարի, եւ սակայն անոնցմէ մէկը, կայքի մը նման ժողովուրդներու այս ալիքներուն մէջէն, հակառակ կայսրութիւններու յեղաշրջումներուն եւ աւերակումներուն, կը շարունակէ ապրիլ, կառչելով Արարատին, կարծես Նոյ Նահապետի նոր իմն տապանին: Եւ այժմ դուք կրնաք Փարիզի մէջ կամ Կալկաթայի, Փեթրոկրատի մէջ կամ Նիւ Եորքի, անցնիլ քովէն այս հնամենի ցեղին մէկ ժառանգորդին»:

Եւ եթէ այսօր ապրէր բազմավաստակ գիտնականը, պիտի աւելցնէր անշուշտ. «... Պէյրութի մէջ կամ Գահիրէի... Մոնթրէալի մէջ կամ Սիտնիի...»:

Ահա այսպէս արժեւորուած գիտութիւն էր հայագիտութիւնը: Եւ է ըստ էութեան եւ առաւելապէս այսօր: Պէտք է գործնապէս արտայայտել այդ արժեւորութիւնը: Ահա այս մտքով է որ պատգամի մը ոյժով կարծէք կը գրէ Սըր Համիլթըն Կիպ.

«Պէտք չէ թոյլ տալ որ հայագիտութիւնը դառնայ երկրորդ կարգի գիտութիւն մը»:

Պէտք է վերականգնել անոր արժէքը գիտական պատուանդանի վրայ:

Որովհետեւ կը հաւատանք, որ հայագիտութեան ճամբան է դէպի Հայութեան ճշմարտութիւնը մեզ տանող ճամբան:

Եւ փրկութիւնը՝ ճշմարտութեան մէջ ունի իր բանալին: Ճշմարտութիւնն է, որ մեզ պիտի փրկէ: Որքան ճշմարիտ է պատկերը հայութեան մեր հոգիին մէջ, նոյնքա՛ն եւ ճշմարիտ կրնայ ըլլալ հայութեան ապրումը մեր կեանքին մէջ:

Ի՞նչ է ճշմարտութիւնը հայութեան մասին:

Առաջ, խորունկ, բարձրորակ հայագիտութիւնն է, որ պիտի լուսաւորէ մեր յարատեւ եւ անսպառելի ճիգը ի խնդիր յաւիտենական այս հարցումի կենդանարար պատասխանին:

ՍՓԻՒՌՔԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՄԵՐ ԴԱՍԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԻՒՆԸ*

Այս յօդուածին առաջադրութիւնը պարզ է, անմիջական, համեստ, առիթ մը ըլլալ ընթերցողներուն նայուածքները հրաւիրելու այն յարաբերութեան վրայ, որ անխուսափելիօրէն կայ մեր դասական դրական ժառանգութեան եւ սփիւռքահայ գրական վաստակին միջեւ։

Ընդարձակ է նիւթը, որովհետեւ բազմահանգոյց է այդ կապը դարերու հիւսկէններով ազուցուած։ Հարկ է, ուստի, սեւեռումի տակ բերել եւ յատակ լոյսի տակ դնել մասնայատուկ այն կալուածը, որ վերլուծումի սա փորձին նիւթը կ'ընդունի։

«Դասական ժառանգութիւն» համապարփակ եւ բազմակողմանի յղացքէն ես կը վերցնեմ գրաբար լեզուով մշակուած մեր գրականութիւնը, առհասարակ մատենագրութիւն բառին տակ հասկցուած։ Նախ, պիտի ջանամ ուրուագծային ձեւով վեր առնել էական եւ բնորոշիչ կողմերը այդ գրականութեան եւ ապա ցոյց տալ, թէ ի՛նչ առընչութիւն կայ —կամ՝ պէ՛տք է ըլլայ— անոր եւ սփիւռքահայ վաստակին միջեւ, մասնաւորաբար մեր ներկայի պայմաններուն տակ։

Ու կը մեկնիմ հիմնական հաստատումէ մը, որ առանցքն է բոլոր այն խորհրդածութիւններուն, որոնք այժմ պիտի հետեւին այս նշմարին մէջ.

Հայ գրականութիւնը մէկ է։ Մէկ է իր անցեալով ու ներկայով, իր դասականով, միջնադարեանով եւ արդիականով, իր գրաբարով, միջին հայերէնով կամ աշխարհաբարով, իր արեւելահայ եւ արեւմտահայ բնորոշումներուն տակ ինկող աւանդութիւններով, իր ներկայի հայրենական եւ սփիւռքեան ճիւղերով։

---

* *Բագին* Ամսագիր, 1969, Յուլիս (թիւ 7), էջ 57-67։

«Մէկ» է· այլապէս «հայ» չէ։ Մէ՛կ է, որովհետեւ բխումն է հայ հոգիին, դարերու ընթացքին այդ հոգիին հանդիպումները մարդուն, աշխարհին եւ Աստուծոյ հետ դրուագող։ Եւ հայ հողին հազար պատառ եղած իր խաչակրութեան ճամբուն վրայ, ուրիշ ժողովուրդներու հոգիներուն հետ դարձած փոխասաց դպիր, երբեմն մարտնչող կիրք, մերթ ծակուած կող, փշապսակուած գլուխ՝ երբեք սակայն, չէ դադրած ըլլալէ հայ, մէ՛կ իր դիմադրութեան մէջ, մէ՛կ իր առաքելութեան մէջ։

Հետեւաբար, հայ գրականութիւնը՝ հանդիսարան հայ գոյութեան, հոգիի եւ նիւթի անընդմէջ եւ անվերջ պայքարին, «երէկ եւ այսօր նոյն եւ յաւիտեան»։

Դարերու հոլովոյթին հետ պատկեր փոխած է ան, գոյներ առած, գոյներ մաշեցուցած· ուրիշ խօսքով, այլազան երեւոյթներու եւ յեղաշրջումներու քուրայէն է անցած, բայց պահած է իր միութիւնը, իր հայադրոշմ նկարագիրը, իր հայաչունչ հոգին, մնալով միշտ հայ կեանքի հաղորդութեան մէջ, իր արիւնը առնելով հայ սրտի երակներէն։

Ահա այս միութեան թելին վրայ է, որ կը հանգուցուին հայ գրականութեան այլազան շրջանները եւ երեւոյթները ու անոնց չարքին, ու առաջին հերթին, դասականը, մատենագրականը, որ այնքան երկար ճամբայ կտրեց հայ մարդուն հետ, Ե· դարէն մինչեւ ԺԹ· դարու սկիզբները, հետզհետէ տեղի տալով հայ ժողովուրդի լեզուի զարգացման աստիճանով եւ ռիթմով առաջացած աշխարհաբարի տիրապետութեան[1]։

Այժմ չատ արագ նշումներով տեսնենք ամենէն ցցուն, էական այն նկարագրային գիծերը, որոնք կը չինեն առանձնայատկութիւնը դասական գրականութեան·

Ա·

Նախ, հարկ է մատնանշել որ հայ դասական մատենագրութիւնը զարգացաւ հայ կեանքի պայմաններուն եւ կարգերուն, աւանդութիւններուն եւ կառուցուածքին դրութեան հետ զուգընթացաբար։ Հայ պետականութեան աւատապետական դրութիւնը, Հայց· Եկեղեցւոյ մեծազդեցիկ եւ տիրական դերը իրենց վճռական եւ կերպաւորիչ կնիքը դրին այդ գրականութեան թէ՛ ձեւին, թէ՛ բովանդակութեան եւ թէ՛ ոգիին, ներքին հոգեկան չունչին վրայ։ Որոշ իմաստով մը եւ որոշ

[1] Իր զարգացման ճամբու ընթացքին բնականօրէն գրաբարին տիրապետութիւնը ճօսրացաւ աստիճանաբար, միջին դարերուն, տեղի տալով ռամկօրէնով կամ «միջին հայերէն»-ով մշակուած գրականութեան ազդեցութեան, հայ տաղասացներու, աշուղներու եւ ժողովրդական ստեղծագործութեանց յառաջ բերած գրական աւանդութիւններով։

ձեւով մը ու աստիճանով մը՝ հայ դասական գրականութիւնը եղաւ պաշտօնական կնիք կրող եւ պաշտօնային (fonctionnel) նկարագիր ունեցող գրականութիւն մը։ Ընտրանիին համար մշակուած, ընկերութեան բարձր դասու ճաշակներուն դոհացում տալու դերով զսպանակուած գրականութիւն մը եղաւ անիկա։

Բայց այդ նկարագիրը բնական արտադրոյթն էր հայ կեանքի ընդհանուր կազմական վիճակին, ինչպէս նոյնն էր պարագան նաեւ եւրոպական ազգերու մօտ Միջին դարերուն։ Ժողովրդական պարզ խաւերը դպրութեան հետ չունէին այն կենդանի հաղորդութիւնը, որ ինքնին վերջին դարերու երեւոյթ է մարդկային պատմութեան մէջ առհասարակ։

Բայց հակառակ այդ դրութեան եւ կացութեան, հայ դասական գրականութիւնը չմնաց կտրուած ժողովուրդէն։ Խորենացիի մը պատմագրութիւնը, Եղիշէի մը դիւցազներգութիւնը, Ագաթանգեղոսի մը սրբախօսութիւնը (hagiographie), Փաւստոսի մը վիպական պատմասացութիւնը, հայ սրբազան քերթողութիւնը —չարականները—, Նարեկացիի մը խորասոյզ աղօթքները, Շնորհալիի մը հոգեգրաւ քնարերգութիւնը պերճախօս վկաներ են այն կապին, որ կար ընդմէջ հայ դասական գրականութեան եւ ժողովուրդի պարզ դասակարգին։

Այս բոլորով հանդերձ, սակայն, այդ մատենագրութիւնը իր ընդհանրական նկարագրին մէջ մնաց վերնախաւային գրական աւանդութիւն։ Ժ· դարէն եաք էր միայն, որ հետզհետէ վերածնունդի չունչով այնտեղ թափանցեցին բնութիւնը, պարզ մարդը իր առօրեայ ապրումներով, ճաշակներով, սէրերով, տագնապներով, բնկերումներով, բողոքներով, ընդվզումներով։ Հետզհետէ ընդհանրականը տեղ բացաւ անհատականին։ Միայն հաւաքական ձգտումները, ազգային, գուտ կրօնական ընդհանուր երեւոյթներն ու հարցերը կորսնցուցին իրենց բացարձակ տիրապետութեան հանգամանքը եւ դուռ բացին վարդին (Նարեկացի), սարեակին (Յովհաննէս Սրկ· Վարդապետ), անհատ մարդուն, անոր մարմնին, սիրոյն, ցաւին, ուրախութեան, ընկերային անարդարութեան դէմ բողոքին, հաւատալիքներուն, «չարխին», «փալաք»ին, (Ֆրիկ եւ Տաղասացներ)։

Ահա այսպէս հայ դասական գրականութիւնը անցաւ եղափոխութեան ճամբով, չկրկնեց ինքզինք, չկարծրացաւ ինքն իր մէջ, կեղեւ չըկապեց ինքն իր վրայ, այլ քալեց հայ մարդուն հետ, հայ ժողովուրդի կեանքին զարգացման բնական ճամբով, ո՛չ միայն միշտ հետեւելով ճամբուն, այլեւ իր կարգին ազդելով այդ ճամբու ուղղութեան վրայ։ Որովհետեւ, վաւերական գրականութեան մը բնորոշիչ գիծերէն մէկն է ո՛չ միայն հետեւիլ կեանքին, այլ նաեւ ու յաճախ ներգործել այդ

կեանքի թէ՛ ձեւին եւ թէ՛ բովանդակութեան, մանաւանդ գաղափարական եւ հոգեկան դիմագծութեան վրայ։

Բ.

Երկրորդ առանձնայատուկ գիծերէն մէկը հայ դասական մատենագրութեան՝ եղաւ տիրապետող հանգամանքը կրօնական ոգիին, քրիստոնէական հաւատքին հետ կապուած գաղափարական աշխարհահայեացքին։ Դարձեա՛լ, համաքրիստոնէական մշակոյթի հետեւողութեամբ, հայ դասական մատենագրութիւնը իր ներշնչումը առաւ առաւելապէս քրիստոնէական մտածողութենէն։ Քրիստոնէական եկեղեցին Հայաստանի մէջ հայկական ազգային արտայայտութիւն գտած՝ եղաւ գլխաւոր գործօն ոյժը եւ օճախը հայ մշակոյթի զարգացման։

Բայց հակառակ այս իրողութեան, հայ դասական գրականութիւնը չեղաւ զուտ, նեղ, սահմանափակ ու այլամերժ իմաստով կրօնական գրականութիւն մը։ Իր մէջ համախմբեց գրականութեան այլազան սեռեր եւ ճիւղեր։ Ս. Գրքի մեկնութիւններէն սկսեալ մինչեւ պատմագրական- ժամանակագրական գործերը եւ աչխարհագրական ձեռնարկներէն սկսեալ մինչեւ տոմարագիտական եւ ուսողական-մաթեմատիքական դասագրքերը, սրբախօսական պատմութիւններէն սկըսեալ մինչեւ ժողովրդական զրոյցներն ու առասպելները, ճառագրական, աստուածաբանական, ջատագովական երկասիրութիւնները ու նոր, ինքնատիպ ստեղծագործութիւնները, վերլուծութեանց եւ մեկնութեանց չրջագծին մէջ իրագործուած, հոգեւոր բանաստեղծութիւններէն սկսեալ մինչեւ ժողովրդական հանելուկներն ու բանահիւսական ստեղծագործութիւնները։ Ահաւասիկ լայնատարած գրական անդաստան մը՝ այսպիսի ճոխ այլազանութեամբ ակօսուած։ Աստուածաչունչի այս կամ այն գրքի մեկնութեան կողքին, քրիստոնէական այս կամ այն տօնին առիթով գրուած ճառերուն հետ միասին, բարոյախօսական կամ դաւանաբանական բնոյթ կրող այս կամ այն «Ճառախաչատուս»ներու չարքին, հայ դասական մատենագրութիւնը մեր առջեւ կը բանայ «Արտաքին Ուսմանց» ճոխ գանձարանը, ուր կը տեսնենք Զենոնը, Արիստոտէլը, Պորփիւրը, Յամբղիկոսը, նոր պղատոնական ուրիչ դէմքեր հայացուած, Եզնիկի ու Դաւիթ Անյաղթի նման հեղինակներու պայծառ ճակատներով, Շիրակացիի, Մագիստրոսի, Յովհաննէս Սրկ.ի եւ Երզնկացիի ու Տաթեւացիի նման դէմքեր՝ գիտական հարուստ վաստակով։ Հապա պատմագրութի՛ւնը՝ այնքա՛ն այլազան, անընդմէջ յաջորդականութեամբ չարունակական, դարէ դար չղթայ կապած։

Սա ինքնին վկայութիւն մըն է մեր դասական գրականութեան ամբողջականութեան նկարագրին։ Մէկ-երկու ճիւղերով մշակուած գրականութիւն մը չէ անիկա, ինչ որ յատուկ է առհասարակ նախնական ժողովուրդներուն, այլ՝ քաղաքակրթական որոշ բարձրութեան մը եւ հասունութեան մը տէր եղող ժողովուրդի մը հարուստ հոգեկանութեան համապատասխան արտայայտութիւն։ Համապարփակ (intégral) այս տարողութիւնը թէեւ տիրապետուած կրօնական մտածողութեան սկզբունքներով, գաղափարականով եւ արժեչափով, այդուհանդերձ նուազ զլացած է ինքնօրէնութեան (autonomie) իրաւունքը իւրաքանչիւր բնագաւառի, քան ուրիչ ժողովուրդներու պարագային, մասնաւորաբար Արեւմուտքի մէջ վերածնունդը կանխող Միջին դարու Սքոլաստիք չրջաններուն։

Գ.

Երրորդ եւ էական յատկանիշներէն մէկը հայ դասական գրականութեան՝ ա՛յն իրողութիւնն է, որ հայ մատենագրութիւնը իր ոիթմը զուգընթաց պահեց մարդկային ընդհանուր գրականութեան զարգացման չարժումին հետ։

Մէկ կողմ թողունք պահ մը Խորենացիի պատմականօրէն չատ ճչգրիտ ու մինչեւ այսօր իր ճշմարտութիւնը թարմ պահած հատատումը հայ ժողովուրդի քաղաքակրթական մակարդակին մասին. «Հանուրց հիւսիսականաց վեհագոյն» (բոլոր հիւսիսայինն –իմա կովկասեան– ժողովուրդներու մէջ վեհագոյնը)։ Սա անառարկելի փաստ էր երէկ եւ փաստ կը մնայ այսօր։ Ժամանակի քրիստոնէական քաղաքակրթական ամէնէն յայտնի արտայայտութիւնները եղող ասորականին, բիւզանդականին, լատինականին հետ քայլ պահեց ուղղակի կամ միջնորդական յարաբերութեամբ եւ իրագործեց այնպիսի՛ նուաճումներ, որոնք իրեն համար պատուաւոր դիրք մը կը չինեն մարդկային քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ։ Հետու է իմ այս հաստատումը ճառախօսային, հռետորական ըլլալէ։ Ահաւասիկ զայն հիմնաւորող կարգ մը տուեալներ.

Ե. դարու հայ թարգմանչական գրականութիւնը իր տեսակին մէջ անբաղդատելի եւ չհաւասարուած չարժում մըն է համաչխարհային գրական պատմութեան մէջ։ Կարծէք սրբազան կիրքէ մը մարակուած՝ հայ թարգմանիչները մեղուներու նման թռան ու թառեցան յունական եւ ասորական մշակոյթի անդաստաններուն մէջ եւ անյագ ծարաւով ծծեցին եւ հայ մտքին հետ խառնեցին ժամանակի ամենէն ընտիր աստուածաբանական, ջատագովական եւ փիլիսոփայական երկերը՝ անոնց մէջ բացուած գաղափարական անծայրածիր հորիզոններով։ Պարզապէս ակնարկ մը նետեցէք Հ. Գարեգին Զարբհանալեանի

Մատենադարան Հայկական Թարգմանութեանց Նախնեաց գրքին վրայ։ Ծուցակագրային այս հսկայ հատորը անսահման գրական վաստակի մը յուշարարն է միայն։ Պատկերը՝ ոչ ամբողջական։ 1889-ին լոյս տեսած եւ աւելի քան 700 էջերու մէջ սեղմուած Ա. Հատորին մէջ բնականօրէն տեղ չեն գտած վերջին 80 տարիներուն հայագիտական պրպտումներուն արդիւնքները այդ կալուածին մէջ։ Եւ երեւակայե՛լ, թէ հայ ձեռագրական հարստութեան գիտական ուսումնասիրութիւնը, թէ՛ Հայաստանի եւ թէ՛ Սփիւռքի մէջ, ի՛նչ նոր գիւտերով պայծառացուց հայ թարգմանչական գրականութեան տարողութիւնն ու դերը թէ՛ հայկական եւ թէ՛ միջազգային գրականութեան կալուածներէն ներս։

Արդար է հայ դասական գրականութեան նոր մեկնաբանին՝ Մ. Աբեղեանին հաստատումը.

> «Այժմ դժուար է որոշել, թէ ե՞րբ եւ ո՞րքան թարգմանութիւններ են արել մեր գրականութեան առաջին դարերում։ Դրանց մեծ մասի ժամանակն ու թարգմանիչները անյայտ են։ Բայց ինչ որ միևչեւ այժմ մնում է եւ յայտնի է, դա էլ ցոյց է տալիս որ հին թարգմանական գրականութիւնը շատ հարուստ եւ բազմակողմանի է եղել։ «Կարելի է ասել, որ ժամանակի եկեղեցական գրական տեսակներից եւ Կոստանդնուպոլսի դպրոցում գործածուած ձեռնարկներից ոչ մի նշանաւոր երկ չեն թողել, որ չթարգմանեն 5-րդ, 6-րդ եւ յաջորդ դարերում»[1]։

Խորապէս իմաստալից կը գտնեմ այս մասին վկայութիւն պելճիքացի հայագէտ եւ Բոլանդեան կրօնաւոր Փօլ Փիթըրզի։ Թարգմանութիւնը եւ թարգմանիչք (Traductions et Traducteurs) *իր ընդարձակ ուսումնասիրութեան մէջ, քրիստոնէական ընդհանուր գրականութեան այս հմուտ մասնագէտը, որուն մտքի կարկինը լայն է բացուած Արեւելքի քրիստոնէական գրականութեան վրայ, մասնաւոր կարեւորութեամբ կը յիշէ թարգմանութեանց տեղն ու արժէքը հայ գրականութեան մէջ եւ կ՛աւելցնէ.*

> «Ճիշդ է, որ իր պատմութեան ամբողջ տեւողութեան Քրիստոնեայ Հայաստան շարունակեց, ինչպէս սկսած էր, ըլլալ թարգմանիչներու երկիր մը»,

ուր գինք ամէնէն աւելի տպաւորած է.

> «հսկայական զանգուածը յունական եւ ասորական ծագումով բնագիրներու, որոնք կը լեցնեն եւ նոյնիսկ կը խճողեն հայկական ձեռագիրները»[2]։

[1] Հայոց Հին Գրականութեան Պատմութիւն, Ա. հտր., Պէյրութ, 1968, էջ 95։

[2] Peeters P., *Traductions et Traducteurs*, Bruxelles, 1951, p. 189.

Ու մեծապէս յատկանշական է ա՛յն պարագան, որ նոյն այս բանասէր գիտնականը, որ գիտէ դէպքերը, թիւերը, թուականներն ու անունները գտնելէ եառ եւ լուսաբանելէ եառ զանոնք վերլուծել, կ՛եզրակացնէ այսպէս.

> «Բայց պէտք չէ երեւակայել որ հայ ժողովուրդը անվերջ կերպով մնացած ըլլայ օտարի դպրոցին մէջ եւ թոյլ տուած ըլլայ որ իր մէջ մշտնջենական բնոյթ առնէ տեսակ մը իմացական գաղթապետութիւն իր դրացիներուն կողմէ։ Առասպելական թուելու չափ ընդարձակ այն գրականութենէն, զոր իւրացուցած է ան, կարելի է ըսել, առանց բառերուն հետ խաղալու, որ գլխաւոր բաժին մը չէ եկած դուրսէն, որովհետեւ ի՛նքն է գացած զայն փնտռելու՝ իր սահմաններէն անդին։ Սա մեծ տարբերութիւն մըն է –միւս/արեւելեան քրիստոնէական գրականութիւններէն– զոր պէտք է մտքի մէջ ունենալ միշտ, որովհետեւ սովորաբար կարեւորութեամբ նկատի չէ առնուած ան»[1]։

Ներքին մղումի մը, ինքնեկ, ինքնաբուխ ձգտումի մը արդիւնքն է, առաջին հերթին, թարգմանչական չարժումը հայ դասական գրականութեան մէջ։ Մէկ կողմէ, վկայութիւն՝ հայ հոգիի բարձր ճաշակին եւ, միւս կողմէ, զրգիռ ու զսպանակ՝ աւելի –եւ միշտ– բարձրին հասնելու համար։

Թարգմանչական այս տարածուն եւ տենդագին չարժումը ծնունդ տուաւ ինքնատիպ ստեղծագործութեանց։ Հայ դպրութեան սպասաւորները չուտով անցան թարգմանչի հանգամանքէն հեղինակի դիրքին, իրենց մտքին չնորհները եւ հմտութեան բարիքները դնելով հայ մշակոյթի գանձանակին մէջ։ Մ. Գրքի, եկեղեցական մեծ մտաւորական դէմքերու ստեղծագործութեանց ու պատմական, իմաստասիրական գործերու թարգմանութեամբ, ծանօթութեանց լայնապարփակ պաշար մը, գաղափարներու հսկայ հոսանք մը խառնուեցան հայ իմացական ու զգացական աշխարհին հետ, ուրկէ անկարելի է որ հայ միտքը, հայ տաղանդը չծնէր իր պտուղը։ Երկունքի յատուկ երեւոյթ է թարգմանութեանց դերը ազգի մը գրականութեան մէջ։

Ե. դարու թարգմանչական չարժումին ակնարկելով եւ անոր իմաստը ողջ հայ դասական գրականութեան մէջ վեր առնելու նախանձախնդրութեամբ, Մ. Աբեղեան կը գրէ.

> «Իր այս ուղղութիւնը –թարգմանութեան շարժումը– հայկական հին գրականութիւնը շարունակում է պահել հին հայերէնով ու հետագայ դարերում երբեմն ուժեղ, երբեմն թուլացած կամ ժամանակաւոր կերպով դադար առած, կարելի է ասել, մինչեւ 19-րդ դարը, մինչեւ նոյնիսկ այս դարի կէսերը։ Դրանով ընդարձակւում է հայ

[1] Peeters P., *Traductions et Traducteurs*, p. 189.

գրագէտների ու գրողների մտաւոր հորիզոնը. նրանք սահմանափակուած չեն մնում հայրենականի մէջ, այլ շարունակ հաղորդակից են դառնում արեւմտեան քրիստոնեայ աշխարհին, երկար ժամանակ նաեւ ասորականին. ձեռք են բերում նաեւ նոր հասկացողութիւններ ու նոր աշխարհայեցողութիւն: Այդ նպաստում է բնականաբար հայ կուլտուրայի զարգացմանն եւ ազգային ինքնագիտակցութիւն առաջ բերելուն»[1]:

Ահա թէ ինչու եւ ինչպէս հայ դասական մատենագրութիւնը եղաւ չարժուն, աճուն գրականութիւն մը՝ հաղորդակից դարերու տրոփին ու կշռոյթին. մասնաւորաբար այն դարուն, երբ հայ գրականութիւնը իր առաջին եւ ամուր քայլերը նետեց մարդկային պատմութեան մէջ, ե. դարուն, զոր սուր թափանցողութեամբ Աբեղեան կը բնորոշէ «մեծ խնդիրներու դարը» եւ զոր հայ ժողովուրդը իր ստեղծագործական տաղանդով վերածեց Ոսկեդարու: Օրինակ մը միայն բազմաթիւ պարագաներէն առնուած, իբրեւ համոզիչ փաստ՝ Եզնիկը իր ժամանակի միջազգային կրօնափիլսոփայական դէմքերու շարքին մէջ տեղ է գրաւած, որովհետեւ թարմ է իր չունչը իր ժամանակի ոգեկան մթնոլորտին մէջ: Վկայ՝ Հայր Լուի Մարիէսի աշխատասիրութիւնը:

Ես չեմ ուզեր աւելի տարածուիլ վերլուծական այս արագ ակնարկին մէջ: Այստեղ կ'ուզեմ հանգուցել խորհրդածութիւններս վստահ արտով եւ գիտական բարեխղճութեան զգացումով՝ ըսելու համար, որ դասական մեր ժառանգութիւնը հայ գրականութեան կալուածէն ներս եղաւ մարդկային –քրիստոնէական-մշակոյթին հետ ընդելուզած, սերտացած, տարրացած հոգեկան նուաճում մը, ո՛չ միայն մնալով հայ, այլեւ ճոխացնելով հայկականութիւնը, ինքնայատուկ նկարագիրը հայ գրականութեան:

***

Եւ հիմա, Սիփիւռքի սա մեր անտարագելի ըլլալու չափ բարդ ու խճողուած կացութենէն երբ կը նայինք այդ դասական ժառանգութեան, եւ անոր յարաբերաբար կը վերամտածենք սփիւռքահայ գրականութիւնը, երկու հիմնական իրողութիւններ ցցուն կերպով ի յայտ կու գան իրենց կենսունակութեամբ եւ այժմէականութեամբ.

Ա.

Սփիւռքահայ գրականութիւնը պէտք է ինքզինք իրագործէ իբրեւ շարունակութիւնը մեր դասական ժառանգութեան: Հիմնական ճշմարտութիւնը այս հաստատումին մէջ ա՛յն է, որ արդի հայ գրականութիւնը պէտք է հաղորդութեան մէջ ըլլայ դասական բառին տակ այստեղ հասկցուած հայ գրականութեան հետ: Ո՛չ կրկնութեամբ. տա-

[1] Հայոց Հին Գրականութեան Պատմութիւն, Ա. հատ., Պէյրութ, 1968, էջ 94:

փակ, կաղապարային հետեւողութեամբ. ո՛չ գերութեանը տակ անոր սիրապետող ոյժին եւ ազդեցութեան: Անցեալապաշտութեան մը խեղդիչ, կաշկանդիչ մթնոլորտն է այդ, որ այնքան ջլատիչ ազդեցութիւն կրնայ գործել գրականութեան մը վրայ, որ զայն կրնայ վերածել պահածոյ նկարագրով գոյութեան մը, զլանալով անոր ուռճանալու, զարգանալու, նոր հորիզոններ նուաճելու կարելիութիւնը:

Շարունակութիւն եւ հաղորդութիւն բառերուն ներքեւ կը հասկընանք կապի մը, գոյութենական խորունկ առնչութեան մը իրողութիւնը, որ պարզապէս բնական երեւոյթ է եւ ինչ որ այստեղ կ'ըսուի անոր անհրաժեշտութեան մասին՝ ուրիշ բան չէ, բայց միայն չեչտել կարեւորութիւնը անոր գիտական եւ պայծառ դրսեւորման ու արժեւորումին:

Բնական է, որովհետեւ գրականութիւնը կեանքին հետ լծորդուած հոգեկան գործօնութիւն մըն է. եւ եթէ այսօր, հայ մարդը իր կեանքը կ'իրագործէ իբրեւ չարունակութիւնը իր հայրերու անցեալի կեանքին, եւ եթէ երբեք կայ ոգեկանութեան միութիւն հայ անցեալին եւ ներկային միջեւ, ապա ուրեմն արդի հայ գրականութիւնը պէ՛տք է ընթանայ դիծին վրայէն անցեալին, նոր դարձուածքներ, նոր հանդոյցներ, նոր ուղղութիւններ որոնելով եւ իրագործելով: Սէմֆոնիի մը նման՝ որուն մէջ կայ երաժշտական մօթիֆի մը միութեան թելին վրայ զարգացող այլազանութիւնը, ճոխացումը երաժշտական իմաստներուն նորանոր մօթիֆներու ստեղծումով, բայց միշտ պահելով միութեան խորունկ թելը:

Մեր դասական գրականութիւնը հսկայ հանք մըն է հոգեկան ապրումներու, որոնց վերյառնումը եւ կեանքի նոր պայմաններու տակ նոր արտայայտութեան ձեւերու զգեցումը անխուսափելի հրամայականներէն մէկը պէտք է ըլլայ սփիւռքահայ գրագէտին:

Սեւեռեցէ՛ք ձեր նայուածքը յունական, լատինական, ֆրանսական դասական աւանդութիւններուն վրայ: Ինչպէ՛ս ներկայ են անոնք գրականութեան մէջ նոր արտայայտութիւններով, երաժշտական ձայնեղէն ալիքներու վրայ նո՛ր չեչտերով, պաստառներու վրայ գոյներու եւ ձեւերու նո՛ր հանդերձանքով, թատրոնի բեմերուն վրայ նո՛ր մեկնաբանութիւններով...:

Իրողութիւնը մեր պարագային, սակայն, Սփիւռքի սա գորշ երկընքին տակ, ուրիշ է: Մեր դասական գրականութեան լոյսերը աղօտացեր են մեր արդի գրականութեան մէջ: Մատեաններ, որոնք ապրող, շնչող կենսաղբիւրներ էին երէկ, այսօր դարձեր են գոց տուփեր մեր արդի գրողներէն չատերուն համար: Մինչ ուրիշ ժողովուրդներու պարագային Հոմերոսները, Հերոդոտոսները, Վերգիլիոսները, Կիկե-

ըոններըը, Քորնէյներն ու Ռասիններըը, Հիւկօներն ու Լամարթիններըը, Շէյքսփիրներն ու Կէօթէներըը կ՚ապրին ու կը ներգործեն, մեր պարագային հազիւ կը լսուին կարծես մարելու վրայ եղող ձայնները խօրենացիներու եւ Եղիշէներու, Եզնիկներու, Նարեկացիներու, Շնորհալիներու: Դիւրին, արագ եւ ժամն դատաստաններ ալ յաճախ կ՚արձակուին. «Հի՛ն են անոնք», «հնաբո՛յր են գործերն անոնց»: Կարծես ոյժ քամուած, հոգիէ պարպուած եւ կղպանքի տակ պահելի իրականութիւններու վերածուած ըլլային այլեւս: Եւ կամ անուններըը միայն երբեմն կը չեփորուին բեմերու վրայ ճառախօսներու ու քարոզիչներու հռետորական ուռուցումներով եւ խօսքի պայթումներով.

«Նարեկացու, Քուչակի պէս լուսապսակ ճակատ չկա՞յ...»:

Եւ ի՛նչ հեգնութիւն...: Թէ՛ լուռդներէն եւ թէ՛ չեփորահարներէն չատեր յաճախ չեն իսկ բացած գիրքը անո՛նց, որոնց թաղումը կը կատարեն եւ կամ ներբողը կը հիւսեն...:

Պէտք է կեանքի՛ կոչել այդ մատեաններըը, բանալ անոնց ոգեղէն աչխարհը հայ ստեղծագործ միտքին առջեւ: Գրականութեան եւ արուեստի իմաստն արդէն ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ վկայել յաւիտենական ճչմարտութեանց մասին մարդերը իբրեւ անհատներ եւ հաւաքականութիւններ պահելով այդ ճչմարտութեանց լոյսին ու կեանքին մէջ, անոնց մէջ պայծառացնելով մարդկութիւնը իր իսկական աստուածաստեղծ տիպին մէջ:

Եթէ գրաբար լեզուն դարձած է անմատչելի, պէտք է թարգմանե՛լ ու տարածել հայ դասական գրականութեան գլխաւոր, դէթ ներկայացուցչական արժէք ունեցող գործերը, որպէսզի խօսուն ձայներու վերածուին հեղինակներըը եւ դադրին մնալէ անուն ու դառնան դէմք: Այս տեսակէտով, պէտք է խանդավառութեամբ ողջունել սկսուած չարքը «Հայ մատենագիրներ»ու «Հայաստան» հրատարակչութեան կողմէ ձեռնարկուած Երեւանի մէջ: Ցոյս ունինք որ չարունակուի չղթան երկա՛ր եւ հայ դասական հեղինակներն ալ կը սկսին իրենց արժանի տեղը գրաւել հայ գրադարաններուն մէջ եւ իւրայատուկ դիրքն ու արժէքը՝ սփիւռքահայ գրականութեան մէջ:

Բայց որպէսզի անոնք միշտ ապրող ու ներգործող հեղինակներ ըլլան, պէտք է հաւաքական ընթերցումի, զրոյցի նիւթ դառնան անոնց գործերը, débat-ի առիթ դառնան: Մէկ խօսքով՝ չարժումի վերածուի անոնց ընթերցումը եւ կենդանի, իմաստաւոր կապ ստեղծուի հինին ու նորին, դասականին ու արդիականին միջեւ: Այն ատեն մեր դասական ժառանգութիւնը կը դադրի անցեալին մէջ պարփակուած գրքի թանգարան մը ըլլալէ եւ կը դառնայ իսկական ժառանգութիւն՝ մեր արիւնին եւ գիտակցական ու ստեղծագործական կեանքին հետ տարրացած: Հայ գրականութիւնը հաղորդութեան այդ կապով միայն կրնայ պահել ու կենդանի ոյժի վերածել իր միւթիւնը:

Բ.

Բայց Սփիւռքի մեր գրականութիւնը ունի երկրորդ, ու որոշ իմաստով մը աւելի կարեւոր, հրամայական առաքելութիւն մը՝ նո՛ր ջուր լեցնել հայ գրականութեան անդաստանին մէջ, նո՛ր սերմեր ցանել, նո՛ր ակօսներ բանալ, նոր հունձքեր քաղել:

Գրականութիւնը, ըսինք, կեա՛նք է, եւ կեանքը՝ աճում: Գրականութիւնը մարդուն հանդիպումն է կեանքին, ճչմարտութեան եւ ատոնց՝ արուեստի հրաչակերպող զօրութեամբ՝ վերածումը այն հոգեկան ոյժին, որ կը վեհացնէ մարդը առօրեայէն ու ընթացիկէն, զայն կտրելով ու բարձրացնելով: Գրականութիւն մը զարգանա՛լով կ՚ըլլայ գրականութիւն. այլապէս կը դառնայ լիճ, օր մը վերածուելու համար ճահիճի...: Հոսանք, կրակ, բոց, թռիչք, չարժում՝ կեա՛նքն իսկ են գրականութեան:

Անչուշտ մեր գրականութիւնը կը չարունակուի Սփիւռքի մէջ: Ժամանակ մը, Ապրիլեան Եղեռնէն ու աչխարհացրիւ տարագրութենէն ետք, հայ մարդը իր նոր կացութեան մէջ, իր նոր հարցերով տեղ գտաւ այդ գրականութեան մէջ: Տագնապը առհաւական ժառանգութիւն եւ վաւերական ապրումներու բախտմէն ծնած հայ մարդու կեանքին մէջ —սա իր պա՛հն ունեցաւ հայ գրականութեան մէջ ու անցաւ: Հիմա հայ մարդը նո՛ր կացութեանց մէջէն կը քալէ: Հայ երիտասարդը արդի՛ կեանքը ունի իբրեւ իր մէջէն ծնող կեանք եւ ոչ թէ դուրսէն իրեն եկող եւ իր կողմէ միայն դիմագրաւելի եւ հակազդելի կացութիւն:

Արդ, ո՞ւր է հայ գրականութեան մէջ Սփիւռքի նո՛ր մարդը: Մինչ երիտասարդ սերունդ մը կեանքի եւ մտայնութեան նոր կշռոյթով ու զարկերով կը քալէ, մեր սփիւռքահայ գրականութիւնը կը չարունակէ կրկնել ե՛ւ նիւթերը ե՛ւ ձեւերը մօտիկ անցեալէն ժառանգուած մեր գրական աւանդութեանց: Մինչ հայ մտաւորական նոր սերունդը գոլէճներու եւ համալսարաններու ճամբով օտար գրականութեանց կը բացուի, սփիւռքահայ արդի մեր գրականութիւնը ինքն իր մէջ կը կծկուի եւ կը կտրուի կենսատու հաղորդութեան ա՛յն հոսանքէն, որ մեր դասական գրականութեան գլխաւոր յատկանիշներէն մէկն է, ինչպէս նկատեցինք վերեւ:

Չկա՞յ արդի հայ մարդուն մէջ նոր տագնապ, նոր մղում, նոր հայեցակէտ, նոր հորիզոն: Բայց ո՞ւր է անոր արձագանգը հայ գրականութեան մէջ: Արդի մարդուն, եւ մարդկութեան, հարցերը չե՞ն յուզեր հայ մարդը թէ՛ անհատապէս եւ թէ՛ հաւաքաբար: Բայց ո՞ւր են

այդ հարցերուն անդրադարձը մեր նոր սփիւռքահայ գրականութեան մէջ։

Ո՞ւր են արդի աշխարհի հոգեկան ու գաղափարական, ընկերային ու հոգեբանական մթնոլորտը չինող մեծ գրողներու, գրագէտներու, իմաստասէրներու, հոգեբաններու գործերուն արձագանգը արդի հայ գրականութեան մէջ։ Մեր դասական ժառանգութեան մէջ տեսանք, թէ ինչպէս Արիստոտել, Պղատոն, Նոր Պղատոնականք, Եկեղեցական Հայրեր՝ Ոսկեբերան, Աթանաս, Կիւրեղ եւ բազմաթիւ ուրիշ դէմքեր ե. դարէն սկսեալ թարգմանուեցան դասական հայերէնի եւ իմացական չփումի, հաղորդութեան եւ նորանոր նուաճումներու կարելիութիւններ ստեղծեցին հայ գրականութեան համար։ Բայց ո՞ւր են արդի դարը կազմաւորող իմացական ոյժերու ներգործութիւնը հայ արդի գրականութեան մէջ։ Ո՞ւր են հայկական թարգմանութիւնները Պերկսոններու, Ֆրէօյտներու, Քարլ Ժասփերսներու, Ժան-Փոլ Սարթրերու, Կապրիէլ Մարսելներու, Մարիթէններու, Պերտիաէֆներու, Պերթրան Ռասըլներու, Փոլ Քլոտէլներու, Քամիւներու, Մալրոներու, նոյնիսկ Այնշթայններու, Թէյյար տը Շարտէններու — յիշատակելու համար քանի մը անուններ։

Բնականօրէն կայ ձեւական եւ անմիջականօրէն դոհացուցիչ պատասխան մը այս հարցումին —հայ երիտասարդ սերունդը կրնայ այս բոլոր հեղինակները կարդալ օտար լեզուներով. հետեւաբար անոնց հետ հաղորդութեան համար անհրաժեշտ չէ թարգմանութիւն։ Բայց այս պատասխանը բաւարար չէ։ Որովհետեւ թարգմանութեամբ ո՛չ միայն աւելի լայն հասարակութիւն մը բնականօրէն կը նուաճուի, այլ նաեւ հայ գրական աւանդութիւնը, ստեղծագործական արտայայտչականութիւնը մեծապէս կը չահի եւ հայ գրականութեան բովանդակութիւնը մարդկային աւելի խորք եւ տարածք կ'իւրացնէ ինքնատիպ ստեղծագործութեան աւելի լայն կարելիութիւններ յառաջ բերելով։

Հայ գրականութեան պատմութեան խոր հասկացողութեամբ եւ մեկնաբանութեան նուրբ եւ համեմատական արուեստով օժտուած Նիկոլ Աղբալեան, մէկ կողմէ, հինին գիտութեամբը հմուտ եւ ճաշակովը սնած եւ, միւս կողմէ, նորին հանդէպ զգայուն եւ ծարաւ, թուականէս աւելի քան քառորդ դար առաջ կը գրէր սա տողերը, որոնք տակաւին թարմ են, այնքա՛ն թարմ, որ կարծէք այսօր գրուած ըլլան։ Եւ ի՛նչ արդար ու խոր ախտաճանաչում այստեղ մատնանշուած երեւոյթին։ Կարդացէ՛ք·

> «Մեր Ե. դարու գրական գործիչները իրենց դարուն լաւագոյն եւ մեծագոյն գործերը աշխատած են թարգմանել. հետեւաբար անոնք ընթացած են իրենց դարուն հետ զուգընթաց։ Մեր մատենագիրները իրենց լեռներուն մէջ անմասն չեն մնացած տիեզերական խնդիրներուն, մտաւորական առաջնորդներու գործերուն եւ հայացուցած են անոնց երկերը։ Մենք արդեօք կրնա՞նք համեմատուիլ անոնց հետ։ Ի՞նչ է մեր տուածը իբրեւ թարգմանութիւն։ Հոգեւորական թէ աշխարհական, կապուած ըլլալով նիւթին, զուրկ ենք մեր ժամանակի մտաւոր եւ ոգեկան թռիչքներէն։ Պէտք է նայիլ մեր նախահայրերու կեանքին եւ գործին։ Այսօր ալ մեծ իմաստասէրներ կան, բայց ո՞ւր են անոնց երկերուն թարգմանութիւնները։ Մեր ոտքը ուրիշին երկարելու տեղ, աշխատինք մօտենալ եւ նմանիլ մեր նախահայրերուն։ Օտարին լաւագոյնը իւրացընելով՝ աշխատինք մեր լաւին ճամբան հարթել»[1]։

Երբեք կարելի չէ —մեղք է այլապէս— անտեսել սա իրողական չոր ճշմարտութիւնները։ Սփիւռքը բացառիկ կարելիութիւններ կ'ընձեռէ մեզի այս կենդանի եւ անմիջական չփումին համար։ Հայ մարդը ներկայ է արդի աշխարհի զրեթէ բոլոր կարեւոր մշակութային մեծ կեդրոններուն մէջ —Ֆրանսա, Անգլիա, Գերմանիա, Ռուսիա, Ամերիկա։ Ունինք համալսարանական ուսանողութեան մեծ թիւ մը զրեթէ բոլոր կրթական-գիտական բարձրագոյն հաստատութիւններու մէջ։ Մեր կեանքի բնական ընթացքով ամէնօրեայ եւ մօտիկ չփման մէջ ենք ներկայ դարու կեանքը ղեկավարող շարժումներուն հետ։ Մինչ, ժամանակին, ե. դարուն օտար դպրութեանց հետ չփման մէջ գալու համար «մեծաջան ծախս»երով «մանկունք Հայաստան աշխարհիս... բազում թոշակօք եւ հեռագնաց ճանապարհօք եւ բազմաժամանակեայ դիպերմամբ մաշէին զաւուրս իւրեանց», ինչպէս կը վկայէ իր օրերը մաշեցուցած ներկայացուցիչներէն մէկը այդ դերազանց սերունդին, Ղազար Փարպեցիին։

Սփիւռքը, այս տեսակէտէն դիտուած, բացառիկ պատեհութիւններ կու տայ մեզի հայ միտքը, հայ գրականութիւնը չփման մէջ դնելու արդի աշխարհի մտաւորական բարձրագոյն արտայայտութեանց հետ։ Եթէ թերանանք այս հրամայական պարտաւորութեան մէջ՝ ո՛չ միայն արդի մեր Հայաստանի մտաւորականութիւնը —որ պայմաններու բերումով չունի չփումի եւ յարաբերութեան այն ազատ կարելիութիւնները, զորս մենք կը վայելենք Սփիւռքի մէջ— նզովելու աստիճան պիտի դատապարտէ մեզ, այլեւ մեր ապագան մեղապարտութեան խարանով պիտի դրոշմէ ճակատը սփիւռքահայ մտաւորականութեան։

Այո, սփիւռքահայ գրականութեան մշակները անյետաձգելի եւ անխուսափելի պարտաւորութեան տակն են հայ գրականութիւնը զարգացնելու նո՛ր նիւթերով, հայ մարդու այսօրուան կեանքէն առ-

[1] *Դասախօսութիւններ Հայ Մատենագրութեան Մասին*, Պէյրութ, 1951, էջ 102։

նըւաճ տարրերով եւ տեւական հաղորդութեամբ մարդկային ընդհանուր գրական ստեղծագործութեան արդի հոսանքներուն հետ։

Այս էր ոգին հայ գրականութեան անցեալին մէջ։ Այս պէտք է ըլլայ մղիչ ազդակը ներկայի սփիւռքահայ գրական ստեղծագործութեանց։ Այլապէս հայ գրականութիւնը չի կրնար ստեղծել չարժում հայ կեանքի մէջ, որովհետեւ ինք չէ ծնունդ չարժումի, թափի, տագնապի։ Պէտք է ըլլայ տրոփուն, թոնիրէն ելլող հացին պէս թարմ, հայ երիտասարդ սերունդի հոգեմտաւոր աչխարհին հետ հաղորդ, զգայուն եւ արտայայտիչ։

Դժուար է անշուշտ գտնել գաղտնիքը ներդաշնակութեան ընդմէջ, մէկ կողմէ անցեալի հետ չարունակութեան, հաղորդութեան բնական պարտաւորութեան եւ, միւս կողմէ, նոր նուաճումներ կատարելու ստիպողական հրամայականին։

Բայց պէտք չէ երբեք մոռնալ, որ գրականութիւնն ալ դիւրին չէ ա՛յն մարդուն համար, որ ինքզինք կը զգայ գրագէտ՝ մարդ եւ հայ միանգամայն։

ՄՇԱԿՈՅԹԸ ՄԱՇՈՒՄԻ ԵՒ ԱՅԼԱՍԵՐՈՒՄԻ ՎՏԱՆԳԻ ՏԱԿ*

Հայ լեզուի մէջ յաճախակիօրէն գործածուած բառերէն մէկը — մշակոյթ։ «Մշակոյթի կեդրոններ, տուներ, օճախներ», «մշակութային միութիւններ», «մշակութասէր հասարակութիւն», «մշակութանըւէր ազգայիններ» եւ նման յարակից ու ածանցեալ բառակազմութեամբ արտայայտութիւններ օրաթերթերու եւ այլազան հրատարակութիւններու մէջ ընթացիկ, սովորական դարձած բառեր են, որոնց իմաստը, սակայն, ժժգունումի երեւոյթներ կը պարզէ ամենուրեք, մանաւանդ ճարտարարուեստականօրէն եւ թեքնիքականօրէն տիրապետուած արդի ժամանակներու մեր կեանքին մէջ։

Մշակոյթ բառը (culture) իմաստասէրներու, ընկերաբաններու, պատմաբաններու կողմէ կ'ընդունուի որպէս բարացուցիչ մարդու ինքնարտայայտութեան եւ չարունակական լինելութեան այլազան եղանակներուն, կամ՝ նիւթեղէն առարկաներուն, աչխարհին, այլ մարդերուն, գերբնական երեւոյթներուն հետ մարդու յարաբերութեան եւ վերաբերումին։ Լեզու, բարքեր, գործելակերպեր, գաղափարներ, արարողութիւններ, սովորութիւններ, արհեստներ, արուեստի գործեր եւ այլ գործօնութիւններ, մաս կը կազմեն մարդու ինքնարտայայտութեան այն ամբողջին, որ լայնագոյն տարողութեամբ հասկցուած մշակոյթ բառին մէջ կը սեղմուի։

Աւելի նեղ իմաստով՝ մշակոյթ բառը, յաճախ քաղաքակրթութիւն (civilisation) բառով փոխարինուած, կը նչէ այն մասնաւոր արտայայտութիւնները, որոնք առօրեայ կեանքի պաչտօնային եւ օգտակարային մակարդակէն վեր՝ մարդու հոգեկան, իմացական, բարոյական,

* *Հասկ* Ամսագիր, 1984, Օգոստոս-Սեպտեմբեր (թիւ 8-9), էջ 281-286։

գեղարուեստական եւ նման այլ, չեչտօրէն մարդկային, ինքնակերտումին կը վերաբերին, իրենց մէջ ընդգրկելով գրականութիւն, բանաստեղծութիւն, երաժշտութիւն, նկարչութիւն, ճարտարապետութիւն, քանդակագործութիւն, դիտութիւններ, փիլիսոփայութիւն եւ այլ գործօնութիւններ, որոնք «բարձր» մշակոյթի ծիրով կը սահմանագծուին։

Բնականօրէն, այս երկու ըմբռնումները տարանջատ չեն իրարմէ։ Որակային տարբերութիւն մը կայ անոնց միջեւ մարդու արժեւորման, գնահատութեան չափանիշերով դիտուած։

Ինչպէս մարդ մարդէ տարբեր անհատ է, այնպէս եւ ազգեր ազգերէ տարբեր են։ Եւ ինչպէս մարդ իր անհատ-ութիւնը կ'արտայայտէ, այնպէս եւ ազգերը իրենց ինքնութիւնը կ'արտայայտեն տարբեր եղանակներով։ Ասկէ յառաջ կու գան ազգային գունաւորումով կազմաւորուած եւ չարունակաբար կազմաւորուող մշակոյթները։ Մշակոյթը ընդհանրական ըլլալէ առաջ եւ ընդհանրական դառնալու համար՝ է, եւ հարկ է՛ որ ըլլայ, մասնական եւ ազգային։ Պատմութեան մէջ այլեւս լաբալիսեան ճշմարտութեան երեւոյթ զգեցած հասկացողութիւն է այս ըմբռնումը, կեանքի չօշափելի իրականութեան տուեալներով սնած եւ ձեւ ստացած։ Մարդկային ընդհանուր մշակոյթ ըսածը ինքնին գոյութիւն չունի. ան համոյթն է ազգային մշակոյթներու այս բազմազան աւանդութիւններուն եւ ստեղծագործական արարումնքներուն։ Հետեւաբար, խօսիլ մարդկային քաղաքակրթութեան մասին՝ իմաստ կ'առնէ ա՛յնատեն երբ խօսուի այլազան ազգերու կենսաւորած մշակոյթներու հանդիպութիւններուն, այլազանութիւններուն, յարակցութիւններուն, բախումներուն, փոխազդեցութիւններուն մասին։

Ներկայիս, 20-րդ դարու այս հանգրուանին, կենցաղային երեւոյթներու հասարակացումի, ընդհանրացումի, արագ տարածումի եւ ուժեղ ազդեցութիւններու այնքան յատկանշական եւ ակնբախ կերպով պարզուող պատկերին մէջ նկատելի եւ խորհրդածելի կարեւորագոյն հարցերէն մէկը այն կապն է որ գոյութիւն ունի —եւ օրէ օր ուժգնակիօրէն կը զօրանայ— ընդմէջ մշակոյթին եւ ոյժին (power)։

Մեծապետական քաղաքական գերազօր ազդեցութիւններու, յաճախ չհագեցածումի նկարագիր եւ տարողութիւն ստացած ծաւալողական տարածումի, տնտեսական հսկայական ոյժի հասած միջազգային ճարտարարուեստական ընկերութիւններու օգտագործումի եւ չհարկութեան քաղաքականութեան որպէս հետեւանք՝ որոշ ազգային նկարագիր ունեցող մշակոյթներ սկսած են այնպիսի քաշողական տարածքի հասնիլ, որ անարդել եւ անհակակշիռ ընդառաջումներու,

կապկումներու արդիւնքի են յանգած, փոքր, անզօր, տկար, տնտեսականօրէն աղքատ եւ «ոչ զարգացեալ» կամ «նուազ զարգացեալ» եւ կամ «զարգացման ընթացքի մէջ եղող» երկիրներու, ազգերու եւ հաւաքականութիւններու կողմէ։ Գլխաւորապէս «Արեւմտեան» ազգերու կամ բռնատիրական, ամբողջատիրական պետութիւններու ազդեցութիւնները, հաղորդակցութեան միջոցներու դիւրացման, մանաւանդ մամուլի, ձայնասփիւռի, հեռատեսիլի, վիտէոյի արագընթաց տիրապետութեան ճամբով դարձած են փոքր ազգերու համար անընդդիմադրելի ոյժեր. անոնք կը դերեն կը տանին յատկապէս նորութեան սիրահար եւ հետամուտ նոր սերունդները։

Երկու հիմնական իրողութիւններ բացայայտօրէն կը դրսեւորուին այս երեւոյթին մէջ.

1.- Արդիականութեան պիտակին տակ ըմբռնուած այսպիսի մշակոյթի բովանդակութիւնը եւ ոգին մեծաւ մասամբ մակերեսայնական, գործնապաշտական, հաճոյամոլական, դիւրակենցաղային, ժամանակաւոր, յարափոփոխ ճաշակներով, ըմբռնումներով են սնած։ Շատ հեռու են մարդկային հոգիի հարազատագոյն, վաւերական եւ ազնուացուցիչ ձգտումներուն գոհացում տալէ։ Անոնք զգայարանքներու, կեանքի կեղեւային, սնոտի, երբեմն վատախորժակ մակարդակներու ծիրին մէջ ունին իրենց տեղն ու արժէքը։ Այսօր կան՝ վաղը չկան։ Ժամանակի հասկացողութեան պարունակն է անոնց գոյութեան եւ ներգործութեան չրջանակը։

Քաղաքականօրէն, ռազմականօրէն, տնտեսականօրէն, ճարտարարուեստականօրէն, թեքնիքականօրէն զօրաւոր նոյն Արեւմտեան անունին տակ ընդհանրականօրէն ճանչցուած նոյն պետութիւններու մէջ կան քաղաքակրթական բարձր տիպի յատուկ մեծ, մնայուն եւ պատմակերտ, դիտական եւ մարդկայնական իրագործումներ, որոնք մարդկային քաղաքակրթութեան յառաջդիմութեան տոկուն լծակներն են եղած եւ են մինչեւ այսօր։ Եւ սակայն, անոնք առհասարակ ստուերի տակ են ինկած կենցաղային մշակոյթի մակերեսային, ծանծաղային արտայայտութիւններու չռայլափայլ, գրեթէ ամբողջապրատիչ եւ այլասերժ տիրակալութեամբ փոքր ազգերու, «նուազ զարգացեալ» երկիրներու ժողովուրդներու կեանքին մէջ։

Արեւմտեան մշակոյթի մասնակի եւ կեղեւային այդ արտայայտութիւնները չեն ցոլացներ անոր ամբողջական տարածքը ի խորութեան եւ ի բարձրութեան։ Հետեւաբար, խաբկանք է երեւակայել թէ անոնց հետեւողը, զանոնք իւրացնողը կամ կապկողը, զարգացումի երեւոյթը «Արեւմտեան» քաղաքակրթութեան արժէչափերով ըմբռնողը իսկապէս, ճշմարտօրէն, վաւերականօրէն զարգացման հանգրուա-

նին հասած կ'ըլլայ։ Ցորենը յարդին հետ չփոթելու, կեղեւը աւիշէն նախընտրելու, փայլը յոյսէն զերադասելու, թիթեղը ոսկիէն չկարենալ զատորոշելու համազօր վերաբերում է այդ։ Պարզապէս անիրական, խաբուսիկ, արուեստական, ցուցամոլական մտայնութիւն է զարգացումի այդ ըմբռնումը, որ ինքնին ծիծաղելի ըլլալով հանդերձ, միանգամայն է՛ նաեւ արգելիչ ազդակ՝ ճշմարիտ զարգացման։ որովհետեւ, այս վերջինը կապ ունի մարդու հոգեկան, իմացական եւ բարոյական ամբողջական բնութեան եւ նկարագրի իրագործումին հետ եւ անոր միջոցաւ ճամբան է իրական մարդկային երջանկութեան։

2.- Արդիական կենցաղային մշակոյթի այդ յորձանային հոսանքին տակ ազգային մշակոյթներ, յատկապէս «երրորդ աշխարհ» (Third World) անունին տակ ճանչցուած երկրամասերու մէջ, վտանգին տակն են այլագունելու, ժժգունելու եւ նոյնիսկ կորսնցնելու իրենց ինքնային նկարագիրն ու իւրայատուկ արժէքները։ «Մեծ ձուկը կը կլլէ փոքր ձուկերը» ժողովրդական առածը այստեղ եւս կը վերգտնենք իր ճշմարտական արժէքը։

Բայց ահաւոր բան մըն է որ կը պատահի այս աշխարհընթացքին մէջ։ Ազգային այդ մշակոյթները իրենց ներքին ոգեկան բովանդակային յատկանիշներով եւ արժէքներով մարդկութեան մշակոյթին հարըստութեան եւ այլազանութեան գեղեցկութեան մաս կը կազմեն։ Անոնք ալ քաղաքակրթական այնպիսի արտայայտութիւններ են, որոնք իրենց նպաստը բերած են, եւ կը բերեն, մարդկային քաղաքակրթութեան ամբողջութեան եւ անմիջականութեան։ Անոնց գունաթափումը, նահանջը կամ կորուստը ոչինչով չահ են մարդկութեան եւ ոչինչով կը նպաստեն մարդկային երջանկութեան։ Ընդհակառակը, կը ցամքեցնեն այդ երջանկութեան աղբիւրները, որոնք դարերով «կենդանի ջուր» են լեցուցեր, եւ կը չարունակեն լեցնել, մարդոց սափոր-հոգիներուն մէջ։ Ահաւոր ոճիր է անոնց ինքնութիւնը պղտորելը կամ անոնց հոսանքին առջեւ ծորակները փակելը, ժանգոտեցնելու աստիճան։

Հետզհետէ աղէտի նկարագիր եւ տարողութիւն ստացող այս վտանգին առջեւ պէտք է պայքարիլ «գոյիւ չափ գկեանս իւր»։ Այլապէս, ինքնասպանութեան ճամբան օրէ օր պիտի լայննայ ինքնօտարացումի եւ անէացումի սա համատարած փորձանքին ու սպառնալիքին տակ։

Այս տեսակէտէն, արդար ընդվզումի նշաններ կը նշմարուին աշխարհի չորս ծագերուն վրայ։ Այս մահաբոյր վտանգին դիմաց նոր ինքնարթնութեան յուսալից չարժումներ ի յայտ են եկած «երրորդ աշխարհ»ի պատկանող ազգերու մօտ, որոնք հետզհետէ կը ջանան դուրս

գալ «օտար» մշակոյթներու (գլխաւորաբար եւ լայն հասկացողութեամբ՝ «Արեւմտեան») հեղձուցիչ ըլլալու աստիճանին հասած ճնշող տիրապետութենէն։ Անոնք կը ձգտին երթալ դէպի իրենց արմատները, վերագտնել, վերակենսաւորել եւ վերարժեւորել իրենց ինքնութեան բիւրեղութիւնը։ Ահա այս հիմնական քաղաքականութիւնն է որդեգրուած որպէս ազատագրման ապահով, ուղիղ եւ հաստատ ճանապարհ։

Հայ ժողովուրդը, մանաւանդ Սփիւռքի տարածքին վրայ բացատանի մը նման, այլատեսակ ազդեցութիւններու ենթակայ՝ դունաթափումի ամենէն սպառնալից այս վտանգին մղձաւանջը կ'ապրի։ Հայաստանի հողի ընդերքներէն կազմաւորուող եւ վերաժայթքող աւիշէն կարուած սփիւռքահայ մարդը, իր արմատներուն խոկ մէջ ցնցուած՝ իր գոյութիւնը ինքնօրէն պահելու համար հազարատեսակ պատուաստումներու կ'ենթարկուի։ Առաւել քան անհրաժեշտ՝ կենսապայմա՛ն է իրեն համար իր հարազատ սեպհական մշակոյթին ակունքներուն հետ իր հաւատարիմ հաղորդութիւնը։ Մեր գոյատեւման եւ մեր ինքնութեան արժեւորման տեսակէտէն դիտուած՝ այդ ակունքներէն հոսող ոգիին եւ անով կազմուած ստեղծարար չաղախին ոյժովը եւ ներկայ կեանքի տրուիներուն կշռոյթովը նոր զանգուածներու, իրագործումներու հրամայական պարտաւորութիւնը պէ՛տք է դառնայ մեր ամէնօրեայ մտահոգութիւնն ու ճիգը։

Շփումը օտար մշակոյթներուն հետ՝ ո՛չ միայն բնական ստիպողութիւն է, անխուսափելի անհրաժեշտութիւն, այլ նաեւ հետապնդելի առաքելութիւն, որովհետեւ զարգացման եւ յառաջդիմութեան ընթացքը հաղորդութեան բարիքով միայն կարելի է։ Մեկուսացումը, կղզիացումը, անջատումը, բնականօրէն կը տանին դէպի տափակութիւն, կրկնողական միապաղաղ գոյավիճակ, որ մեռելութեան ուրիշ մէկ ձեւն է։ Ազդեցութիւն կրելու եւ ազդելու վիճակը, աւելի ճիշդ եւ ազնիւ բացատրութեամբ՝ փոխադարձ իրերաթափանցումներու իրողութիւնը ինչպէս անցեալին, նաեւ այսօր, եւ միշտ, հարստացումի գրաւականն է։ Աչխարհահռչակ հնդիկ խորհողը՝ Մ. Կանտի արդարօրէն ըսած է. «Ո՛չ մէկ մշակոյթ կրնայ ապրիլ եթէ ըլլայ այլամերժ»։

Բայց այս բոլորին մէջ անբնական եւ վատառողջ կենսընթաց է այն վերաբերումն ու գործելակերպը, որով առանց չափանիշի, առանց արժեւորումի յատուկ տեսասլաքի, առանց նժարի ու առանց մաղի կ'ընդառաջենք չորս կողմերէն հոսող ազդեցութիւններուն, որոնք արդիականութեան վերեւ նշուած կեղեւային մշակոյթի հրապոյրը կը բերեն իրենց հետ միասին, հաղորդակցութեան միջոցներու դիւրաստահ հոսանքովը։ Մինչ անդին, «մեծ», «բարձր» մշակոյթի կրօնական, ոգեկան, գեղարուեստական, իմաստասիրական, գիտական նուաճումնե-

րուն հանդէպ կը մնանք դրեթէ անտարբեր կամ ձեւականօրէն եւ հազուագիւտօրէն խնկարկու։

Մեր պատմութեան հոսանքին հակընթաց ոճն է այդ սակայն։ Մեր մշակոյթը կերտող ու բարձրացնող մշակները օտար մշակոյթներու հաղորդ, ոմանք նոյնիսկ անոնց մէջ տիրականօրէն ներկայ անձեր, որոնք կրցան ընտրել, իւրացնել եւ հայօրէն արտայայտել, հայութեան ինքնաչունչ ոգին եւ ինքնադրոշմ նկարագիրը խառնելով անոնց։ Այդ միախառնումէն, ազգայնացումէն ծնան որոշադրիչ Ոսկի ու Արծաթ դարերը եւ նոր ժամանակներու վերազարթօնքի շարժումները հայ մշակոյթի պատմութեան մէջ։

Ուրիշ ճամբայ չի կրնար ըլլալ մեզի համար նաեւ այսօր, ու մանաւանդ այսօր, սա սփիւռքեան անեզր, այլախաւ ու բազմերես աշխարհին մէջ, ուր մեծերը կը նսեմացնեն փոքրերը եւ իրենց մեծութիւնը անոնց նսեմութեան գինովը կ'ուզեն չահիլ։ Տնտեսական, ընկերային, կենցաղային, քաղաքական զօրութիւնը պէտք է դադրի դառնալէ մշակոյթներու գերութեան եւ դժխեմացման պատճառ։ Մարդկութիւնը անպայման կը կորսնցնէ, որովհետեւ չատ արժէքներ կան թաքնուած թէ՛ պատմական անցեալին մէջ եւ թէ՛ կարողական զօրութեան մէջ փոքր ազգերու եւ տկար երկիրներու։

Ըսուած է.

«Հոռոմը գրաւեց Յունաստանը, բայց Յունաստանը նուաճեց Հոռոմը»։

Նուաճե՛ց իր մշակոյթի զօրութեամբը։

Մեր ժողովուրդի զօրութեան աղբիւրը իր մշակութային ժառանգութիւնն է եւ այդ ժառանգութիւնը ճոխացնելու, զարգացնելու, զօրացնելու իր ստեղծագործական կարողականութիւնը։

Կարողականութիւնը վերածենք արարքի...։

ՀԱՅԸ ԻՐ ԱՆՑԵԱԼԻՆ ՀԱՆԴԷՊ*

Անցեալի յաճախանքը ամէն վայրկեան դէպի անցեալ սուզուող մեր ներկային մէջ՝ անուրանալի ճշմարտութիւններէն մէկն է մարդկային կեանքի։ Ամէն պահ որ կ'ապրուի մեր մէջ, հազիւ ինքզինք եղած՝ կը դառնայ յուշ, կը խառնուին ամբողջին, որուն կ'ըսենք երկ, աւելի լայն բառով՝ անցեալ։

Բառը, սակայն, չի թելադրեր անէացում, մեռելութիւն։ Անցեալը ներկային գերեզմանը չէ։ Ներկային խտացեալ պահպանումն է ան, չեմարանի մը բարիքով տոգորուն՝ եւ ներկային մէջ վերյառնելու, անոր դէպի ապագայ ընթացող շարժումին վրայ ազդելու ոյժով կեդրան ու ազդեցիկ։ Անհատի եւ հաւաքականութեան, անձի եւ ազգի կեանքին մէջ՝ հաւասարապէս ճշմարիտ։

Անցեալի նկատմամբ մարդուն վերաբերումը, հետեւաբար, անխուսափելի պահանջքներէն, նոյնիսկ բնական մղումներէն մէկն է մարդկային հոգիին, որ կ'արտայայտուի այլազան կերպով մարդերու եւ ազգային հաւաքականութիւններու կողմէ։ Ուրանալ վերաբերումի մը անհրաժեշտութիւնը՝ մարդկային կարելիութենէն իսկ վեր է։ Եւ լաւ է որ մարդ իր մտածման — մտքի հակակշռին — մէջէն անցընէ այդ վերաբերումը որպէսզի ան ըլլայ կեցուածք մը։ Գիտակցական, ընտրուած, որոշուած վերաբերում մը եւ ո՛չ կրաւոր դիրք մը, որուն յաճախ զոհն է մարդը՝ ինք։

---

* Այս ճշմարը գրաւոր խտացումն է այն գաղափարներուն, որ Գարեգին Սրբազան արտայայտած է զրոյցի մը ընթացքին «Հայերը եւ Անցեալը» նիւթին շուրջ։ Զրոյցը տեղի ունեցած է Փրոֆ. Հայկ Խաչատուրեանի նոյն վերնագիրը կրող անգլերէն մէկ յօդուածին առիթով, լոյս տեսած «Արարատ» պարբերականին մէջ, Նիւ Եորք։

Հայերէն բնագիրը հրատարակուած *Ահեկան*, 1966, թիւ 3, էջ 70-77։

Հայ ժողովուրդի ներկայ կեանքին մէջ, մանաւանդ Սփիւռքի իրականութեան մէջ, ծանր կշռող եւ խոր արմատ նետած ներկայութիւններէն մէկն է անցեալը: Մեր համազգային ճիգը ինքնապաշտպանութեան, գոյատեւումի, վերապրումի՝ հոգեբանական գաղտնի, բայց շատ ուժեղ ներգործութեամբ մը մեր ապրումները կապուած կը պահէ անցեալին, աւանդութիւնը պահպանելու, անցեալի ոգիէն չչեղելու, պատմութեան ընթացքին կազմուած մեր նկարագիրը չաղարտելու մտահոգութիւններէն թելադրուած: Ապազգայնացումի վախը ահազանգի պէս կը հնչէ հոգիներէն ներս: Այլասերումի վտանգները աչխարհի չորս ծագերէն եւ հազար ու մի անկիւններէն արշաւող գրոհներու նման կը խուժեն մեր կեանքին վրայ: Պէտք է պաշտպանուիլ: Լինել թէ չլինելու ճակատագրական հարց է սա: Ուստի մեր կեանքի բոլոր մարզերուն մէջ եւ բոլոր երեսներուն վրայ՝ մեր զէնքերը դարձած են ընդդէմ արշաւող սպառնալից եւ մահաբեր վտանգներուն: Եկեղեցի, դպրոց, գրականութիւն, մամուլ, երգ ու ամէն տեսակ կազմակերպութիւն՝ զէնքերու նման լարուած են ընդդէմ ուծացումի խորշակին:

Ահա՛ հրամայական, պայմանադրական, չարժիչ ազդակներէն մէկը ներկայ կեանքին, որ մեզ կը մղէ անցեալին կառչելու, անոր մէջ գտնելու համար ապաստանարան մը մեր ինքնութեան, կապ մը՝ մեր դարաւոր պատմութեան ոգիին եւ նկարագրին հետ մեզ չաղկապող: Անցեալի արժէքները կենդանի եւ հաղորդական վիճակի մէջ պահելու, անցեալի ապրումներու տրոփը միչտ չեչտ ու տաք ընծայելու, անցեալէն ժառանգուած գաղափարներուն ստուերը չնետելու, անցեալէն եկող աւանդութիւնները անեղծ պահելու, անցեալի չիշատակները յանկերգի վերածելու ճիգը երկար ատեն, անցնող չիսնամեակին մասնաւանդ, մեր ազգային ընդհանուր կեանքին վրայ տիրապետող դեր ունեցան: Եւ այս հասկնալի է եւ արդար:

«Ծառն արմատով է ծառ, տունն հիմամբ է տուն» կ'ըսէ հայ ժողովրդական առածը՝ դարաւոր փորձառութեան մը իմաստութիւնը իր մէջ խտացնող: Ազգ մը անկարելի է որ թաղէ իր անցեալը, մոռնայ իր հայրերը: Ժբ. դարու ամենէն յառաջադէմ, միչտ նորութեանց հետամուտ հայ վարդապետներէն Ներսէս Լամբրոնացին կը պատգամէ. «Ամենայն ազգ զիւր հարց աւանդութիւն պինդ կալցի»: Ամէն ազգ իր Մովսէսն ու Եղիան ունի, որոնք կը վերերեւին այդ ազգի գիտակցութեան մէջ ամէն անգամ երբ պայծառանայ այդ գիտակցութիւնը ինքնաճանաչումի, յառաջմղումի պահու մը ընթացքին: Հոգեմտաւոր արժէքները, որոնք ժամանակ եւ միջոց նուաճելու գաղտնի ոյժը ունին իրենց մէջ, անցեալ չեն ճանչնար այդ բառին մահիմաստ հասկացողութեամբը:

Սփիւռքային պայմաններուն տակ ապրող ժողովուրդի մը համար մասնաւորաբար կենսական պահանջք մըն է անցեալին առաքելութիւնը զոր անտեսել կամ արհամարհել՝ ո՛չ միայն անբնական եւ անկարելի պիտի ըլլար, այլեւ վնասակար. որովհետեւ ժողովուրդ մը ազդ է ոչ սոսկ իր ներկայի ապրումներով, այլեւ միութեամբը իր անցեալին հետ, ոգիի եւ նկարագրի հաւատարիմ չարունակութեան մը գիծով:

Բայց կեանքը կը չարունակէ իր ճամբան դէպի նոր հորիզոններ, նոր ափունքներ՝ նոր նուաճումներով, ստեղծագործութեան անկաչկանդ թափով: Մանաւանդ ի. դարը նորութեանց յայտնութեան ամենէն արագ եւ ամենէն ճոխ ժամանակաշրջանն է մարդկային պատմութեան մէջ թէ՛ գիտական, թէ՛ մչակութային, թէ՛ տնտեսական, թէ՛ քաղաքական, թէ՛ կրօնական եւ թէ՛ այլ բազմապիսի տեսակէտներէ դիտուած: Այնքան արագ եւ այլազան՝ որ երբեմն հետեւիլն իսկ անկարելի կը դառնայ:

Եւ հայ Սփիւռքը ու անոր մէջ յատկապէս հայ երիտասարդ սերունդը, ամէնօրեայ եւ անմիջական չփման մէջ է այս նորութեանց յայտնութեան եւ զարգացման երեւոյթներուն հետ: Սփիւռքի զաւակն է ան, սփիւռքեան պայմաններուն տակ ծնած: Հայրենի աչխարհը իրեն համար գիրք է, կրնայ ըլլալ — եւ չատերուս համար՝ է՛ — կենդանի պատկեր, հոգեկան ապրում, երբեմն կիրքի հասնող խանդավառութիւն: Բայց ո՛չ փորձառական ապրում եւ գոյութենական (existentielle) ներկայութիւն իր կեանքին մէջ: Հայրենի աչխարհով մարմնաւորուած անցեալին հետ իր հաղորդութիւնը միջնորդական բան մը ունի իր մէջ. ուղղակի, դէմ-յանդիմանական, անձնական չփումի մը կապ մը չէ:

Հոգեբանօրէն դիտուած՝ այդ սերունդը կը զգայ դարուն տրոփը իր հոգիին մէջ: Առարկայօրէն տեսնուած՝ ան թափանցուած է դարու ոգիով, նորութեան սիրահար, նոր խօսքի կարօտ եւ նոր ձգտումներու պատրաստ: Անցեալէն չէ կտրուած ան: Չի կրնար կտրուիլ եթէ ինքզինք մէկը զգայ ազգի մը զաւակ, ազգային հոգիի մը մասնակից տարր: Միւս կողմէ, ներկայի մը կլանող յորձանուտին մէջ է բռնուած որպէս ի. դարուն վաւերականօրէն մասնակից մարդ:

Եւ ահա այս երկու բեւեռները իր հոգեկան կացութեան՝ կրնան իր մէջ ստեղծել տագնապ մը բախումի պարագային, եւ կամ՝ երբեք չհանդիպիլ իրարու եւ զինք պահել անցեալէն ժառանգուած ապրումներուն մէջ պարփակ, երջանիկ եւ անհաղորդ ներկայի չարժումներուն, արժէքներուն եւ ձգտումներուն, եւ կամ, միւս կողմէն, զինք ընել ամէն նորութեան եռեւէ վազող, անկայուն, անգոհ, երբեմն ան-

դիմագիծ, անցեալի թելէն կարուած եւ հետեւաբար արուեստական, կեղծ մարդկային գոյութիւն մը։

Խուսափելու համար ե՛ւ մէկէն ե՛ւ միւսէն, հարկ է գտնել, ներդաշնակութեան ճամբան։ Մարդկային կեանքի եւ հոգեկան արժէքներու յատուկ ճշմարտութիւնները սեւի վրայ ճերմակով չեն տեսնուիր յաճախ։ Գոյն ունին անոնք, մարդէ մարդ տարբերող հանգամանք։ Ներդաշնակութեան մէջ է անոր տեղը, ինչպէս արուեստի պարագային։

Ո՞ւր գտնել այդ ներդաշնակութիւնը անցեալի եւ ներկայի, հինի եւ նորի այն յաւիտենական պայքարին մէջ, որ սուր հանգամանք է ստացած ի· դարուն։

Անցեալը ուրանալ՝ մարդկայնօրէն անկարելի է, ըսինք։ Անցեալէն կտրուիլ՝ պարզապէս արուեստական գոյութիւն մը ստեղծել կը նշանակէ։ Միւս կողմէ, սակայն, անցեալը բացարձակացնել, անոր տալ որոշադրական (normative) անառարկելի, գերազանց արժէք՝ անցեալի իսկ ոգիին դէմ է։ Որովհետեւ եթէ կ՛արժեւորենք անցեալը, այդ միայն բացատրելի է անով, որ անցեալին մէջ կը տեսնենք զարգացման ընթացք, յառաջդիմութեան ուղի եւ ոչ կրկնութիւն, կայունութիւն, որ տափակութիւնն ունի որպէս հոմանիշ։ Անցեալը արժէք ունի ո՛չ անոր համար միայն որ Սոկրատ մ՛ունեցած է , այլ մանաւանդ անոր համար որ Սոկրատ մը յարգող, բայց Սոկրատը քննադատող եւ անկէ քայլ մ՛առաջ անցնող Պղատոն մ՛ունեցած է, եւ սա իր կարգին, իրեն հետեւող բայց իրմէ անդին նոր ճամբայ բացող Արիստոտէլ մ՛ունեցած է եւ այսպէս շարունակաբար յընթացս դարուց...։ Այլապէս, չէին ծներ, մանաւանդ չէին ապրեր աշխարհի մէջ Լէօնարդօ Տա Վինչիները, ոչ Ռաֆայէլները, ոչ Միքէլ Անճելոները, ոչ Գալիլէները եւ ոչ հոյլն այն բոլոր միտքի եւ հոգիի յառաջապահ մարդոց, որոնք կրցան անդրանցնել իրենց ժամանակները, յաճախ մերժուելով իրենց ժամանակակիցներէն։ Եւ ի՞նչ պիտի ըլլար հայ մշակոյթը եթէ չըլլային Եզնիկները, Շիրակացիները, Նարեկացիները, Յովհաննէս Սարկաւագ Վարդապետները, Շնորհալիները, Թորոս Ռոսլինները, Ֆրիկները, միջնադարեան տաղասացները —Նահապետ Քուչակները—, որոնք իրենց դարերուն ներարկեցին գաղափարներու նոր հոսանք, գիտութեան նոր ըմբռնումներ, հոգեկան նոր ապրումներ, արուեստի նոր ոճեր եւ այս բոլորով քաղաքակրթական ընթացքի վերածեցին մեր մշակոյթը կրկնութեան եւ կայունչութեան տափակութենէն զայն փրկելով։ Խոսելով աւելի մօտիկ անցեալէն՝ Ժ-Թ· դարու Գրաբարեաններու եւ Աչխարհաբարեաններու պայքարը, Աւանդապահներու եւ Սահմանադրական սերունդի բախումը միշտ վերջիններու յաղթանակով պսակուող՝ բացայայտ վկայութիւններ են թէ մեր մշակոյթը նոր չարժումնե-

րու առաջ եւ անոնցմով հարստացող մշակոյթներէն մէկն է եղած։ Պատմական արագ ակնարկն իսկ կը բաւէ ցոյց տալու համար թէ արեւմտահայ այն չարժումը, որ Զարթօնք բառով է բնորոշուած՝ սերտ աղերս եւ մեծ տուրք ունի Եւրոպայի, մասնաւորաբար Ֆրանսայի մէջ զարգացած ընկերային մտածողութեան եւ գրական նոր դպրոցներուն։

Մեր անցեալը հարուստ է եղած հայ հանճարի ստեղծագործ բարիքէն զատ, չնորհիւ բարձր քաղաքակրթութեանց հետ մեր ժողովուրդի քայլ պահելու ճկուն եւ յառաջադէմ ոգիին։ Նորութիւնները խորթ չեն եղած մեր մշակոյթին։ Հետեւաբար մեր անցեալը բացարձակութեան արժէքի բարձրացնելը զայն տեսակ մը կուռքի վերածելը ո՛չ թէ ըստ ինքեան բնական եւ արդար չէ, այլ եւ դէմ է անոր ամենէն հարազատ եւ խորունկ ոգիին, անոր բուն արժէքին, ճկուն, դիւրահաղորդ եւ դէպի նոր հորիզոններ բացուելու առակ նկարագրին։

Հայուն դիրքը իր անցեալին նկատմամբ պէտք է ըլլայ առողջ, դիտակցական, առարկայական։ Ասոնցմո՛վ անպայման եւ բարձրօրէն գնահատական, յարգալից, որովհետեւ այդ անցեալի ժառանգութեան մէջ կան վաւերական արժէքներ, որոնց ճանաչումը եւ որոնց հետ հաղորդութիւնը արդի հայ մարդուն համար հոգեկան վայելք է, զուտ գեղարուեստական, գաղափարական իր արժէքէն անդին ունի ազգային մեծ նշանակութիւն եւ կրնայ տալ մեզի տոկուն կռուաններ մեր ազգային ինքնութեան եւ հպարտութեան համար, որոնք կենսական են ազգապահպանումի մեր դերագոյն հրամայականին տեսակէտէն։

Այդ դիրքը չի կրնար ըլլալ, սակայն, ազգասիրական եւ յարակից այլ ազդակներէ թելադրուող վերաբերում մը մեր անցեալին նկատմամբ։ Նման վերաբերում մը կը ջլատէ մեր ստեղծագործ ոյժերը, կը լճացնէ մեր հոգին եւ կը դաւէ մեր անցեալի իսկ հարազատ ոգիին։ Արդի աշխարհը ունի իր մեծ նուաճումները կեանքի բոլոր մարզերուն մէջ։ Դրական մեծ իրագործումներ տեղի կ՛ունենան այսօր[1]։ Հայ երիտասարդը, հաղորդ այդ բոլորին, չի կրնար մնալ անտարբեր· չի կրնար փակել, բանտարկել ինքզինք։ Հայ մշակոյթին ծառայելու

[1] Կ՛արժէ անցողաբար նշել որ աշխարհի ամենէն պահպանողական նկատուած բայց ամենէն զօրաւոր միջազգային ոյժերէն մէկը՝ կաթոլիկ եկեղեցին, նոր վերաբերում որդեգրեց աշխարհի նկատմամբ եւ արդիականութիւնը դատապարտող եկեղեցին արդիական այնպիսի ճամբու մը մէջ մտաւ որ ըմբոստացուց շատերը այդ եկեղեցւոյ ծոցին իսկ մէջ, վերապահութեան ու կասկածանքի տեղի տուաւ շատերուն համար այդ եկեղեցիէն դուրս. բայց ապահովաբար զարմացուց բոլորը անխտիր: Հիմնական այս փոփոխութիւնը սակայն, եկեղեցւոյ բուն ոգիին, ամենէն հարազատ նկարագրին խորթ չէր: Կ՛արժէ կարդալ L'Église dans le Monde de ce Temps ընագիրը որ երկար վիճաբանութիւններէ ետք վաւերացուեցաւ Վատիկանի Բ. Ժողովին կողմէ: Aggiornamento-ի շարժումը արդի աշխարհի նկատմամբ դրական վերաբերումի ամենէն յատկանշական շարժումներէն մէկն է Ի. դարուն:

կամքն ու փառասիրութիւնը ունեցող հայ մտաւորականը պէտք է չարունակէ իր անցեալը իր ներկային մէջէն դէպի ապագան։ Անցեալը կրկնել զայն մահացնել կը նշանակէ։ Անցեալը ուրանալ՝ ինքզինք իբրեւ հայ սպաննել կը նշանակէ։ Ինչ որ ամենէն բնական եւ արդար ու դրական արդիւնաւորութեան կոչուած ուղին է՝ կը կայանայ ներդաշնակութեան մէջ անցեալին եւ ներկային, հինին եւ նորին։

Եւ այս մէկը, միակ իսկականօրէն ուղիղ ճամբան, կարելի է որդեգրումովը այն վաւերական, արժէքաւոր նոր ձեւերուն — միշտ հեռու այլանդակութիւններէ, որոնք ձեւը կ'ըմբռնեն լոկ ձեւին համար, նորութիւնը՝ նորութեան սիրոյն —, որոնք դրականութեան, արուեստի, մտածման աշխարհի մէջ կեանքի ճշմարտութեան նոր տեսիլքներ կը բանան մարդուն հայեցողութեան առջեւ, ունին հոգեկան լեցուն բովանդակութիւն, արդի գիտութեան եւ այլ մտաւորական տիսիփլիններու մէջ ձեռք բերուած նոր յայտնութեանց լոյսին տակ։

Ձեւ մը որ կեանք չունի՝ ահաւոր դատարկութիւն մըն է։ Կեանք մը որ իմանալի, հաղորդական, պայծառակերպող ձեւ չունի արտայայտութեան՝ կոյր ապրում մըն է։

Հայ կեանքին մէջ կան նոր ապրումներ։ Այլապէս, այդ կեանքը հայութեան արժանի կեանք չէ։ Սխալ չհասկցուինք։ Մասնաւորաբար սփիւռքահայ մարդը, երիտասարդը, Սփիւռքի պայմաններուն տակ ածած սերունդը, ունի նոր հայեցակէտեր, մարդու, կեանքի եւ անոնց կապուած հարցերու չուրջ նոր ըմբռնումներ։ Այս բոլորը սակայն պէտք է ներդաշնակել հայ կեանքին հետ պահելով անոր ոգեկան միութիւնը եւ ճոխացնելով զայն նոր իրագործումներով։ Անցեալի հայ կեանքին ամենէն յատկանշական եւ գեղեցիկ կողմերէն մէկն է նոր տարրեր իր մէջ ընդունելու եւ հարազատացնելու, հայացնելու, ազգայնացնելու գիծը։ Վկայ՝ մեր քրիստոնէական հաւատքը եւ մեր գրականութիւնն ու արուեստները։ Այս նոյն ընթացքը պէտք է չարունակուի ի. դարուն, եթէ կ'ուզենք որ այս դարը նոր նուաճում արձանագրէ հայ քաղաքակրթութեան մէջ, տանի մեզ քայլ մ'աւելի առաջ դէպի բարձունքները մարդկային ստեղծագործական յառաջդիմութեան։

Ըլլայ արդիական առանց դառնալու արդիապաշտ։

Ըլլայ անցելայարգ, առանց դառնալու անցելապաշտ։

Աւանդութիւնը պէտք է պահպանել, բայց ո՛չ իր տառին մէջ, այլ իր ոգիին, «զի գիրն սպանանէ, այլ հոգին կեցուցանէ»։

«ԻՆՉՈ՞Ւ ԱՅՍ ՈԳԻՆ»*

Հայրենիք օրաթերթի հաւատարիմ ընթերցող մը, հայաստանեայց եկեղեցւոյ ապրումով տոգորուած եւ անոր հայաչունչ ոգիին եւ հայադրոշմ նկարագրին նախանձախնդրութեամբը վառ հոգի մը, արդար ընդվզումով եւ ցասումով կը գրէր ինծի.

— «Ինչո՞ւ այս ոգին հայաստանեայց եկեղեցւոյ ծոցին մէջ»։

— «Ուրկէ՞ այս խրթնաճաշ արձագանգը հայաստանեայց եկեղեցւոյ կեանքին մէջ»։

Մտահոգ էր ան ամերիկահայ երիտասարդ սերունդին մէջ հետզհետէ աճող այն մտայնութեան համար, որով դարերու կեանքը իր մէջ խտացուցած եւ դարերը նուաճած հայ եկեղեցին սկսած էր նկատուիլ որպէս արդի աշխարհի հազար ու մի չարժումներուն, ձգտումներուն, երեւոյթներուն հետ չաղախուելու կոչուած հաստատութիւն մը, ի հարկին առանց անոր հայատիպ նկարագրի պահպանումին։ Որոշ զանգուած մը հայ երիտասարդ սերունդի, Ամերիկայի մեր հայ ժողովուրդի ծոցէն ծնած եւ ամերիկեան կեանքի ռիթմով հասակ առած, սկսած է հարցականի տակ դնել մեր եկեղեցւոյ հիմնակառոյցին հետ անքակտելիօրէն ընդելուզուած հայկական նկարագիրը՝ իր բոլոր երեսներով եւ արտայայտութեան այլազան եղանակներով։ Անոնք սկսած են մեր եկեղեցւոյ արդի գոյութեան պատկերին մէջ տեսնել «հնացեալ» հաստատութիւն մը, սոսկ պահապանը հնութենէ ժառանգըւած յատկանիշներու եւ արժէքներու, միայն ազգակ մը հայ ինքնութեան պահպանումին, լոկ ջատագով մը եւ ախոյեան մը հայ ազգայնութեան գաղափարին եւ սկզբունքին, գոց եւ անտարբեր՝ արդի աշխարհի մարդոց կեանքի զարկերուն, կղզիացած՝ արդի մարդն ու

* *Հասկ* Ամսագիր, 1969, Մարտ-Ապրիլ (թիւ 3-4), էջ 124-132։

մարդկութիւնը խռովող հարցերէն, ներամփոփուած ինքն իր մէջ, գոհ՝ իր դարաւոր ժառանգութեամբ, սեղմուած հայ կեանքի պարունակէն ներս, մէկ խօսքով՝ դարձած անհոգի եւ կեանքէ դատարկուած հաստատութիւն մը՝ առաւելաբար ծառայող հայ ժողովուրդի ազգապահպանութեան եւ պայքարող՝ ձուլումի վտանգին դէմ։

Եւ այս բոլորին համար անոնք չեն հրճուիր։ Այս բոլորով չեն խանդավառուիր։ Անոնց դէմ կը բողոքեն։ Կ՚ընդվզին։ Կը պահանջեն, որ հայ եկեղեցին դադրի այս բոլորը ըլլալէ եւ դառնայ քրիստոնէական արդի չարժումներու կչռոյթին հետ քայլ պահող, ներկայ դարը յատկանշող յեղափոխական (revolutionary) ոգիէն բռնկած հաստատութիւն մը, արդի մարդկային տագնապներուն՝ աղքատութեան, անօթութեան, հիւանդութեանց, պատերազմներու, ցեղային խորականութեան, ընկերային վերիվայրումներու հաղորդ եւ զգայուն չհագրգռուութեամբ մը տոգորուած։

Այս տրամադրութիւններն ու ձգտումները խտացնող եւ ուժգնօրէն աղաղակող վկայութիւնը կու գայ «Ամերիկայի Հայ Եկեղեցւոյ Երիտասարդաց Կազմակերպութեան» (A.C.Y.O.A.) — Էջմիածնի թեմին պատկանող — 1968-ի տարեկան ընդհանուր համագումարին մէջ խմբագրուած յայտարարութենէ մը՝ «William Bay Manifesto» անունին տակ հրատարակուած «The Armenian Mirror-Spectator»-ի մէջ։

Անոր մէջ դրսեւորուած ոգին ըստ երեւոյթին միայն յայտարարութիւն ստորագրող անձերէն չի գար։ Աւելի տարածուն երեւոյթ է եւ հետզհետէ աճող իր ընթացքով իսկապէս ազգային-եկեղեցական մտահոգութեան տուն տուող պարագայ։ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ընդհանրական չահն է խնդրոյ առարկայ։ Քրիստոսի առաքեալներէն չառաւիղած, Հայաստան աշխարհի ճամբաներով քալած, աստուածածային եւ հայկական ապրումներու ներդաշնակութեամբ առանձնայատուկ դիմագծութիւն ստացած, հայ մարդու անմար հաւատքով եւ ստեղծագործ նուիրումով անխորտակելի արժէքներ իրագործած հայ եկեղեցին ահա այսօր կը դրուի հարցականի տակ։ Պէ՞տք է ըլլայ այն ինչ որ եղած է ըստ էութեան դարերու ընթացքին։ Պէ՞տք է դադրի ըլլալէ այդ ամբողջը, դառնալու համար բան մը, որուն հանգամանքները ոչ ոք կրնայ ճչդել, նոյնիսկ հայ եկեղեցւոյ արդիականացման ծայրայեղական ջատագովները՝ իրենք։

Ահա այս խռովիչ բայց կարեւոր հարցին առընչութեամբ, եւ մղուած իմ բարեկամին հարցումներէն, պարտք կը զգամ կատարել հետեւեալ հաստատումները, որոնք, կը հաւատամ, ճչգրիտ եւ հարազատ մեկնութիւնն են հայաստանեայց եկեղեցւոյ ինքնութեան պահ-

պանումին եւ բարեկարգութեան հրամայականին, ինչպէս նաեւ այս երկուքի յարաբերութեան.

Ա.

Հայ Եկեղեցին Պէտք է Ինխախտ, Կենդանի եւ Առողջ Պահէ Իր Հարազատ եւ Իւրայատուկ Ինքնութիւնը

Ջեմ կրնար հաւատալ, որ աշխարհի մէջ ոեւէ անձ կամ հաստատութիւն — ընկերութիւն, հաւաքականութիւն — կրնայ ծառայել նպատակի մը, կոչումի մը, առաքելութեան մը, երբ կը պակսի իրեն իր ինքնութեան (identity) խարիսխը կամ իր անհատականութեան առանձնայատուկ նկարագիրը։ Ի՞նչ դրական արդիւնք եւ մնայուն արժէք սպասել անհատէ մը կամ հաստատութենէ մը, որուն մէջ իր դերին ամբողջական, համապարփակ ըմբռնումն է տակաւ եւ թերի։ Ի՞նչ ակընկալութիւն այն անհատէն կամ հաստատութենէն, որուն առաքելութեան ուղիներէն մէկը չփոթուած է ամբողջ ճամբուն հետ...։

Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցին իր հիմնադրութեան օրէն մինչեւ մեր ապրած այս օրը անցած է կեանքի տարապայմանօրէն այլազան եւ աներեւակայելիօրէն տարբեր ու յաճախ դժնդակ պայմաններու եւ կացութիւններու փչոտ ճամբաներէն։ Կանգ առէք պահ մը այս հաստատումին դիմաց, որ այլապէս հասարակ տեղիք հաստատում մը կրնայ թուիլ։ Ու մտածեցէք՝ պատմութեան վրայ սեւեռելով ձեր երեւակայութեան եւ դիտութեան սլաքը...։ Ի՛նչ տարօրինակ, անհաւատալի եւ զերհրաշ պատմութիւն...։ Հայաստա՛ն աշխարհ...։ Լեռներով ու կիրճերով իրարմէ կտրատուած գաւառներու մոզայի՛ք...։ Շիրակի դաշտէն մինչեւ Վասպուրական ու Տաթեւ եւ Ծոփաց աշխարհէն, անցնելով կեդրոնի Այրարատեան դաշտերէն, մինչեւ Սիւնիք եւ Ատրպատական՝ն...։ Ու քալեցէք հայ գաղթականութեան ճամբաներէն մինչեւ Կիլիկիա եւ ապա դիտեցէք սա տարտղնուած հայութիւնը Օսմանեան, Պարսկական, Ռուսական եւ այլ բազմազոյն եւ բազմատեսակ եւ չարժանկարային արագութեամբ իրարու յաջորդող ակա՛ն-ներու լուծին, սպառնալիքին տակ, կամ անոնց ազդեցութեան գօտիներով չրջանակուած։ Միութեան, կեդրոնականութեան ոյժէն պարպուելու վտանգին տակ եղող այդ ժողովուրդին հոգեւոր, բարոյական, կրթական, մշակութային, ընկերային, ազգային կեանքը կենսունակ, բարգաւաճ ու արդիւնալից պահող հիմնական ոյժը եղաւ հայաստանեայց եկեղեցին՝ կազմալուծումի, քայքայման տանող զիկզակ եւ փորձանաւոր հայ կեանքի դարաւոր ճամբուն վրայ հայ ժողովուրդի հոգեւոր-մտաւոր եւ ազգային-եկեղեցական դիմագիծը առողջ եւ

պայծառ պահող աստուածապարգեւ, քրիստոսաչէն եւ հայակերտ այս անզուգական հաստատութիւնը Հայաստանի մէջ։

Այս մեծ առաքելութիւնը իրագործելու համար, քրիստոնէական եկեղեցին Հայաստանի մէջ ուրիշ ճամբայ չունէր, բայց միայն քրիստոնէական հաւատքին միացումը հայ կեանքի ապրումներուն, ձգտումներուն, տառապանքներուն եւ իտէալներուն մէջ։ Ջմռունա՛նք պատմութիւնը — նոյնիսկ հայոց թագաւորներու եւ ողջ արքունիքի դարձէն ետք, նոյնիսկ հայ հեթանոսական կրօնքի պաշտօնական ներկայացուցիչներու՝ քրմապետներու եւ քուրմերու քրիստոնէացումէն ետք, նոյնիսկ մեհեաններու քանդումէն կամ եկեղեցիներու վերածումէն ետք, նոյնիսկ նոր եկեղեցիներու կառուցումէն եւ վանքերու հաստատումէն ու վանականներու գաւառ առ գաւառ քրիստոնէական հաւատքի քարոզչութեամբ չրջագայութենէն ետք, նոյնիսկ յունական եւ ասորական լեզուներու եւ դպրութեանց յատուկ դպրոցներու բացումէն ետք, տակաւին քրիստոնէութիւնը խորթ կը հնչէր հայ մարդու ականջին, որովհետեւ օտար էին անոր ձայները։ Հայ ժողովուրդի իսկական, ամբողջական դարձը քրիստոնէութեան՝ իրագործուեցաւ ա՛յն առեն, երբ քրիստոնէական հաւատքը հայկական գոյն ստացաւ Աստուածաշունչի թարգմանութեամբ եւ անոր յարակից հայ դրականութեան մշակումով։ Այլապէս, ինչպէ՞ս բացատրել Ե. դարու Ոսկեդար կոչումը...։

Բնականօրէն հայ եկեղեցին իր կազմաւորման եւ զարգացման ընթացքին մէջ իր առանձնայատուկ ինքնութիւնը իրագործեց վարդապետական, ծիսական եւ նուիրապետական գետիններու վրայ։ Բայց այդ ինքնութիւնը անքակտելիօրէն չաղախուած եղաւ հայ կեանքի պայմաններէն եկող տարրերով։ Հայ կեանքի կարիքներէն ծագած պահանջները յաճախ եղան գլխաւոր ազդակները հայ եկեղեցւոյ դրօծունէութեան այս կամ այն երեսին, այս կամ այն արդիւնքին։ Բնականաբար Քաղկեդոնի ժողովին դէմ հայաստանեայց եկեղեցին ունէր իր վարդապետական, դաւանաբանական առարկութիւնները զայն մերժելու համար։ Բայց նաե՛ւ իր անկախութեան ձգտումը, հայ ժողովուրդին եկեղեցին ըլլալու մղումը կարեւոր դեր ունեցաւ այդ մերժումին մէջ։ Միթէ զուտ վարդապետական խնդի՞ր էր Քաղկեդոնի ժողովը՝ ինք։ Բիւզանդական կայսրութեան Արեւելքի տիրապետութիւն ձեռք բերելու եւ առանձնայատուկ եկեղեցիները մէկ մականի տակ, մէկ կաղապարի մէջ ձուլելու քաղաքականութեան հետ կապուած չէ՞ր ան։ Հայաստանեայց եկեղեցին իր ինքնութիւնը չեչտելու եւ անկախութիւնը պահպանելու համար պէտք ունէր հայ ժողովուրդին կեանքին եւ ձգտումներուն հետ չաղախուելու այն աստիճան, որ այլեւս խօսիլ ազգի եւ եկեղեցիի մասին իբրեւ երկու տարբեր, անջատ

հաւաքական անձնաւորութիւններու՝ կարելի չէր, եւ չէ՛ մինչեւ այսօր։

Ջեմ ուզեր չատ տարածուիլ այս կէտին շուրջ։ Շատ հեռուները հարկ կ՛ըլլայ երթալ այդ պարագային, մինչեւ ազգ եւ եկեղեցի յղացքներուն եւ իրականութիւններուն վերլուծումը[1]։ Բայց անհրաժեշտ է նշել միայն, որ ազգ հասկացողութիւնը Միջին-Արեւելքի մէջ ընդհանրապէս եւ հայ ժողովուրդի պարագային մասնաւորապէս տարբեր է Արեւմուտքի՝ յատկապէս Եւրոպայի եւ Ամերիկայի մէջ տիրող հասկացողութենէն, որուն մէջ ազգի (nation) գաղափարը նոյնն է պետութեան (state) գաղափարին հետ։ Մինչդեռ հայկական եւ միջին-արեւելեան ըմբռնումով ազգը չատ աւելի լայն հասկացողութիւն է, հոգեկան, մշակութային, ընկերային երեւոյթներ իր մէջ ընդգրկող։ Այս ըմբռնումով, հայաստանեայց եկեղեցին մեր ազգի կեանքին մէջ այնքան խորունկ եւ ընդարձակ տեղ է գրաւած եւ այնպիսի նոյնացուցիչ սերտութեամբ մը զուգորդուած անոր հետ, որ խօսիլ հայ եկեղեցւոյ մասին՝ անջատաբար հայ ազգային իրականութենէն՝ արուեստական է, զուտ տեսական եւ թէ՛ պատմական տեսակէտէ եւ թէ՛ ներկայ հայ կեանքի պայմաններուն լոյսին տակ դիտուած՝ անճիշդ եւ անարդար։

Հայաստանեայց եկեղեցին հայ ժողովուրդին ծառայած է ու կը ծառայէ այսօր, ո՛չ միայն զուտ հոգեւոր, ծիսական դետնի վրայ, այլ նաեւ կրթական, մշակութային, ընկերային, մարդասիրական եւ մարդկային կեանքի այլ երեսներու վրայ՝ ազգային շրջագիծէն ներս։ Միթէ այս չէ՞ նաեւ ոգին արդի քրիստոնէութեան, մանաւանդ էքիւմենիզմը այս դարուն, երբ եկեղեցին սկսած է բացուիլ դէպի աշխարհ, դէպի կարիքները մարդոց եւ կ՛ուզէ ու կը ձգտի հաւաքական ճիգերով եւ միասնական սերտ գործակցութեամբ ծառայել մարդկութեան՝ ի խնդիր խաղաղութեան, արդարութեան եւ յառաջդիմութեան։ Միջնադարեան կաղապարէն դուրս եկած է քրիստոնէական եկեղեցին։ Պետական կառուցուածքներէ եւ կարգերէ անջատ կը գործէ ան։ Բայց երբեք չէ կտրուած ու չի կրնար կտրուիլ մարդկային կեանքէն, որովհետեւ Քրիստոս մարդացաւ մարդո՛ւն համար եւ եկեղեցին հաստատեց ու կտակեց մարդկութեան՝ դարձեալ մարդուն համար՝ ի խնդիր անոր երջանկութեան, աստուածային թագաւորութեան հաստատման մարդոց հոգիներուն մէջ։

---

[1] Ան ոնք, որոնք հետաքրքրուած են այդ հարցով՝ իմ տեսակէտը կրնան իմանալ յօդուածէ մը, զոր գրած եմ անգլերէն լեզուով «Church and Nation» խորագրին տակ, լոյս տեսած Ժընեւի մէջ հրատարակուող *Student World* պարբերաթերթին մէջ, որ պաշտօնական օրկանն է «Միջազգային Քրիստոնէական Ուսանողական Դաշնակցութեան» (World Student Christian Federation, N° 1 (1965), Creative Tradition in the Middle East, pp. 49-60):

Երբ այսօր Ամերիկայի մէջ քրիստոնէական եկեղեցիներ կը զբաղին — եւ ի՛նչ տեղագրին ու լայն գործունէութեամբ — վիեթնամի փշոտ հարցով կամ ցեղային խտրականութեան կնճռոտ խնդրով, ո՞ւր է մեր եկեղեցին եւ ինչո՞ւ չի հետաքրքրուիր, եկեղեցական ճամբով, մարդկային իրաւանց (human rights) պաշտպանութեան հարցով եւ ինչո՞ւ, յանուն քրիստոնէական ճշմարտութեան եւ մարդկային սկզբունքներուն չի պահանջեր արդարութեան հաստատում հայ ժողովուրդին համար, որ մարդկային ընկերութեան բաղկացուցիչ ազնիւ տարրերէն մէկն է եւ բազում ծառայութիւններով դրական եւ բազմաչափ բարիքներ ընծայած մարդկային պատմութեան եւ քրիստոնէական կրօնին:

Բոլորին ծանօթ է, որ այս տարին Միացեալ Ազգերու կազմակերպութիւնը հռչակեց Մարդկային Իրաւանց Միջազգային Տարի (International Year for Human Rights), Մարդկային Իրաւանց Համաշխարհային Յայտարարութեան (Universal Declaration of Human Rights) քսանամեակին առիթիւ: Աշխարհի եկեղեցիներ տեսակ տեսակ միջոցներով իրենց շահագրգռութիւնները յայտնեցին այս ուղղութեամբ: Ի՞նչ ըրաւ մեր եկեղեցին: Ո՞ւր են եկեղեցւոյ ընկերային գործունէութեան, արդի հարցերու շահագրգռութեան ջատագով եւ նախանձախնդիր մեր երիտասարդները: Կրցա՞ն, խորհեցա՞ն manifest մը հրատարակել, որով քրիստոնէական սկզբունքներու հիման վրայ ցոյց տային մարդկային իրաւունքներու հատուցումը հայ ժողովուրդին: Նման manifest մը նուա՞զ այժմէական է եւ նուա՞զ քրիստոնէական, քան աշխարհի ուրիշ հարցերը այս տարուան: Եւ այս ընելու համար հարկ կա՞յ փոխելու հայաստանեայց եկեղեցւոյ հայկական դիմագիծը: Ինչո՞ւ: Ի՞նչ շահ: Բայց անպայման հազար վտանգ եւ անվերադառնալի կորուստ:

Երեւակայել պահ մը, թէ արդի աշխարհին եւ արդի պայմաններուն պատշաճելու սիրոյն, հայ եկեղեցին փոխէ իր հայադրոշմ նկարագիրը: Ի՞նչ կ'ըլլայ: Ամերիկայի մէջ կ'ամերիկանանայ, Ֆրանսայի մէջ կը ֆրանսանայ, Հնդկաստանի մէջ կը հնդկանայ, Միջին-Արեւելքի մէջ կ'արաբանայ...: Այսինքն՝ կը մահանայ: Նահատակութենէ կ'երթայ մեռելութեան, փառքէն՝ խաւարին: Ուրիշ խօսքով, չարժած կ'ըլլանք մեր պատմութեան հակոտնեայ ընթացքով, Սահակ-Մեսրոպեան ոճին հակադիր գնացքով: Կը մահանանք, որովհետեւ կը կորսնցնենք մեր ինքնութիւնը, ինչպէս մարմին մը իր սիրտը...:

Մեր եկեղեցին անցեալին մէջ բազմաթիւ եւ բազմերես գործունէութեան հարուստ վաստակ մը ունի հոգեւոր դաշտէն, մարդոց հոգիներու փրկութեան առաքելութենէն — եւ այդ առաքելութեան իսկ մղումով — մինչեւ ընկերային ծառայութեան այլազան երեսները (աղքատանոցներ, հիւանդանոցներ, ուրկանոցներ· վկայ՝ Ներսէս Մեծի

ընկերային գործունէութիւնը, քրիստոնէական սկզբունքներով տարւած), քաղաքական կեանքի բարդ կացութիւնները (Արտաշատի ժողովէն մինչեւ Իսրայէլ Օրիի օրով էջմիածնի ժողովը եւ Աւարայրի ճակատամարտէն մինչեւ Սարտարապատի եւ Կարսի կռիւները), մինչեւ մշակութային եւ կրթական գործունէութեան բազմաբեղուն ընթացքը (վանքերը՝ որպէս մշակոյթի օճախներ եւ վանականները՝ որպէս գիրի եւ դպրութեան մշակներ): Հայաստանեայց եկեղեցին այս բոլորը կատարեց առանց դադրելու իր հայկական նկարագրէն· ընդհակառակը, այս բոլորով առաւել վառ գոյն եւ խոր արմատ ստացաւ հայկական նկարագիրը հայաստանեայց եկեղեցւոյ, առաւել եւս չեչտուեցաւ անոր առանձնայատուկ ինքնութիւնը:

Եւ այսօր ալ տարբեր չի կրնար ըլլալ հայաստանեայց եկեղեցւոյ գործունէութեան ուղղութիւնը եւ ոգին, մանաւանդ սփիւռքահայ կեանքի պայմաններուն տակ: Հայ ժողովուրդի հոգեկան միութեան ամենէն զօրաւոր կապն է ան:

Մեր երիտասարդները կ'ուզե՞ն ընկերային ծառայութեամբ, մշակութային գործունէութեամբ, կրթական դերով իրենք զիրենք արժեցնել հայ եկեղեցւոյ կեանքին մէջ — չատ լայն է դաշտը ծառայութեան: Բայց ինչո՞ւ մտածել դարաւոր հաստատութիւն ունեցող հիմնակառոյցները խախտել՝ փոխելու մտքով· եւ մանաւանդ անոնց մէջ ամենէն նուիրականին՝ հայ եկեղեցւոյ հայադրոշմ նկարագրին տապար գարնելու աստիճան: Ինքնամահացումի ճամբան է այդ՝ ի սպառ հեռա՛ւ մեր ոտքերէն: Ի՞նչ կը մնայ, ուրկէ՞ մեկնինք՝ որով գործենք:

Դարաւոր, անխորտակելի զօրութիւնը այս եկեղեցիին, իր հայաշունչ հոգիին մէջ է՝ ծաղկած չունչին ներքեւ Քրիստոսի Աւետարանին եւ անով հռչակուած յաւիտենական ճշմարտութեանց:

Մէկ խօսքով, եւ եզրակացնելով այս մասը մեր խորհրդածութեանց, կը յայտարարենք.— Առանց հայ եկեղեցւոյ հայաշունչ հոգիին եւ անխախտելիօրէն հայադրոշմ նկարագրին եւ հայանուէր առաքելութեան՝ Քրիստոսի թագաւորութեան՝ մարդկային պատմութեան ծառայութեան ի խնդիր՝ անկարելի է երեւակայել հայ եկեղեցի եւ գուր է անկէ սպասել մնայուն արդիւնքներ: Մոռնա՞նք մեր ժողովուրդի դարերու հսկայ իմաստութենէն բխող այն ճշմարտութիւնը, որ կը պատգամէ. «ծառն արմատով է ծառ, տունն հիմամբ է տուն»: Մոռնալ, անտեսել, արժեզրկել հայ եկեղեցւոյ անցեալը՝ կը նշանակէ տապար գարնել մեր այսօրուա՛ն գոյութեան: Թող ամուր պահուին, եւ պիտի պահուին, հայ եկեղեցւոյ հայակերտ կառոյցները, ձեւուած քրիստոսակերտ հիմին վրայ, անսասանելի եւ յաւերժականգուն:

Բ.

Հայ Եկեղեցին Պէտք Ունի Բարեկարգութեան

Ջեմ բաժներ ո՛չ մօտեցումի ոգին, եւ ո՛չ ալ այն ճամբաները, որոնցմով կը մատնանշուին լուծման եղանակները այն հարցերուն, որոնք կը յառաջանան մէկ կողմէ հայ եկեղեցւոյ անցեալէն ժառանգըւած եւ ներկայիս տիրող դրութիւններուն եւ, միւս կողմէ, արդի աշխարհի կարիքներուն միջեւ բացուած եւ հետզհետէ լայնցող անջրպետին հետեւանքով։ Բայց չեմ կրնար չբաժնել այն մտահոգութիւնը, գլխաւոր եւ էական դրդապատճառը, որմէ մղուած այս երիտասարդները, ո՛ւր ալ ըլլան անոնք, եւ ի՛նչ թեմի ալ որ պատկանին, կ՛ուզեն հայ եկեղեցին բարենորոգուած տեսնել եւ աւելի մօտէն պատչաճող արդի կեանքին, պայմաններուն եւ պահանջներուն։

Դիտեցէ՛ք պահ մը ձեր չուրջը։ Ամբողջ աշխարհը չարժի մէջ է։ Գլխու պտոյտ տուող չարժ, մինչեւ լուսին հասնելու աստիճան հսկայական, տիեզերական տարածք եւ տարողութիւն ունեցող։ Նայեցէ՛ք եկեղեցիներուն։ Անոնք եւս կը չարժին։ Վերակենսաւորման, վերանորոգումի չունչ մը սկսած է թափանցել քրիստոնէական աշխարհին մէջ, թէ՛ հռոմէական կաթոլիկ եւ թէ՛ բողոքական աւանդութիւններուն ներս։ Էքիւմենիք չարժումը, իր գոյութեան ամենէն հիմնական տուեալներուն եւ նպատակներուն մէջ, եկեղեցիները իրենց ինքնութեան առանձնայատուկ գիծերէն մերկացնելու, ազգային եւ մշակութային դիմագծութիւնները եղծելու, եւ նոր իմն արուեստական միութիւն մը ստեղծելու գաղափարէն փարսախներով հեռու է։ Անոր բուն էութիւնը քրիստոնէական հաւատքին վերարծարծումն է քսաներորդ դարուն մէջ եւ մարդկութեան բարիքին առաւել չափով ու միասնական գործակցութեամբ ծառայելը։

Մեր եկեղեցին, որ դարերով ճանչցուած է որպէս արեւելեան եկեղեցիներուն մէջ ամենէն լայնախոհներէն մէկը, որ միշտ եւ կենդանի յարաբերութեան մէջ եղած է արեւմտեան քրիստոնէական եկեղեցիներու դրական չարժումներուն եւ իրագործումներուն հետ եւ որ դարերով հայ կեանքի հոլովոյթին հետեւած է, միշտ ինքզինք վերանորոգելով յարաբերաբար այդ հոլովոյթի այլազան հանգրուաններուն եւ երեսներուն, չի կրնար այսօր անտարբեր մնալ մարդկային կեանքին մէջ յառաջ եկող փոփոխութիւններուն նկատմամբ, որոնք այնքան ուժեղ ձեւով կ՛ազդեն հայ ժողովուրդի զաւակներուն կեանքին վրայ, մանաւանդ սփիւռքեան մեր ներկայ պայմաններուն տակ։

Այո՛, ընդունինք միանգամընդմիշտ, առանց բառերը գունաւորելու կամ ծամծմելու, հայաստանեայց եկեղեցին պէտք ունի բարենո-

րոգման։ Բայց ի՞նչ նպատակի համար։ Հայ ժողովուրդի զաւակներուն կեանքին մէջ քրիստոնէական հաւատքը իր նոյն հայաչունչ հոգիով աւելի կենդանի եւ գործօն ընծայելու համար հայ ժողովուրդի ինքնապահպանումին։ Առանց այդ ժողովուրդի պահպանումին եւ անոր կեանքին բարգաւաճումին՝ ի՞նչ կրնայ ընել հայ եկեղեցին որպէս հայ եկեղեցի։ Պէտք է հայկական դիմագծութիւնը ամուր պահէ, որպէսզի կարենայ հայ ժողովուրդի հաւատքին ծառայել այն հասկացողութեամբ եւ ձեւերով, որոնցմով այդ հաւատքը իր առանձնայատուկ արտայայտութիւնը գտած է հայ կեանքի յատուկ ապրումներով։

Ահա թէ ինչո՛ւ հրամայական է հայաստանեայց եկեղեցւոյ ազգային դերը։

Հայ եկեղեցին դարերու ընթացքին ծառայեց հայ մշակոյթին։ Կրնա՞յ այսօր դաւաճանել իր կոչումին։

Հայ եկեղեցին դարերով ծառայեց հայ արուեստներուն. վկայ՝ Հայաստանի տաճարները, Անիի հազար ու մի եկեղեցիները, մեր բազմահազար ձեռագիրները, ոսկի մանրանկարները, հոգեթով չարականները՝ իրենց բառերով ու եղանակներով։ Կրնա՞յ այսօր ջնջել իր առաքելութեան այդ գիծը։

Հայ եկեղեցին դարերով սպասարկեց հայ կրթական, վանական դպրոցներով։ Կրնա՞յ այսօր անտեսել հայ վարժարանը եւ հայկական տոհմիկ դաստիարակութեան ստիպողական կարիքը։

Հայ եկեղեցին դարերով ծառայեց հայ ժողովուրդի քաղաքական կեանքին՝ ստանձնելով երբեմն ղեկավար դեր, երբ մանաւանդ պետականութենէ զրկուած մնացինք։ Կրնա՞յ ուրանալ հայ դատին ծառայելու իր ներկայ պարտքը։

Այս բոլորին մէջ եւ այս բոլորով, որո՞ւն կը ծառայէ հայ եկեղեցին, վերջին հաշուով, եթէ ոչ քրիստոնէական հաւատքին եւ արժէքներուն, մարդկութեան բարիքին։ Կա՞յ այս ծառայութեանց եւ Քրիստոսի ծառայութեանց միջեւ հակադրութիւն։

Երբ այսօր, աշխարհի եկեղեցիները սկսած են իրենց քրիստոնէական պարտականութիւնը նկատել զբաղիլ Վիեթնամի հարցով, Պիաֆրայի աղէտով, որուն մէջ այնքա՛ն քրիստոնէական սկզբունքներ եւ մարդկային իրաւունքներ կ՛ոտնակոխուին, երբ եկեղեցիներ լուռ չեն կրնար Ջեխոսլովաքիոյ վերջին ողբերգութեան դիմաց՝ միահամուռ դատապարտելով ազատութեան բռնի կաշկանդումը, երբ եկեղեցիները կը հետաքրքրուին տառապող զանգուածներով, աղքատ երկիրներու ճակատագրով, կրօնական ազատութեան հարցով, մարդկային իրաւունքներու ախոյեան դառնալու աստիճան նախանձախնդրու-

թիւն ցոյց տալով մարդ էակի հիմնական ազատութեան հանդէպ, կրնա՞յ, կարելի՞ է, որ հայ եկեղեցին չզբաղի հայ ժողովուրդի կարիքներով՝ զուտ կրօնականին, հոգեւորին կողքին եւ անոր իսկ սիրոյն՝ կրթական, մշակութային եւ ազգային, ընկերային, քաղաքական հարցերով։

Բայց այս բոլորը կարենալ ընելու, եւ Աստուծոյ ծառայելու համար աճող եւ սուրբ հաւատարմութեամբ եւ արդիւնաւորութեամբ, պէտք է պահպանէ իր հայադրոշմ նկարագիրը, առանց որուն իր ծառայութիւնը չի կրնար ըլլալ այնքան խոր, այնքան մնայուն եւ բազմարդիւն, ինչքան կ'ըլլայ, երբ ինքզինք նոյնացնէ հայ կեանքին հետ։ Սա չի՛ նշանակեր երբեք ինքզինք օտարացնել ընդհանուր Քրիստոնէական եկեղեցիէն՝ Աւետարանէն։ Երկուքին մէջ չկայ հակադրութիւն, այլ փոխադարձ լրացում։ Այս մասին արդէն արտայայտեցի իմ համոզումը խօսքիս առաջին մասին մէջ։

Որպէս առաջին եզրակացութիւն խօսքիս այս երկրորդ բաժնին՝ պարզ է իմ տեսակէտը — որեւէ բարեկործութեան համար, որպէս հիմնական սկզբունքներէն մէկը, պէտք է ընդունիլ անխախտ պահպանումը հայ եկեղեցւոյ հայկականութեան։ Առանց այս խարիսխին՝ բարեկործութեան ճիգը կը տանի դէպի նորաձեւութիւններու յատուկ անվերջ փոփոխութիւններ, մակերեսային, ժամանակաւոր եւ կազմալուծիչ։ Անորոշ եւ անկերպարան, անարմատ եւ թոյլ չարժուի մը կ'ըլլայ բարեկործութիւնը, օրուան անցաւոր եւ փոփոխական նորութիւններու սիրահար ճաշակներու միայն գոհացում տուող։ Բարեկործութեան ճիգին մէջ պէտք է պահպանել ինքնութիւնը հայ եկեղեցւոյ, առանց որուն անյատակ եւ անպարփակ նաւու մը կրնայ նմանիլ այս եկեղեցին, ուրկէ ներս կը թափանցեն ալիքները, իրենց հետ տանելու համար նաեւ ամբողջ դէպի կլանող անդունդը՝ իրենց բերաններով բացուած։

Բարեկործութեան ճիգը իր իրագործման ճամբուն վրայ պէտք է մեկնի, ուրիշ սկզբունքներու չարքին, երկու էական պայմաններէ.

1.- Պարզացում մեր եկեղեցւոյ ծիսական աւանդութեանց, որոնք հոգեւոր կեանքի գլխաւոր ակունքներն են հայ մարդուն համար։ Այստեղ պէտք է զեղչել այն բոլոր մասերը, որոնք կա՛մ կրկնութիւն են եւ կամ խճողում, առանց դրական յաւելումի, եւ կամ անցեալ ժամանակներէն եկած եւ արդէն իսկ անցած, մարած ձեւերու եւ սովորութիւններու — ոչ հիմնական աւանդութիւններու — մնացորդները։ Շատ բան կայ ընելիք այս մարզին ներս։ Արդէն որքա՛ն բան այս օրերուն կը զեղչուի կամայական որոշումներով եւ նախաձեռնութիւններով հոսհոս։ Ժամանակն է, որ մեր եկեղեցւոյ զերագոյն իշխանութիւնները ձեռք առնեն այս այժմէական հարցը եւ անոր բերեն հարկ եղած լուծումը՝ ի սէր մեր եկեղեցւոյ ծէսին կենդանացման եւ քրիստոնէական հաւատքին արձարծումին եւ մշակումին մեր ժողովուրդի զաւակներուն հոգիներուն մէջ[1]։

2.- Պատրաստութիւն հոգեւորականներու այնպիսի նոր սերունդի մը, թէ՛ կուսակրօն եւ թէ՛ ամուսնացեալ քահանաներու, որոնք ունենան.

ա.- Արդի աշխարհի ճշգրիտ հասկացողութիւն.

բ.- Քրիստոսի ճշմարտութեանց խոր գիտութիւն եւ ըմբռնում.

գ.- Հայ պատմութեան ամբողջական ծանօթութիւն.

դ.- Աւետարանական-առաքելական գործունէութեան յատուկ նըւիրում եւ զոհաբերութիւն։

Մեր դպրեվանքներու կրթական ամբողջ սիստեմը պէտք է վերատեսութեան ենթարկել, արդի աշխարհի պայմաններու լոյսին տակ։

Ասոր հետ միատեղ անհրաժեշտ է եւ այլեւս անյետաձգելի, հոգեւոր պաշտօնեաներու, ծիսակատար քահանաներու եւ կուսակրօն հոգեւորականներու ծառայութեանց դաշտերը սահմանագծել, պաշտօններու ամբողջ, տրամաբանական բաշխումով, իւրաքանչիւրին գործի պարտաւորութիւնները մանրամասնօրէն ճշդելով եւ ըստ այնմ զանոնք իրագործելով։ Շատ չփոթութիւններ կան ներկայիս։ Ի՞նչ են սահմանները կուսակրօն հոգեւորականին եւ ամուսնացեալ եկեղեցականի առաքելութեանց։ Ինչո՞ւ չկազմակերպել այնպիսի դրութիւն մը, որուն մէջ յատակօրէն եւ անչփոթելի կերպով ճշդուին՝ ա) հովուական, բ) կրթական, գ) քարոզչական, դ) գրական-իմացական եւ այլ կարգի գործունէութիւնները հայ եկեղեցւոյ եւ ըստ այնմ պատրաստուին եւ առաքուին անոնց յատուկ մշակները։

Մարդո՛ւն մէջ է գաղտնիքը գործին եւ յաջողութեան եւ ձախողութեան։ «Մարդ է որ գործէ զերկիր...»։ Առանց մարդու բարեկործութեան, հոգեւորականի պատրաստութեան ո՛չ մէկ սիստեմ կատարեալ է եւ արդիւնաւոր։ Բանալին միշտ հոգեւորակա՛նն է, ինչպէս կ'ըսէր Թորգոմ Պատրիարք իրեն յատուկ պայծառամտութեամբ։

Այստեղ ո՛չ գրութեանս սահմանները եւ ո՛չ ալ անոր անմիջական առիթը կը թոյլատրեն երթալու մանրամասնութիւններու։ Բայց կը հաւատամ, որ վերեւ մատնանշուած երկու սկզբունքներու խելացի կիրառութեան պարագային, շատ բան կը շահուի հայ եկեղեցիին եւ հայ ժողովուրդին, ինչպէս նաեւ քրիստոնէական ընդհանուր եկեղեցւոյ եւ մարդկութեան համար։

[1] Ծէս բառը ես այստեղ նկատի ունիմ շատ լայն շրջագիծով։

Ահա թէ ո՛ւր կը թերանայ հայ եկեղեցին այսօր։ Հարկաւորութեան սուր հանգամանքը այս բոլորի լուրջ նկատառման եւ գործնական քայլերու՝ դեռ գործնապէս տեղ չէ գտած հայ եկեղեցւոյ վերին իշխանութեանց անմիջական զբաղումներուն մէջ։ Անշուշտ երեւոյթը կը բացատրուի անով, որ վերջին չիսուն տարիներու ընթացքին, հայ եկեղեցին, հայ ժողովուրդի նման, ինքզինք վերագտնելու հարկադրանքին տակ կը զգար։ Բայց այժմ ա՛լ ժամանակն է ձեռք առնելու հայ եկեղեցւոյ բարեկարգման հարցը եւ լուրջ ծրագրումով դայն յառաջ տանելու ուսումնասիրական հանգրուաններէն մինչեւ ժողովական քննարկման եւ որոշումներու եւ գործադրութեան հանգրուանները։

Այսօր կան յուսադրիչ նշաններ որ հայ եկեղեցին, պաշտօնական վերին իշխանութիւններու հանգամանաւոր եւ պատասխանատու նախաձեռնութեամբ, վերստին ձեռք առնէ քանիցս մտածուած, ծրագրուած եւ նոյնիսկ պաշտօնական ձեռնարկումներու սկզբնական հանգրուաններուն մէջ մտած բարենորոգման հարցը։ Պէտք է միշտ չեչտել, ընդգծել կարեւորութիւնը հարցին, որպէսզի սեղանին վրայ բերուի ան եւ հայ եկեղեցին յառաջ տանի եւ ի կատար ածէ իր aggiornamento-ի յատուկ օրինական աշխատանքները։

Այո՛, իրաւունք ունին մեր երիտասարդները երբ ա՛յս կը պահանջեն։ Իրենք ներկայ դարու կեանքին զարկերը ամենէն աւելի ուժեղ կերպով կը զգան։ Ապագային կը նային լաւատես եւ պայծառ աչքերով։ Պէտք չէ յուսախաբութեան հասցնել իրենց սպասումի վիճակը, որ ինքնին դրական երեւոյթ է, յոյսի նշան։

Բայց, յարգելով իրենց սէրն ու նախանձախնդրութիւնը հանդէպ մեր Ս. Եկեղեցւոյ եւ ի սէր իրենց այդ կենդանի չահագրգռութեան, չեմ կրնար չըսել իրենց, թէ կը սխալին, երբ լուծումը կը գտնեն այնպիսի ձեւերու մէջ, որոնք հեռացում են հայ եկեղեցւոյ ինքնայատուկ ոգիէն, տիպարէն եւ առաքելութենէն, տեսակ մը ժխտում հայ եկեղեցւոյ հայկականութեան խորարմատ նկարագրին։

***

Մեր եկեղեցւոյ վերազարթօնքի այս բախտորոշ շրջանին, ես անհուն ուրախութեամբ կ՚ողջունեմ երիտասարդ մեր սերունդին նուիրումը հայաստանեայց եկեղեցւոյ դերին եւ առաքելութեան, մասնաւորաբար Ամերիկայի մէջ։ Սա հրաշալի երեւոյթ է, սքանչելի տուեալ՝ մեր ապագայի հաշւոյն։ Հսկայ Ամերիկայի հսկայական նուաճումներով խանդավառ, ամերիկեան կեանքի տրոփումներուն հաղորդ եւ մասնակից այս սերունդը անգնահատելի ծառայութիւններ կրնայ մատուցել մեր ժողովուրդին՝ մեր եկեղեցւոյ ճամբով։ Կը հաւատամ, որ

իրենց ղիմագիծը աւելի կը պայծառանայ եւ իրենց գործունէութիւնը աւելի կը ծաղկի ու առատօրէն կը պտղաբերի, երբ աւելի մօտէն, խորունկէն ճանչնան հայ եկեղեցին իր համայնական, համապարփակ պատկերով եւ հաղորդուին անոր դարաւոր ոգիին հետ։

Պէտք է երթալ արմատներուն։

Պէտք է հասնիլ աղբիւրներուն։

Մեր եկեղեցին երէկ չծնաւ եւ միայն այսօր չ՚ապրիր։ Եղաւ դարերուն ընկեր։ Եղաւ ուղեկից հայ ժողովուրդին։ Աւրողջ եւ գիտական մտքին վայել չէ անտեսել այդ ամբողջը։ Անկարելի է այդ։

Արուեստական է եւ միայն ձախողութեան կը դատապարտուի ճիգ մը, որ իրական տուեալներու եւ իրատես հայեացքներու վրայ չի յենուր։

Մեր բոլորի սկզբունքը պէտք է ըլլայ՝

Հայ եկեղեցին աւելի կենդանացնել առանց նուազեցնելու անոր հայկականութիւնը եւ աւելի հայացնել՝ առանց պարպելու զայն կենսունակութենէ։

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ
ՀԱՅ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՔԵԱԼԸ*

«Ես չկամ, չկամ...»

Խօսքս, այս երեկոյ, կ'ուզեմ բանալ արիւնաքամ եւ ցաւմնալից բառերովը գեղարուեստական այս հանդիսաւոր թեամբ մեծարուող անզուգական Կոմիտասին, իր կեանքի վերջին խօսքերէն պոկուած.

«Ի՞նչ էք ուզում... ես չկամ, չկամ. հասկանո՞ւմ էք»:

Երեսուն եւ հինգ տարիներու խորերէն կը քալեն ու այս պահուն մեր ականջներուն դիմաց կը պայթին այս բառերը, այնպէս ինչպէս պայթեցան անոնք, առաջին անգամ, պատռուած սիրտէն ու պատռուտած միտքէն Կոմիտասին իր վաղեմի աշակերտներէն՝ Սիմոն Վրացեանի ականջին:

Գիտէք հաւանաբար պատմութիւնը: Կարդացած էք զայն Կեանքի Ուղիներովի առաջին հատորին մէջ. երախտապէտ աշակերտը կ'այցելէր իր սիրած բայց այժմ խորտակուած ուսուցչին, Վիլ Ժիւրիֆի հոգեբուժական հաստատութեան մէջ.

«Յուզումով մօտեցայ եւ կանգնեցի առջեւը, կը պատմէ ան. ոչ մէկ շարժում, ուշադրութեան ոչ մէկ նշոյլ:
– Աստուած օգնական, Հայր Սուրբ, ասացի յուզուած:
Ոչ մէկ շարժում եւ ոչ մէկ պատասխան:
...
Մի տարօրինակ դող անցաւ մարմնովս: Հոգեկան անբացատրելի խռո՞վք արդեօք, թէ սարսուռ ու վախ սիրելի անձի սարսափելի ճակատագրի առջեւ:

---

* Առանձնատիպ հրատարակութիւն, Պէյրութ, 1969:

Մէկ էլ, առանց ինձ հաշիւ տալու, ուզեցի բռնել ձեռքը եւ համբուրել, այն քնքուշ մատները, որոնք երբեմն այնպիսի ճարտարութեամբ թռչկոտում էին դաշնամուրի ստեղնաշարի վրայով:
Բայց հազիւ էի շարժուել, Կոմիտասը ընդոստ վեր թռաւ տեղից՝ աչքերը կատաղութեամբ լեցուն, բռունցքը ճօճելով օդի մէջ:
– Հեռացիր, պոռաց նա սպառնական, կորիր աչքիցս: Ի՞նչ էք ուզում... Ես չկամ, չկամ, հասկանո՞ւմ էք»:

կարծէք ձայնը սլաքի պէս կը խուժէ այժմ իմ ականջին ու արդար ընդվզումի ճիչով կ'ուզեմ աղաղակել.

– Ո՛չ: Հազա՛ր անգամ՝ ո՛չ:

Կա՛ս, կը մնա՛ս, պիտի ըլլա՛ս, պիտի մեծնա՛ս, անհունանա՛ս, յաւերժին հետ եղբայրանա՛ս, Աստուծոյ հետ միանաս, Կոմիտա՛ս:

Եւ եթէ մենք կանք այստեղ, սա պահուն՝ որովհետեւ դուն կաս միշտ, ամէն տեղ, ամէն ժամանակ:

Մեր այստեղ քեզմով ըլլալը, մեր ներկային մէջ եւ այս երկրի վրայ, քու յաւիտենական եւ գերերկրային ըլլալուդ հետ հաղորդութեան եւ ճաշակումի պահն է միայն:

Ուրեմն՝

Կա՛ս, կը մնա՛ս, մի՛ չտ պիտի ըլլաս:

Շրջագիծ ու մխիթարտ

Կոմիտասի երգով, այսինքն Կոմիտասի հոգիով լեցուն այս գեղարուեստական երեկոյթին մանաւանդ, Կոմիտասը պէտք չունի խօսքի վկայութեան: Իմ խօսքը բանախօսութեան մը նկարագրէն, շրջագծէն ու տարողութենէն չա՛տ հեռու է: Զայն կ'ըմբռնեմ որպէս սոսկ առիթ մը Կոմիտասի երգի վայելքէն առաջ մտքերը ի մի հաւաքելու եւ սեւեռելու Կոմիտասի անձին եւ կեանքին վրայ: Տեսակ մը նախերգանք: Նոյնիսկ աւելի համեստ՝ տեսակ մը պատրաստութիւն համանրւագը կանխող ինքնամփոփումի եւ գործիքներու ներդաշնակումի պահին նման:

Նախ կ'ուզէի արագ ակնարկով մը բնութագրել հայ կեանքի այն պահը, որուն մէջ ծնաւ ու կազմուեցաւ Կոմիտասի անձը եւ իրագործուեցաւ անոր մեծութիւնը պատուանդանող վաստակը:

Հայ հոգիի վերյայտնութեան պահն էր այդ: Հայ կեանքի վերազարթման մոմենտը: Հայ ինքնութեան հարազատ ու ամբողջական, վաւերական պատկերին գիւտի խանդավառ ժամանակը: Եւ ոչ միայն հայ ոգեղինութեան եւ կամքին գիւտը, այլեւ աւելի անդին, անոր խորացումի, պրկումի, զօրացումի շրջանը:

ԺԹ. դարու վերջին քառորդը եւ Ի. դարու առաջին տասնամեակը հայ կեանքի մէջ հայ ժողովուրդի համազգային ինքնագիտակցութեան ժամանակն էր, յատկանշուած հաւաքական կեանքի մը այնպիսի ընթացքով, որով հայ մարդը իր կեանքի բոլոր ճակատներուն վրայ ինքզինք կը վերագտնէր կրօնական, ազգային, ընկերային, քաղաքական, մշակութային այն իւրայատուկ նկարագրին եւ ձգտումներուն, արժանապատուութեան եւ իրաւունքի, ազատութեան եւ անկախութեան այն խորունկ ու աճող գիտակցութեան մէջ, որով դրոշմուած էր հայ կեանքը պատմութեան ընթացքին եւ որ սակայն վերջին դարերուն, Օսմանեան հեղձուցիչ լուծին տակ, ստուերի տակ էր ինկած եւ խաւարումի ճամբուն մէջ մտած: Եւրոպական մտածողութեան եւ կեանքի յառաջադէմ գաղափարներու հետ շփման մէջ մտած, հայ պատմութեան խորքէն ժայթքող գիտակցութեան նոր կայծերու հրայրքէն բռնուած՝ հայ մարդը կ'ուզէր ինքզինքը ըլլալ ազգային այն ինքնութեամբ, որ մինչ այդ քաղաքական եւ ընկերային պայմաններու թանձր մոխիրին տակ էր անթեղուած, պատմագիրներու մատեանին մէջ ծրարուած, մագաղաթներու դորչացած եւ փոշիածածուկ էջերուն եւ գոյներուն մէջ աքօղուած, տաճարներու աւերակներուն տակ խոպանացած, կոճղացած գիրքերու դէզերու ներքեւ թաքնուած, բայց մի՛չտ կենդանի՝ հայ հոգիի խորագոյն ընդերքներուն մէջ:

Երբ Կոմիտաս հասաւ իր կազմաւորման հասուն հանգրուանին, արդէն իսկ հայ հոգիի որոնումին եւ վերյայտնութեան սպասաւորները դաշտին մէջ էին քրտնաթոր: Սրուանձտեանցներ եւ Լալայեաններ կը յայտնաբերէին հայ կեանքի ամենէն հարազատ պատկերը գաւառներու մէջ հաւաքելով եւ լոյսին բանալով հայ բարբառները, գեղջկական երգերը, պարերը, բարքերը, հաւատալիքները, առօրեայ կեանքին հետ կապուած առարկաներն ու սովորոյթները: Աբեղեաններ, Մալխասեանցներ եւ Մանանդեաններ հայ մատենագիրներու էջերէն դուրս կը բերէին հայ միտքն ու կեանքը իրենց էական գիծերուն եւ գոյներուն մէջ: Աճառեան կը ճգնէր բիւրեղացնել հայ լեզուի իսկական, հարազատ նկարագիրը: Թորամանեան աւերակէ աւերակ եւ քարէ քար կը վազէր ու կոտորակուած քարերէն ու ջարդակտոր սիւներէն, կիսափուլ պատերէն եւ հողին տակ սուզուած խարխլներէն կը վերակառուցանէր մեր հոյաշէն տաճարներն ու պալատները իրենց ճարտարապետական հարազատ ոճի յատկանիշներու խոնաւ ու մութ, տմոյն ու ժժգոյն մագաղաթներէն կը փրկէր գիծեր, գոյներ, թուչնագիր, զարդագիր ու մանրանկար գտնելու եւ լոյսին մէջ պայծառացնելու համար հայ գրչութեան եւ մանրանկարչութեան իւրայատուկ աւանդութիւնները:

Եւ այս բոլորին հետ, անոնց կողքին, ոգեկանօրէն ու նպատակի խորագոյն հանգիստութեամբ մը ներդաշնակուող հայ պայքարը իր խնդիր հայ մարդու ազգային ինքնագիտակցութենէն բխող ազատութեան իտէալին: Հայ մարտիկներ, լեռներու վրայ հերոսական սխրագործութեամբ, արթնցած հայ հոգիի վկայութիւնները կու տային ազգային արժանապատուութեան վերականգնումի եւ անկախութեան հետապնդումի ճամբուն վրայ: Քաղաքներու մէջ, Պոլիս, Թիֆլիս եւ այլուրեք, հայ կեանքը նոր նուաճումներ կ'արձանագրէր մտածումի, արուեստի, մշակոյթի մարզերէն ներս հաղորդութեան մէջ ըլլալով Եւրոպայի ամենէն յառաջադէմ հոսանքներուն հետ:

Հայ երգին դաշնակումը Հայ Հոգիի Համանուագին

Ահա համազգային ու համատարած ոգեւորութեան մէջ կը յայտնուէր Կոմիտաս, նոյն եւ արթնցող հայ հոգիին ամենէն հարազատ, ընտանի ջիղը գտնելու եւ զայն լարի վերածած՝ նուագելու Հայ Երգը, որ մինչ այդ այնպիսի կեղեւներով էր չրջանակուած, օտար ազդեցութիւններու այնքան թանձր խաւերով սեղմուած ու ճնշուած որ այլեւս կորնչուցած էր կարծես իր հայաչունչ ոգին եւ հայադրոշմ արտայայտութեան եղանակները: Երբ հայ դիրէն ու դիրքէն, հայ քարէն ու հողէն, հայ միտքէն ու կամքէն, սիրտէն ու կեանքէն վկայութիւններ կը վերայառնէին հայ գիտակցութեան մէջ, ինչպէ՞ս պահել հայ երգը մունջ, հայ քնարը՝ լուռ կամ ճաթած...: Պէտք էր ձա՛յն տալ հայ երգին եւ իրենց բնական վիճակին վերադարձնել լարերը հայ քնարին: Պէտք էր հայ երգին բաժինը բերել հայ հոգիի վերագիւտի եւ հզօրացման, ինքնարտայայտութեան արժանավայել ընթացքին: Կոմիտաս կը հաւատար — եւ իր գործը արդարեւ վկայեց իր հաւատքի ճշմարտութեան մասին — թէ հայ հոգին ներկա՛յ էր, տիրակա՛ն ներկայութեամբ, հայ երգին մէջ եւ հոգին վերագտնելու համար պէտք էր յայտնաբերել եւ վերաստեղծել երգը իր հարազատ ոգիին ու նկարագրին մէջ: Ահաւասի՛կ իր առաքելութիւնը, սրբազան նուիրականութեան զգացումով մը, նախանձախնդութեան կամքով մը լարուած: Ի՞նչ աւելի ուժեղ քան իր իսկ խօսքը որպէս կենդանի վկայութիւն իր արդար փառասիրութեան (ambition): Իր մէկ բովանդակալից յօդուածին մէջ, յատկանշօրէն վերնագրուած «Հայն Ունի Ինքնուրոյն Երաժշտութիւն» բառերով, Կոմիտաս կը գրէ՝

> «Խե՜ղճ հայ ժողովուրդ, ազգ ես եւ ինքնուրոյն այնքան որքան միւսները. այդ ոչ ոք կարող է հերքել: Ունիս յատուկ լեզու, կը խօսիս: Ունիս յատուկ ուղեղ, կը դատես: ...Սակայն սիրտդ, որ զգացմանդ աղբիւրն է, քուկդ չէ եղել, այլ մի ինչ որ ասորա-բիւզանդական եւ հնդկապարսկական»:

Ուստի Կոմիտաս վճռեց փաստել հայութեան եւ աչխարհին, միանգամայն, թէ հայը նաեւ —ու մանաւանդ— սի՛րտ ունի եւ սիրտը՝ երգ, ի՛ր երգը, իրեն յատուկ արտայայտութեան եղանակներով: Իր կեանքի ու գործի ուղին այլեւս յստակ էր, ուղիղ եւ աննահանջ.

> –Գտնել, կեանքի բերել, մշակել եւ տարածել հայ ինքնուրոյն երաժշտութիւնը:

Պարզ ու կարճ բառով՝ ըլլալ Ս. Մեսրոպը հայ երգին, Մովսէս Մարգարէն:

Յայտնիչին յայտնութիւնը

Կազմաւորման սկզբնական Հանդրուանները

Ո՞վ էր սակայն ինքը՝ Կոմիտաս Վարդապետ:

Քէօթահիացի ծագումով, Սողոմոն անունով, համեստ ընտանիքի մը գաւակ՝ ծնած 1869-ի Սեպտեմբեր 26-ին եւ Մայիս 26-ին, որբացած, կորնչցնելով մայրը ծննդեան յաջորդ տարին իսկ:

Երաժշտական մթնոլորտի մէջ ծլարձակուեցաւ իր կեանքը: Իր ընտանեկան կեանքին մէջ երաժշտութիւնը մշտական ներկայութիւն մըն էր եղած. հայրը, մայրը, հօրեղբայրը ոչ միայն երգողներ էին, այլ նաեւ յօրինողներ, որոնց երգերը նոյնիսկ ունէին որոշ ժողովրդականութիւն: Երաժշտական ժառանգութիւնը, հետեւաբար, իր ամենէն մեծ հոգեկան հարստութիւնը եղաւ մատաղ հասակէն: Ինքն իսկ կը վկայէ այդ մասին իր հակիրճ ինքնակենսագրականին մէջ.

> «Հօրս ու մօրս ազգատոհմն ի քաղ ձայնեղ է: Հայրս եւ հօրեղբայրս՝ Յարութիւն Սողոմոնեանը յայտնի դպիր են եղել մեր քաղաքի Թէողորոս եկեղեցում: Մօրս եւ հօրս տաճիկ լեզուով եւ եղանակներով յօրինած երգերը, որոնցից մի քանիսն արդէն գրել եմ 1893 թուին հայրենիքումս, դեռ երգում են մեծ հիացմունքով մեր քաղաքի ծերերը»:

Նախակրթութիւնը անկատար եւ ընդմիջուած ձեւով ստացաւ նախ Քէօթահիայի եւ ապա կարճ ժամանակի մը համար Պրուսայի մէջ, ուրկէ հարկադրուեցաւ վերադառնալ հայրենի գիւղը հօրը անակնկալ եւ վաղաժամ մահուան վրայ:

1881-ին, հազիւ երկոտասնամեայ այս պատանին, այժմ բոլորովին որբ ու մինակ, տարուեցաւ Ս. Էջմիածին, Գէորգեան Ճեմարանը, որուն մուտքի պայմանները չէր կրնար լրացնել իր ուսումնական մակարդակով: Նոյնիսկ լաւ հայերէն չէր գիտեր: Մուտքի իր իրաւունքը ձեռք բերաւ իր ձայնի գօրութեամբը: Երգելու իր ձիրքի մասին անճամբ կու տայ մեզի սա յուզիչ վկայութիւնը, որ դեղեցիկ մէկ երեսը կը կազմէ իր ճեմարանական կեանքին.

«Ճեմարան մտած օրից երգիչ եւ Մայր Աթոռի աչքի ընկող ձայնեղ մանուկներից մէկն էի: Երբ Գէորգ Դ. Կաթողիկոսն իջնում էր Վեհարանից Մայր Տաճար, ես եւ իմ ձայնեղ ընկերներս կանգնում էինք նորա Աթոռի մօտ եւ այնպէս երգում միայնակները: Մեր երգելու ժամանակ ծերունի Հայրապետի արցունքները գլորւում էին եւ թաւալուելով երկար ու ճերմակ մօրուսի վրայով թագնըւում էին փիլոնի ծալքերի մէջ»:

Ճեմարանի ուսումնական իր կեանքին մէջ բնականօրէն առաջին, կեդրոնական տեղը կը գրաւէ երաժշտութիւնը: Հոգեւոր կամ եկեղեցական երգեցողութիւնը առաջին հերթին մասնաւոր ուշադրութեան առարկայ կը դառնայ իրեն համար: Բայց իր երաժշտական հետաքրքրութիւնը աւելի անդին կ'անցնի: Էջմիածնի չուրջ կամ մօտակայ գիւղական շրջաններու մէջ կը սկսի հետաքրքրուիլ ժողովրդական երաժշտութեան կտորներով. կը հաւաքէ, կը ձայնագրէ, մէկ խօսքով՝ իր երաժշտագիտական աշխատանքներու այս սկզբնական քայլերէն իսկ ի յայտ կու գայ մասնաւոր սէրը հայ ժողովրդական երաժշտութեան նկատմամբ:

Ճեմարանի Լաւրանական բաժնին մէջ, երբ արդէն սարկաւագ ձեռնադրուած էր, 1890-1893, առաւել եւս հասկացողութեամբ յառաջ կը տանի իր հաւաքումներն ու պրպտումները միանգամայն զարգացընելով հայագիտական ճիւղերը: Իր համոզումն էր հետեւեալ սկզբունքը իր իսկ բառերով բանաձեւուած.

«Մեր կարծիքով, հայ ժողովրդական երգերը դաշնակելուց առաջ պէտք է քաջ հմուտ լինել հայ ժողովրդի պատմական, բնական եւ ազգային պայմաններին...»:

Որովհետեւ պարզ էր իրեն համար որ հայ երգը ծնած ու զարգացած էր հայ կեանքի զարկով ու ռիթմով: Հայ կեանքի չրջագծին մէջ պէտք է դիտել, վերլուծել եւ արժեւորել զայն:

1893-ի Սեպտեմբերին կը ձեռնադրուի կուսակրօն քահանայ եւ Խրիմեան Հայրիկի փափաքով կը ստանայ Կոմիտաս անունը զոր այնքան բարձրօրէն պիտի պատուէր, գեղեցկացնէր ու դրասանդէր իր կեանքովն ու վաստակովը, անզուգական եւ կարծես անհաւասարելի ընծայելով զայն եւ այնպէ՛ս գրաւիչ ու յանկուցիչ հայ մարդու ականջին:

Երաժշտական ուսուցչութեան պաշտօնը Ճեմարանէն ներս կը յանձնուի իրեն: Բայց ուսուցման կողքին ինք կը շարունակէ իր ուսումնասիրական աշխատանքը, որ այլեւս մայր ջիղն էր դարձած իր կեանքին եւ գործունէութեան: Բայց Էջմիածնի մթնոլորտը չատ նեղ կու գար մասնաւորաբար իր երաժշտագիտական զարգացումը յառաջ տանելու համար: Ուստի, 1895-ին, կ'անցնի Թիֆլիս, արեւելահայ մշակոյթի այդ եռուն կեդրոնը, ուր լայն կարելիութիւններ կային իրեն համար: Ներսիսեան վարժարանի անուանի երաժշտապետը՝ Մակար Եկմալեան առանձնակի դասերով եւ մասնաւոր հոգածութեամբ կ'առաջնորդէ իր քայլերը դէպի երաժշտագիտական ուսման բարձր մակարդակներ:

Եւրոպական կրթանք

Բարձրագոյնին ձգտող Կոմիտասը իր աչքերը կը յառէ դէպի Գերմանիա, Պախի, Պեթհովէնի, Վակնէրի աշխարհը, որ այդ օրերուն ամենէն բեղուն կեդրոնն էր Եւրոպայի երաժշտական կեանքին ու արուեստին: Շնորհիւ մեծահարուստ Ադեքսանդր Մանթաշեանի բարերարութեան՝ կը յաջողի իրագործել իր երազը եւ 1896-ին կը մեկնի Պերլին: Հոն, երաժշտութեան առաջնակարգ դէմքերու եւ ուսուցիչներու ղեկավարութեան տակ, ամբողջ երեք տարիներ, կը լծուի տքնաջան աշխատանքի ձեռք բերելու համար գերագոյնը կարելիութեանց՝ երաժշտագիտական զարգացման մարզին մէջ: Բայց չի բաւականար միայն երաժշտագիտական դասընթացքներով եւ առանձնական ուսումնասիրութիւններով, այլ կը հետեւի նաեւ փիլիսոփայութեան, արուեստի, յատկապէս երաժշտութեան պատմութեան, գեղագիտութեան դասընթացքներու իր մտքի հորիզոնի ընդարձակման, իմացական թափանցումի տիրացման եւ հոգեկան հայեացքի ու գեղագիտական ճաշակի մշտական առաջադրութեամբ:

Ուսանողութիւնը թէեւ կ'անցնի նեղ ու անճուկ նիւթական պայմաններու տակ, բայց իր հետապնդած բարձրագոյն իտէալներու ճամբուն վրայ կը հանդիսանայ ամենէն մեծ բարիքը, առանց որուն ուրիշ բարիքներ պիտի մնային սոսկ երազ, ակնկալութիւն ու ձգտում, բայց ոչ իրագործում հայ երաժշտութեան պատմութեան մէջ:

Էջմիածին վերադառնալէն առաջ, Պերլինի մէջ, մասնագէտ երաժիշտներու չրջանակին մէջ կու տայ երկու կարեւոր դասախօսութիւններ հայ եկեղեցական եւ ժողովրդական երաժշտութեան մասին արժանանալով բացառիկ գնահատանքի, որուն չօչափելի արդիւնքներէն մէկը կ'ըլլայ իր անդամակցութիւնը «Միջազգային Երաժշտական Ընկերութեան»: Այսպէս, ահա, տոկուն ու լեցուն պատրաստութեամբ եւ առողջ ու բարձր վարկի մը տիրացած՝ կը վերադառնայ Էջմիածին, 1899-ին, ուր կը վերստանձնէ Ճեմարանի մէջ երաժշտութեան դասախօսի իր պաշտօնը: Իր գործունէութիւնը, սակայն, չի սահմանափակուիր ուսուցողական եւ խմբավարական աշխատանքներու մէջ, որքան ալ որ նոր խանդով լեցուած ըլլան անոնք, նոր ձեռնարկներով ճոխացած: Իր երաժշտական գործունէութեան մայր գիծը կը գրաւէ կեդրո-

նական տեղը իր աշխատանքներուն մէջ։ Դարձեալ ու այս անգամ աւելի սիստեմատիկ եւ հետեւողական ընթացքով, ուխտի գացող հաւատացեալի մը ջերմեռանդութեամբ կը շրջագայի հայ գիւղերը, աւաններ, ներկայ կ'ըլլայ հարսանեկան հանդիսութիւններուն, կ'այցելէ դուխան վարող մշակներուն, քաղհան ընող ու կալ կամնող հնձուորներուն, մտիկ կ'ընէ սարերի վրով, չորորալէն ու կուժն առած ջրի գացող հարսներուն եւ աղջիկներուն երգերուն, կը դիտէ ուխտագնացութեան առթիւ աղօթքէն եւ մուրազի առ Աստուած մատուցումէն ետք դաշտի մէջ պար բռնող երիտասարդներն ու երիտասարդուհիները, եւ թուղթ ու գրիչ ձեռքին կը նօթագրէ եղանակներ եւ եղանակներուն մէջէն քալելով կը հասնի հայ հոգիին եւ զայն խառնած ի՛ր հոգիին՝ կը վերադառնայ վանք, իր խուցին մէջ զանոնք դասաւորելու, մշակելու եւ օր մը անոնց մէջէն այդ նոյն հոգին իր ժողովուրդի հոգիին հետ միախառնելու ու ներդաշնակելու ազնուագոյն խէալով։ Կ'ըսուի թէ մինչեւ երեք հազար կտոր երգ է հաւաքած իր հետախուզական այս պրպտումներուն չնորհիւ։

Տիրական Դէմք

Երկու տարի ետք, 1901-ին, երբ վերստին Պերլին կ'այցելէ երաժշտագիտական համագումարի մը մասնակցելու եւ հայ երաժշտութեան մասին խօսելու համար արդէն իսկ տիրական հեղինակութիւն է։ Եւ երբ Պերլինէն Փարիզ կ'անցնի, կը հանդիպի Զօպանեանին ու կը բանայ իր երգերէն քանի մը եղանակներ, այս վերջինը գրաւուած իր արուեստէն ու հմտութենէն կը վկայէ.

> «Յուզումը զոր զգացի իմանալով այդ վեհ ու սրտաբուխ մեղեդիներէն ու "Տէր ողորմեա"ին վսեմ ողբը, երգուած պարզ, վճիտ, հզօր "հայ" ոճով մը, իր արուեստը խորապէս գիտցող ու իր ցեղին գեղեցկագիտական ոգւոյն լիակատար ըմբռնումն ունեցող անձէ մը, կեանքիս ամենէն քաղցր յուզումներէն մին պիտի մնայ»[1]։

[1] Չօպանեան առաջին անձերէն մէկը կը հանդիսանայ որ Կոմիտաս Վարդապետի գործունէութեան այդ սկզբնական հանգրուաններուն կ'ըմբռնէ անոր վաստակին բացառիկ արժէքը եւ կը ջատագովէ Վարդապետին գործը յուսալից ու խանդավառ, հաւատքով լի արտայայտութիւններով։ Ահաւասիկ վկայութիւն մը, որ ամենէն կանուխ, 1901ին, երբ տակաւին Կոմիտաս չէր հասած իր համբաւին բարձրութեան, ուր արժեւորումները այնքա՜ն դիւրին էին ու բնական։

«Արեւմուտքի գիտութիւնովն ամրացած իր միտքը իրեն նպատակակէտ ըրած է իր ամբարած հմտութիւնը կիրարկել իր ցեղին արուեստը վերակենդանացնելու։ Կոմիտաս Վարդապետ Պերլինի համալսարանին մէջ երաժշտական դասախօսութեան մը առաջարկը մերժած է՝ իր երկիրը վերադառնալու, ինքզինքո՛ւ իր տոհմային արուեստին վերանորոգմանը նուիրելու համար. զինուած արեւմտեան գիտութեան հետախուզումի, վերլուծումի ու համադրութեան ապահով մեթոտներովը, գացած է մտնել ժողովուրդին մէջ, եւ փնտռել հիմքը "հայ" երաժշտութեան, ամենէն կորսուած գիւղակներու եկեղեցիները մտած է մտիկ ընելու անոս քահանաներու երգեցողութիւնը, որ ամենէն անկեղծ ձեւովը կը պահպանէ հին հայ արուեստը, ունկնդրած է հայ աշուղներու, հարսներգու կամ մահերգակ գեղջուկներու, հովիւներու կամ վիճակի խաղեր կանչող աղջիկներու մեղեդիները, եւ հողէն ժայթքած այդ բնատիպ ձայներուն մէջ ջանացած է գտնել ինչ որ խորքը կը կազմէ «հայ» երաժշտութեան, ճգնած է զայն փնտռել հայ եկեղեցական երաժշտութեան այն մասին մէջ որ օտար երաժշտութիւններուն հետ որեւէ առնչութիւն չունի, գտած է կապը զոր կ'որոնէր. իր այդ հետազօտութեան շնորհիւ, այսօր գիտակցաբար կրնանք հաստատել, թէ կայ "հայ" երաժշտութիւն մը, անկախ հայ ցեղին վրայ ազդեցութիւն գործող մեծ ազգերուն երաժշտութենէն, երաժշտութիւն մը, որ ծնունդն է մի միայն մեր ցեղին հոգւոյն եւ որ թերեւս կազմաւորուած հեթանոսական ամենէն հին շրջանին, անցած մնացած է եկեղեցական երգեցողութիւններուն մէջ ու տեւած է ժողովրդական խաղերուն աւանդական շնորհին մէջ»։

Առաքելական կոչում

Եւրոպայէն վերադարձին արդէն երաժշտական դէմք էր Կոմիտաս հայ հասարակութեան համար։ 1905-ին, Թիֆլիսի մէջ տուած համերգները, դասախօսութիւնները համատարած ոգեւորութեան, ազգային հպարտութեան, գեղարուեստական վայելքի ալիքներով կը լեցնեն հայ կեանքը։

Ալ անկէ ետք իր կեանքը անընդհատ վազք է էջմիածինէն Փարիզ, Պոլիս, Եգիպտոս, Պերլին։ Յաջորդ տարին, 1906-ին, գինք վերստին Փարիզ կը գտնենք։ Դարձեալ դասախօսութիւն ու համերգ. մեկնութիւն եւ տարածում հայ երաժշտութեան։ Օտար երաժշտական շրջանակներ այս անգամ կը բացուին հայ երաժշտութեան առջեւ, որուն համար գնահատանքի արտայայտութիւններ անուղղակիօրէն բայց վաւերականօրէն ճանաչումն են Կոմիտասի տաղանդին, վաստակին ու արուեստին։ Փարիզէն կ'անցնի Զուիցերիա, Յիւրիխ, Լոզանի եւ Պերնի մէջ տալու համար համերգներ։ Անկէ՝ Վենետիկ, Մ. Ղազարու վանքին մէջ տալու համար դասախօսութիւն եւ կատարելու գիտական ուսումնասիրութիւն հայ ձեռագրական ժառանգութեան հումբ նիւթերու մէջ։

Հայ երաժիշտը այլեւս դարձած էր Առաքեալը հայ երաժշտութեան։

Տագնապ

Բայց առաքեալի տիպարին ու կեանքին համար անբնական չեն յուսախաբութիւնը, հոգեկան բեկումը, սրտցաւ ընդվզումը։

Էջմիածնի մթնոլորտը այդ օրերուն ծանր մթնոլորտ էր Կոմիտասի նման անձի համար որ վեր կը մնար ընթացիկէն, առօրեայէն ու կը հետապնդէր բարձր իտէալներ, ունէր լայն հայեացք եւ նախանձախընդիր էր ճշմարտութեան ինչպէս կեանքի՝ նաեւ արուեստի մէջ։ Նեղմտութիւններ, թիւր հասկացողութիւններ եւ արուեստի նկատմամբ, անձնական հաշիւներէն բխող սին զրպարտութիւններ, վանական ներքին լարուածութիւններ, անհանդուրժողութիւն, եւ այլ յա-

րակից ու նմանօրինակ երեւոյթներ, այնպիսի հոգեկան դրութիւն մը կը ստեղծեն հաւատաւոր հոգեւորականին եւ ճչմարիտ ու նուիրեալ արուեստագէտին համար որ այլեւս անկարելի կը գտնէ ապրիլն ու ստեղծագործելը նման մթնոլորտի մէջ։ Օրուան Կաթողիկոսին՝ Իզմիրլեան Վեհափառին ուղղուած իր 5 Սեպտեմբեր (1909) նամակը բացայայտօրէն կը ցոլացնէ իր հոգեկան տագնապը այդ օրերուն։ Ցուզիչ է ան, անկեղծ եւ թրթռուն. ցաւով ծանրաբեռն հոգիով կը տագնապի կոմիտաս, բայց յոյսով վճռակամ է իր ապագայ գործին նկատմամբ.

«Վեհափառ Տէր,

Քսան տարի Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբան եմ։ Մտել եմ այս հաստատութիւնը ծառայելու նպատակով։ Քսան տարուայ ընթացքում շրջապատն ինձ թոյլ չի տուել այն անելու, ինչ կարող էի, որովհետեւ, տեսայ միայն որոգայթ եւ ոչ արդարութիւն։ Նեարդներս թուլացել են, այլեւս տոկալու ճար ու հնար չունեմ. որոնում եմ հանգիստ, չեմ գտնում. ծարաւ եմ ազնիւ աշխատանքի, խանգարւում եմ. փափաքում եմ հեռու մնալ, խցել ականջներս՝ չլսելու համար, գոցել աչքերս՝ չտեսնելու համար, կապել ոտքերս՝ չգայթակղելու համար, սանձել զգացումներս՝ չվրդովելու համար, բայց զի մարդ եմ, չեմ կորոզանում։ Խիղճս մեռնում է, եռանդս պաղում է, կեանքս մաշւում է եւ միայն վարանումն է բուն դնում հոգուս ու սրտիս խորքում։

«Եթէ հաճոյ է վեհիդ ինձ չկորցնել, այլ գտնել, արտասուելով աղերսում եմ արձակեցէք ինձ Ս. Էջմիածնի Միաբանութեան ուխտից եւ նշանակեցէք Սեւանայ մենաստանի մենակեաց։ Քսան տարին կորցրի, գոնէ մնացած տարիներս շահեցնեմ եւ անդորրութեամբ գրի առնեմ ուսումնասիրութիւններիս պտուղները՝ իբրեւ առաւել կարեւոր ծառայութիւն հայ տառապեալ սուրբ եկեղեցւոյ եւ գիտութեան»։

Բայց իր ձայնը լսելի չի դառնար։ Իր խղճը կը մնայ անարձագանգ։ Տագնապը կը խորանայ իր հոգիին մէջ։ Ջորս ամիսներ եւս դարձեալ աղերսագիր նամակ մը կ'ուղղէ Իզմիրլեան Կաթողիկոսին։ Ցայտնապէս ցաւը աւելի խոր է եւ ճիչը աւելի սուր...։

Նոր Հորիզոններ

1910-ին վերջնապէս կը մեկնի Ս. Էջմիածնէն դէպի Պոլիս, ուր տաք բոյն մը, խանդավառ հայութիւն մը կը սպասէր հայ երաժշտութեան այս Պօղոս Առաքեալին։ Աննախընթաց խանդավառութեան օրեր ապրեցաւ պոլսահայութիւնը, կոմիտասի համերգներով, դասախօսութիւններով եւ մտերմիկ երեկոյեան հանդիպումներով։ Եւրոպական ճաշակին հետ հաղորդութեան մէջ եկած պոլսահայութիւնը, ձանձրացած հայ երաժշտութեան չարչարուած աւանդութիւններէն՝ տագնա-

կան եւ առհասարակ արեւելեան ծեքծեքումներու եւ մեղկացնող ազդեցութիւններու ենթակայ, անյագ կարօտով ու անսպառ սիրով կապւեցաւ Կոմիտասեա՛ն հայ երաժշտութեան, որովհետեւ Կոմիտաս այն դիւտարար-խմբավարն էր, որ մարդոց չրթունքներուն վրայէն երգել կու տար սրտերուն, հայ հոգիի թելերուն։ Երգը իր ճիպոտին տակ կը բխէր հայ հոգիի ակունքներէն եւ բեմին վրայ իրագործուելէ առեալ՝ կ'իրագործուէր հոգիներու աշխարհին մէջ դարձի հրաշքներ կատարելով եւ պայծառակերպութեան վիճակներ ստեղծելով...։ Պէտք է կարդալ այդ օրերու հայ թերթերը, պէտք է լսել ապրող վկաները համոզւելու համար թէ հոգեփոխութեան ի՛նչ ցնծագին պահեր ապրեցաւ հայութիւնը Կոմիտասի ճիպոտին հրաշագործ զօրութեան տակ։

Բայց ստուերը անբաժան ընկերն է ճառագայթին...։

Պոլսոյ մէջ եւս ծայրայեղ պահպանողականներ, նոյնիսկ եկեղեցական իշխանութիւնը, Պատրիարքարանի դլխաւորութեամբ, կը ջանան արգելք հանդիսանալ եկեղեցական երաժշտութեան համերգային մատուցմամբ ժողովուրդին ներկայացնելու ձեւին։ Հրահանգ իսկ կը տրուի կասեցնելու համերգի մը առաջին բաժինը, որով պիտի ներկայացուէին կրօնական երգեր, պատարագէն մասեր ու չարականներ։

Կոմիտաս այս բոլոր տեսակի խոչընդոտներուն դիմաց ունէր մէկ պատասխան, որ կը բխէր կարծես իր ողջ էութիւնը կազմող եւ իր գոյութեան իմաստ տուող համոզումէ մը.

«Ես տարիներու աշխատանքով շիներ եմ իմ ուղեգիծը, ուրկէ ընթացեր եմ մինչեւ ցարդ եւ պիտի ընթանամ ասկէ ետքն ալ, որքան ատեն որ ուժ զգամ երակներուս մէջ. ոչ մէկ խոչընդոտ չի կրնար կասեցնել զիս իմ առաքելութեանս մէջ, որուն նուիրականութեանը համոզուած եմ ես բոլոր սրտովս»։

Պոլսէն նոր ճառագայթում մը կ'ունենայ Կոմիտաս Վարդապետ դէպի Իզմիր, Աղեքսանդրիա, Գահիրէ, միշտ տարածելով հայ երգը եւ զայն տարրացնելով հայութեան հոգիին մէջ։ Այլեւս գեսպանն էր հայ երգին ըլլալէ ետք անոր գիւտարարն ու յայտնաբերիչը։ Այլեւս Կոմիտաս ինք դարձեր էր հոմանիշ հայ երգին։ Հոն ուր Կոմիտաս էր անդ եւ հայ երգն էր։ Իր անձը թաթախուած հայ երգի իսկութեամբ՝ եղաւ անոր խօսքը, ինչպէս կարմիրը՝ արիւնին համար եւ արիւնը՝ սրտին։

Կոմիտաս վերջին անգամ մը կ'այցելէ իր հոգեւոր տունը՝ Ս. Էջմիածին (1913)։ Բայց այնտեղ սառը կը մնար սառ իրեն նկատմամբ։ Վերստին կը զգայ դառն ճչմարտութիւնը թէ Էջմիածինը այդ օրերուն չէր կրնար ըլլալ իրեն հարազատ աշխարհը։ Ուստի, հագիւ այցելած՝ կը վերադառնայ Պոլիս։

Դարձեալ վերջին անգամ մը կ'այցելէ Եւրոպա, նախ Պերլին եւ ապա Փարիզ, ուր 1914-ին կը մասնակցի երաժշտագիտական համաժո-

ղովի մը կարդալով զեկոյցներ հայ երաժշտութեան մասին եւ հեղ մը եւս բարձր բռնելով դրօշը հայ երաժշտական արուեստին։

Փարիզէն ուղղակի կը վերադառնայ Պոլիս այն երազով որ քանի մը տարի ետք առիթը վերստին պիտի ունենար Եւրոպա երթալու եւ մասնակցելու Պերլինի մէջ գումարուելիք միջազգային երաժշտական համագումարի մը։

Բեկում

Բայց կեանքը, հայ ժողովուրդին դէմ նիւթուած դաւն ու ոճիրը զինք այլ կողմ ուղղեցին... անվերադարձ։ 1915-ի Ապրիլին ուրիշ ականաւոր հայ դէմքերու հետ Կոմիտաս աքսորուեցաւ դէպի Անատոլիոյ խորերը։ Դաւն եղան իր օրերը իր ժողովուրդին տառապանքին ի տես եւ մօտալուտ մահացումի սպառնալիքը Դամոկլեան սուրի պէս կախուած ճակատագրին վրայ։ Կոմիտաս հայ մարդու տառապանքը ճանչցած էր երգին մէջ։ Տարբեր էր սակայն տառապանքը կեանքի՛ն մէջ։ Երաժշտական արուեստը տառապանքի զգացումը դեղեցկացուցած էր, պայծառակերպած։ Բայց մարդոց ձեռքերէն թափող արիւնոտ տառապանքը սարսափելի էր, սարսռազդեցիկ, անմարդկային, անհանդուրժելի։ Կոմիտաս տեսաւ այդ տառապանքը եւ իր հոգին պատըռուեցաւ վարագոյրի մը նման, սիրտը փշրուեցաւ ապակիի մը հանդոյն եւ միտքը խորտակուեցաւ զեղեցիկ տաճարի մը փլուզումին պէս։

Իր հոգիին հետ միասին խորտակուեցաւ նաեւ իր երգը, իրմէ ժայթքող ձայնեղէն այն դաշն ու սրտազդեցիկ հոսանքը որ դիտէր հոգիները կտրել հոգեղինութենէն եւ տալ անոնց հարազատ չունչ ու մթնոլորտ։ Հոգեկան խախտումը խամրեցուց հանճարը։

Կարելի եղաւ վերադարձնել զինք մահուան տանող աքսորի ճամբայէն։ Բայց անկարելի եղաւ վերադարձնել իր երգը խորտակման անդունդէն։ 1916-ին յոյսի նշոյլներ պսպղացին իր գանկին մէջ բայց մարող ճառագայթի վերջին կայծկլտումներուն պէս մարեցան ի սպառ։ Վարագոյրը իջած էր բեմին վրայ երբ թատրոնի խաղը դեռ չէր հասած իր աւարտին, պսակումին։ Ու ժողովուրդը սրահէն կը մեկնէր բեկուած սրտով, ճնշումին տակ՝ խեղդուած հոգիով։ Այդ երեկոն եկաւ Կոմիտասի կեանքին մէջ առանց առաւօտի։

Դժոխային պահեր... Վնվերջ Հոգեվարք

Ի՞նչ ապրումներ գալարուեցան ու ալեկոծուեցան իր հոգեկան աշխարհին մէջ։ Ի՞նչ պատահեցաւ այն հոգեղէն պարունակին մէջ, ուր պարունակուած էր ու զսպանակուած հայ երգը։ Ի՞նչ եղաւ ինքը՝ Կոմիտասը, մարդը, ներքին անձը, տաղանդը, երգը։ Լուռ էր ինքը։ Քսան

տարի լուռ մնաց հոգին, կարծես պողպատեայ դռներով կղպուած ըլլար։ Խօսեցաւ առանց բան ըսելու։ Ձայնեց առանց երգելու։ Ժպտեցաւ առանց հրճուելու։ Պոռաց առանց բարկանալու։ Ոչ ոք գիտէ թէ ի՛նչ եղաւ այդ մարդը իր իսկական մահէն մինչեւ ձեւական մահը։ «Խորհո՛ւրդ խորին...»։ Կու գա՞յ օրը արդեօք երբ այս մշուշը կը փարատի։

Իր կեանքի այս վերջին քսանամեակը տարօրինա՛կ պահ մըն էր հայ կեանքին մէջ՝ յարաբերաբար իր անձին։ Ցոբելեան տօնուեցաւ Հայաստանի մէջ եւ Սփիւռքի չքեղ սրահներուն մէջ, մինչ անդին Ցոբելեարը... հոգեբուժական հիւանդանոցի մը մէջ օրէ օր աւելի եւս կը կծկուէր ու կը տուայտէր իր հոգիին մէջ։ Հայ երգին, իրմով արեւածագեալ երգին լոյսը կը սփռուէր հայ կեանքի բոլոր անկիւններուն մէջ, մինչ անդին խաւարը կը թանձրանար իր հոգիին մէջ։ Իր երգին ձայները անսահման ու հաղորդական թելերով ու թրթռացումներով կը մանէին հայ սիրտերուն մէջ, գաղութէ գաղութ ու յաղթականօրէն կը ծաւալէին բեմէ բեմ, մինչ անդին ձայները իր հոգիին մէջ կը խամրէին մոմի յանգող ցոլքերուն ու նշոյլներուն պէս կեանքէն դէպի մահ գացող ու երկարող հոգեվարքի ճամբուն վրայ։ Արդեօք երգե՞ց — առանց ձայնի՝

«Սիրտս նման է էն փլած տներ
Կոտրեր գերաններ խախտեր են սներ
Բուն պիտի դնեն մէջ վայրի հաւքեր»։

Տապանաքար–մահը

1935...

Կը մահանար արդէն իսկ մահացեալը։

Կը թաղուէր արդէն իսկ թաղուածը։

Եւ երբ մարմինը հող կ՚իջնէր, հողէն արդէն փրկուած էր հայ երգը իր «Տէր ողորմեա»յով, «Ի Վերին Երուսաղէմ»ով, զորս ինք չկրցաւ լսել իր կեանքի վերջին տարիներուն բայց լսել տուաւ այնքա՛ն մարդերու եւ լսել կու տայ մինչեւ այսօր եւ պիտի լսել տայ գալիք բոլո՛ր օրերուն։

Ջմեռն եկաւ իր կեանքին վրայ երբ «Գարուն ա»ն կը հնչէր հայ կեանքին մէջ, երբ «Խնկի Ծառն» ու «Միրանի Ծառը» կը կանաչէին, երբ «Գուրթաներգ»ի ու «Կալերգ»ներու շեչտերով կը պտղաբերէին յուրթի դաշտերը հայ կեանքին եւ երբ «Սիփանայ Քաջեր»ու բամբ ձայները կը չեփորէին հայ ազգի վերածնունդն ու յարութիւնը։

Կոմիտաս գնաց անչուք ինչպէս եկեր էր անչուք։

Բայց իր երգը չուք առաւ եւ անունին չուք տուաւ անսպառ չունչին ու անվախճան կեանքին հետ միասին։

Անմարմին կեանքը – Յաւերժական Կոմիտաս

Ոչ ժամանակը եւ ոչ՝ ալ իմ կարողութիւնը եւ հմտութիւնը կը ներեն ինծի այստեղ փորձելու կատարել իր վաստակին երաժշտագիտական վերլուծումն ու երաժշտական գեղագիտական արժեւորումը: Ընդարձակ աշխատանք է այդ եւ մասնագէտներուն յատուկ գործ:

Ես այստեղ կ՚ընեմ քանի մը հաստատումներ, ընդհանրական երեւոյթներ եւ ընդհանուր արժէքներ մատնանշելու եւ սեւեռումի տակ բերելու համար.

Ըսուած է յաճախ, բայց միշտ պէտք է չեշտել թէ Կոմիտաս եղաւ հայ երաժշտութեան, հոգեւոր թէ աշխարհիկ, եկեղեցական թէ ժողովրդական, իսկական ոգիին, ոճին, նկարագրին գիւտարարը:

Բայց սոսկ հաւաքող չեղաւ ան, տեսակ մը երաժիշտ-բանասէրի կամ ազգագրագէտի դերով: Գիւտարարին մէջ կայ հաւաքողէն անդին, գտողը, բիւրեղացնողը, տեսակ մը վերակառուցանողը կամ վերըստեղծիչը: Սոսկ լուսանկարչային, արձանագրական հասկացողութեամբ հաւաքում մը չէր իր գործը: Այդ դերը այսօր ձայնագրող մեքենան ալ կը կատարէ: Իր աշխատանքին մէջ երաժշտագիտական հմտութեան եւ թեքնիքին հետ միասին կայ այն բացառիկ զգայնութիւնը, որով գիտէ հարազատը ջոկել օտարէն, ջինջը՝ աղաւաղուածէն, բնականը՝ արուեստականէն, նախնականը՝ հետագայի ազդեցութիւններէն, մէկ խօսքով, ցորենը՝ յարդէն: Դիւրին գործ չէր այս աշխատանքը: Հայ երաժշտութեան ներքին, սերտ, ինքնայատուկ յատկանիշներուն եւ հանգամանքներուն յատուկ զգայարանք մ՚ունէր կարծես Կոմիտաս: Այնքան մտերիմ էր դարձած իրեն համար հայկականը երաժշտութեան մէջ, որ իր սրտին զարկերուն պէս կը զգար զայն ու կը ճանչնար:

Գիւտէն, այսինքն հաւաքումէն եւ բիւրեղացումէն ետք, իր վաստակին մէջ կարեւոր տեղ կը գրաւէր մշակումը, դաշնաւորումը: Ինչպէս չատ խոր վերլուծումով կը հաստատէ Շահան Պէրպէրեան, Կոմիտասի երգերուն լաւագոյն մեկնաբանը, դաշնաւորումը Կոմիտասի համար օրէնքներու թեքնիք գործադրութեան հարց չէր, ոչ ալ եւրոպական սիստեմներու կիրարկումը հայ միաձայնային կառուցուածքով ստեղծուած երգերուն վրայ, այլ երգին ներքին երաժշտական կառոյցէն եւ ոգիէն թելադրուած ճկուն, այլազան եւ իւրայատուկ մեթոտի մը գործադրումը, մեթոտ՝ որ Կոմիտասով ստացաւ իր գոյութիւնը:

> «Հայ ժողովուրդի երաժշտական բնազդը, հայկական քնաշխարհի քնութեանց միացած՝ տուած էր այդ երգերուն երաժշտական այնպիսի դրոշմ մը, երազներու այնպիսի փափկութիւն մը, որ անոնց իսկութիւնը կրնար եղծուիլ անմիջապէս եւրոպական ներդաշնակութիւններու ծանր փաթաթումին մէջ: Հայկական ազատ լեռներուն վրայ բուսած ու ապրող այդ փոքրիկ վայրի երաժշտական ծաղիկները ի՛նչ պիտի ըլլային իրենց հողէն փրցուած ու մեծ քաղաքներուն եւրոպական արուեստի պալատներուն ու պարտէզներուն մէջ բերուած:
> «Պէտք է ըսել որ Կոմիտաս իրապէս հանճարեղ լուծում մը գիտցաւ բերել այս հարցին»:

Ահա այսպէս գտնուած, իր հայկական նկարագրի հարազատութեան եւ ամբողջականութեան մէջ յայտնուած եւ պայծառացած երաժշտութեան առջեւ խոնարհեցան բոլոր սկեպտիկները, յուսահատներն ու յոռետեսները հայ երաժշտութեան նկատմամբ: Շահան Պէրպէրեան, մէկը այդ սկեպտիկներէն, եւրոպական մշակոյթի եւ մասնաւորաբար երաժշտութեան աւանդութիւններով սնած ու կազմաւորուած, որուն համար հայ երաժշտութիւնը մինչեւ Կոմիտասի հետ իր հանդիպումը ուրիշ բան չէր քան «արհամարհելի քանակութիւն մը» իր իսկ խոստովանութեամբ, յանկարծ կը խօսի իր իսկ դարձին մասին Կոմիտասի հետ հանդիպումէն յառաջացած: Ահա իր խօսքը՝ կենդանի, հաղորդական, որ պատմուածի գրաւիչ ընթացքովը էապէս եւ ամբողջապէս կը վերաբերէ Կոմիտասի յայտնագործական կերպարը.

> «Ջինքը ճանչցայ 1910-ի միջոցներուն, Փարիզ՝ ուր ուսանող մըն էի հազիւ երիտասարդ: Այն ատենները Փարիզը կ՚ապրէր գեղարուեստական իր ամենէն կենսալիր շրջաններէն մէկը: Կիրակնօրեայ մեծ համանուագային հանդէսները եւ գուսաներգական ու պարային ներկայացումները անհունօրէն խանդավառ մթնոլորտի մը մէջ կը բերէին խառնելու, երբեմն իրարու դէմ նետելու երաժշտութեան էն հուժկու ու մոգական հոսանքները. մէկ կողմէ դեռ միշտ աշխարհակալ՝ տիտանեան հզօրութիւնը Վակներեան նուագին, բայց միւս կողմէ՝ ուրիշ անդիմադրելի հմայքով մը արդէն յայտնուող ու ինքնագրաւող թովչութիւնը Տէպիւսիի եւ ֆրանսացի միւս նոր վարպետներու երաժշտութեան, ու դարձեալ ռուսերուն բերած ձայներու, ձեւերու եւ գոյներու տարաշխարհիկ, միեւնոյն ատեն բարբարոս ու գերազանցօրէն նուրբ արուեստին ամբողջ նորահրաշ թարմութիւնը –Տիակիլէֆեան *էսթէդիքին* երջանկագոյն օրերն էին:
> «Փիլիսոփայութեան ուսանող էի, բայց արուեստի կրօնին նորընծայի մը անհուն խանդովը տարուած էի գեղեցկութեան այդ բոլոր անդիմադրելի ուժերէն:
> «Ի՞նչ էր այն ատեն ինծ համար իմ ցեղիս երաժշտութիւնը: Ինչպէ՞ս կ՚արժեւորէի զայն երաժշտական խղճմտանքիս մէջ. իբրեւ աւելի քան արհամարհելի քանակութիւն մը:
> «Պոլիս՝ ուրկէ եկեր էի, իբր հայ երաժշտութիւն՝ լսեր էի նախ երգեցողութիւնը մեր երջանիկ տիրացուներուն: Ի՞նչ կար անոնց մէջ

որ կարենար գրաւել զիս, որ արդէն հոն իսկ Պեթհովէնով, Շումանով ու Շոփէնով կազմուած իմ ճաշակիս մէջ: Թերեւս անոնց տակը, աղօտ կերպով, խորունկ բան մը կը նախզգայի. բայց այդ բանը անյայտ կը մնար ինծի յաւէտ այդ խմբովին աղաղակող դպիրներու ձայներուն անկարգութեանը մէջ ու մեներգող վարդապետներուն բոլոր մեղկ քաշքշուքներուն, կոյկոյներուն ու արեւելեան փուճ զարդոլորումներուն տակ: Ազգային եղանակնե՞րը, *Արիք հայկազունք*ի տեսակէն. չէր արժեր անոնց խօսքը իսկ ընել, հայ բառերու վրայ եւրոպական էն ծթռած տեսակի երաժշտութիւն էին անոնք. ընդհանրապէս, մեր տիրացուներուն երգեցէն ըմբռնած միակ կշռոյթին, քայլերգի կշռոյթին վրայ յառաջացող, ծերացած, թոռմած ընթացքով մը: Այսպէս, իբրեւ հայ չէի խորհեր անգամ հայ իրացնէ երաժշտութեան մը գոյութեանը՝ ուր մնաց համարձակիլ անոր կարելիութիւններուն եւ իրաւունքներուն անդրադառնալու:

«Այս պայմաններուն մէջ էր որ իրիկուն մը հրաւէր մը ստացայ Օր. Մարգարիտ Բաբայեանէն իր բնակարանը գտնուելու, հոն "Հայաստանէն եկած հայ երաժշտութեան վարպետ՝ Կոմիտաս Վարդապետը ճանչնալու համար": Թերահաւատ՝ գացի:

Եկաւ Վարդապետը: Գեղեցիկ չէր: Նոյնիսկ պիտի ըսեմ հակառակը՝ իր սեւ երկայն *ռըսէնկոթ*ին բռնազբօսիկ պաշտօնականութեանը մէջ: Իր ոսկրուտ դէմքով ինծի կը յիշեցնէր Սոկրատի ինչ ինչ դիմաքանդակները:

«Պահ մը վերջը սակայն երբ տրուեցաւ ինծի լսել իր մատներուն տակ յառնող առաջին ներդաշնակութիւնները դաշնամուրին ու մանաւանդ իր արձակած առաջին երկարագիծ կանչերը մեր ամեհի եւ քաղցր լեռներէն կարծես փրթած՝ խորհեցայ վերստին Սոկրատին, բայց այս անգամ Պղատոնի այն էջին վերյիշումով, ուր Պղատոն զայն կը նմանցնէ աթենացի քանդակագործներու աշխատանոցներուն մէջ տեսնուող այն խոշոր տգեղ ու տարօրինակ *սիլէն*երու քանդակներուն, որոնք պահոցներ են սակայն, կ'ըսէ, որ երբ բացուին աստուածներու վեհօրէն գեղեցիկ արձանիկներ յայտ կը բերեն:

«Այս մարդը, խորհեցայ, Սոկրատին պէս աստուածային ոգիին իջեւան մըն է իր այդ կերպարանքին ետեւ:

Վարդապետը նուագեց ու երգեց: Ժամ մը կամ աւելի տուաւ ինքզինքը, ինչպէս գիտէր ընել այդ, րոպէի մը մէջ անգամ, այսինքն ամբողջովին: Ու պատահեցաւ իմ մէջս, այն գիշեր, միւս հոգիի կեանքին էն տարօրինակ երեւոյթներէն որ յայտնատեսութեան մը լոյսին տակ կատարուած *դարձը* կը կոչուի: *Հայ երաժշտութիւն* մը, երաժշտութեան ամենաբարձր տեսակէն, կը յայտնուէր մէկէն ինծի, հեռաւոր ցեղային ալքերուս մէջ արձագանգներ արթնցնելով: Նոր –ու այնքան հին– *իսկութիւն* մը՝ որ կը փոխէր երաժշտական էութիւնս, զայն կը շրջէր կարծես: Վարդապետին արուեստագիտական անձին մէջէն, մէկէն, դէմ յանդիման կը

գտնէի ինքզինքս ամբողջ երաժշտական հայրենաշխարհի մը, որուն հպարտ էի ես ալ հեռաւոր կերպով զաւակը եղած ըլլալուս: Կը զգայի հիմա որ ցեղս ունեցեր է *իր երգը*, որ արժանի է հնչելու ուրիշ մեծ ժողովուրդներու բարձրագոյն ստեղծագործութիւններու համանուագին մէջ, դեռ եւս համեստ՝ գործերու գիծերուն արտաքին մեծութեամբը բայց գեղեցկութեան էն հարազատ որակէն շինուած: Հայ երաժշտութեան համար Սողոսի մը պէս մտեր էի այդ բնակարանը, այն իրիկուն. ու Վարդապետը զիս կը ղրկէր ետ, իր առաքեալի էութեամբը ինծի դպած՝ Պօղոս մը ըրած ինծի:

«Անկէ վերջ իր հետեւողն էի այլ եւս. հայ երաժշտական հոգիի մը համար չէր կարելի զինքը ճանչնալ ու չըլլալ իր աշակերտը:

«Հիմա, իրմով համոզուած էի թէ հայ երաժշտութեան համար կը պատահէր ու պէտք էր որ պատահէր ինչ որ աչքերուս դիմաց կ'ըլլար հոն Փարիզի մէջ ռուսականին համար. խորունկ ժողովուրդի մը երաժշտական աչքերէն ու բնազդէն ծնած էապէս ինքնօրինակ իսկութիւն մը բերել գեղեցկութեան, որ եւրոպական յառաջացեալ *թեքնիք*ին միջոցաւ յայտնագործուած՝ կը մտնէր յաղթական՝ Մեծ Երաժշտութեան բարձրաղիր կալուածներուն մէջ»:

Կոմիտաս եղաւ ամբողջակա՛ն երաժիշտ մը: Ո՛չ միայն գիւտարար յայտնաբերիչ, դաշնաւորող, յօրինող, այլ նաեւ տեսաբան, խմբավար, երգիչ: Ամենէն աւելի իրեն կը պարտինք հայ երաժշտութեան գիտական ուսումնասիրութիւնը: Ինքն էր որ առաջին անգամ հայ եկեղեցական եւ աշխարհիկ երաժշտութեան ներքին օրէնքները երեւան բերաւ որոնց մէջէն միայն կարելի պիտի ըլլար յստակ կերպով բնութագրել հայ երաժշտութեան ինքնատպութիւնը եւ անոր համաճայն յառաջ տանիլ անոր մշակման, դաշնաւորման եւ զարգացումի հրամայական առաքելութիւնը:

Կոմիտասի կեանքի այլազան պատկերներուն մէջ այս բոլոր երեսները յստակօրէն ի յայտ կու գան: Կը հաւաքէ, կ'ուսումնասիրէ, դասախօսութիւն կու տայ, համերգ կը կազմակերպէ, մտերմիկ շրջանակներուն մէջ կ'երգէ ու կը նուագէ: Այս բոլորով կը նուաճէ այնպիսի երաժշտական կալուած մը, որուն մէջ տիրական ներկայութիւնն է ինք որպէս ամբողջական երաժիշտ, ամբողջական հեղինակութեամբ:

Կոմիտաս Վարդապետ կեանքի բերումով, եւ որոշ չափով մըն ալ, իր զգացած առաքելութեան, տեսակ մը կոչումին, իր վրայ դրած ներքին պարտադրութեամբ, մնաց ժողովրդական երաժշտութեան համեմատաբար նեղ սահմաններուն մէջ իր գործունէութիւնը ամփոփելով անոր յայտնաբերման եւ տարածման կենսական, իր իսկ բառով՝ «նուիրական» աշխատանքին մէջ:

Մտածեց օփերա գրելու մասին: Թումանեանի «Անոյշ»ին վրայ ծրագիրներ ալ մշակեց: Ուզեց երաժշտագիտական ուսմանց կեդրոն

մը բանալ Պոլսոյ մէջ: Բայց այս եւ ասոնց նման ծաւալուն, մեծաչափ գործեր մնացին փափաք ու ծրագիր: Ստիպողականն ու անմիջականը գրաւեցին իր կեանքի առաջին շրջանը: Իսկ վերջին մասը, հասունութեան քան տարիները կողոպտուեցան իրմէ չարչարապին ձեւով մեր ժողովուրդի թշնամիին՝ թուրքին բարբարոսութեամբը: Ո՛չ ժամանակը եւ ո՛չ առիթն ու գործնական կարելիութիւնները թոյլատուեցին իրեն հայ երաժշտութեան ներքին տարածքը (dimension) ընդլայնելով եւրոպական բազմանուագային մշակումի ու զարգացման աստիճաններուն տանիլ:

Գտաւ, սկսաւ, ճամբայ բացաւ: Բայց չկրցաւ ամբողջացնել, լիութեան տանիլ, աւարտել իր գործը:

Ահա թէ ինչու իր կեանքն ու գործը մեծ նուաճում մը, աննախընթաց իրագործում մը ըլլալէ եառ հայ երաժշտութեան պատմութեան մէջ՝ եղաւ կտակ, դարճաւ առաքելութիւն իրեն յաջորդող սերունդներուն համար:

Ինք երգը միայն չկտակեց, այլ նաեւ երգին առաքելութիւնը...: Ունեցանք անշուշտ այդ ճամբուն վրայ քալող դէմքեր, մասնաւորապէս անոնց մէջ Արամ Խաչատուրեանը: Բայց Կոմիտասեան հասկացողութեամբ հայ երաժշտութեան լայն հորիզոններու վրայ մշակումը դեռ չատ ճամբայ ունի կտրելիք: Այնքա՜ն առատ նիւթ կայ իր հաւաքած երգերուն եւ մոթիֆներուն մէջ...:

Երաժշտութիւնը, Կոմիտաս Վարդապետէն ասդին, աշխարհի մէջ նո՛ր հանգրուաններ կտրեց: Հայ երաժշտութիւնը պէ՛տք է քայլ պահէ երաժշտական զարգացման համաշխարհային կշռոյթին հետ: Պէտք է իրեն յատուկ գոյներով ու երանգներով հայ երաժշտութիւնն ալ մտնէ երաժշտական աշխարհի բարձր ու լայն խաւերուն մէջ: Ահա՛ Կոմիտասի պատգամը:

Կոմիտաս մեծ եղաւ. իր տեսակին մէջ՝ անհաւասարելի: Բայց Կոմիտասը աւելի եւս կը մեծնայ նո՛ր Կոմիտասներով, որոնք կարենան այս ժողովուրդի երաժշտական հոգիին խօսք տալ արդի՛ երաժշտութեան բարբառով, արդի՛ հայ երիտասարդութեան համար: Այլապէս Կոմիտասը կը մնայ առանձին: Կը ցրտանայ այդպէս մինակ: Կը դառնայ յուշ, աղուոր անցեալ, անցեալէն սիրելի վկայութիւն: Պէտք է լայննա՛յ Կոմիտասեան երաժշտութիւնը, «բա՛րձր» երաժշտութեան մշակման բարիքներով, սէմֆոնիներով եւ այլ յարակից, նմանօրինակ երաժշտական արտայայտութեան նորմերով:

Ճիշդ է, ու միշտ ճիշդ պիտի մնայ, որ Կոմիտաս անունը չի՛ թառամիր հայ մշակոյթի պատմութեան մէջ: Երկի՛ք Քէօթահիա էր, Էջմիածին, Թիֆլիս, Պոլիս, Փարիզ, Պերլին...: Այսօր՝ ամենուրե՛ք, մինչեւ Մելպուրն ու Սիտնի, Մոնթրէալ եւ Թորոնթօ. ամէ՛ն տեղ ուր կայ հայ: Որովհետեւ հո՛ն ուր հայ կայ՝ հոն անպայմա՛ն Կոմիտաս կայ...:

Ճիշդ է, ու միշտ ճիշդ պիտի մնայ, որ քանի «Կոմիտասեան քառեակ» կայ՝ իր երգը պիտի հնչէ համաշխարհային մշակոյթի կեդրոններուն մէջ:

Ճիշդ է, ու միշտ ճիշդ պիտի մնայ, որ իր անունը մոգական ոյժ ունի, առինքնող գօրութիւն, ամենաքաղցր հնչում հայ չրթունքներուն վրայ — սրբազնասո՛ւրբ անուն:

Ճիշդ է նաեւ որ այս բոլորը բաւարար չեն, եթէ հաւատարիմ է մեր ազգը Կոմիտասեան կտակին — մեծցնե՛լ հայ երաժշտութիւնը, լա՛յն առագաստներ բանալ անոր չունչին համար որպէսզի ծաւալի՛ հայ հոգին ողջ աշխարհին մէջ համամարդկային տարածքներու վրայ:

Եւ առաջին հայ սէմֆոնին չի կրնար ունենալ ուրիշ անուն եւ ուրիշ նիւթ բայց միայն մէկ անուն եւ մէկ նիւթ — ԿՈՄԻՏԱՍ:

Եւ թող այդ սէմֆոնին պարզ ըլլայ հայութեան խաչբուռը հայ երաժշտութեան այս եզակի Մշակին ու անեզական Առաքեալին, ընծայուած իրեն բանաստեղծին բառերով.

«Եւ մեզանից արդ ընդունիր
Երախտիքի այս խաչբո՜ւռը
Այս խաչբուռը՝ քո՛ իսկ հերկի:
Ընդունիր դո՜ւ, դո՛ւ՝ մեր երգի
Մշտահնչուն նուագարան.
Ընդունիր դու՝ մեր ցաքուցիր
Մասունքներու հաւաքարար.
Դու՝ խազերի մեր քերական,
Դու՝ հոգեւոր մեր շարական.
Դու՝ սրբազան մի աւազան.
...
Մեր տաղի քուրմ,
Մեր խաղի մոգ,
Մեր մշտահունչ ու մշտարթուն,
Անլռելի զանգակատուն»:

ՀՈԳԵՂԻՆԱՑԱԾ ՆԻՒԹԸ «ՄԵՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՄԵՆԱՄԵԾ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆԸ»*

Հայ ձեռագիրներու բարեկամին եւ մեծագոյն ախոյեանին՝ երջանկայիշատակ Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեանի մագաղաթեայ յիշատակին:

1967-ը հայ մշակոյթի պատմուբեան լուսանցքին վրայ բիծ մը նետեց, որ կը մնայ տակաւին թանձրօրէն կառչած թուղթին, որուն սեւութիւնը դեռ հեղուկ է՝ նման վէրքի մը, որուն վրայ ճարպիկ ձեռքեր կը փորձեն հիւսել տեսակ-տեսակ երիզներ նուրբ ու թափանցիկ կերպասներու, ծածկելու համար ոչ վէրքը, այլ վէրքով արիւնող մեղքը...:

Հայ մանրանկարչութեան ոսկին իր պատմուբեան պատմուճանը ըրած հայ ձեռագիրը արի՛ւն արտասուեց այս տարի: Փետրուարէն ասդին, հայութեան ընդհանրութեան վերաբերեալ ոչ մէկ հարց այնքան չունչ ու հունչ սպառեց հայ գրիչներէն եւ այնքան սուր ցաւով եւ ընդվզումով արձագանգեց հայ մարդու սրտին մէջ, որքան «կորուսեալ եւ վերագտեալ» ձեռագիրներու տխուր պատմուբիւնը:

Հայ ձեռագիրը պէտք է ձերբազատել այս տխուր պատմուբեան հայ միտքերուն մէջ թողած մշուշէն, որ մշուշի կեանք ունի ինքնին, լուսանցքային գոյութեան իրաւունք մը սոսկ, պատմուբեան սեւ թեւին վրայ արձանագրուած տխրաբարբառ յիշատակարան մը[1]:

---

* *Բագին* Ամսագիր, 1968, Փետրուար (թիւ 2), էջ 50-61:

Գարեգին Ք. Կթղ., *Հոդ, Մարդ եւ Գիր*, Անթիլիաս 1983, էջ 313-328:

[1] Հայ Եկեղեցւոյ եւ Ազգի իրաւական եւ բարոյական բարձրագոյն իշխանութիւններու եւ հեղինակութիւն վայելող հաստատութիւններու եւ կազմակերպութիւններու պարտքն է զբաղիլ այդ սատմութեամբ եւ *ղարմանել* վէրքը, փոխանակ գայն *զոգուած տեսնելու:* Հայ մարդուն համար

Եւ ահա իմ հայեացքը վերստին հայ ձեռագրի պատմութեան ոսկի-ին կը դառնայ, երբ Դեկտեմբերի այս երեկոյին կը մտածեմ Գարեգին կաթողիկոսի անձին ու գործին մասին: Իր ծննդեան հարիւրերորդ տարին կը հանգրուանուի այս երեկոյ: Իր յիշատակին ընծայուած այս նշմարը իր պաշտած հայ ձեռագիրին վրայ՝ մխիթի սեւեռում մըն է պարզապէս եւ չա՛տ հեռու՝ ուսումնասիրութիւն մը ըլլալու յաւակնութենէն: Իր յիշատակին հետ առնչուած վերանչում մը սոսկ՝ հայ ձեռագրի թանկ արժէքին հայ գիտակցութեան մէջ:

Որպէսզի՝
Փարաոի մչուչը տխրաթախիծ, եւ
Վերափայլի ոսկին հպարտացուցիչ...:

***

Հայ ձեռագիրը ամենէն վճիտ հայելին է հայ հոգեկանութեան: Հայու պատմութեան տաքն ու պաղը, սեւն ու ճերմակը, փառքն ու աւերակը իր մէջ խառնած հնամենի, բայց միշտ նոր, մագաղաթեայ անչարժութեամբ, բայց հաղորդական եւ յուզական ջերմութեամբ բարբառող վկան է հայ ձեռագիրը: Հայ կեանքի ամենէն նուրբը, մտերմօրէն բաբախուն ապրումները, որոնք առհասարակ դուրս կ'իյնան «հանգամանաւոր» պատմիչներու, «պաշտօնական» մատենագիրներու լայնարձակ կարկինիներէն, այնպիսի տաքութեամբ մը կը խօսին հայ ձեռագրի էջերուն անկիւններէն, որ անկարելի է չբռնուիլ անոնց հոգեխռով քաղցրութենէն, սրտայոյզ անկեղծութենէն ու յանկարծաբուխ պարզութենէն:

Ահա այդ Ձեռագիր-Պրիսմակէն հայ կեանքին վրայ ինկած ճառագայթը աղուոր անկիւններ կը պեղէ դարերու մշուշին տակ սքօղուած հայ հոգեկանութեան աշխարհի մէջ:

Գիրին եւ գրականութեան, միտքին եւ իմացական թռիչքներուն, գեղեցիկին եւ գեղագիտական արժէքներուն հանդէպ պաշտամունքի, կիրքի՛ հասած սէրը Հայ ժողովուրդին մէջ՝ առաջին եւ ամենէն ուժգին խօսքն է հայ ձեռագիրներուն: Գիրքը գիրքէն աւելի բան մըն է հայ ժողովուրդին համար: Գիրին մէջ կայ զօրութիւն մը, որ գիրով մարմին առնող իմաստէն աւելի խոր խորհուրդ մը ունի: Ձեռագիրը ի վերջոյ ձեռքով գրուած գիրք մըն է, սառն դատողութեան համար: Բայց հայ մարդու հոգեկանութեանը մէջ՝ երկնային տարր մը իր մէջ ամփոփող մասունքի մը նման սուրբ գոյութիւն մըն է ան՝ բարեպաշ-

կարեւորը վէրքին *ջնջումն է*, որպէսզի չտարածուի եւ չխորանայ աւոր արմատը նոր վէրքերու ծնունդ տալու համար...:

տութեան առարկայ, չղարչով բռնելի, մոմավառութեամբ փառաւորելի, աղօթքով մերձենալի:

Հայ ձեռագիրներու եւ մատենագրական մատեաններու տեսքն ու հոտը, սիրտն ու համը իր անձի էութեան հետ չաղախած մեր նոր ոսկեղնիկ մատենագիր Նիկոլ Աղբալեան խիտ բառերով ճշգրիտ եւ ցցուն նկարագրութիւնը կ'ընէ այս մօտեցումին, երբ կը վկայէ, թէ

> «Մինչեւ ԺԹ. դարի վերջերը այս ու այն գիւղում տներ կային, որ խնամքով պահում էին ժառանգական Աւետարաններ: Իրենց տան սենեակներից մէկում պատի մէջ փորուած յատուկ պահարանում, մետաքս թաշկինակներով փաթաթուած պահում էր գիրքը, որի առջեւ Շաբաթ-Կիրակի մոմ էին վառում: Հեռու վայրերից գալիս էին ուխտաւորներ իրենց հիւանդներով եւ օրերով մնում գրատէրի տանը. ոչխար կամ երինջ մատաղ անում, առատ մոմ վառում ու դրամ նուիրում եւ վերադառնում իրենց տեղերը: Գիրքն այսպիսով դարձած էր կուռք»[1]:

Ինչո՞ւ այս «անտրամաբանական», աւելի ճիշդ «գեր-տրամաբանական» մօտեցումը: Ինչո՞ւ այս չափազանց սուր, նուրբ, անիրապաշտ ըլլալու չափ զգայնոտ վերաբերումը:

Որովհետեւ՝

Սուրբ Մեսրոպի տեսիլքէն ասդին հայ մարդուն աչքերը հոգեղէն հայեացք էին ստացեր՝ հայ գիրին մէջ տեսնելու համար մարդկային եւ հայկական ապրումներու սրբազնագոյնին եւ ընտրելագոյնին յաւերժացման բանալին: Ցարափոփոխ, ալեկոծող, յեղաշրջուղ հայ պատմական կեանքի դժոխք անդոհին եւ անդունդներուն վրայ —ուր աւերում եւ գերում, սարսափ եւ արհաւիրք, կորուստ ու մահ օձերու պէս իրար կը գալարուէին— նետուած յոյսի երկնային կամարն էին հայ գիրքը, հայ անկորնչելի ապրումներու կենդանի յիշատակարանները, հայ հոգեկանութիւնը չտեմարանող այս գանձարանները:

Իր ապրելու կամքը, ստեղծագործելու կիրքը ո՛չ միայն պատերազմի ճակատներուն վրայ արտայայտուեցան ահաւոր ոգորումներու, անհաշիւ ինքնազոհումներու եւ դիւցազնական մարտնչումներու մարտիրոսական եւ հերոսական դրուագներով, ի պաշտպանութիւն հաւատքին, հայրենիքին, կեանքին եւ ստեղծագործութեան՝ ազատութեան եւ անկախութեան մէջ, այլեւ դրոշմուեցաւ ամենէն համեստ բառերով բայց չքեղ յամառութեամբ ու հոգեցունց յուզականութեամբ հայ գրիչներու յիշատակարաններուն մէջ:

Առանց այդ կիրքին, գիրքը կուռքի վերածած այդ անդիմադրելի եւ աննուազելի ու խենթ նուիրումին, ինչպէ՞ս բացատրել բառաչեղջ

[1] Աղբալեան Ն., *Պատմութիւն Հայ Գրականութեան*, Պէյրութ, 1947, էջ 172:

հսկայութիւնը հայ ձեռագիրներու մեր 25000-ի հասնող ծանրագին եւ մեծապարփակ տարողութեամբ։

Երեւակայե՛լ, այս բեկորային ու մազապուրծ վերապրումէն թելադրուած, հսկայութիւնը այն ստեղծագործութեան, որ հայ աչխարհը լիացուցած էր «բանի սպասաւորաց» ձեռքերէն գրչագրուած եւ ծաղկուած տասնեակ հազարներու հասնող ձեռագիրներով։ Եւ ամէն մէկ ձեռագիր՝ ի՛նք արդէն աչխարհ մը՝ իմացական, հոգեւոր, գիտական, իմաստասիրական, բանաստեղծական, պատմական հորիզոններու վրայ բացուած։ Միանգամայն եւ ոդիսական մը՝ իր գոյութեան գալու եւ ապրելու հրաչապատում դրուագներով։

Ինչպէ՞ս ըմբռնել, այլապէս, այն պարզ բայց խորունկ հաւատքը, որ չարժեց համբուրելի մատները «գրիչ» անունին տակ իր ինքնութիւնը չղարչօրէն վարագուրած հայ մարդուն, որ իր ձեռքերէն երեկոյեան լոյսին պէս համրօրէն մեռնող ոյժէն ալ պարպուելու պահուն մագաղաթին վրայ դրոչմեց սա պարզուկ բառերը։

«Ձեռս մեռնի եւ հող դառնայ
Գիրս յիշատակ առ ձեզ մնայ»։

Ինչպէ՞ս հաւատամքի պէս հայ սրտին արիւնին մէջ չխառնել բառերը այն միւսին, որ մինչեւ վերջին չարժումն իր ձեռքին հայ գիր ցանելէ ետք մագաղաթի ակօսներուն մէջ, կնքեց իր սերմանացանի տառապագին կեանքը, որպէս կտակ դարերուն յանձնելով իր գրչին վերջին բառերը։

«Սեւաներկեալ ի սպիտակին թող մնասցէ այդ դրօշուած
իսկ ի վաղու մատենագրիդ՝ քաւ թէ քնաւ յոյս մնաց։
Ես չգիտեմ, ով ընթերցցի զգրեանոյն մնացուած
Ես մեռանիմ, այս անշուշտ է, յաւէտ մնայ իմ գրուած»։

Ինչպէ՞ս մեկնել մարդկային այն ջերմութիւնը, որ հօր մը սիրոյն նման հանդէպ իր զաւակին, կամ սիրահարի մը կրակին պէս հանդէպ իր սիրոյ անձին, մտերմութեան ամենէն նուրբ զգայարանքով գրիչը կը կապէ գիրքին, գրչագրողն ու ծաղկողը, մրողն ու ոսկողը իրենց ձեռագրին ու մանրանկարին։ Հոգիի ծնունդ մըն է գրչագիրը ձեռքի արտադրութիւն մը ըլլալէ անդին։ Արհեստի, ճարտարութեան արդիւնք մը չէ սոսկ. անկէ անդին՝ ապրումի մը դրսեւորումը, հոգեկցութեան դրոշմովը կնքուած։ Անձէն տարանջատ գործ մը չէ ան, որ իր աւարտումէն ետք ալ կը խզէ իր կապերը զինք երկնողէն։ Անձին չունչը կայ իր մէջ եւ իր կենդանի պատկերը՝ անոր հոգեկան աչխարհին մէջ։ Եթէ գողցուի կամ անհետանայ՝ աւար չի նկատուիր, այլ գերբի...։ Անձէն բան մը, հոգեւից թանկագին տարր մը կը մնայ անոր մէջ անմեռ, եւ զայն կը դարձնէ միշտ մարդկային անձի մը չափ նուիրական, կեանքոտ, հոգեճառագայթ։

Բացէ՛ք պատուտած, մաչած, դունատ վերջին էջերը հայ ձեռագիրներուն եւ զանոնք պիտի գտնէք միշտ կեանքի վկայութիւններով բաբախուն եւ չնչալից, որոնց մէջէն կը հասնին մեզի կայծեր գրիչներու հուր հոգիներէն, որոնք անձնաւոր գոյութիւններու կը վերածեն կարծէք ձեռագիր այդ մատեանները։ Քալեցէ՛ք ձեր հոգիի աչքերու ճառագայթներով յիշատակարաններու մութ արահետներէն եւ ահա լոյսե՛ր, որոնք կը ծաթին ու կը կայծկլտան, հայ գրիչներու ապրումներուն եւ ըմբռնումներուն անկիւնները բանալով մեզի։ Ու տեսէ՛ք թէ ի՛նչ գոյութենական, անձնական, անխզելի հաղորդութեամբ առլցուն գուրգուրանքի տաք վերաբերում.

«Ո՛վ սիրելի եղբայր որ էք,
Զայս քեզ խրատ տամ որ լսես,
Յորժամ զտաղս եղանակես՝[1]
Թուղթըն թքով չապականես,
Զկողն անողորմ յետ չի պարգես
Հանց, որ կապին վնաս գործես,
Կամ անգէտին ձեռս դնես,
Խոզաց մարդկան կոխան շինես:
...
Կամ ի վերայ գետնին վաթես
Կամ եղ եւ մոմ կաթեցընես,
Այս յոյժ սիրով նախախնամես,
Սրբեալ ձեռօք, լաթով բռնես,
Ի հրոյ, ի ջրոյ ի զատ պահես
Ի չորային տեղի դընես»:

Նոյն սիրոյն ջերմ բխումէն ուրիչ վկայութիւն մը.

«Աղաչե՛մ զձեզ,
Ո՛վ ընթերցողք,
Բան մի խրատ տամ՝ լսեցէք,
Գիրքս ամանաթ ձեզ պահեցէք եւ կարդացէք,
Գերի երթայ նա՝ դարձուցէք,
Գէճ եւ ի կաթիլ տեղ մի՛ դնէք
Զմոմս ի վերայ մի՛ կաթուցէք:
Թքոտ մատով թուղթ մի շրջէք
Եւ լրբութեամբ մի պատառէք»:

Ինչպէ՞ս չպաչտել այն սուրբ տառապանքը՝ ցուրտին, նօթին, մութին, հալածանքին դիմաց այն աննկուն եւ աննահանջ, սրբազան յամառութիւնը, որով գիրի այս «խոնարհ հերոսները» գրիչը վառ չձգեցին եւ պատրաստ եղան մինչեւ իսկ արցունքն ու արիւնը մելանի վերածելու, որպէսզի չցամքի թանաքը հայ դրականութեան։ Հա՞ց պակ-

[1] Ձեռագիր Տաղարանի մը յիշատակարանն է այս:

սեցաւ։ Կորե՛կ կերան։ Լո՞յս պակսեցաւ։ Ճրագի ցոլքը լո՛յս ըրին։ Որպէսզի՝ չպակսի հացը հայուն հոգիին ու չչիջի լոյսը գիրին Սուրբ Մեսրոպին։ Տառապանքո՛վ ծնան հայ ձեռագիրները։ Հայ կեանքի այդ զարկին հաւատարիմ կշռոյթով քալեցին անոնք։ Բայց յաղթանակ եղան միանգամայն եւ կը մնա՛ն յաղթանակ։ Դարձեալ հաւատարիմ՝ հայ պատմութեան։

Ցաւի ձայներ, տառապանքի հառաչանքներ են յաճախ յիշատակարանները հայ գրիչներուն։ Գլաձորի վանականներէն Մխիթար գրիչի հոգիէն կը քակուին սա վիրաւոր բառերը, գանգատի մը մրմունջներով խառն։ Բազմապատկեցէք զանոնք հարիւրներով.

«Որք ընթերցմամբ հպիք ի սա
Եւ հանդիպիք գանձու սորա,
Տես թէ քանի աշխատեցայ
Ես Մխիթար գրիչ սորա։
Թուղթս անկոկ ու գրիչ չկայ,
Աւուրքս ցուրտ ու պարզկայ.
Չարտախս բարձր ու կրակ չկայ.
Դռներս[1] չոր ու սպաս չկայ
Եւ այս Գլաձոր ո՞վ գիտենայ
Եւ յոյժ ննդած ու ճար չկայ
Գիրքս երկար եւ եզր չկայ
Ինձ հատուցումն յիշման արա
Վասն փցուն գրի սորա»։

Անձնական այս նեղութիւններէն զատ՝ չատ չատեր տառապած են գործի թեքնիք կարելիութիւններու եւ նիւթեղէնի պակասէն եւ անբաւարարութենէն.

«Ի հազար հարիւր երկու թուին,
Գանգատ ունիմ ճրագի մթին,
Այլ եւ յետոյ այս խամ թղթին,
Որ չի երթար յետ իմ սրտին...
Աչուերս է բաց, լուսոյ պակաս,
Գրիչ չերթար հետ շատ տողին,
Որն է կաղ եւ որն է կոր
Թանաք տղզի ի մէջ թղթին»։

Ինչո՞ւ այս տառապանքը։ Ինչո՞վ բացատրելի՝ ճրագի նման կեանքերու այս չիջումը հայ ձեռագիրներու վրայ։ Ինչո՞ւ «ամէն բանէ վեր»ի հրամայականութեամբ, գերագոյն իղձի, անդրագոյն նպատակի նուիրականութեամբ բարբառող սա պաչտելի հոգին.

«Հաստաք ունիմ ի յիմ սրտին,
Միշտ տագնապիմ վասն այս բանին,

[1] Հացի կտորներ

Որ միանչ հոգիս է ի մարմնիս
Ես տեսանեմ զթամամ գրիս»։

Գիրքին աւարտումը գերագանց ու կարծես վերջին իղձի ուժով զգացող սա գրիչը հոգեկան ի՛նչ ակունքներէ կը քաղէր իր ապրելու կամքին այս գրապաչտ (իմա՛ գաղափարապաչտ) մղումը։

Այս դաւանանք-գաղափարն է, որ անստուեր լոյսով կը ցոլայ գրիչներու միտքին մէջ, երբ անոնցմէ մին իր գրչագրած գիրքի ստացողին համար կը վկայէ սեւեռելու համար անոր արարքին իմաստը։ «Ղամբար վառեաց ի յԱչխարհի»։ Աչխարհի մէջ ձեռագիրը ղամբար մըն է, որ «կենաց բանի» ճառագայթները կը տարածէ իր չուրջը եւ մարդոց հոգիներուն մէջ։ Ու այդ ղամբարին լուսարարը՝ հայ կաթողիկոսը կամ եպիսկոպոսը, հայ իշխանը կամ իշխանուհին, հայ «խոջա»ն կամ «աղա»ն, իր այդ արարքով «Արքայութեան Լինի Որդի»։ Ի՞նչ աւելի մեծ պատիւ եւ ի՞նչ աւելի ճոխ վարձատրութիւն, քան յաւերժական երջանկութեան այս երանելի վիճակը։ Հայ ձեռագիրը, իր այս խոր իմաստին մէջ ըմբռնուած, հայոց արքայութիւնն է ի վերայ երկրի...։

***

Մտատեսական լայն հայեացքով ուրուագծուած հայ ձեռագրի այս ներքին համայնապատկերին մէջ՝ դեռ կան ճչմարտութիւններու ուրիշ խաւեր հայ պատմութեան եւ աչխարհիմացութեան հետ կապուած։ Անոնց մէջէն կ՛արժէ առանձնացնել այն մէկը, որ հայ արուեստին ճամբով կը բանայ մեզի հայ ճաշակը գեղեցիկին, գոյնին, գիծին, համադրութեան, կեանքի փոխակերպեալ արտայայտութեան։

Հայ արուեստը գիրէն զատ զարգացաւ երկու հիմնական այլ տարեալներով —քարով եւ՝ մագաղաթի վրայ նետուած գոյներով եւ գիծերով։ Հայ ճարտարապետութիւնը եւ մանրանկարչութիւնը եղան երկու գլխաւոր արուեստները, որոնք գրականութեան եւ երաժչտութեան հետ միասին արտայայտեցին եւ զարգացուցին հայ ըմբռնումը գեղագիտական արժէքներու։

Հայ ձեռագրի մագաղաթին վրայ ինքգինք չքեղօրէն հանդիսապրած՝ հայ մանրանկարչութիւնը իրեն յատուկ լեզուով կը վկայէ հայ հոգիի մասին՝ բանալով մեր գիտակցութեան մէջ նոր ակօսներ հայու էութեան իմացումի մեր հասարակաց ճիգին մէջ։ Արդարեւ, հայ մարդը չէ գոհացած մագաղաթին կամ թուղթին վրայ գիր դրոշմելով, որքան որ ալ այդ գիրը հարուստ եւ այլազան ըլլայ իր ձեւաւորումով՝ Բուն-Մեսրոպեան, Միջին-Մեսրոպեան, Փոքր-Մեսրոպեան երկաթագիրը, կամ բոլորագիր կամ նոտրագիր կամ չեղագիր եւ այլ համանման անուններու տակ բնորոշուած։ Իր գեղարուեստասէր հոգին գինք

մղած է գիրքը ընծայելու գեղավայելուչ, ակնավայել առարկայի մը։ Օգտակարութեան, միտքի սնունդին, գաղափարական արժէքին վրայ դրած է եւ գեղեցիկին կնիքը։ Իր հոգին չէ բաւարարուած ուսման եւ ուսուցման, ընթերցման եւ պաշտամունքի գործիք մը տեսնելով գիրքին մէջ, այլեւ աչքին ու սրտին վայելք պատճառող թանկագին առարկայ մը։ Որովհետեւ գիրքը, ըսինք արդէն, ձեռքի մեքենական արտադրութիւն մը ըլլալէ անդին՝ հոգիի մը պատկերն է, հոգիին պահանջներով եւ ճաշակներով մարմին առնող։

Ահա թէ ինչու հայ ձեռագիրներու կարեւոր մէկ մասը «խորան»ներով կամ «կիսախորան»ներով կը բացուին, Աւետարանիչներու, Սուրբերու կամ Աւետարանական դրուագներով կը «ծաղկուին», զարդագրերով (ծաղկագիր, թռչնագիր, փառագիր) փառաւորապէս կը հանդերձուին, երկրաչափական կամ բուսական տարրերով կը յորդին դէպի լուսանցքները էջերուն։ Գրիչները եթէ իրենք նկարիչներ չեն, ձեռագիրները ունին առանձին գեղանկարողներ, որոնք կը նկարագրուին որպէս «ծաղկող», «ոսկող» կամ «նաղաշ»։

Մէկ կողմ թողած մասնաւոր կեդրոններու եւ որոշ ժամանակաշրջաններու, —Արեւելեան Հայաստանի, Կիլիկիոյ, (Հռոմկլայի, Սկեւռայի, Դրազարկի), Խիզանի, կամ Նոր Ջուղայի օճախները, կամ՝ ԺԱ.—ԺԱ., ԺԴ.—ԺԴ., ԺԶ.—ԺԷ. դարերը՝ որպէս յատուկ դպրոցներ եւ ժամանակաշրջաններ— ըմբռնումի, ոճի եւ թեքնիքի առանձնայատկութիւնները, որոնք մասնաւոր ուսումնասիրութիւններու համար հարուստ նիւթ կը մատակարարեն, այստեղ կ'ուզէինք նշել միայն, եւ չա՛տ հարեւանցի ակնարկի մը մէջ, ընդհանո՛ւր երեւոյթներ։

Առաջինը անոնց մէջ՝ ջինջ պարզութիւնն է հայ հոգիին, որ կ'արտացոլայ մանրանկարներու կազմաւորման (composition) եւ գոյներու ընտրութեան եւ համաձեռման մէջ։ Պարզ չեն հայ մանրանկարները, միօրինակութեան կամ բովանդակութեան չափազանց ժուժկալութեան իմաստով։ Ընդհակառակն, ճո՛խ են, հարուստ ու մանաւանդ այլազան։ Բայց չե՛ն խճողուած։ Այսինքն՝ զերծ են անիմաստ կրկնութիւններէ, աւելորդ կամ անտեղի մանրամասնութիւններէ։ Ցուցադրականութեան, աչքերու չլացուցիչ տպաւորութիւն գործելու մակերեսային ճաշակը չատ հեռու է հայ մանրանկարիչներու հոգեկան չաղուածքէն եւ գեղարուեստական ըմբռնումէն։ Այս դիտակէտէն՝ բացառութիւն պէտք է նկատել երբեմն ի յայտ եկող չեղումներ գրադարանային խճողումի ճամբուն վրայ, առհասարակ արդիւնք արեւելեան ազդեցութիւններու եւ երբեմն տագնապի պակասէն տառապող գրիչներու։

Պարզութիւնը այստեղ հոմանիշ չէ լերկութեան։ Ամայի չէ արուեստագէտներու հոգին։ Բազմաթիւ տարրեր կան հայ մանրանկարին մէջ՝ թէ՛ նիւթի, թէ՛ բովանդակութեան եւ թէ՛ ձեւի տեսակէտէն։ Սեւեռեցէ՛ք ձեր հայեացքը խորանի մը կամ զարդագիրի մը եւ կամ պատկերի մը վրայ։

Ցամեցէ՛ք պահ մը՝ լուռ։ Եղէ՛ք միայն աչք։ Եւ պիտի տեսնէք անշուշտ բազմաթիւ են եւ բազմազան տարրերը հայ մանրանկարին։ Նոյն ատեն սակայն պիտի չկրէք տպաւորութիւնը խճողումին, որ կը չփոթեցնէ միտքը, կը վիրաւորէ նայուածքը եւ կը ճապաղցնէ հոգին։ Այնտեղ պիտի գտնէք միութիւնն ու ներդաշնակութիւնը, որ կը կենդանացնեն այլազանութիւնը եւ կը ծաղկեցնեն մանրանկարը դիտողի նայուածքին մէջ...։ Թէ՛ բաղկացուցիչ երեսներու, թէ՛ կազմաւորիչ տարրերու եւ թէ՛ ձեւաւորիչ գիծերու եւ գոյներու մէջ կայ չաղախիչ անտեսանելի տարր մը, որ դիտողի հոգիին մէջ ցոլացող տպաւորութիւնն է գեղանկարիչ արուեստագէտին չնորհէն արձակուած։

Դարձեալ, պարզութեան այդ հարուստ եւ պերճախօս հանգամանքը չեչտող գիծերէն մէկը այն նրբութիւնն է, որ առաջին իսկ ակնարկին աչքի կը հանդիպի մանաւանդ զարդանկարչական բաժիններուն մէջ։ Կաքաւի մը կամ սիրամարգի մը փետուրները կամ երկրաչափական ձեւերու զուտութիւնը —զերծ՝ դարձդարձիկ աւելորդութիւններէ— մարդկային կամ կենդանական ներկայացումներու մէջ ընդհանուր գիծերու սեւեռումը՝ —զերծ՝ նմանողական մանրամասնութեանց մտահոգութենէն— եւ այլ յարանման տարրեր սքանչելի իրաւութեամբ մը կը ճշմարտեն այն խօսքը, թէ «գեղեցկութիւնը պարզութեան մէջ կը կայանայ»։

Ուրիչ էական գիծերէն մէկը հայ մատենական գեղանկարչութեան արուեստին՝ մանրանկարներու բաղկացութեան մէջ տրամաբանականութեան, կարգի, ներդաշնակութեան տիրապետութիւնն է։ Գոյներու եւ գիծերու ճարտարապետութիւն մըն է հայ մանրանկարը չափերու, ձեւերու, գոյներու, չարժումներու, գիրքերու այնպիսի համադրութեամբ մը՝ որ իւրաքանչիւր տարրին կու տայ իմաստ մը եւ որուն մէջ իւրաքանչիւր տարր ունի անպայման իւրայատուկ խօսք մը։

Կոստան Զարեան Հռիփսիմէի տաճարին համար ունի սեղմ, բայց թափանցող մեկնութիւն մը.

> «Վերցրէք Հռիփսիմէի հոյակապ տաճարը... կանգնեցէք եւ լաւ դիտեցէք նրան, եւ կը տեսնէք, որ նրա պարզ, յստակ, ներդաշնակ գծերը, նրա ներքին կրակով վառուած գոյնը, նրա բարդ պայծառութիւնը, նրա զպուած եւ տիրապետուած թռիչքը, ճիշդ եւ ճիշդ Բախեան մի կառուցուածք է... նոյն հոգիի վերածուած մարմինը,

ունյն կրակ թաւալող արիւնը, ունյն ոիթմը...: Երբ Գէօթէն ասում է, որ ճարտարապետութիւնը սառած երաժշտութիւն է՝ օրինակը հենց էստեղ է»[1]:

Եւ ճի՛շդ այսպէս, Հովիփսիմէի նման, յստակ դիծերու եւ գոյներու կառոյց մըն է հայ ձեռագրական մանրանկարը: Կառոյց՝ այսինքն ճարտարապետականօրէն աշխատուած, համեմատականութեան գերազանց զգայնութեամբ յօրինուած իրագործում մը: Ներքին այնպիսի սերտ գոյակցութիւն մը կայ տարրերուն միջեւ, որ մայր իմաստը, կեդրոնական դէմքը, հիմնական արարքը կամ էական ժեսթը սեւեռումի կեդրոն կը դառնայ (focus):

Հայ մանրանկարչութեան մեծ մասնագէտներէն մէկը՝ Լ.Ա. Դուռնովօ, հայ ձեռագիրներու գեղանկարչական չատ լայն դաշտի մը մէջ իր կատարած դիտական թեքնիք եւ վերլուծական պրպտումներէն քաղած եզրակացութիւններէն մէկն է, որ կը հաղորդէ մեզի հետեւեալ հատատումով.

«Որեւէ դէպք նկարելիս վարպետն այնպէս է տեղադրում գործող անձերին, ճարտարապետութիւնն ու պէյզաժը, եթէ դրանք առկայ են, այս կամ այն եղանակով (չափերով, ժեստով, գոյնով) ազատում գլխաւոր գործող անձին կամ հիմնական գործողութիւնը, որ պատկերող գործող անձերի փոխ-յարաբերութիւնը, դէպքերի ընթացքն ու տեսարանի ներքին գործողութիւնը դառնում են ծայր աստիճան պարզ ու արտայայտիչ: Նոյն այդ գծերը յատուկ են նաեւ օրնամենտին, որը գրեթէ «մեկնելու» կարիքը չունի, կարդացւում է դիւրութեամբ, հիմնական սխեման էլ պարզ է ու յստակ»[2]:

Հայ մանրանկարներու ընդհանուր հասարակաց յատկանիշներէն մէկը պէտք է նկատել նաեւ արտայայտչականութիւնը: Հայ ծաղկողները լուսանկարչային ճշդրտութեամբ, կամ նմանողական մերձաւորութեամբ չեն մօտեցած իրենց նիւթերուն, ըլլան անոնք կեանքի պահեր ու վիճակներ, դէմքեր կամ զարդանկարային նիւթեր: Իւրաքանչիւր դէմք ունի իր առանձնայատուկ նկարագիրը իբրեւ մարդկային արտայայտութիւն: Ճիշդ է որ կան ներկայացման հասարակաց ձեւեր, ընդհանուր, վերացական մոթիվներով: Բայց տիրապետող ոճը արտայայտչականն է մասնաւորին մէջ, նկարողին տեսնելու եւ իր ուզածը ըսելու մղումէն ծնունդ առնող: Մարդկային դէմքերէն առնուած տարրերը, ունին առանձնայատուկ իմաստ եւ նկարագիր իւրաքանչիւր մանրանկարին խորանին, լուսանցազարդին եւ կամ սկզբնագիրզարդագիրներուն մէջ: Դիտեցէք կեցուածքները, շարժումները:

[1] *Նաւը լերան վրայ*, Ա. տպ., Պոսթըն, 1943, էջ 342:

[2] *Հին Հայկական Մանրանկարչութիւն*, Երեւան, 1952, էջ 4:

Ջուտ, պաղ, կայական մոթիվներ չեն: Կեանք կայ անոնց մէջ, շարժում, եւ ամբողջ մանրանկարէն կենսայնութեան ջերմութիւն մը կ'արտածորի, որուն չի կրնար անհաղորդ մնալ դիտողին հոգին: Նայուածքի մը խոհուն լրջութիւնը, հանդարտ սեւեռումը, ձեռքի եւ առոյգ շարժումը, կտուցի մը սուր վերթեւումը դէպի երկինք կամ մեղմ խոնարհումը դէպի երկիր եւ ջուր, աղուէսի մը մարմնին սպառնալից պրկումը կամ ձուկի մը մարմնին երկարաձիգ սահանքը —այս բոլորը եւ անոնց նման կենսատ բազմաթիւ արտայայտութիւններ՝ շրջանակուած զարդանկարային սթիլիզէ ֆոնի մը ներդաշնակ այլազանութեամբը, կը պատկերեն պահեր կեանքէ, կը դրսեւորեն ապրումներ՝ հոգիներէ, վիճակներ՝ կացութիւններէ, որոնք չատ հեռու են միապաղաղ պատկերացումներու սառնութենէն կամ դոյներու եւ գիծերու արտաքնապէս տպաւորիչ բայց խաբուսիկ խճողումէն:

Հայ հոգիին կենսախա՛յտ պատկերը...:

Այդ պատկերը աւելի եւս կը չեշտուի իր կենսայնութեան մէջ գոյներէն եկող ոյժովը: Հայ մանրանկարին գոյները վառ են: Կապոյտը՝ երկի՛նք եւ ո՛չ երկնագոյն: Կարմիրը՝ արի՛ւն: Կանաչը՝ գարնանայի՛ն ծառ: Իւրաքանչիւր գոյն իր լիութեան եւ զօրութեան մէջ հարազատ է: Նոյնիսկ ժամանակին ոժգունող ազդեցութիւնը չէ կրցած աւերել կամ խաթարել սկզբնականին, ինքնատիպին վաւերականութիւնը: Եւ այդ բոլոր գոյներուն առընթեր՝ ոսկիին տիրապետութիւնը, որ այնքան յատկանշական է հայ մանրանկարչական արուեստին, ներդաշնակութեան զգայնութեան նուրբ ընտրութեամբ մը գտնուած որ աւելի եւս կը չեշտէ եւ ցայտուն կը դարձնէ կենդանի ու վառ արտայայտչականութիւնը միւս գոյներուն[1]:

***

Հայ ձեռագի՛րը...

Հանգ մը խորո՛ւնկ ու լայնատարա՛ծ: Որքան պեղես՝ այնքան աւելի կը խորանայ, կը ծաւալի, կ'ոսկիանայ:

Վերի նչմարը՝ պարզ փորձ մը, հպանցիկ ակնարկ մը հայ ձեռագրի աշխարհին եզերային սահմաններուն չուրջ: Կախարդական աշխարհ մը, թաքուն գեղեցկութիւններով աւլի՝ յայտնութեամբ լոյսին միշտ սպասող:

Յայտնիչ մարգարէներէն մին՝ Գարեգին Կաթողիկոս պեղեց իր ողջ կեանքի ընթացքին, իր ողջ գոյութեամբ, եւ միայն կրցաւ վկայել

[1] Նշանակալից պարագայ է այս տեսակէտէն այն իրողութիւնը, թէ մանրանկարուած ձեռագիրը մասնաւոր անձի մը կողմէ կ'ոսկեզօծուէր: Անձը ինք կը կոչուէր ոսկող: (Տես Բ. Առաքելեան, *Քաղաքները եւ Արհեստները Հայաստանում*, Ա. հատոր, Երեւան, 1958, էջ 315:

թէ անհունօրէն խոր է այդ աչխարհը, անսպառելի գանձերով հարուստ: Եւ ըսաւ համոզումի տակ չունչով. «Մեր ազգային ամենամեծ հարստութիւնը»...:

Որքան իջնենք խորն այդ ժառանգութեան՝ այնքան աւելի կը բացւին ծալքերն ու հորիզոնները հայ հոգիին: Այդ նիւթեղէն աչխարհին մէջ՝ կ'ապրի հայ հոգին: Ջեռագիր մատեանը հոգի զգեցած նիւթ է, հայ ապրումներու թրթռացումները, երանգներն ու զարկերը իր գիրերուն եւ գոյներուն մէջէն արձագանգող նոր իմն «Սօսեաց Անտառ»...:

ՀԱՅ «ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾ ՈԳՈՒ» ԱՆՄԱՀ ՎԿԱՆ* ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԾՆՆԴԵԱՆ ՀԱՐԻՒՐԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԹԻԻ

17 Դեկտեմբեր 1867:

Հարիւր տարիներ չարունակ 17 Դեկտեմբերը արձանագրուեցաւ օրացոյցներու վրայ:

Այս տարի, 1967-ին երբ կը բանամ օրացոյցի թերթիկը, 17 Դեկտեմբերի մէջէն միաքս կ'երթայ նոյն 17 Դեկտեմբերին, բայց հարիւր տարիներու հեռաւորութեան մը վրայ, այն պարզ, աննչան, աննկատ, անշուք դէպքին, որով Ջիւանչիր գաւառի Մաղաւուզ գիւղին խոնարհ մէկ անկիւնին մէջ կը ծնէր մանուկ մը Գարեգին անունով: Ուխտուն եւ հինգ տարիներ չարունակ այդ անունը չալկած՝ ան քալեց գիւղէն դէպի Ճեմարան (Էջմիածին), Ճեմարանէն դէպի Գերմանիա, Գերմանիայէն դէպի Հայաստան, ուր գաւառէ գաւառ, գիւղէ գիւղ, վանքէ վանք, աւերակէ աւերակ, մագաղաթէ մագաղաթ չրջագայեցաւ, աչքով ու ձեռքով պեղեց հայկական բնաչխարհի, հայ հոգիի՛ տարածքը՝ ի խորութեան եւ ի լայնութեան եւ ի բարձրութեան: Այդ ցայտաղբիւր-աչխարհէն դուրս բերաւ բխումներ հայ «ստեղծագործ ոգու» հարուստ ընդերքներէն:

Քալեց Հայաստանէն դէպի Սփիւռք՝ Երուսաղէմ, Եգիպտոս, Լիբանան, Սուրիա, Եւրոպա, Ամերիկա միչտ իր հոգիին մէջ խառնած տաք ուղիները հայ հանճարին, եւ իր հոգիին մէջէն գանոնք ճառագայթեց հո՛ն ուր հասաւ իր ձայնը, հո՛ն ուր թուղթ ու մելան գտաւ իր գրիչը:

---

* *Հասկ* ամսագիր, 1967, Դեկտեմբեր, (թիւ 12), էջ 481-494:
Գարեգին Բ. Կթղ., *Հոդ, Մարդ եւ Գիր*, Ափթիլիաս 1983, էջ 271-292:

Քալեց հայց. եկեղեցւոյ ճամբով սարկաւագութեան աստիճաններէն մինչեւ կաթողիկոսական գահ եւ ուրկէ որ անցաւ, վարդապետութեան, եպիսկոպոսութեան հանդրուաններէն, տեսչական, առաջնորդական կամ կաթողիկոսական պաշտօններէն, միշտ ծաղկեցուց հաւատացեալներու հոգիներուն մէջ քրիստոնէական հաւատքը իր հոգիին ապրումովը եւ հոգիէն ժայթքող խօսքին հաղորդական, վարակիչ կենդանութեամբը։

Արժէքներով իր կեանքը լեցուցած եւ գեղեցկացուցած եւ մեր ազգին փառքով առլի յիշատակ կտակած այս մեծ հայուն եւ մեծ հոգեւորականին ծննդեան հարիւրամեակը կու տայ ինծի սքանչելի առիթը իր յիշատակի ոգեկոչումին մէջէն անդրադառնալու իր անձին եւ գործին արժանիքներուն եւ արժէքներուն, որոնք իր կեանքէն ետքն իսկ կ'ապրեցնեն զինք որպէս վկայ հայ «ստեղծագործ ոգուն» ինչպէս սրտառուչ յանկերգի պէս կ'ըսէր ինք երբ կը խօսէր հայ մշակոյթի եւ հոգեւոր արժէքներու մասին։

Հինէն, աբեղայութեանս առաջին օրէն ասդին, սրտի պարտք մ'ունիմ իրեն վճարելիք։ Կը յիշեմ այն անձկալից սպասումով ապրած վայրկեանը կեանքիս՝ երբ խորանին վրայ տեղի կ'ունենային հին անունիս, որով եկեղեցին զիս կնքած էր Նշան բառով, եւ միանգամայն ծնունդը նոր անունիս, զոր հետս պիտի տանէի մինչեւ վերջին շունչը կեանքիս...։ Ձեռնադրիչ եպիսկոպոսը երբ դարձաւ ինծի եւ միւռոնի սրուակը ձեռքին «օրհնեսցի օծցի եւ սրբեսցի ճակատ (ու միւռոնաթոյր բծամասը դնելով ճակտիս) Տ. Գարեգին քահանային» ըսաւ, սիրտս հրճուանքով խայտաց, որովհետեւ ի՛նք Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեան ա՛լ ինծի հետ պիտի ըլլար «զամենայն աւուրս կենդանութեան իմոյ»։

Սքանչական այդ բերկրանքը, սակայն, մինչեւ երեկոյ արդէն երեկոյացած էր...։ Մանաւանդ յետ միջօրէին, երբ ես ինծի հետ էի քառասունքի խուցիս մենութեանը մէջ, սկսայ սարսափիլ այդ մեծ անունին իմ վրայ դրած ծանրութենէն։ Ինչպէ՞ս պիտի կարենայի այդ անունին իրմով չհաց մեծութիւնը պատուով տանիլ ուսերուս վրայ։ Ինչպէ՞ս պիտի յաջողէի այդ անունին իրմէ ճառագայթած լոյսին սաւեր չբերել, գէթ լոյսին լուսեղինութիւնը պահել։

Հետեւեր էի իրեն դպրեվանքեան ամբողջ ուսանողութեանս ընթացքին։ Պաշտանքի զգացումով հետեւեր էի իրեն, կուռքի յատուկ դրաւչութեամբ, աշակերտեր՝ իր ոգեշնչող «դաս»երուն։ Վեց տարիներ վանքն ամբողջ կարծես իրմով էի չնչեր, իր անձին յորդուն, արտազեղող հարստութեամբն ու ճառագայթուն ներկայութեամբն էր ապրեր։ Պարտէզին բոլոր ակօսները իրմէ ջուր կը խմէին...։ Խորանին

բոլոր մոմերը լոյս կ'առնէին...։ Մեծդի ու մշտափարթամ կաղնիի նըման իր չուքը կը տարածէր քաղցր զովութեամբ մը ողջ վանական շրջապատակին մէջ, ուր այդ չուքը կը վերածուէր ստեղծարար ներշնչումի Դպրեվանքի դասարաններուն մէջ, կամ Մայր Տաճարի խորանին ու կաթողիկոսական գահին առջեւ, կամ տպարանի գրաշարոցներուն դիմաց եւ կամ վեհարանի դահլիճին մէջ...։

Եւ արդէն նոյն երեկոյ, վանական ձեռնադրութեանց յատուկ աւանդութեամբ երբ համախմբուած էինք, առաջին անգամ ուրիշներու՝ հարազատ եղբայրներուս եւ կրտսեր ժառանգաւոր սաներուն դիմաց առաջին խօսքերս արտասանեցի որպէս Գարեգին Աբեղա՝ առաւօտեան բերկրանքս չէր որ դուրս եկաւ շրթներէս, այլ միջօրէէն ասդին հոգիիս մէջ հաւաքուած տատամսումս, վարանքս, կասկածս, անձկութիւնս, մտավախութիւնը, սարսափը՝ նոյնիսկ, զորս բոլորը հաւաքելով մէկ խօսքի մէջ ըսի.

— Չգիտեմ ինչո՞ւ համար այս անունը տրուեցաւ ինծի. որպէս պատի՞ւ թէ որպէս պատիժ։ Ինչպէ՞ս այս տկար ուսերուս վրայ կարենամ պատուով չալկել անչափելի եւ ծանրարժէք վաստակով ոսկեցաւալ այս անունը — Գարեգին։ Բայց ես զայն յանձն կ'առնեմ ո՛չ որպէս պատիւ կամ պատիժ, այլ որպէս պարտք՝ ծանր բայց քաղցր, եւ՝ միայն կեանքով ու գործով վճարելի։

Եւ այժմ այս տողերս իր հարիւրամեակին առիթով, թող ընդունին այդ հատուցանելի պարտքիս որպէս նախավճար։

Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեանի անձին ամենէն յատկանշական գիծը իր հոգեկան կառոյցին բազմակողմանի դրոյմն էր։ Ի բնէ օժտուած առատ ձիրքերով՝ իր ողջ կեանքի ընթացքին յարատեւ, տքնութեամբ տրոփող եւ հեւքով վազող աշխատանքի մշտաբուխ քրտինքով իրագործեց մէկէ աւելի գեղեցկութիւններ հայ կեանքի համապատկերին վրայ։ Երեք հիմնական գիծեր, սակայն, առանձնապէս եւ տիրականօրէն կ'արտացոլան իր անձէն որպէս գագաթնային գիծերը իր մարդկային կերպարին.

Եկեղեցւոյ մարդը,
Մշակոյթի մարդը,
Հայրենիքի մարդը։

Ա.

Քրիստոնէական հաւատքի ջիղը իր մէջ այնքան կենդանի էր, որ եղաւ իր կեանքի ուղեցոյց եւ զսպանակիչ ոյժերէն մէկը։ Իրեն համար քրիստոնէական հաւատքը ոչ տեսական ճշմարտութիւն էր եւ ոչ աստուածաբանական դրութիւն։ Կեա՛նք էր, մղում, չարժում։ Իր անձը եռացնելու աստիճան տաք ներկայութիւն մը իր մէջ, որով հոգիի գե-

րակայութիւնը, տիրապետութիւնը նիւթին եւ նիւթականին, ժամանակաւորին եւ պարագայականին վրայ՝ իր ամենէն խորունկ համոզումն էր, իր գոյութեան մասնաւոր նկարագիրը եւ ընթացք տուող։ Իր բառերով՝

> «Առանց հաւատքի կեանքը դատարկութիւն է, յուսահատութիւն եւ մահ...: Նա ծակ կարաս է առանց կարող լինելու բովանդակութիւն պահել: Ինչո՞ւ եմ ապրում. այս հարցին միայն հաւատով լեզուով կարելի է պատասխանել, հաւատով տարբեր, քայց ըստ էութեան միակ լեզուով: Ապրելու համար պէտք է հաւատանք կեանքի էութեան եւ նորա նպատակին: Նա մեր ձգտումն է, մեր տենչը դէպի բարձրագոյնը, մեր համոզումն է, թէ ի զուր չենք ապրում, թէ չպիտի կէս ճանապարհին մնանք, այլ պիտի հասնինք լուսոյ փառքոսին, նոյնիսկ մեր ալեկոծ կեանքի փոթորիկներից յետոյ: Հաւատքը անհատին, ազգութեան եւ մարդկութեան դէպի յաւիտենականութիւն է տանում: Ով չի հաւատում յաւիտենականութեան, նա մեռած է արդէն. մեռած է ոչ միայն մարմնով, այլեւ այն հոգեւոր եւ երանաւէտ կեանքի համար, որ բարոյական կատարելութեան ճգտում է կոչւում, անսահման տարածութիւնների հորիզոնների վրայ, երկնքի եւ երկրի մերձեցումը, սիրոյ համբոյրը փոխադարձաբար»:

Այդ հաւատքին ուժեղ ներգործութիւնը, գոյութենական անքակտելի տարրացումը կը տեսնէր հայոց պատմութեան մէջ հայց. եկեղեցւո՛յ ճամբով: Հայց. եկեղեցին իրեն համար քրիստոնէական հաւատքի դեղեցկագոյն մեկնութիւնն էր հայ կեանքի կշռոյթով եւ իմաստով կենսաւորուած: Երբ կը խօսէր հայց. եկեղեցւոյ մասին՝ կը խօսէր իր անձին ամենէն ընդերքային խորքերէն ժայթքող ուժգնութեամբ եւ տրոփուն սրտայոյզ իրաւութեամբ: Իր հայութիւնը քրիստոնէական հաւատքի չաղախով էր թրծուած եւ իր նոյնացումը հայց. եկեղեցւոյ ոգեղէն կառոյցին հետ՝ իր մէջ ստեղծած էր իր անձին ամենէն լուսափայլ, ճառագայթուն հոգեղէնը հիւլէն: Կը հաւատար թէ «Քրիստոնէութիւնը հայ ժողովուրդի աչքում լոյս է, ուստի եւ նրա մատակարարը՝ Լուսաւորիչ»: Այդ լոյսը մարդկային չէ եւ ոչ նիւթական, այլ երկնային: Լուսաւորչի կանթեղի հրաշալի, ժողովրդական սքանչելի բանաստեղծութեամբ յօրինուած աւանդութիւնը, այդ հայեացքի եւ հաւատքի յայտարարն է.

> «Արագածի գագաթին կախուած է երկնքից այդ կանթեղը, որի մէջ իւղի փոխարէն Լուսաւորչի արցունքն է, միշտ բարեխօս Աստուծոյ առաջ, որ անմար մնայ՝ խաւար կեանքը լուսաւորող այդ կանթեղը»:

Կանթեղէն առկայծող եւ հայ աչխարհի վրայ լուսացնցուղ բացուող լոյսի խորանն է հայց. եկեղեցին, որուն մէջ կեանքի անունդ եւ

կերպարան են ստացած հայ ժողովուրդի բոլոր մեծ իրագործումները, սրբազան արժէքները եւ հոգեւոր ստեղծագործութիւնները։ Եկեղեցւոյ մարդն էր ան ո՛չ սոսկ սքեմով եւ աստիճանով ու դիրքով, այլ էութեամբ, հոգեկան չաղուածքով, ապրումով, միս ու ոսկորով, երակներով ու ջիղերով, մէկ խօսքով՝ իր ողջ գոյութեամբ։ Հայց. եկեղեցին կը ճանչնար այնպէս ինչպէս ինքզինք։ Երբ կը բանար իր չրթունքները խօսելու համար անոր մասին՝ բառերը կը բխէին ո՛չ հմտութեան աւազանէն, ո՛չ գիրքերու էջերէն, ո՛չ սոսկ մտքի գանձարանէն, այլ իր անձնական կեանքի հունէն, որովհետեւ իր կեանքը ինքնին երակ մըն էր հայ կեանքի մարմինէն անցնող ու հայ սիրտէն արիւն առնող ու տարածող։ Ահա այդ փորձառական, գոյութենական չեչտով ու երանգով կը յատկանշուէին իր բառերը հայց. եկեղեցւոյ մասին։ Ո՛հ, զինք պէտք էր լսել Անթիլիասի խորանի բեմէն կամ իր կաթողիկոսական գահէն, երբ վերացած, յափշտակուած իր ապրած ճշմարտութեան Էլիքսիրով (elixir) կը վերցնէր ու կը յափշտակէր մեզ բոլորս ուսանողները իր «շքոլայ»ին։ Հոգեւորական, պաշտօնական, դերասանական ոչինչ կար իր մէջ էականօրէն։ Բառերը իր անձէ՛ն կեանք կ՛առնէին։ Ջէիր զգար որ ինք հայց. եկեղեցիին մասին կը խօսէր։ Երբ դուրս կ՛ելլէիր՝ կը զգայիր որ եկեղեցի՛ն էր որ իր անձին մէջէն քեզի էր «խօսած», քեզ իր մէջ առած, քեզ իրմով լեցուցած, իրեն համար գրաւած։ Պատմութեամբ ճշմարտուած նուիրական իրողութիւններ կ՛ուզէր դրոշմել հայ դիտակցութեան մէջ, երբ հանդիսաւորապէս եւ պատգամաշեշտ ձեւով կը յայտարարէր.

> «Հայ ժողովուրդի հոգեւոր հայրենիքը հայաստանեայց եկեղեցին է», «Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցին ամենաբարձր հաստատութիւնն է, որ տուել է Աստուած հայ ժողովրդին», «Աստուծոյ շնորհած ամենամեծ պարգեւը մեր ժողովրդին՝ հայց. եկեղեցին է, որի համար մեր հայրերը այնքան արիւն են թափած, զոհողութիւններ կատարած»:

Այս հաւատքով, այս խոր համոզումով զսպանակուած իր հոգեկան հայեացքը հսկայական չափանիշով կը կշռէր դերն ու արժէքը հայց. եկեղեցւոյ մասնաւորաբար Սփիւռքի մեր պայմաններուն մէջ։ «Նա օրհնութիւն է եղել մեր անցեալի մէջ, մեր ազգային եւ հոգեւոր կեանքի պահպանութեան մէջ դարերի ընթացքում. այժմ էլ իր կարեւոր դերն ունի կատարելու հայ կրօնն ու աստուածպաշտութիւնը Սփիւռքի Հայութեան մէջ վառ պահելու՝ հայ հոգու եւ աւանդութեան պահապան հրեշտակը լինելու»։ Ու կը պատգամէր դարերէն քաղուած ու իր հոգիին մէջ կուտակուած իմաստութեան լեզուով.

> «Երախտագէտ լինենք եւ խորապէս գիտակից՝ Աստուծոյ այդ շնորհին համար: Երախտագէտ լինենք գիտակցութեամբ դէպի

մեր հոգեւոր Մայրը, որ Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցին է: ... Նա մերն է, մեր ազգային եկեղեցին է, մեր ամենամեծ ստեղծագործութիւնը, ամենամեծ ժառանգութիւնը մեր նախնեաց թողած: Նորա պահպանութիւնը, կարգաւորութիւնը, յառաջդիմութիւնը՝ Սփիւռքի Հայութեան պահպանութեան երաշխիքն է»:

Իր անձին մէջ կազմաւորուած եւ այսպէս անքակտելիօրէն չափաւորած Եկեղեցւոյ մարդը իր ծնունդն ու անունդը կ'առնէ Ս. Էջմիածնի եւ Հայաստան աշխարհի այն ենթահողէն, ուր կան պատմական եւ ազգային արմատները հայց. եկեղեցիին: Պէտք է ընդունիլ, սակայն որ Գէորգեան Ճեմարանի մթնոլորտը իր օրերուն այնքան ալ նպաստաւոր չէր հոգեւորական պատրաստութեան համար, տիրող մտաւորական, գուտ գիտական եւ աշխարհիկ գաղափարաբանական ազդակներով յագեցած: Բացառիկ հոգիներ, ինչպէս կարապետ Տէր Մկրտիչեան, Կոմիտաս, Գարեգին եւ այլ փոքր խումբ մը համանման անձերու, Օրմանեանի չունէին վառուած՝ քաջ նետուածքով մը իրենք զիրենք ընծայեցին հայց. եկեղեցւոյ սպասաւորութեան սուրբ գործին՝ իմացական, հոգեւոր, գիտական, քարոզչական, մշակութային ու վարչական մարզերու մէջէն:

Եկեղեցւոյ մարդու իր տիպարը ունէր իր մէջ այնպիսի ջերմ, բնական, կարծես հողէն ու քարէն առնուած գոյն մը, հայ կեանքի տառապանքէն, հայ մշակոյթի կենդանի փառքէն ժառանգուած գիծ մը, որ չատ հեռու էր պաշտօն ու ասպարէզ ըլլալու հանգամանքէն, անանձնական եւ պաղ այդ գոյավիճակէն: Հոգեւորականութիւնը իր մէջ այնպէս բխում էր հոգեկան ապրումի ինչպէս լերան կողէն ժայթքող ակը մաքուր, գուլալ եւ կարկաչուն ջուրին: Հաղորդական էր, գրաւիչ իր բանականութեամբն ու պատմական հուներէն ժառանգած սրտառուչ հարստութեամբը:

Բ.

Գարեգին Կաթողիկոսի անձին ամենէն չեչտուած եւ գեղեցիկ կողմերէն մէկը եղաւ մշակոյթի մարդու կերպարը սարկաւագութեան օրերէն սկսեալ –երբ Ապարանցի եւ Մոկացի գիւղացիներու չրթունքներէն գիրին կը փոխադրէր «Սասմայ Ծռեր»ու դիւցազնական պատառիկները եւ այլ «Փշրանքներ ժողովրդական բանահիւսութեան» – մինչեւ իր ալեփառ կաթողիկոսութեան վերջին օրերու հիւծած վայրկեաններըը, երբ մագաղաթացեալ ձեռքերով դեռ կը պրպտէր հայ «Ձեռագիրներու Ցիշատակարանները»ը կարծես չմեռնելու կամքէն գաղտնօրէն թելադրուած եւ անոնց մէջ տեսնելով իր ալ անմահութիւնը...:

Իր մշակութային դիմագիծը իր վառ կենդանութիւնը եւ արտայայտչական հարստութիւնը կը ստանայ գիտական-բանասիրական տոկուն վաստակի մը տուեալներէն: Ազգագրական նիւթերու բանա-

հաւաք մը եղաւ[1]: Անտեսուած մատենագիրներու յայտնաբերիչ մը[2]: Փոչիին դատապարտուած քարերու վրայէն հայ պատմութեան ամենէն վաւերական վկայագիրներու արձանագրութիւններու մեծ փրկիչ մը եւ իշխանական մեծ տուներու պատմիչ մը[3]: Հայ գրչութեան եւ մանրանկարչութեան մեծագոյն գիտուարար մը[4]: Հայ ձեռագիրներու յիշատակարաններու ամենէն մտերիմ բարեկամը[5]:

Այս բոլորը սակայն նշմարներ են, սոսկ նշումներ իր մշակոյթի մարդու մասին վկայող, բայց չատ հեռու՝ զայն ամբողջութեամբ պատկերացնելու տարողութենէն: Ազգագրական, մատենագրական, պատմագրական, արուեստի՝ ձեռագրական, գրչագրական, մանրանկարչական կալուածներու մէջ իր ուսումնասիրութիւնները ո՛չ միայն տպաւորիչ են իրենց ծաւալով եւ այլազանութեամբ այլեւ ու մանաւանդ իրենց բնոյթով, բովանդակային նորութեամբ եւ թարմութեամբ եւ եզական արժէքով, որովհետեւ բոլորն ալ գրեթէ հում նիւթերու վրայ տարուած գիտական նուաճումներ են, միշտ նորութիւններու հետամուտ եւ անծանօթին յայտնիչ:

Գիտական պրպտումի սուր ճաշակով օժտուած եւ նուրբ զգայնութեամբ տոգորուն՝ կրցաւ նախ գտնել այն նիւթը, որ առհասարակ դուրս մնացած էր բանասէրներու աշխատանքի կարկինէն: Պատմագիրներու եւ գրաւոր յիշատակարաններու վրայ աչք մաչեցուցած, հոգի սպառած Ալիշաններու, Նորայր Բիւզանդացիներու եւ նման արեւմտահայ այլ գիտնականներուն համար հայ բնաշխարհը գիրքերով պատկերացուցած աշխարհն էր: Տեսակ մը լուսանկարներու (գիր կամ պատկեր) վրայ ստիպուած էին աշխատիլ անոնք, որոնք հեռու կ'ապրէին հայ հողէն: Գարեգին կաթողիկոս անկոխ գետիններէ քալել նախընտրեց: Սա արդէն իսկ իր գիտական արժէքին ամենէն դրական վկայութիւններէն մէկն է: Ճեմարանի ուսուցչութեան եւ տեսչութեան օրերուն ուսանողներու հետ միասին գիտական չրջապտոյտներ կատարեց, վանքերու աւերակեալ քարերը չափագրեց, արձանագրութեանց յաճախ ջարդուած գիրերը վերակազմեց, ձեռագիրներու խուլ,

---

[1] *Սասմայ Ծռեր* (1892), *Փշրանքներ Ժողովրդական Բանահիւսութիւնից* (1892), *Ռոստոմ Զալ* (1905) եւայլն:

[2] *Մխիթար Սասնեցի* (1899), *Խոսրովիկ Թարգմանիչ* (1903), *Թովմա Մեծոփեցու Կեանքը* 1913, *Յովսեփ Մեբաստացի* (1918), *Գրիգորիս Աղթամարցի* (1919), եւայլն:

[3] *Խաղրակեանք եւ Պռոշեանք* (երեք հատորներ՝ 1928-1944), *Ազիբեկեանք* (1921), *Տարապիճ Օրբելեան* (1947):

[4] *Գրչութեան Արուեստը Հին Հայոց Մէջ* (1913), *Նիւթեր եւ Ուսումնասիրութիւններ Հայ Արուեստի եւ Մշակոյթի Պատմութեան* (1935-1952) –հինգ պրակներ-: Բազմաթիւ յօդուածներ՝ ցրուած այլազան թերթերու մէջ Էջմիածնէն, Թիֆլիսէն մինչեւ Փարիզ, Երուսաղէմ, Ամերիկա, Լիբանան եւ այլուր:

[5] *Յիշատակարանք Ձեռագրաց*, Ա. Հատոր (1951):

մուխ ու փչոտ անկիւններէն մաշած գոյներով մանրանկարները լուսանկարեց, չիլած էջերուն մէջէն աղօտացեալ եւ հազիւ նչմարելի յիշատակարանները արտագրեց, եւ այսպէս վերապրեցուց այն բոլորը որոնք արդէն սկսեր էին չիլիլ եւ դատապարտուեր էին մահուան: Նիկողայոս Մառի հնագիտական պեղումներուն իր մասնակցութեամբը այնպիսի մեծ դեր կատարեց հայկական հնութեանց եւ արձանագրութեանց վերայայտնումի հսկայական աշխատանքին մէջ, որ ընթրուեցաւ անդամ Ռուսիոյ կայսերական Հնագիտական Ընկերութեան: Հայ աշխարհէն դուրս, Պոլսոյ, Երուսաղէմի եւ Սիփիւռքի որեւէ մէկ անկիւնին մէջ, ըլլան անոնք համալսարանական մատենադարաններ, թանգարաններ, կամ անհատական տուներ, հո՛ն ուր լսեց հայ ձեռագիրներու մասին՝ գոնէ զանոնք անձնապէս, կամ ճարեց միջնորդաբար ու նոյն կիրքով հայ կեանքի պատկերներ ու վայրկեաններ վերբերաւ ու վերապրեցուց մոռացութեան խաւար խորշերէն:

Իր գիտական աշխատանքին ամենէն առանձնայատուկ, խօսուն երեսը նորութեանց յայտնաբերման իր մշտատեւ ճիգը եղաւ, որ փառաւոր արդիւնքով պսակուեցաւ: Վկայ՝ իր գրական վաստակին ճոխութիւնն ու թարմութիւնը: Գերմանական գիտական տեսիլքներով կազմաւորուած այս մտքի աշխատաւորը հեռու մնաց աշխատուած նիւթերու վրայ մտքի ճիգով ընդհանրացումներ, համադրումներ ընելու փորձութենէն: Եղաւ առարկայապաշտ իր գիտական մօտեցումին մէջ: Իրողութիւնները փնտռեց իրենց ենթահողին մէջ. նչեց զանոնք յատուկ կարեւորութեամբ, դասաւորեց եւ վերակենդանացուց: Այդ իրողութիւնները արժեւորելու, հայոց պատմութեան ընդհանուր կառոյցին մէջ չաղախելու պարտքը թողուց ուրիշներուն: Հայ պատմութեան թաղուած անկիւններէն ինք լոյս ժայթքեցուց:

Այդ բոլոր իրողութիւնները, սակայն, չդիտեց իբրեւ տեղեկութիւններ, սառն ծանօթութիւններ, յիշողութեան մէջ պահուելու կոչուած գիտելիքներ կամ գիրքի մէջ անցուելիք նիւթեր: Այդ բոլորը գոնէ եւ ներկայացուց իբրեւ կեանքի մը վկայութիւններ, թարմ՝ կեանքին պէս, խօսուն՝ մարդոց նման: Հայագիտութիւնը իրեն համար եղաւ որպէս հայ կեանքին կենդանի, հաղորդական, բաբախուն, գործօն պատկերը: Արեւելահայ բանասիրութեան այս ընդհանուր յատկանիշը իրմով գոնէ իր ամենէն վարպետ մեկնաբաններէն մէկը, ինչպէս սքանչելի վերլուծումով ցոյց կու տայ գրականութեան մէջ Դիոգինէսեան լապտերով կեանք, հա՛յ կեանք որոնող Յ. Օշական՝ Գարեգին Կաթողիկոսի նուիրած իր հատորով, ուր դառնօրէն կը յայտարարէր. «Ի՛նչ անհուն դերեզմանոցներ են ձեռագիրներու մատենադարաննե-

րը, որոնց պեղումը մեր մէջ հազիւ թէ սկսած է»[1]: Այդ գերեզմանոցները, սակայն, Գարեգին Կաթողիկոսի համար մահուան վկայարաններ չէին, այլ կեանքի եւ յարութեան օճախներ...: Եւ ինք՝ այդ օճախներուն կրակին չունչ տուող անձնեղէն հով:

Պէտք էր լսել միայն զինք մանաւանդ դասախօսութեանց ամպիոններէն, երբ կը բարբառէր հայ մշակոյթի արժէքներուն մասին: Ոգեշընչուած մարդն էր այդ պահուն: Հայոց պատմութեան ո՛ր գաղտնի արահետներէն, ի՛նչ թաքուն անկիւններէն իր հոգիին կը հասնէին ապրումներ, որոնք հեղեղի կը վերածուէին բառերու արտահոսումով. բառեր՝ որոնք սակայն բառ չէին, այլ հոգիի պոռթկումներ հայ «ստեղծագործ ոգու» ստեղծագործող ներշնչումներ: Սիրտը հպարտութեամբ կ'ուռէր, երբ կ'ոգեկոչէր հայ ձեռագրական ժառանգութեան հազար ու մի արժանիքները.

> «Մենք պարծենալ կարող ենք ամենաքաղաքակիրթ ազգերի կողքին մեր քսան հազար տուփ կամ հատոր ձեռագիրներով, ուր պահուած են հայ մտքի եւ անցեալի ամբողջ արտադրութիւնը, մեր ազգային ամենամեծ հարստութիւնը»:

Ու երբ Ապրիլ 24-ի օրը, հայ նահատակութեան ոգեկոչումը կը կատարէր յուզումէն պայթող սիրտով մը, երբ դառնօրէն կ'ափսոսար ջարդը հայ մարդերուն, խոցուած սրտի նոյն ցաւով կ'ողբար կորուստը հայ ձեռագիրներուն: Որովհետեւ՝

> «Այդ ձեռագիրների մէջ էր մարմնաւորուած հայ արուեստը, հայ մշակոյթը, հայ միտքը դարերի ընթացքում հայի ստեղծագործութիւնները, հայ հոգին, որոնց նոյնպէս նահատակութեան եւ ոչընչացման մեծ բաժին հասաւ: Ապա մեր ճարտարապետական կոթողնե՞րը, իրենց վիմական տարեգրութիւններով կամ արձանագրութիւններով, Աղթամարը, Անիի Մայր Եկեղեցին, Ապուղամրենց գողտրիկ Սուրբ Գրիգորը, Պահլաւունեանց Առաքելոց ննջարկերտ գաւիթը եւ այսպիսի տասնեակներով յուշարձաններ: Ամէն ազգ եւ ժողովուրդ ընդունա՞կ է անշունչ քարին կեանք տալ եւ լեզու, որ խօսէ հետդ, պատմէ անցեալը, յուզէ եւ բարձրացնէ հոգիդ դէպի վսեմն ու երկնայինը: Ծանր անդարմանելի կորուստներ ստացաւ հայ ժողովուրդի շինարարական հանճարը ու հոգին»:

Մշակոյթի մարդու այս կերպարը այնքան տիրական ներկայութիւն մըն էր իր հոգեկան խառնուածքին մէջ, որ վարչական, հովուական եւ այլ կարգի պաշտօններու եւ զբաղումներու ընթացքին, ան եր-

---

[1] *Արեւելահայ բանասիրութիւնը եւ Էջմիածին* –Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեան, էջ 56:

Քսան տարի առաջ գրուած այս տողերը այսօր անպայման պիտի փոխուէին եւ լոյսի ու երախտագէտ ցնծութեան զգեստ հագնէին Օշականի գրչին տակ եթէ ապրէր ան եւ տեսնէր այն հսկայ, կոթողական եւ բազմարժէք գործը զոր բարձր աստիճանի վրայ կը տանին մասնաւորաբար Հայաստանի Պետական Մատենադարանի նուիրեալ գիտաշխատողները:

բեք իր տեղը չկրնայցուց հայ մշակոյթի այս մեծ Առաքեալի կեանքին մէջ։ Ո՛չ Թիֆլիսի առաջնորդական զբաղումները, ո՛չ Էջմիածնի մէջ ստանձնած վարչական պատասխանատուութիւնները, ո՛չ կաթողիկոսական պատուիրակի հեւ ի հեւ տարած հանգանակային սպառիչ աշխատանքները, ո՛չ մեքենականացած եւ համակ չարժուած եղող Ամերիկայի նման երկրի մը մէջ Առաջնորդական տաղտուկները հայ կեանքի արդէն իսկ խռովեալ պայմաններուն եւ ո՛չ ալ կաթողիկոսական Աթոռի մը Աթոռակալին վերապահուած եւ գերագոյն պատասխանատուութեամբ միայն տանելի չատ փափուկ, բազմակողմանի եւ բազմակնճիռ առաքելութիւնը կրցան կասեցնել իր մէջ մշակութային պարապումներու ընթացքը։ Մշակոյթի ապրումը Գարեգին Կաթողիկոսի անձին մէջ արբազան կիրք մըն էր, անմար կրակ մը, որ ջերմացուց իր հոգին եւ իր հոգիին հետ հոգիները բոլոր անոնց, որոնք հանդիպեցան իրեն եւ գրաւուեցան իրմով։

Կը յիշեմ, օր մը, Զատկական տօներու նախօրեակին, երբ Անթիլիասի Մայր Տաճարին արծաթեղէն կանթեղները եւ ջահերը ընդհանուր մաքրութեան մը կ՚ենթարկուէին, երբ անկարելի էր գմբէթէն կախուած կեղտոնական ջահը վար իջեցնել եւ գործաւորները փայտեղէն կայք չինած էին վեր բարձրանալու եւ տեղւոյն վրայ մաքրումի եւ փայլեցումի աշխատանքը կատարելու, ինք ուզեց արձանագրութիւնը կարդալ եւ արտագրել։ Աչխոյժ սարկաւագ մը աստիճաններէն վեր բարձրացաւ կատարելու համար արտագրութիւնը։ Երբ վար եկաւ եւ ինք կարդաց արտագրուածը՝ չգոհացաւ։ Գիտնականի եւ արուեստի սկզբնատիպ հարազատութեան նախանձախնդրութիւնը կարծես նոր երիտասարդական աւիւն ներարկեց իր երակներուն եւ ջիղերուն եւ յանկարծ, ութասունամեայ իր ալեւորեալ հասակն անտեսելով, պարեգօտը հանեց, մէկ կողմ դրաւ, եւ ինք սկսաւ բարձրանալ աստիճաններէն ահ ու վախ ազդելով լուսարար աշակերտներուս վրայ, բայց միանգամայն զարմանք ու հիացում առթելով մեր հոգիներուն մէջ։ Այդ օր իր այդ յանդուգն ժեստով դաս մը աւանդեց մեզի — սէրը հայ մշակոյթին եւ պարկեշտ առարկայականութիւնը գիտական աշխատանքին։

Գ.

Գարեգին Կաթողիկոսի անձնաւորութեան կազմաւորիչ էական տարրերէն մէկն է հայ հայրենիքը, իբրեւ հողային թանձրական իրականութիւն, իբրեւ կեանքի հասկացողութիւն եւ իբրեւ ապրումի եղանակ։ Հայկական բնաշխարհին հետ Գարեգին Կաթողիկոսի դիտակցական խոր մտերմութիւնը, անջնջելի հետքն է թողած իր թէ՛ հոգեւորականութեան, թէ՛ մտաւորականութեան երեսներուն վրայ։ Հայց. եկեղեցին իրեն համար գերազանց արժէք է ոչ սոսկ քրիստոնէական հաւատքի որպէս գեղեցիկ հանդիսարան, այլեւ որպէս հայ կեանքի գործօն էութիւն։ Հայ մշակոյթը արբազան խորհուրդի նուիրական արժէք ունէր իրեն համար ո՛չ միայն որպէս իմացական հոգեւոր, գեղարուեստական իրագործում, այլ որպէս հա՛յ հանճարի, հա՛յ հոգիի վկայութիւն։

Կարծես տափակ, անհրապոյր, պաղ հաստատում մըն է ըսել թէ Գարեգին Կաթողիկոս հայրենասէր էր։ Գարեգին Կաթողիկոս հայրենասիրութի՛ւն էր։ Իր եւ հայրենիքի մէջեւ նոյնիսկ ձեւական զատորոշումը խորթ կը թուի իմ մտքին։ Հայրենիքը իրեն համար հող չէր սոսկ։ Հայութիւն էր համակ։ Հայութիւնը՝ իր անցեալով, ներկայով եւ ապագայով։ Հայութիւնը՝ իր ոգեկան ամբողջ հարստութեամբ։ Հայութիւնը՝ իր բոլոր պայքարներով, յաղթանակներով ու պարտութիւններով, հալածանքներով եւ սխրագործութիւններով։ Բայց մանաւանդ իր մշակոյթի գերակշիռ արժէքովը։

Հայրենիքը իրեն համար հողէն անդին՝ հոգեկան անդիմադրելի ուժականութիւն մըն էր։ «Թանգ է մեր պատմական հայրենիքը», կ՚ըսէր ու կ՚աւելցնէր։

> «Բայց հայրենիքի գաղափարը միայն հողն ու ջուրը չէ, լեռն ու դաշտը։ Հայրենիքի գաղափարը հոգեւոր է, աւելի լայն քան նիւթական հայրենիքի հասկացողութիւնն է. այդ՝ ժողովրդի ոգին է, հանճարը, տեսիլները, պատմութիւնը, ստեղծագործութիւնը, արուեստն ու գրականութիւնը, լեզուն, կրօնքն ու եկեղեցին։ Հայրենիքն էլ այդ իմաստով է որ արժէք եւ յատկութենականութեան երաշխիք ունի, մեր կենդանութեան ծառի արմատն ու բունն հայրենի հողում, աւելի ճիշդ այնտեղ հաստատուած ժողովրդի մէջ»։

Հայրենիքի մարդը իր անձին մէջ լոկ զգացական թելադրանքներէ չէր առներ իր գոյնն ու ձեւը, խորքն ու իմաստը։ Կու գար աւելի խոր ակունքներէ՝ գաղափարական, պատմական, մշակութային հուներէ եւ իրմով կը շաղախէ անոր ողջ մարդկային էութիւնը։ Հայաստան աշխարհը իրեն համար սկիզբն ու վախճանն էր իր հոգեկանութեան ամենէն բարձր ճգտումներուն։ Պաշտամունքի իր տենչին սլաքը եթէ ուղղուած էր դէպի երկինք, դէպի Աստուած՝ ուրիշ ճամբայ չունէր այդ սլաքը, եթէ ոչ Հայաստանը։ Աղեղն այդ սլաքին՝ Արարատն էր, ուրկէ վեր կար միայն երկինք եւ ուրկէ կ՚արձակուէին իր գերագոյն եւ արբազնագոյն ապրումները։ «Տեսել եմ աշխարհի մի կարեւոր մասը», կը գրէր 1941-ին, վերապրելով 1925-ին Դէպի Արագած կատարած ճամբորդութեան մը յիշատակները։

«Տեսել եմ բնութեան բազմատեսակ գեղեցկութիւններ, երկնամերձ լեռներ, անդնդախոր ձորեր՝ Տիրոլի եւ Զուիցերիայի սահմաններում, անսահման տարածութեամբ հարթավայրեր եւ դաշտեր Ռուսաստանում, տեսել եմ Նեղոսի անապատային խորհրդաւոր հովիտը Լուքսորի եւ Կարնակի մօտ, Նիագարայի ջրվէժը, Ֆինլանդայի Իմմատրան, Կալիֆորնիայի Իոսամիթին իւր գեղեցկութիւնների համադրութեամբ, հազարաւոր տարիների ծառերով անտառները, հիացել եւ սքանչացել նրանցով...: Բայց ոչ մէկը նրանցից չի կարող համեմատուել եւ չափուել Արարատեան հարթութիւնից դէպի երկինք բարձրացող սպիտակափառ գագաթով Արարատի գեղեցկութեան հետ՝ Արագածի կատարից դիտելով: Հայրենիքի սէրն ու կարօտը, անշուշտ, սրբազան եւ խորհրդաւոր է դարձնում նոր պատկերը յիշողութեանս մէջ, բայց առանց դրան էլ, իրօք նա գերազանցօրէն գեղեցիկ է եւ հմայիչ»:

Այսպիսի խոր հիացումով՝ հանդէպ հայրենական մեր աշխարհին, անսահման պաշտամունքով՝ հանդէպ մեր նահատակ ժողովուրդին եւ խորագոյն ըմբռնումով «հազարագանձ» մշակոյթին, ան եղաւ հայրենիքն ու հայութիւնը, մշակոյթն ու եկեղեցին պաշտպանելու ճակատագրական պահուն, «կեանց եւ մահու» վճռական րոպէին՝ «Զինուո՛ր Հայաստանի», հայ մարտիկներու կողքին եւ ընդդէմ հայութեան դարաւոր թշնամիին: Ի՛նչ սրտառուչ պատկեր է երեւակայել, դիրքի, միտքի, ամպիոնի, դիրքի, աստիճանի մարդը թողած մագաղաթ, գրիչ, համալսարան ու եկեղեցի եւ նետուած հայրենիքի սահմաններուն վրայ, ի պաշտպանութիւն հայ հողին ոգորող հայ բանակի շարքերուն մէջ...: Հոկտեմբեր ամիսն է: Տարին՝ 1920: Կարսի մահատաժամ կռիւը: Հայ մարտիկը իր ողջ էութիւնն է դրած արեամբ գնուած իր անկախութեան պահպանումին ի խնդիր մղած ճակատագրական կռիւին մէջ: Եւ հո՛ն է, մարտիկի՛ կողքին, Գարեգին եպիսկոպոսը, իր հոգիի ծննդավայր եւ մայր Հայաստանի պաշտպանութեան առաջին գծին վրայ...: Հա՛յ մարդը:

1943-ին, վերապրելով 1920-ի այդ ճակատագրական պահը հայ արդի պատմութեան, Գարեգին Կաթողիկոս կը վերյիշէ Հայաստանի անկախութեան տարիները հետեւեալ բառերով.

«Մեր սիրտը խայտում էր ցնծութեամբ, լցուած մեր ժողովուրդի մտաւոր, հոգեւոր եւ մշակութային կեանքի վերածնութեան տեսիլքով: Լայն եւ ընդարձակ էր հորիզոնը բոլոր մտաւոր, գիտական, գեղարուեստական աշխատաւորների համար: Անմահ Խորենացու խօսքը յարմար էր եւ այս ուղղութեամբ. "Սահմանք քաջաց զեն իւրեանց. որչափ հատանի, այնչափ ունի": Անցեալ վեցամսեակին համալսարանում դասախօսել էինք հայ հնագիտութեան մասին. այս սեմեստրում պիտի խօսէինք հայ արուեստի պատմութեան, մասնաւորապէս հայ մանրանկարչութեան մասին: Պէտք էր ամփոփուել եւ նախապատրաստուել մինչեւ դասախօսութիւնների սկզբնաւորումը:

«Բայց շաբաթը շուտ էր եկել քան ուրբաթը»:

կը հասնի չարագուշակ լուրը Թրքական զօրքերու խուժումին անկախ Հայաստանի սահմաններուն վրայ: Ծանր դրութիւն՝ ամբողջ հայկական հողի վրայ: Գարեգին Կաթողիկոս այդ մասին կը գրէ.

«Մենք առանց տատանելու յայտնեցինք մեր պատրաստակամութիւնը ճակատ գնալու եւ խրախուսելու զօրքերին եւ ժողովրդին հայրենիքի պաշտպանութեան գործում, ինչպէս այդ կատարել էինք 1918 թուականի պատերազմին, յատկապէս Սարդարապատի ճակատամարտի մէջ»:

Ճակատամարտէն ետք, պարտուած հայ բանակին հետ նահանջող հայ հոգեւորականը այսպէս կը նկարագրէ իր կեանքի այդ ամենէն փափուկ վայրկեանները.

«Վեղարս գլխիս, ձմեռուայ երկար ու ծանր վերարկուս հագիս, աճձրեր թափում էր հեղեղի նման, որից թրջուել եւ ծանրացել էր հագուստս: Խորապէս համոզուած եմ որ կեանքիս վերջին րոպէն է... եւ ահա գնդակը կը գայ, մոլեռանդ ասքետի կամ քրդի մէկը «ջաննաթին» արժանանալու գործ կը համարէ գետին տապալել գեավուրների հոգեւոր պետին: Այլեւս գիտութիւն, մանրանկարչութիւն, կեանքի քաղցրութիւն եւ երազներ, ի սպառ անհետացել էին հոգուս միջից: Կեանքիս վերջին րոպէն է. պիտի մեռնիմ...: Բայց զարմանալի, երկիւղի եւ սարսափի փոխարէն հոգուս մէջ երջանկութեան զգացումն է բարձրանում: Պիտի մեռնիմ, բայց երջանիկ եմ. երջանիկ եմ որ մեռնում եմ կեանքիս ամենաանուիրական րոպէին երբ իմ պարտքն եմ կատարում դէպի իմ հայրենիքը, դէպի իմ ժողովուրդը: Մի քաղցր յուզում պատում է սիրտս. երջանիկ եմ եւ աչքերիցս հոսում է խաղաղութեան արցունքը»:

Եւ միտքի ի՛նչ յստակութեամբ ու զգացումներու ի՛նչ բիւրեղութեամբ եւ ազնուականութեամբ Հոկտեմբեր 20-ի այդ օրը Գարեգին Կաթողիկոս կը բնորոշէ որպէս «Կեանքիս ամենադժբախտ օրը եւ երջանկութեանս րոպէն»...:

Գարեգին Կաթողիկոս միշտ հաւատաց հայ դատի արդարութեան: Իր հայրենասիրութիւնը չէր կրնար չբորբոքել իր մէջ հայ դատի չեփորային ձայնը: Ահա թէ ինչու չեշտ համոզումով կը գրէր.

«Արդար է մեր դատը, ամենից արդարը բոլոր աւտեսուած դատերի մէջ: Պէտք է բախենք արդարութեան փակ դռները, մինչեւ բացուին նրանք: Մէկ միլիոն նահատակների եւ նոյնչափ հողմացրիւ եղած հայութեան անունով պէտք է բարձրացնենք մեր բողոքը, մինչեւ լսելի լինի մեր ձայնը ազգերի բախտը իրենց ձեռքին մէջ ունեցող զօրաւորներին...:

«Հայրենասիրական պարտք է գօտեպնդուած լինել աննկուն կամքով, հաստատուն ժայռի նման, որ հաւատքն է դէպի մեր դատի արդարութիւնը...:

«Ոչ մի ժողովրդի թշնամի լինել չենք կամենում. տաճիկներն էլ ժողովուրդ են, բայց պէտք է հասկանան որ մենք եւս ապրելու իրաւունք ունենք: Յափրենական թշնամութիւնից ոչ ոք կարող է օգտուել: Եւ ոչ մեր երկու ազգերը: Մեզնից խլուած նահանգները գրեթէ անմարդաբնակ են եւ աւերակ դարձած: Այդ աւերակ եւ անապատ դարձած երկիրը, որ հազարաւոր տարիներ մեր հայրենիքն էր, հազարաւոր յիշատակների հետ կապուած, մենք մեր ջանասիրութեամբ եւ ուշիմութեամբ այնտեղ հոգեւոր կեանքի, գիտութեան եւ արուեստի տաճարներ կը կանգնենք եւ դրախտ կը դարձնենք այն»:

Հաւատաւոր հա՛յ մարդը... որ պատմութեան չափանիշներով կը խորհի, հայութեան իրաւունքին եւ ապագային վրայ անխախտելի, անսասանելի հաւատքով էր լեցուած եւ ամէն անգամ որ իր չրթները բացուէին հայութեան մասին՝ յոյսի, ոգեւորութեան հաւատքի կայծեր կը թռէին բռնկելու համար ջերմութենէ հեռզհետէ աղօտացող, կրակի ոյժէն պարպուող հոգիները մանաւանդ սփիւռքի տժգունացող մարդերուն:

Որքա՜ն արտասնդիչ մտածում է անդրադառնալ որ մարգարէաշունչ խանդով թրուղթին յանձնուած այս բառերը Ապրիլեան Եղեռնի Ցխնամեակի յաջորդող այս տարիներուն յուզիչ իրաւութիւն մը եւ իմաստաւոր այժմէականութիւն մը ունին: Հայկական դատին համազգայնօրէն անդրադարձումի այս շրջանին վառ գոյն մը կը գգենուն Գարեգին Կաթողիկոսի պայծառ միտքն եւ հայ պատմութեամբ հարուստ փորձառութենէն բխող այս պատգամ-բառերը:

Անոնց հաղորդականութիւնը կը բացատրուի անով որ գիտակից եւ տոկուն հայրենասիրութեան ակէն կը բխին անոնք: Որովհետեւ հայրենիքի մարդն էր ան: Եւ անոնց իրաւութիւնն ու զօրութիւնը կու գային խոր հայաճանաչութեան, հայապրումի հոգիին վրայ ծաղկած հայրենասիրութենէն:

***

Հարիւրամեակի փառքով այժմ վեհօրէն շքաւորուած Գարեգին Վեհափառը իր կեանքի վերջին եօթը տարիները ապրեցաւ եւ արժեւորեց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսական Գահին վրայ, Անթիլիասի մէջ: Այստեղ իր կեանքի եւ գործի նշանաբանը եղաւ Կիլիկեան Աթոռը դարձնել Սփիւռքի հայութեան համար հոգեւոր, ազգային եւ մշակութային ճառագայթուն կեդրոն մը: Իր ամբողջ ոյժը, կորովն ու խանդը —նոյնիսկ ալեհեր իր տարիքին մէջ դեռ բորբ— ի սպաս դրաւ Կիլիկեան Աթոռի նիւթական, բարոյական, կրթական եւ մշակութային բարգա-

ւաճման: Առանձին կարեւորութիւն ստացան Դպրեվանքն ու Տպարանը, որոնք երկու կռուաններ են մշակութային գործունէութեան: Իր վայելած մեծ վարկին եւ համազգային, համաազգութային յարգանքին բերումով եւ իր տենդագին գործունէութեան ընթացքով մեծապէս բարձրացուց հեղինակութիւնն ու դիրքը Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան ամբողջ արտասահմանի տարածքին վրայ:

Իր վերջին տարիներու մեծ տեսիլքն էր Կիլիկեան Աթոռը Անթիլիասի մէջ վերածել այնպիսի կեդրոնի մը, որ կարենար աչխարհի չորս անկիւններուն մէջ տարտղնուած հայութեան համար ըլլալ հոգեւոր եւ իմացական լոյսի կեդրոն մը, դպրոց մը որոշ ուղղութեամբ եւ առաջադրութիւններով: Երազ էր իրեն համար այդ ծրագիրը, որուն նախաքայլերը առաւ, բայց իր աչքերը երբ փակեց այս աչխարհին՝ երազը մնաց երազ եւ անցաւ իրեն յաջորդող սերունդներուն որպէս կտակ:

Ամէն բանէ առաջ եւ վեր՝ այսպիսի կեդրոն մըն էր, որ կը ծաղկէր վառ գոյներով իր մտատեսութեան մէջ, նման անցեալի Հաղբատներուն, Սանահիններուն, Գլաձորներուն, Հռոմկլաներուն, Դրազարկներուն, երբ վերացած եւ այլակերպուած հոգիով կը խօսէր «Հոգեւոր Կիլիկիա»ի մասին: Այդ տեսիլքը այնքան վառ մնաց իր հոգիին մէջ, որ նոյնիսկ իր մահուան անկողինին մէջ իր կեանքին վերջին յոյսի շողն էր ան: Կը կերպարանափոխուէր, գոյն ու չարժում կը ստանար իր հիւծող մարմինը երբ այդ տեսիլքը վառէր իր աչքերուն մէջ, ի տես Դպրեվանքի ուսանողներուն, մանաւանդ սարկաւագներուն, որոնք պիտի հասկնային եւ իմացական կարողութեան հասեր էին: Իր չրթներուն վրայ ծաղկած ամենէն գրաւիչ յանկերգներէն մէկն էր «Հոգեւոր Կիլիկիա»ի երգը: Ու այսպէ՛ս կը գրէր Նիւթական Կիլիկիոյ կորուստին դիմաց Հոգեւոր Կիլիկիոյ վերաստեղծումի իր յոյսին մեզանով.

> «Եթէ կորցրել ենք նիւթական Կիլիկիան, եթէ մեր ձեռքը չէ տէր դառնալ կրկին մեր հայրենիքին, կորած չէ՛ եւ մեր ձե՛ռքն է Հոգեւոր Կիլիկիոյ վերակենդանութեան եւ բարգաւաճման հնարաւորութիւնները...:
>
> «Ի՛նչ է մեր իղձն ու նպատակը այս Աթոռի համար: Մենք կամենում ենք որ նա դառնայ կրօնական-եկեղեցական կեդրոնի հետ՝ գիտութեան, արուեստի եւ մշակոյթի կեդրոն, որ կրօն եւ գիտութիւն, արուեստ եւ մշակոյթ, մեզ մատչելի սահմանների մէջ, դաշնակցին միմիանց՝ բարձրացնելու այս ժողովրդի հոգեւոր եւ մտաւոր կեանքի մակարդակը»:

Ան Հայաստանի սիրտէն ծնած, Սուրբ Էջմիածնի կաթով սնած անձնաւորութիւն էր, որ իր բոլոր ջիղերով կը ջատագովէր հայ ժողովուրդի եւ հայց. եկեղեցւոյ միութիւնը եւ անբաժանելիութիւնը։

«Մենք մի ենք», *կը բացականչէր ան յաճախ իր քարոզներուն մէջ, մանաւանդ Ապրիլ 24-ի առիթով իր սրտէն ժայթքող խօսքերուն մէջ,* «մի կամքով, մի հաւատով պիտի գօտեպնդուենք դէպի մեր ազգի եւ հայրենիքի արդար դատը եւ ապագան։ Հանրութեան մեծ խնդիրների առաջ պէտք է մեղմանան եւ չքանան փոքր հաշիւները»։

Այս հիմնական ազգային դաւանանքէն զօպանակուած իր հոգին կը պատռտուէր ի տես իր ժողովուրդի մէջ ծայր տուած անհամակցողութեան, ստեղծուած պայքարներուն, անիմաստ տագնապներուն, ջլատիչ ներքին պառակտումներուն։ Պատառ-պատառ եղած այդ հայրապետական սիրտէն ահա ճիչ մը կը բարձրանար դէպի երկինք.

«Տէ՛ր, Դո՛ւն սրբիր մեր հոգիները. Տէ՛ր, Դո՛ւն մաքրիր մեր սրտերը, որպէսզի բացուին մեր հոգիների աչքերը եւ մենք թափանցենք պատմութեան խորքը եւ զգանք, թէ մենք մի՛ ենք, մի՛ ժողովուրդ ենք, մի՛ ճահատակութիւն ենք ունեցել»։

***

Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեան կրցա՛ւ ըլլալ այս բազմամարդ անձը, չքեղ հոգեկանութեամբ մը դրաւիչ, բազմապատուղ ծառի մը ծանրութեամբ կչռող իր գործով բազմերախտ, որովհետեւ գիտցաւ ինքզինք պատասխանել հայ ցեղի ամենէն ազնուական արմատներուն վրայ։ Աւելին եղաւ քան իր անհատը, որովհետեւ առաւ ազգէն, տուաւ ազգին, ապրեցաւ ազգով եւ գործեց ազգին համար։ Իր մեծութիւնը հարազատ ցոլքն էր իր ցեղի հանճարին ու մեծութեան։ Հաւատաց այդ հանճարի գեղեցկութեան, ճանչցաւ անոր մարմնաւորեալ բոլոր արտայայտութիւնները, բռնեց անոնց մէջէն անցնող հայ «ստեղծագործ ոգու» հրաշակերտող ոսկի լարը եւ ինքզինք, իր կեանքն ու գործը ըրաւ այդ լարին վրայ նուագուած թովիչ երգ մը։

Ինքը գնաց։ Երգը մնաց։ Պիտի մնայ։ Ոգիին պէս կենդանի՛։ Ոգիին պէս անչէ՛ջ։ Ոգիին համար՝ անմա՛հ վկայ։

ՀԻՆ ԱՐՄԱՏՆԵՐԷՆ ՆՈՐ ԸՆՁԻՒՂՈՒՄՆԵՐ*

Ցիսուն տարիներ առաջ, Նոյեմբեր 8-ին (1939), գրեթէ դար մը ամբողջ իր ուսերուն վրայ չալկած՝ ի հող իջաւ վաստակեալ եւ հիւծեալ մարմինը Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս Սահակ Բ. Խապայեանի։ Իր վախճանման յիշատակին է այս տարին։ Երախտագիտական տուրք մըն են այս տողերը յիշատակին այն «տառապակիր», «վշտակիր» Կաթողիկոսին, որ եղաւ կամուրջ Կիլիկեան դարաւոր Աթոռի բնատեղւոյն՝ Կաթողիկոսանիստ Սիս մայրաքաղաքի եւ ծովափնեայ ու կանաչաւէտ Անթիլիասի միջեւ, յերկիրն Լիբանանու, ընդ հովանեաւ Սուրբ Գրական մայրիներու։

Իննսունամեայ հասակին, կեանքի ծանր բեռը բնութեան անյեղլի օրէնքի զօրութեամբը զինք կքեց, եւ հողին հետ վերախառնեց հողէն գոյութիւն առած իր մարմինը։ Երկու յիսնամեակներ ապրեցաւ կենդանի չունչով, գործեց կեանքի ոյժով եւ ծառայեց կոչումի եւ առաքելութեան ոգիով։ Այս վերջին յիսնամեակը, յետմահու չրջանը, «ապրեցաւ» եւ «կ՛ապրի» յաւերժաչունչ յիշատակի զօրութեամբ եւ կատարած գործի բարգաւաճման լեզուովը...։

Հայաստան աշխարհի ամենէն բերրի մէկ հողամասէն՝ Խարբերդի Եղեգիւս գիւղի հողէն կեանք առաւ եւ օտարութեան հողին մէջ խառնեց իր հայաստանեան հողեղէն գոյութիւնը։ Ոչ միայն առաջին կաթողիկոսի, այլ նաեւ առաջին հոգեւորականի չիրիմը եղաւ ի՛րը Անթիլիասի հողին վրայ։ Կիլիկեան աչխարհէն արմատախիլ կաղնին նոր արմատ նետեց լիբանանեան հողին մէջ, ու հողն այդ՝ իրմով դարձաւ բարեբեր։ Հողեղէնին մէջէն գործած հոգին, միտքն ու սիրտը դարձան

* *Հասկ* Ամսագիր, 1989, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր (թիւ 11-12)։ Առանձնատիպ հրատարակութիւն, Անթիլիաս, 1990։

անունդ, մնացին չունչ՝ ներշնչելու համար բոլոր անոնք, որոնք անթիւլիասեան հողին վրայ աճեցան, հոգեպէս ոգեշնչուեցան, իմացապէս լիցքաւորուեցան, նկարագրապէս կազմաւորուեցան եւ առաքելապէս ապրեցան եւ գործեցին։

Բայց մենք վերադառնանք արմատին։ Ընճիւղները թող չարունակեն աճիլ...։

Ա.

Սահակ կաթողիկոս իր մանկութիւնը եւ պատանութիւնը հայրենի գիւղին մէջ ապրեցաւ։ Հոն ստացաւ կաթն իր մօր՝ ըստ մարմնոյ եւ կաթն իր մօր՝ ըստ հոգւոյ։ Ընտանեկան բարեպաշտական մթնոլորտի մէջ հասակ նետեց եւ կրօնական-եկեղեցական կեանքին մէջ չնչաւորուեցաւ։

Գիտական կազմաւորման տարիքին, ինքզինք գտաւ եւ իր հոգեմըտաւոր կերպարը ձուլեց հայկական Երուսաղէմին մէջ, տասնեօթ տարեկանէն մինչեւ 53 տարեկանը։ Այնտեղ ապրեցաւ վանականի կեանքը իր ամբողջական տարողութեան եւ հարազատ բնութեանը մէջ։ Զարգացումը իրեն համար եղաւ առաւելաբար ինքնազարգացում, որ վանական կեանքին հետ անքակտելիօրէն զուգորդուեցաւ։

Եղաւ ուսուցիչ եւ իր իսկ վկայութեամբ՝ ուսուցչութեամբ աւելի սորվեցաւ քան սորվեցուց։ Դեռ սարկաւագ վիճակին մէջ, պատրաստեց դասագիրքեր։ Որքա՛ն պերճախօս են նիւթերը իր դասագիրքերուն՝ իր հմտութեան եւ մանկավարժական կարողութեան մասին.

ա.- Համառօտ աշխարհագրութիւն, Բնական, Քաղաքական, Ուսումնական (*ներառեալ Հայաստանը*),
բ.- Նոր Դասագիրք Տիեզերագրութեան,
գ.- Բնական Պատմութիւն (*Կենդանաբանութիւն, Բուսաբանութիւն, Հանքաբանութիւն եւ Երկրաբանութիւն*),
դ.- Պատմութիւն Հին Կտակարանի։

Եղաւ խմբագիր «Սիոն» ամսագրի եւ իր գրիչն ու հմտութիւնը հսկայական յառաջդիմութիւն արձանագրեցին գինք հասցնելով գիտական բանասիրութեան պրպտողական եւ վերլուծական արուեստին եւ մատուռականութեան իրաւ, ամբողջական հասունութեան։

Եղաւ քարոզիչ, որուն սրտաբուխ խօսքին հաղորդականութիւնը, աստուածաշնչական հմտութեան անձնական գրաւչութիւնը, անկեղծ եւ վառ հաւատքի ճառագայթումը հասան մինչեւ Պոլիս եւ Կովկաս, մինչեւ Թիֆլիս ու Էջմիածին։

Եղաւ լուսարարապետ եւ վանական Տնօրէն ժողովոյ գործօն անդամ ու նուիրակ։ Վարչական կեանքի յատուկ հարցերու, յարաբերական կեանքին առնչուած վերաբերումներուն մէջ հասկացողութեան, կշռադատութեան, լայնախոհութեան, չափաւորութեան եւ տոկունութեան ու յարատեւութեան առաքինութիւնները չաղախուեցան իր անձի հոգեխառնութեան մէջ։ Այս բոլորին փաստերն ու բարիքները հետագային այնքան հարուստ վկայութիւններով պիտի ճչմարտուէին իր կաթողիկոսական գործունէութեան երկարամեայ շրջանին, որ դժբախտաբար անցաւ փորձութեան ու տառապանքի, արմատական յեղաշրջումներու եւ բազմաբարդ կացութիւններու մէջէն։

Իր ապրած գրեթէ մէկ դարու կեանքին առաջին կէսն անցաւ այսպէս իր մէջ յայտնաբերելով ճչմարիտ հոգեւորականը, բարձրորակ մտաւորականը եւ ճկուն վարչագէտը։

Բ.

Երկրորդ կէսը, իր երկարագոյն մասով, անցաւ կաթողիկոսական գահին վրայ։ Կիլիկեան կաթողիկոսութեան դարաւոր գահը նսեմացեալ ու տատանող դրութեան էր մատնուած։ Իր ընտրութենէն առաջ (Հոկտեմբեր, 1902), ամբողջ ութ տարիներ, թափուր էր մնացած։ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան եւ Կիլիկեան Աթոռի Հոգեւորականութեան եւ ժողովուրդի մէջեւ յառաջացած հիմնական տարակարծութիւնները, Մկրտիչ Քէֆսիզեան Կաթողիկոսի օրերէն ժառանգուած իրաւասական կնճռոտ հարցեր, վէճեր եւ հակամարտ կեցուածքներ, եւ տակաւին, Կիլիկիոյ ժողովուրդին կրած անտեսական, քաղաքական, ընկերային ներքին տագնապներ, եկեղեցական դասակարգի թիւի նուազման եւ որակի տկարացման պարագաներ, օտար՝ բողոքական եւ կաթոլիկ քարոզչութիւններու պատճառած ներքին պառակտումներ ու «հոգեւոր»ներու («Մուհապէթճի») անկաշկանդ չարժումի ծաւալումներ խորապէս —եւ՝ ժխտապէ՛ս— ազդած էին Կիլիկեան Աթոռի դերակատարութեան եւ վարկին ու հեղինակութեան վրայ։ Սոյն կաթողիկոսարանի եւ Միաբանութեան կեանքը ներքնապէս քայքայուած վիճակ մը կը պարզէր։

Ահա այսպիսի դէպեմ պայմաններու տակ էր որ դարասկիզբին, 1903-ի Ապրիլի 20-ին, կաթողիկոսական գահ կը բարձրանար Սահակ Խապայեան։ Իրերու այս դրութեան մէջ իր անձնաւորութեան հմայքն էր ամենէն յուսադրիչ ազդակը յառաջ գալիք բարեկարգական չրջափոխութեան համար։ Երբ մէկը կարդայ իր կաթողիկոսական օծումէն երկու ամիսներ ետք, Յունիսի 3-ին, իր պատրաստած ընդարձակ, մանրամասնեալ տեղեկագիրը Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանի, միաբանութեան, կալուածներու եւ ներքին վարչական կեանքի մասին, հարց կու տայ ինք իրեն, թէ՝ ի՞նչ հոգեկան արիութեան տէր անձ էր Սահակ Խապայեան, որ յանձն առաւ այդ «անչքացեալ եւ լքուած» գահին բարձրանալ, ինչպէս կը բնորոշէ ականատես կենսագիրը։[1] Այլ տեղ,

[1] Կիւլէսէրեան Բաբգէն Կթղ., *Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ*, Անթիլիաս, 1939, էջ 841։

նկարագրելէ եռք անոր կաթողիկոսական օծումն (Ապրիլ 20, 1903) ու յաջորդող Կիրակի օրուան Միւռոնօրհնէքը, կ՚աւելցնէ.

«Սահակ Կաթողիկոս Խապայեան, օծուած եւ միւռոնօրհնէքի արարողութիւնը կատարած, Սսոյ Մայրավանքի վերեւ Վեհարան «Խաչ-օտա»-յի մէջ քառած, կը դիտէ իր շուրջը եւ մտքով կը շրջի Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան թեմերը, որոնք կարօտ են շինարար ձեռքի մը, ոչ թէ միայն աւերակ շէնքերը վերականգնելու, այլ հոգիի, մտքի, սրտի աւերակները վերաշինելու եւ ամբողջ թեմերուն ակնկալած բարիքները, հայրական հովանաւորութիւնը սփռելու համար»[1]:

Այս բոլոր ժժգոյն երեւոյթներուն դիմաց, ուրախութեան եւ յոյսի ամենէն իրաւախոսիչ եւ խոստմնալից եղելութիւնը Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան եւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան միջեւ Գէորգ Դ. եւ Մկրտիչ Քէֆսիզեան կաթողիկոսներու օրով ծագում առած վէճերուն փարատումն էր: Իր կաթողիկոսական ընտրութենէն եռք եւ օծումէն տաս օրեր առաջ, ստացած էր չնորհաւորական հեռագիրը Մկրտիչ Խրիմեան կաթողիկոսի: Իր օծման օրը եւ յաջորդող Կիրակի օրուան ընթացքին, Ս. Միւռոնի օրհնութեան արիթով մատուցուած պատարագին, ինք յիշած էր անունը Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին: Ինչպէս դիտել կու տայ օծման եւ միւռոնօրհնէքի արարողութեանց այնքան մօտէն տեղեակ կենսագիրը, «1441-էն ի վեր առաջին անգամն էր որ Կիլիկիոյ Մայր Աթոռին մէջ կը յիշուէր Ազգիս Ընդհանրական Հայրապետը»[2]:

Իր կաթողիկոսական անդրանիկ կոնդակին մէջ օծման օրն իսկ հրատարակուած, Սահակ կաթողիկոս իր դրչին յատուկ սրտագրած բառերով, կ՚ողջունէր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը.

«Կը հրաւիրեմ զհամայն հոգեծին որդիս Թադէի եւ Բարթողիմէոսի Սրբազան Առաքելոց եւ սրբոյն Գրիգորի Պարթեւի՝ Լուսաւորչաց հոգւոց մերոց, որոց աւետարանութեամբ ծնեալ եւ սնեալ եմք ի ծոց Քրիստոսի եկեղեցւոյ, պաղատանս մատուցանել առ Աստուած վասն կենաց Եպիսկոպոսապետին Հայկազանց՝ Հայրապետին Ամենայն Հայոց եւ նախամեծար Աթոռոյն սրբոյ Էջմիածնի: Աստուած եւ Տէր կենաց ամենեցուն՝ պարգեւեսցէ Նորին Ս. Օծութեան կեանս երկարս, եւ պայծառութիւն՝ Նորա Գահուն, որոյ անունը սիրելի եւ նուիրական է ամէն Հայ հաւատացելոց եւ Կիլիկիոյ Աթոռոյս վիճակաւորաց հաւասարապէս: Նորին Ս. Օծութիւն եւ ես երկոքեանս ալ ի Սիոն բնակակից էաք երբեմն, եւ խաղաղութեան քաղաքին մէջ Քրիստոսի թողած խաղաղութեամբ առլցուած՝ չեմք հետամուտ փառաց եւ պատուոյ, եւ ի հաւաստիս՝

[1] *Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ*, էջ 816:

[2] Անդ, էջ 815:

ստացանք Նորա շնորհաւորական մաղթանքները՝ յայտարար միութեան եւ նշանակ քաջալերութեան»:[1]

Ապա, միչտ թղթակցութեամբ կապերը եղբայրօրէն պահեց եւ սերտացուց Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներուն հետ: Որքա՛ն թելադրական է այս տեսակէտէն իր եւ Խրիմեան Հայրիկի միջեւ կատարուած թղթակցութիւնը մասնաւորաբար այն վէճին առիթով որ տակաւին կը խռովէր Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան եւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան փոխ յարաբերութիւնները իրաւասական հարցերու շուրջ յամեցող եւ այլեւս ժամանակավրէպ դարձած տարակարծութիւններով. երբ մանաւանդ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը հարկ եղած եղբայրական օժանդակութիւնը ցոյց չէր տար Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան վերականգնումի եւ վերակազմակերպութեան մարզին մէջ Օսմանեան իշխանութեան այն օրերուն, երբ Պոլիսը համայնքային վարչական կեդրոն էր արեւմտահայութեան, ներառեալ Կիլիկիոյ հայութիւնը: Հարկ է որ կարդացուին այդ նամակները,[2] զգալու համար եւ ըմբռնելու համար որ եկեղեցւոյ կեանքին մէջ ամէն բանէ վեր՝ սէրն է որ պէտք է դառնայ տիրապետող ոյժ, որովհետեւ փոխադարձ սէրէն կը ծնին խաղաղութիւնը, համերաշխութիւն, դրացակցութիւն եւ յառաջդիմութիւն:

Այդ ոգիով՝ Սահակ կաթողիկոս սկսաւ իր կեանքի երկրորդ յիսնամեակը, Կիլիկեան գահէն: 53 տարեկան էր երբ ստանձնեց այդ ծանր լուծը, առաւել եւս ծանրացեալ՝ տիրող պայմաններու ճնշիչ եւ հեղաճուցիչ մթնոլորտին ծուխովը...: Իր գահակալութեան չրջանը կը համընկնի հայոց արդի պատմութեան դառնագոյն չրջանին հետ: Պարզօրէն նչելու համար ամենէն տագնապալից դէպքերն ու երեւոյթները.

ա.- Առաջին տարիներու վերականգնումի փորձերուն առիթով իր կրած նեղութիւնները եւ յուսահատական ըլլալու աստիճան հիասթափութիւնները թէ՛ տնտեսական եւ թէ՛ մարդոյժի նուազութեան տեսակէտէ, որոնք խափանեցին այդ ուղղութեամբ հետեւողականօրէն իր տարած ջանքերը, մասնաւորապէս հոգեւոր դպրանոցի՝ ժառանգաւորաց վարժարանի վերակազմութեան մարզին մէջ:

բ.- 1909-ի Ատանայի կոտորածը 30.000 զոհերով եւ ահաւոր քանդումներով, «Կիլիկեան Աղէտ» բնորոշումով անցած մեր արդի պատմութեան մէջ:

գ.- Համաշխարհային առաջին պատերազմի արհաւիրքը եւ հայութեան կրած աննախընթացօրէն մահացու եւ ջլատիչ ջարդը, «Մեծ

[1] *Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ*, էջ 846:

[2] Անդ, էջ 891-901:

Եղեռն» բառերով հայ ժողովուրդի պատմական յիշողութեան մէջ դեռ արիւնող վէրքի պէս ցայտադին եւ այժմէազդու։

դ.- Աքսոր ու գաղթականութիւն, որուն, Կիլիկիոյ հայութեան պարագային, հետեւեցան վերադարձը տարագիրներուն, 1918-ի զինադադարէն ետք եւ յոյսին վերարծարծումը «Կիլիկեան Օճախ»ի գաղափարին եւ սկզբնական քայլին փորձովը որ, աւա՛ղ, ասուպի պէս մարեցաւ 1920-21 թուականներուն, տեղի տալով Կիլիկիոյ հայութեան երկրորդ, եւ վերջնական, արտահանումին եւ արտասահմանացումին։

ե.- Գաղթական, վտարանդի, անկայուն, թափառական կեանքի յատուկ նեղութիւնները, անձկութիւնները, տառապանքները, որքերու տուայտանքները եւ այս բոլորին մէջ իր անձնական մասնակցութիւնը ժողովուրդին հետ եւ ժողովուրդին մէջ ըլլալու իր հայրաչունչ հոգիին որպէս բնական հետեւութիւն։

զ.- Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան եւ Երուսաղէմի Պատրիարքութեան իր անձին վրայ միացան բռնի պարտադրանքը թուրք իշխանութեան կողմէ 1916-ին եւ իր հարկաւորիչ — եւ ժամանակաւոր — համակերպումի ներքին հոգեկան անդոհանքը։

է.- Կիլիկեան Աթոռի դարաւոր կայքէն՝ Սիս մայրաքաղաքէն արմատախիլ հեռացումը եւ կազմակերպուած թեմերուն եւ համայնքային կեանքին քայքայումը եւ անոր հետեւող աստանդական դեգերումներու, ան-գահ, ան-կեդրոն, ան-դիւան գործունէութեան տաղտուկը, անստոյգ ապագայի մղձաւանջէն, դարերու պատմութեան մը վերջակէտը դրուած ըլլալու մտատանջութեան մտայղկումը, կաթողիկոսներու երկար շարքի մը վերջին օղակը ըլլալու դժբախտ ճակատագրի զգացումը։

Ահաւասիկ շարք մը եղելութիւններ, որոնք լեցուցին իր կաթողիկոսական «գահակալութեան» 37 տարիներու (1903-1939) դրեթէ երեսունը։

Ասոնք, սակայն, պարզ նշումներ են, ուրուագծային բնորոշումով մատնացոյց եղած եւ վերնագրային սղումի եւ սեղմ բանաձեւումի մը ընդհանրութեան մէջ սեւեռուած։ Ամէն մէկը հատորի կրնայ վերածուիլ· ոմանք արդէն իսկ վերածուած են այլազան պարագաներու եւ չրջագծերու մէջ։ Ասոնք ոչինչ կ'ըսեն իրենց մատնացոյց ըրած իրականութեանց ներքին բաղկացուցիչ այնքան յուզիչ, տառապակոծ, չարչարագին եւ մղկտիչ երեւոյթներուն եւ երեսներուն մասին, որոնք ապրուած կեանքին կենդանի պատկերը եղան, անհաւատալի պատմութեան մը պէս վիպային թուող ողբերգականութեամբ։

Լսենք զինքը, այս բոլոր տագնապները իր հոգիին ոսպնեակէն իր մէջ խտացուցած «գահազուրկ եւ արտահալած» կաթողիկոսը, իր իսկ գրչէն սրտի արիւնի պէս հոսած բառերովը։

Խօսք Ա. Գաղթական Հայս Կիլիկիոյ

«Ողջո՜յն Հայոց Կիլիկիոյ, գաղթականութեամբ ցրուեալ ի սփիւռս աշխարհի. ողջո՜յն տառապելոցդ ի տառապակիր Հօտապետէ, ի Սահակայ Բ. Կաթողիկոսէ, երբեմն Մեծի եւ այժմ Աւերեալ Տանն Կիլիկիոյ։

Ըստ ընկալեալ սովորութեան՝ պէտք էր, որ ընդհանրական Կոնդակի ձեւ ունենար՝ կարմրադրոշմ ճակատով. բայց ո՛չ Հռոմկլայէն եւ ո՛չ Սիսէն կը գրեմ, այլ մեր պատուական իշխաններուն եւ իշխանազուններուն, մա՛նաւանդ երգուած ու սրբացած Վահան Գողթնացւոյն գերեվարեալ քաղաքէն, Դամասկոսէն, ուր ո՛չ հայրապետական աթոռ ու գաւազան, ո՛չ հայրապետական դիւան եւ դիւանադպիր, ո՛չ կնիք եւ ո՛չ կարմիր կան, այլ ամենայն ինչ սեւ է։ Ուրեմն, առանց ձեւի ու դրոշմը փնտռելու, ձայն տուէք, սիրելի որդեակք, ո՞ւր էք, որպէսզի հետեւիմ ձեր խաչակրութեան հետքերուն, եթէ ոչ նիւթապէս եւ բարոյապէս օգնելու, գոնէ ցաւերուդ ցաւակից ըլլալով թեթեւցնէի ձեր լուծն ու բեռը։ Երանի՜ թէ Քրիստոսինն ըլլար լուծն ու բեռը, որ թեթեւ ու քաղցր է։ Աշխարհի եւ անողորմ մարդոց դրած լուծն ու սամոտիք խեղդող են եւ դրած բեռերնին՝ ծանրագոյն եւ դառնագոյն։

«Հետքեր կը տեսնեմ օտար երկիրներու լերանց ու բլրաց վրայ, հետքեր հովիտներու եւ ծմակներու մէջ. անտարակոյս չեն այծեմանց եւ եղնիկներու հետքեր, այլ խաչանիշ եւ արիւնոտ, խաչակիր եւ արիւնազանգ Հայութեան։ Գայթ ի գայթ հետեւելով այդ հետքերուն՝ Իսկենտերուն, Հալէպ, Պէյրութ եւ Դամասկոս այցելեցի եւ պիտի այցելեմ Սիւրիոյ զանազան քաղաքները, տեսնելու համար տեսածներուս վրայ՝ զանչափութիւն կարօտութեանց եւ բարոյական աւերանաց. տեսայ պատառատուն գրգլեակներու մէջ պարուրուած եւ պատանքուածներ. վերջապէս տեսայ, «ամենայն գլուխ ի ցաւս եւ ամենայն սիրտ ի տրտմութիւն»։ Ամէնքն ալ սրտակեղեք տեսարաններ, որոց հանդէպ տեսայ Ֆրանսական եւ տեղական կառավարութեանց, քրիստոնեայ հոգեւոր պետերու եւ առհասարակ բոլոր ազգաբնակչութեանց կարեկից եւ բարեացակամ վերաբերմունքը եւ չյուսահատեցայ. մա՛նաւանդ վերյիշելով, որ նոյն տարագրութիւնը, գերեվարութիւնը եւ գաղթականութիւնը մեր հայրերն ալ տեսան ու կրեցին, մինչեւ իսկ ճշմարիտ հայրենասիրութեամբ հայրենի նուիրական յիշատակներ եւ նշխարներ միասին կրելով՝ ապրեցան եւ ապրեցուցին ապագայ սերունդները։

…

«Մոռցանք հայրենի բարձունքները, ըսել չեմ ուզեր մոռցանք Մասիսն ու Տաւրոսը, մոռցանք Արագածն ու Վարագը, որոց կատարները գեղազարդող ծիածանները անսահման բարձունքին եւ բարձրելոյն ծիծաղներն են. այլ թէ մոռցանք հոգեւոր կեանքի հզօր աշխատանքը, Մայրենի Եկեղեցւոյ գութն ու գորովանքը. մոռցանք, կամ գաղջացանք ի հաւատս մեր հարց, Գրիգորի, Ներսիսի, Սահակայ, Վարդանանց եւ Վահանեանց Աստուծոյն, որ երբեմն բուռ մի հայութիւնը յաղթանակէ յաղթանակ կ'առաջնորդէր հզօր Պարսիկներու, աշխարհասասան Մոնկոլներու, Սելճուքներու աւերող եւ քանդող հեղեղներուն մէջ:

***

«Լսեցէ՛ք հայրական թելադրանքներս: Այսօր մեր տանը մէջ չենք, հիւր ենք օտար եւ մասամբ անծանօթ երկրի մէջ. եթէ երէկ ծոյլ ու պղերգ էինք, այսօր պէտք է աշխատասէրներ ըլլանք, եթէ անըզգաստ, շուայտ ու շռայլ էինք, պէտք է այսօր զգաստ, չափաւոր, ժուժկալ եւ տնտեսագէտ ըլլանք. եթէ դէգ, խեղ եւ անհամակերպող էինք, պէտք է ըլլանք մեղմ, քաղցրաբարոյ, համակերպող: Մոռցէ՛ք խաղի սեղանները եւ պէտք չէք ունենար Ձեր ընտանիքը, զաւակները, պարագաները նպաստի հացով կերակրել: Երես դարձուցէք հաճոյքի եւ անպարկեշտ վայրերու յաճախանքէն, Ձեր ընտանեաց աղի արտասուքները ցամքեցուցած կ'ըլլաք. հրաժարեցէք գինետուներէ, ուր դարանակալ կը սպասեն ամէն տեսակ ախտեր եւ ոճիրներ: Եթէ լսէք այս խրատներուս, հին համբաւնիս եւ վարկերնիս վերականգնած կ'ըլլաք ու կը չեզոքացնէք հակահայկական ամէն փրօփականտ, որով կ'աշխատին յաչս քաղաքակիրթ աշխարհի ներկայացնել զմեզ անպարկեշտ, անվստահելի եւ ննջգաւոր: Փոխանակ մեր բացասական եւ անբընական պակասութիւններով զմեզ հիւրընկալողներուն հակակրութիւն եւ պժգանք առթելու, մեր օրինակելի կեանքով հիացումի համակրութեան եւ յարգանքի արժանանանք:

«Լրացուցի խօսքս առ Կիլիկեցիս:

«Ողջո՜յն եւ Ձեզ Եգիպտոսի, Եւրոպայի, Ամերիկայի, Պոլսոյ եւ Զմիւռնիոյ հայեր: Շատ լսեցիք եւ շատ կարդացիք ձեր հարազատներուն վարքագրութիւնը եւ մարտիրոսագրութիւնը, շատ լսեցիք սովեալներու, մերկամարմիններու եւ գերեզմանամերձներու սրտապատառ հռնդիւնները ու տուիք, որքան կարող էիք. թէ ո՜րքան կամեցաք, չեմ գիտեր, բայց տուիք կարօտութիւններ ամոքելու, մերկութիւններ ծածկելու եւ մահամերձներ փրկելու համար: Շնորհակալութիւն»:[1]

Բայց այս գորշ ու դառնաչունչ օրերու ամենէն հարազատ եւ այնքան յուզականօրէն հոգեգրաւ պատկերը խորապէս անձնադրոշմ վերյիշումներով եւ վերապրումով վերստին վրձինեց ան, Սահակ Կա-

[1] *Կոնդակներ եւ Հայրական Խօսքեր*, էջ 71-72, 77-78:

թողիկոս, իր ուխտուն ուխտը տարիներու յոգնատանջ բեռան տակ կքած բայց չընկճուած վիճակին մէջ: Այսպէս, Անթիլիասի մէջ վերահաստատուած գահուն վրայ իր հայրական չուքը որպէս իմաստութեան ծիրանի նետած կաթողիկոսը երբ վերջին ցաւը կը կրէր իր իսկ կողմէ հրաւիրուած եւ ազգին կամքովն ընտրուած Բարգէն Ա. Կաթողիկոսի վաղաժամ վախճանման պատճառով «Սրտիս կսկիծը» խորագրով խօսք մը գրի կ'առնէր եւ կ'ուղղէր իր ժողովուրդին: Կարելի չէ անկէ հատուածներ տարանջատել եւ մէջբերել: Ամբողջութիւնը պէտք է կարդացուի:[2] Անպայման կարդացէ՛ք, ցաւին մէջէն տեսնելու համար հաւատքն ու կամքը վերակենդանութեան եւ անընկճելի յարատեւութեան, յոյսի անշէջ լոյսովը պսակուած, եւ ապագայի պայծառութեան կոչովը տեսլաւորուած:

***

Բայց կը խորհիմ, որ պատմութեան համար եւ ճշմարտութեան սիրոյն՝ սխալ պիտի ըլլար այսպէս «վչտակիր», «տառապակիր», «գահազուրկ», «արտահալած» եւ այլ յարանման կոչումներուն չրջագծով գրապատկերել կերպարը Սահակ Բ. Խապայեան Կաթողիկոսի, նոյնիսկ եթէ այդ բառերը իր դրչէն ծնունդ առին իր հոգեկան ապրումներուն որպէս բնաբուխ արտայայտութիւն, աւելի ճիշդ՝ պոռթկում:

1.- Նախ, անոր համար որ տոկալն ու պահպանելը, խորտակման հարուածներուն տակ՝ չխորտակուիլը, յուսալքող եղելութեանց մէջ՝ չյուսալքուիլը ինքնին դրական աքթ է, ստեղծագործականութեան չափ արժեւոր եւ նաեւ գրաւական ու խթան հետագայի ստեղծագործական արարքներու: Խորտակուած կայմերով ու հարուածեալ ղեկով նաւը ծովակուռ ալիքներու երեսին պահելը ինքնին սխրագործութիւն է:

Եւ Սահակ կաթողիկոս, Գեթսեմանիի պարտէզին մէջ իր Տիրոջ նման, բայց Տիրոջմէ աւելի անգամներ «Տէր, անցո՛ զբաժակս գայս ինէն» ըսելու պահեր անցընելով հանդերձ, «բայց ոչ իմ կամք, այլ քոյդ լիցին» բառերու լուսարձակին տակ պահեց իր ամբողջ կեանքն ու գործը: Եղաւ մշտարթուն հովուապետ, ժողովրդանուէր սպասաւոր, լայնամիտ ղեկավար, չրջահայեաց առաջնորդ, յոյսի բանիբուն քարոզիչ, գրչի մշտաշարժ դպիր, գործի նախանձաւոր նուիրեալ:

2.- Իր կաթողիկոսացման առաջին իսկ տարիներուն, իր գործունէութեան սլաքն ուղղեց դէպի հոգեւորական սպասաւորներու պատրաստութեան առաջնահերթ գործը: Սոյն մայրավանքին մէջ Դպրեվանք բացաւ: Բայց, մէկ կողմէ, իրերայաջորդ աղէտներ, միւս կողմէ,

[2] *Հասկ* Ամսագիր, Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր, 1936: Նաեւ՝ Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր, 1989:

հակառակ իր ջանքերուն, մնայուն եւ զարգացեալ, գործին ատակ տեսուչի եւ ուսուցչական կազմի պակասը, մասամբ արդիւնք նաեւ Պոլսոյ մէջ եղող հոգեւորականներու եւ աչխարհականներու զաւառ նկատուած չրջաններու մէջ ծառայութեան կամքի թուլութեան, եւ՝ ուրիչ կողմէ՝ նիւթական միջոցներու նեղութիւնը, արգելք եղան իր այնքան անկեղծութեամբ եւ նոյնիսկ անձկութեամբ ապրած երազին իրականացման։ Փորձեր եղան, բայց յարատեւ ճիգի չվերածուեցան անոնք եւ աչակերտները Ատանայի 1909-ի չարդին հարկադրուեցան ցրուիլ իրենց տուները։

Սիսի Դպրեվանքին տեսչութեան կոչուած եւ հազիւ մէկուկէս տարի ծառայած Գարեգին Վրդ. Խաչատուրեան (ապագայի Պատրիարք Կ. Պոլսոյ) հետեւեալ սրտաճմլիկ բառերով կը պատկերացնէ այս կացութիւնն ու ճիգը, 1910 թուին գրած մէկ յօդուածին մէջ, «Մեր Վանքերը» խորագրով.

> «Սիսը, բուերու ապաստանարան, այդ աւերակոյտը իսկապէս, ուր պահ մը սաւառնիլ փորձեց արդի հայրապետի շինարար եւ կրթասէր ոգին, բայց աւա՜ղ, անմոռանալի աղէտը հարկադրեց զինքը թափառելու ան՜ր աւերակներու, անր փլատակներու մէջ, ուր հացի կրծող սովը կը յաջորդէ կրթութեան վայրենացնող սովին»:[1]

Համաչխարհային Ա. Մեծ Պատերազմին աղէ՛տը հետեւեցաւ, եւ Սսոյ մէջ Դպրեվանք բանալու իր երազը մնաց երազ, որ լոյս չտեսնելով՝ խոցեց իր սիրտը։ Բայց իր այդ խոր ըղձանքը եւ հաւատքը գրաւ չտեսան. վերստին կեանք առին իր սիրտին, միտքին եւ կամքին մէջ, որոնք թարգմանուեցան գործով, երբ 1920-ական թուականներու վերջերը կիլիկեան Ս. Աթոռի յԱնթիլիաս վերահաստատման եւ վերակազմակերպութեան փրկաւէտ առաքելութեան մէջ մտաւ իր գործունէութիւնը, գաղթական հայերու սպասաւորութեան ամենածանր տարիներէն եաք։ 1928-ի սկիզբը իր հրապարակած եւ «Կտակ» խորհրդաւոր բառով վերանորոգուած Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան ապագայի չարունակման հարցին առիթով ժողովուրդին ըրած կոչին տրուած համազգայնօրէն դրական պատասխաններէն քաջալերուած, 1929-ի Ապրիլին, Գէորգ Ե. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին ուղղուած մէկ սքանչելի նամակին մէջ հոգեւոր Դպրանոցի մասին կը պարզէ իր միտքը հետեւեալ բառերով.

> «... Լիբանանի, Սիւրիոյ եւ արտասահմանի, Պոլիսէն ու Եգիպտոսէն մինչեւ Ամերիկա, բանիմաց եւ հեռատես ազգայիններէ եկած պատասխանները գրեթէ ամէնքն ալ համամիտ էին Կիլիկիոյ դպրաւոր Ս. Աթոռը պահելու եւ կազմակերպելու անհրաժեշտութեան մասին. նոյնիսկ մեզ կը թողուն անձամբ ընտրել մեր յաջորդը եւ օծել։
> «Կազմակերպութեան համար մարդ ու դրամ պէտք էր։ Մենք իրրեւ արտահալած մեր Աթոռէն՝ զրկուած էինք ամէն բանէ. վանք, եկեղեցի, կրթական հաստատութիւններ, անշարժ ու շարժուն կալուածներ բռնագրաւուած։ Նոյն վիճակը եւ ժողովուրդին։ Ուստի, դրամի հայթայթումը ապագային թողլով՝ Մարդը գտնելու ծանրագոյն պրպտումին ձեռնարկեցինք»։

Եւ յիչելէ ետք թէ գտած է այդ մարդը յանձին Բաբգէն Եպիսկոպոս Կիւլէսէրեանի, նամակը կ՚եզրակացնէ հետեւեալ բառերով.

> «Կազմակերպութիւնը ամբողջացնելու համար պէտք են սեպհական Կաթողիկոսարան, եթէ ոչ մեծածախս, գոնէ արժանավայել եւ յաչս օտարաց ներկայանալիք, չափաւոր թիւով Միաբանութիւն եւ Ընծայարան՝ ուսեալ հոգեւորականներ եւ ուսուցիչներ պատրաստելու համար, որպէսզի կարողանանք յարաճուն ազգային շողոմիչ ու զօրաւոր հոսանքներուն դիմակալել ու ժողովուրդը պահել Մայրենի եկեղեցւոյ գիրկը»։

Երեք ամիսներ ետք, Ազգային ժողովականներու առջեւ, Պէյրութի մէջ, կարդացուած, խոհականութեամբ օծուն եւ հեռատեսութեամբ տոգորուն իր պաշտօնական ճառին մէջ աւելի յստակ բանաձեւումներով կ՚արտայայտէ իր երազը, որ այլեւս գործադրելի ծրագրի էր վերածուած.

> «Ընդհանուր պատերազմի հետեւանքով հայաստանեայց եկեղեցին զրկուեցաւ իր հարիւրաւոր դպրոցներէն, մանաւանդ Ս. Էջմիածնի Հոգեւոր ճեմարանէն, Արմաշի դպրեվանքէն եւ Սսոյ վարժարանէն, ուր միմիայն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ծառայելու համար ուսեալ հոգեւորականութիւն կը պատրաստուէր։
> «Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան ենթակայ ժողովուրդը ի Սիւրիա եւ ի Լիբանան եւ այլ հիւրընկալ երկիրներ տեղաւորուելով, ուսեալ հոգեւորականութեան մեծագոյն մասը ժողովուրդին հետ թուրքերու կողմէ ջարդուելով, ու վերոյիշեալ հաստատութեանց միլիոնաւոր արժող կալուածներու եւ հասոյթներու բռնագրաւումով եւ Հայ ժողովուրդի գաղթականական աղքատութեան պատճառով ցարդ անկարելի եղաւ մեզ ուսեալ հոգեւորական պատրաստելու համար Հոգեւոր Դպրանոց մը հաստատել։
> «Արդ, օգտուելով այն առիթէն, որ Նիյր Իսթ Րըլիֆ (Near East Relief Ամերիկեան մարդասիրական մեծ կազմակերպութիւնը) կը դաղրեցնէ իր մարդասիրական եւ քրիստոնեավայել օրինակելի գործը Արեւելքի մէջ, մենք կը փափաքինք համաձայնութեան գալ անոր Վարիչ Մարմնոյն հետ՝ Անթիլիասի որբանոցը իր նպատակին ծառայեցնելու, հիմնելով հոն, որքան հնարաւոր է շուտ, Հոգեւոր Դպրանոց մը՝ գաղթաշխարհի հայութեան ուսեալ ու լայնա-

[1] *Տաճար* Շաբաթաթերթ, թիւ 6, Յունուար, 1910։

խոհ հոգեւորական առաջնորդներու պատրաստութեան ստիպողականութեան գոհացում տալու համար:

«... Մեր եկեղեցական ու ազգային կեանքի վերակազմութեան համար հոգեւոր դպրանոցի մը պէտքը այնպիսի անհրաժեշտութիւն մի է, որուն հիմնարկութեան համար մենք պատրաստ ենք ամէն զոհողութիւն ընելու: Մենք ունինք մեր տրամադրութեան տակ փոքր գումար մը, 2.500 օսմանեան ոսկի՝ Խերեան կտակէն, եւ Եւրոպայի հանգանակութիւնը, նաեւ 100 տոլար ոմն բարեսէր, որ այս նպատակին պիտի գործածենք: Մենք կը յուսանք միաժամանակ, որ այսպիսի հաստատութիւն մը հիմնելու, պահելու ու բարգաւաճեցնելու համար մեզի կ՛օգնեն ո՛չ միայն մեր, այլ ընդհանուր ազգի սիրեցեալ Բարեգործականը, նաեւ շատ մը եկեղեցասէր ազգայիններ ու նոյնպէս քրիստոնէական լայնախոհութեամբ օժտուած ու հայ եկեղեցիին համակիր օտար բարեկամներ:

«Այս հոգեւոր դպրոցէն պիտի ելնեն մեր Եկեղեցւոյ բարձրաստիճան հոգեւորականներն ու վարիչները. բնականաբար ան պէտք է պահուի Կիլիկիոյ ներկայ եւ ապագայ Կաթողիկոսներու բացարձակ տնօրէնութեան տակ՝ իր ծրագրով ու վարչութեամբ: Սակայն, անոնք ալ սիրայօժար պիտի լսեն ամէն օգտակար թելադրութիւններ, եւ ի հարկին գործադրեն: Այս պատճառաւ, հոգեւոր դպրանոցին անձեռնմխելի պահպանման եւ ազգային ոգւով յառաջդիմութեան տեսակէտով անհրաժեշտ է, որ Կաթողիկոսական Աթոռն ալ ըստ ընկալեալ սովորութեան հաստատուի հոն ուր հոգեւոր դպրանոցն է, որպէսզի Հոգեւոր Բարձրագոյն Իշխանութիւնը կարենան միշտ իրենց անմիջական հսկողութեան ու խնամոց առարկայ ընել զայն, եւ անոր նպատակայարմար ծաղկման ու զարգացման նպաստել: Փորձով տեսնուած է, որ այսպիսի դրութեան մը բարիքները բազմապիսի են կրօնական կրթութեան տեսակէտով»:[1]

Բարեբախտաբար այս անգամ իր տառապանքներուն որպէս տեսակ մը բալասան եւ իր տեսիլքին որպէս մարմնեղէն գոյառում՝ Անթիլիասի Դպրեվանքը բացուեցաւ յաջորդ տարին, 1930-ի Հոկտեմբեր 13-ին, 37 սաներով, իր ողջութեան վերջին ինը տարիներուն իր տառապակոծ հոգիին ընծայելով երիտասարդ վարդապետներու եւ ուսուցիչներու նուիրումին ապագայաչէն հաւաստիքին անփոխարինելի զոհունակութիւնն ու երջանկութիւնը:

3.- *Սահակ Կաթողիկոսի կերպարը տառապանք կրած ըլլալու, ժողովուրդին խաչակից դարձած ըլլալու եւ տառապելոց մխիթարիչ հանդիսացած ըլլալու չըմռնգծէն անդին՝ աւելի մնայուն արժանիքնե-*

[1] Եղիայեան Բիւզանդ, *Ժամանակակից Պատմութիւն Կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ*, Անթիլիաս, 1975, էջ 337-339:

րով եւ արժէքներով իրացած տեսնելու մեր արդար ջանքին դիմաց՝ իր լուսաւոր իրագործումներէն կարելի չէ չյիշել քայքայեալ Կաթողիկոսութեան վարչական վերակառուցումին եւ օրինական գործարանաւորումին համար խմաստութեամբ, վարչական ճկունութեամբ ու յարատեւողութեամբ տարած բազմերախտ աշխատանքը:

Կիլիկիայէն դուրս նետուած ժողովուրդը, գլխաւորապէս Սուրիոյ, Լիբանանի, Կիպրոսի եւ նաեւ Հարաւային Ամերիկայի մէջ տարտղնուած, զուրկ էր մնացած համայնքային՝ կրօնական, եկեղեցական, կրթական ու ընկերային կազմակերպ կեանքի բարիքներէն: Սուրիոյ եւ Լիբանանի տարածքին վրայ կար միայն Հալէպի թեմը, որ պատմական աւանդութեամբ եւ տոկունութեամբ օժտուած թեմ էր, երբեմն կաթողիկոսանիստ դարձած կեդրոն, բայց պատերազմի եւ յետ պատերազմեան շրջանին գաղթականի կերպարան ստացած էր եւ չէր կրնար խնամատարական գործէն անդին՝ կազմակերպական ծաւալուն աշխատանք տանիլ ամբողջ Կիլիկեան Աթոռին համար: Այնտեղ, Հալէպի Ս. Քառասնից Մանկանց սրբատեղի եկեղեցիին մէջ, գաղթականութեան ամենէն դժխեմ եւ կազմալոյծ կեանքի մատնուած յուսաբեկ ժողովուրդի հոգեւոր եւ ազգային բարոյականի բարձրացումին եւ սրտառուժին ի խնդիր՝ Ս. Միւռոնի օրհնութիւն կատարեց որպէսզի հաւատացեալներու յոյսն ու կամքը աստուածային զօրութեան խորհրդաւոյզ միւռոնին ներգործութեամբը մնան ամուր:

4.- *Յաջորդ տարին, 1924-ին, Սուրիոյ եւ Լիբանանի Ֆրանսական Հոգատար Իշխանութեան* (Mandat Français) *մօտ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան՝ որպէս իրաւատէր Հոգեւոր Իշխանութեան՝ կեդրոնին հաստատումը Լիբանանի մէջ պաշտօնապէս կը ճանչցուի* Mandat-ի Haut Commissaire-ին Général Weygand-ի *կողմէ, յետ թղթակցութեանց եւ տեսակցութեանց ընդմէջ Սահակ Կաթողիկոսի եւ Ֆրանսական Հոգատար Իշխանութեան եւ Փարիզի պետական մարմիններուն միջեւ:*

5.- *Սահակ Կաթողիկոս որպէս իրաւական վերին իշխանաւոր եւ հոգածու հայր՝ այլեւս ամբողջանուէր եւ իր յառաջացեալ տարիքին անհամապատասխան ոգեւորութեամբ կը լծուի թեմական ազգային իշխանութեանց կազմակերպումին: Անմիջական որպէս կարգադրութիւն կաթողիկոսական փոխանորդներ կը նշանակէ զանազան շրջաններու մէջ: Ապա կը ձեռնարկէ թեմական առաջնորդական կազմակերպումի հիմնաւոր գործին: Իրեն համար թեմական կազմակերպութեան խարիսխը Ազգ. Սահմանադրութիւնն է: Իր համոզումը այնքան վճիռ բառերով կը պարզէր Լիբանանի հայութեան ուղղեալ իր «Հայրական Խօսք»ին մէջ, 1925-ի Փետրուար 20-ին, երբ այս նորակազմեալ գաղութին մէջ անհարկի վէճեր ծագած էին եւ նոյնիսկ քննադատու-*

թիւններ կ'ուղղուէին իրեն դէմ, ազգին ժողովրդավարական սկզբունքները անտեսելու մեղադրանքով։ Կը գրէր։

«Սահմանադրութիւնը թէեւ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան վերաբերեալ բացորոշ տրամադրութիւններ չունի եւ մեր երջանկայիշատակ նախորդներու կողմէն մասամբ միայն ընդունուած եւ գործադրուած է, մենք ճակատաբաց կրնանք ըսել թէ մեր ընտրութեան օրէն եւ մեր կաթողիկոսութեան ամենէն արկածալից եւ երկարատեւ շրջանին զայն նկատած ենք միշտ իբրեւ ազգային կազմակերպութեան հիմնախարիսխը, յարգանօք ջանացած ենք գործադրել մեր թեմերուն մէջ։ Կը սիրենք եւ կը յարգենք զայն ներկայիս եւ պիտի յարգենք միշտ իբրեւ նուիրական աւանդ, ինչպէս ամէն հայ կը սիրէ եւ կը յարգէ Հայաստանը իբրեւ իւր նախնեաց բնագաւառը։ Հետեւաբար, բացարձակապէս սուտ եւ յերիւրանք են կարգ մը կրկռոցներ, թէ ժողովուրդի քուէարկութեան իրաւունքը կը կապտուի»։[1]

6.- *Թեմական կազմակերպութիւնը հաստատուն հիման վրայ դնելու համար, ան յատուկ ջանք թափեց որ Պէյրութի, Դամասկոսի եւ Լաթաքիոյ մէջ երուսաղէմապատկան եկեղեցիները փոխանցուին Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, որպէսզի նոր թեմակալ առաջնորդներու եւ Երուսաղէմի Պատրիարքութենէն այդ եկեղեցիներուն համար նախապէս նշանակուած հոգեւոր տեսուչներու միջեւ իրաւական հարցեր չծագին եւ տարակարծութիւններու, ներքին հակամարտութիւններու տեղի չտրուի։ Ինք, Եղիշէ Դուրեան Պատրիարք եւ արդէն իսկ իր կողմէ ապագային համար որպէս Աթոռակից կաթողիկոս նշանակուած Բաբգէն Եպիսկոպոս Կիւլէսէրեան փոխադարձ հասկացողութեան եւ ազգային ընդհանրական շահերու գերադասութեան սքանչելի ոգիով, ներդաշնակ գործակցութեամբ յաջողցուցին այդ գործը, որ մեծ բարիք մը եղաւ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան եւ անոր միջոցաւ ընդհանուր հայոց եկեղեցւոյ։*

7.- *Սահակ Բ. Խապայեան Կաթողիկոս, տակաւին, անգնահատելի ծառայութիւն մատոյց հայ ժողովուրդին՝ իր աննկուն եւ անընկճելի հաւատքին եւ նուիրումին այլեւս բնութենական դարձած մղումով եւ նուրբ վարչագիտութեամբ եւ յարատեւութեամբ հետապնդելով Անթիլիասի կալուածին սեփականատէր դառնալու իր գաղափարը։ 1930 Ապրիլի 7-ին, աւելի քան տարի մը տեւող թղթակցութիւններէ, տեսակցութիւններէ, բարեացակամ միջամտութիւններէ ետք, ի վերջոյ, համաձայնագիր մը կը կնքէ Ամերիկեան Նիւյր Իսթ Բիւիճի պատասխանատու Մարմնին հետ Անթիլիասի կալուածն ու չէնքերը որպէս կաթողիկոսարան եւ Դպրեվանք ծառայեցնելու, հինգ տարուան չրջա-*

[1] *Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ*, էջ 981-982։

նի մը վարձակալութեամբ եւ տարեկան մէկ տոլար խորհրդանշական վարձքով։ Եւ նոյն տարին, Սեպտեմբեր 29-ին, մուտք կը գործէ Անթիլիաս, որպէս կայք բնակութեան։ Այլեւս վերջ կը տրուէր իր աստանդական կեցութեան։ Կաթողիկոսական գործունէութեան նոր չրջան մը կը բացուէր Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան դարաւոր պատմութեան մէջ։ Իրմէ մէկ ամիս առաջ, Օգոստոսի 13-ին եւ 18-ին, արդէն այնտեղ ժամանած էին իր ամենէն նուիրեալ երկու գործակիցները՝ Բաբգէն Եպիսկ. Կիւլէսէրեան, Երուսաղէմէն եւ Շահէ Ծ. Վրդ. Գասպարեան, Հիւսիսային Ամերիկայէն։

8.- *Բայց Սահակ Կաթողիկոսի գործունէութիւնը դեռ ինը տարիներ եւս պիտի չարունակուէր։ Իր կեանքի այդ վերջալուսային չրջանին, նոր լոյսեր կը բացուին Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան պատմութեան մէջ։*

— 1931-ին Հալէպի մէջ իր նախագահութեամբ եւ Կիլիկեան բոլոր թեմերու մասնակցութեամբ գումարուած պատգամաւորական ժողովին մէջ կաթողիկոս կ'ընտրուի Բաբգէն Արքեպս. Կիւլէսէրեան։ Այլեւս իր հոգիին տարիներու խռովքը փարատած է։ Կաթողիկոսութեան չարունակութիւնը ապահովուած է։

— *Ինը տարիներու ընթացքին, Անթիլիասի վեհարանի իր պատըզամէն սրտի անհուն հրճուանքով կը վայելէ բանական անդաստանին հերկումի ժիր աշխատանքը, դպրեվանքի, եկեղեցական արարողութեանց, ժողովրդական համախմբումներու, միաբանական կեանքի, Միւռոնօրհնէքի, ազգային ոճնակատարութեանց, պատմական տարեդարձներու նչումներու խանդալից պատկերներով։ Անթիլիասի «Ուխտի օր»ուան աւանդութեան հոգեհանդ աճումը, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Աջին եւ Ս. Աթոռի այլ արքազան մասունքներու չուրջ ջերմեռանդօրէն բոլորուած ժողովուրդի հաւատարմութեան սքանչելատեսիլ դրուագներով, Վեհարանի եւ Դպրեվանքի չինարարութիւնը, Տպարանի հաստատումը, Հասկ պաշտօնական ամսագրի հրատարակումը, Կրօնական Մատենաշարի սկզբնաւորումը, Բանին Կենաց քարոզութեան ծաւալումը Միաբան Հայրերու քարոզութիւններով, Կրակնօրեայ վարժարաններու զարգացումը, իր ու մանաւանդ Աթոռակից Բաբգէն Կաթողիկոսի հովուապետական այցելութիւնները, Մայր Աթոռ՝ Ս. Էջմիածնի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան եւ Հայ Եկեղեցւոյ Պատրիարքական երկու Աթոռներու, յատկապէս Ս. Երուսաղէմի հետ սերտ յարաբերութեան եւ սրտակցական գործակցութեան պայծառ իրողութիւնը, պետական եւ միջ-եկեղեցական յարաբերութեանց մէջ Կիլիկեան Աթոռի աճող վարկն ու դիրքը եւ դեռ այլ բազում իրագործումներ եւ չարունակական սպասաւորութիւններ «ի վերուստ իջեալ տուրք բարիք եւ պարգեւք կատարեալք» եղան*

իր տառապանքի յաճախանքով ծանրացած բայց աննուաճ եւ անընկճելի անձին համար։

Բայց կարծէք վիշտն ու տառապանքը, ցաւն ու կսկիծը իր անունին սիրահարուած էին։ Այդ ինը տարիներու ընթացքին անոնք դարձեալ այցելեցին իրեն, բայց իրենց ոյժը ալ կոտրուած էր։ Կաթողիկոսութիւնը մնայուն կայք ու կեդրոն ունէր։ Մանաւանդ երբ իր վախճանումէն երկու տարի առաջ, 1937-ին, վայելեց բարիքը Անթիլիասի հողամասին եւ կալուածներուն ու չէնքերուն սեպհականացման յանուն կաթողիկոսութեան, բարերարութեամբը Սիմոն եւ Մաթիլդա Գայըզճեաններու, երբ, դարձեալ, սկիզբ առաւ ձեռակերտումը եւ իր աչքերուն առջեւ դէպի երկինք սլացումը Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի անուամբ օծուելիք Մայր Տաճարին, բարերարութեամբը Սարգիս Քնաճեանի (այն ատեն նաեւ իրեն համար դեռ «Անծանօթ Բարերար»ին), երբ դեռ, տեսաւ կառուցումը իր աչքերուն առջեւ ողջակիզուած մէկ ու կէս միլիոնէ աւելի Ապրիլեան Նահատակներու յիշատակին ձօնուած Յուշարձան-Մատուռին, իր հոգեկիցներուն՝ Շահէ Արքեպս. Գասպարեանի (1935) եւ Բաբգէն Ամրոռակից Կաթողիկոսի (1936) վախճանումները միխիթարութեան լոյսով թեթեւ կ՚ուեցին իր հոգիին վրայ։ Գործը ամուր հիմերու վրայ դրուած էր այլեւս. տեղքայլ կամ նահանջ, կանգառ կամ ընկրկումէ դուրս դրուած էին իր պաշտելի Կիլիկեան Աթոռի կենսաբառարանէն...։

Հանգիստ կրնար նիրհել առյաւէտ։

Եւ նիրհեց 1939-ի Նոյեմբեր 8-ին եւ իրեն խնայուեցաւ Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի արհաւիրքը, որուն սկզբնաճայն արձագանգները հասեր էին մինչեւ ափերն Անթիլիասի, բայց ինք այլեւս զանոնք լսելու կարողութիւնն անգամ կորսնցուցեր էր։

Եւ այսպէս չիջեցաւ իր կեանքը, որ սկիզբ առած էր Հայաստանի հողին վրայ. աճած, կազմաւորուած ու հասունացեալ տարողութեան էր հասած քրիստոսակոխ սրբատեղեաց՝ Երուսաղէմի հոգեմտաւոր աւանդութեան այնքան հարուստ մթնոլորտին մէջ, տառապանքի հովիտներէն էր անցած Կիլիկիոյ մէջ ու Միջին Արեւելքի տարագրութեան ճամբաներուն վրայ, բայց երջանկալից երանութեամբ իր երկրաւոր աւարտին էր հասած Անթիլիասի հողին վրայ, ուր եղաւ իր մարմինը հողին խառնող առաջին Կաթողիկոսը առաւել եւս նուիրականացնելով այդ հողը իր 90-ամեայ կեանքին չունչովն ու վաստակին յիշատակովը։

Գ.

1939-1989

Ցիսուն նոր տարիներ, յետ մահու յիսնամեայ «կեանք»։ Որովհետեւ, իր կեանքը այնպէս գոյութենական սերտութեամբ միազանգուեցաւ Կիլիկեան Ս. Աթոռի գոյատեւման եւ օրհասական ճակատագրին հետ որ Կաթողիկոսութեան աճող ու զարգացող կեանքին մէջ կան այժմ արմատի վերածեալ իր անձը, վաստակը, յիշատակն ու ոգին, մէկ խօսքով՝ ինչ որ եղաւ ինք իր չնչաւոր կեանքի ամբողջ տեւողութեան։ Իր կեանքի բազմակողմանիօրէն հարուստ փորձառութիւնը ամբարած եւ գրչով ու գործով յետնորդներուս կտակած իմաստութիւնը, զինք ապրեցուցած ոգիին հաղորդականութիւնը գանձեր են անոնց համար, որոնք այս կաթողիկոսութեան եւ առհասարակ հայց. եկեղեցւոյ հանդէպ սիրոյ եւ կապուածութեան զգացումները ունին միախառնուած իրենց անձերուն մէջ։

Իր կեանքը, այժմ դարձած «արմատն ճչմարիտ», նոր աւիշ հոսեցուց Կիլիկեան Աթոռի բոլոր սպասաւորներուն մէջ, անցնող յիսուն տարիներու ընթացքին։ Պօղոս Առաքեալի պատկերաւոր խօսքերը նոր իմաստ կը գտնուն իր յիշատակացեալ կեանքին, յ«Եկեղեցին Ցաղթականն», եւ մեր՝ չնչաւորեալ կեանքին, յ«Եկեղեցին Չինուորեալ», առկայ առնչութեան տեսակէտէն. «Եթէ սկզբնականը — հիմնականը, թեթխորը — սուրբ է, նաեւ ամբողջութիւնը սուրբ կ՚ըլլայ, եթէ արմատը սուրբ է՝ նաեւ ճիւղերը սուրբ կ՚ըլլան»[1]։

Այստեղ կարելի չէ պատմել այս վերջին Յիսնամեակը, որուն մէջ ինք կը շարունակէ «ապրիլ»։ Ի՛նչ պատմարժէք իրագործումներ հայց. եկեղեցւոյ եւ հայ ազգի ու մշակոյթի կեանքին մէջ ծնունդ առին եւ մարմին զգեցան իր յաջորդներուն՝ Պետրոս, Գարեգին, Զարեհ եւ Խորէն Կաթողիկոսներուն օրով, որոնք գացին ի յերկնային բնակութիւնն իրեն եւ Ամրոռակից Բաբգէն Կաթողիկոսին միանալու, այժմ ի Տէր յանգեալ այլ միաբաններու եւ աշխարհական օգնականներու եւ վաստակողներու հետ միասին[2]։

---

[1] Թուղթ առ Հռոմէացիս, ԺԱ. 16։

[2] Վերջին այս Յիսնամեակի պատկերացումը կենդանի պատմողականութեամբ, առարկայական, շօշափելի տուեալներու յստակ պատկերացումով այնքան հարազատօրէն տրուած է այդ շրջանի ամենէն վաստակաշատ սպասաւորներէն՝ Բիւզանդ Եղիայեանի կողմէ, որուն հսկայածաւալ աշխատասիրութիւնը *«Ժամանակակից Պատմութիւն Կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ»*, շուրջ 1000 մեծադիր էջերու մէջ սեղմուած, փառաւոր պանծացումն է նաեւ Սահակ Խապայեան Կաթողիկոսի այս վերջին յիսնամեակի «կեանքին»։ Կ՚արժէ զայն կարդալ ամբողջականօրէն, կարենալ զգալու համար յաւերածութենէ ի շինութիւն եւ ի բարեկարգութիւն եւ ի զարգացումն յառաջացած կեանքը Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան եւ, որոշ չափով ու իմաստով, Սփիւռքի հայութեան։

Որքա՜ն վառ թարմութիւն կը զգենու այս իմաստով Իմաստունին խօսքը. «Արմատք արդարոց՝ ո՛չ հատցին»[1]*: Արդարներու դասէն էր Սահակ Կաթողիկոս երկրի վրայ եւ արդարներու միացաւ երկինքին մէջ: Իր արդարութեան, այսինքն՝ իր սիրոյն, իմաստութեան, նուիրումին, մէկ խօսքով՝ առաքինութեան վարուց հոգեկան ժառանգութիւնը թանգարանի մէջ չզետեղուեցաւ: Թէխմորին պէս ան խմորեց զանգուածն ամբողջ եւ չարունակեց ապրիլ զանգուածին մէջէն: Ընտիր էր իր հոգին, բիւրեղ էր իր սիրտը, պինդ էր իր նախանձախընդրութիւնը, անխախտելի էր իր հաւատքը, անայլայլելի մնաց յոյսը, մշտակենդան՝ իր սէրը եւ անսասուեր՝ իր տեսիլքը:*

Ահա թէ ինչո՛ւ Կաթողիկոսարանիս մէջ ի յարգանս եւ յերախտագիտութիւն արմատային նշանակութիւն եւ դարձակէտային դեր ունեցող իր անձին ու վաստակին՝ հաստատուեցաւ աւանդութիւն մը, որ տեղ գտաւ Կաթողիկոսարանիս եկեղեցական-ծիսական օրացոյցին մէջ, ըստ որուն՝ Ս. Աթոռոյս բոլոր Երանաչնորհ Հայրապետներու (եւ հետագային նաեւ աւելցուեցաւ՝ լուսահոգի միաբաններու) տարեկան պաշտօնական հոգեհանգիստը տեղի կ՛ունենայ Ս. Խաչակայ Պարթեւ Հայրապետի տօնին յաջորդ օրը, կիրակի, որ էր անուան տօնը բազմերախտ Սահակ Խապայեան Կաթողիկոսին:

Դ.

Իր վախճանման յիսնամեակի այս ոսկեփայլ առիթով, մինչ «արժան եւ իրաւ» յարգանք կ՛ընծայենք իր անձին ու յիշատակին, իր կեանքին ու վաստակին, կարելի չէ չբանալ երկրորդ յիսնամեակը իր յետ-մահու «կեանքին», եւ չանդրադառնալ մեր այսօրուան կացութեան եւ լոյս չքաղել իր կեանքի եւ գործի լուսարձակ ճշմարտութիւններէն:

1989-ի աւարտին կը մօտենանք: Անցնող երկու տարիներու ընթացքին, հայութեան կեանքը յեղաշրջական դէպքերով ալեկոծուեցաւ: Իր մայր հայրենիքին մէջ, ան հոգեվարձային կերպարանափոխութեան քուրայէն անցաւ, եւ՝ դեռ կ՛անցնի: Հաւաքական կեանքի, հասարակական պատասխանատուութեան մարզերու մէջ ամենէն բարերար սկզբունքն է՝ պատահած դէպքերը, ծագող չարժումները, յայտնուող ձգտումները իրենց պատճառաւորութեան, տարողութեան եւ ներկայի ու ապագայի վրայ ունենալիք ազդեցութեան մէջ ճի՛շդ ըմբռնելը, համատեսական բայց վերլուծական առողջ մօտեցումով: Ժամանակներու դէպքերուն հոսանքին յարաբերաբար՝ պատասխանատու դեր կատա՛րելու եւ մեր եկեղեցիին ու ազգին համար յաղթական նուաճումներ եւ բարիքներ ձեռք բերելու տեսանկիւ-

[1] Գիրք Առակաց, ԺԲ. 3:

նէն դիտուած՝ բացարձակ անհրաժեշտութիւն է ճիշդ չրջագծի, համեմատական արժեւորումի եւ ամբողջական կշռադատումի սկզբունքներով, չափանիշներով եւ մեթոտներով նայիլ մեր այսօրուան ապրած կեանքին:

Մեր հայեացքը միայն վերջին երկու տարիներուն վրայ սեւեռելով — եւ բնականօրէն նկատի ունենալով որպէս խորք չատ մը այլ ազդակներ, վերջին երեք տասնամեակներէն գոյաւորուած, որոնց անդրադառնալը չատ հեռուները պիտի տանէր մեր սա հակիրճ բնորոշական փորձը — որպէս լուսապայծառ փայլատակում հայ կեանքի մէջ ի յայտ կու գայ 1988-ի Փետրուարեան Ղարաբաղեան չարժումը, որ Ղարաբաղի լեռներէն կայծ առաւ, Երեւանով ոյժ ամբարեց եւ արտասահմանով ալիք տարածեց ողջ աշխարհի հայութեան կեանքին մէջ: Սոսկ եւ նեղ իմաստով քաղաքական հարց չէր սա· ազգի մը ինքնութեան եւ արժանապատուութեան, արդարութեան եւ ազատութեան անմարելի, բայց տարիներով խափանուած, ձայնին չառաչումն էր, որ արթնութեան չարժում մը յառաջ բերաւ ողջ աշխարհի վրայ տարածուած չուրջ 8 միլիոն հայութեան ծոցին մէջ:

Վրայ եկաւ Հայաստանի հիւսիս արեւմտեան չրջանին մէջ պատահած մարդակուլ եւ աշխարհաւեր երկրաչարժը: Երկրին հետ չարժի ենթարկուեցաւ հայութիւնն համայն ի չորս ծագս աշխարհի: Ողբերգական, ծանրակորուստ եւ աւերակիչ իր չար արդիւնքներուն դիմաց՝ ան առիթ դարձաւ հայ ժողովուրդի վերակենդանութեան եւ վերականգնումի կամքի պրկումին, որուն բարի արդիւնքները մինչեւ օրս այնքան պերճախօս են եւ տակաւին այնքան դրական արտայայտութիւններու պիտի յանգին յառաջիկայ տարիներուն...:

Ապրիլեան Եղեռնի 50-ամեակի, 60-ամեակի եւ այլ տարիներու ոգեկոչական արտայայտութիւնները նոր ուղիի մէջ մտան անցնող երեսնամեակին, հայութեան, հայ ժողովուրդի իրաւունքներու հետապնդման հրամայական եւ անժամանցելի պարտաւորութիւնը դարձնելով ողջ հայութեան կամքին արտայայտութիւնը: Այլ ազդակներու եւ գործօններու չարքին, այս նոր ուղղութիւնը հայ ժողովուրդի կեանքին մէջ չեչտեց միութեան, ամբողջականութեան, միասնութեան եւ համերաչխ, միակամ գործակցութեան ստիպողականութիւնը: Արտասահմանի հայութեան մէջ հայ ազգային քաղաքական կուսակցութիւններու երկար տարիներու ներքին վէճերն ու տարակարծութիւնները, երբեմն հակամարտութիւնները, տեղատուութեան ընթացքի մէջ մտան, ճամբայ հարթելով համակարգեալ գործակցութեան մակընթացութեան: Հայրենիք-Սփիւռք յարաբերութիւնները, արտաքին աշխարհի մէջ յառաջ եկած արմատական փոփոխութիւններու, եւ ներքին ազգային կեանքի մէջ հետզհետէ լոյս ստացող փոխա-

դարձ եւ ուղղակի ճանաչումներու, ճչգրիտ տուեալներու յայտնաբերումին եւ ընդհանրական չահերու գիտակցութեան պայծառացումին հետեւանքով ստացան նոր դրուածք եւ մտան աւելի առողջ հունի մէջ։ Ազգային-եկեղեցական գետնի վրայ, վերջին տարիներուն, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան եւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան փոխ յարաբերութիւնները նոր լուսարձակի տակ ինկան եւ աւելի բնականոն ճամբու վրայ սկսան յառաջանալ։ Հայ ժողովուրդի պատմութեան, մշակութային արժէքներու վերագնահատման հսկայ չարժում մը ծայր տուաւ աչխարհի ամենէն քաղաքակիրթ երկիրներու համալսարաններուն մէջ հայագիտական ամպիոններու հաստատումով, մասնագիտական եւ ժողովրդական աքանչելի հրատարակութիւններով, միջազգային հայագիտական գիտաժողովներու կազմակերպումով։

Այս քանի մը մատնանչումներու — եւ դեռ այլ դրական երեւոյթներու — թելադրականութեան գօրութեամբը՝ կը մղուիմ հարց տալու. Ի՞նչն է այժմ ամենէն էականը, ինչպէ՞ս վերաբերուիլ այս չքեղօրէն դրական երեւոյթներուն հանդէպ, ինչպէ՞ս մանաւանդ չարունակել եւ զարգացնել անոնց չառաւիղումները գալիք ժամանակներու տարածքին վրայ հասնելու համար անոնց վախճանական ելքերուն, մեր ազգային երազի իրականացման հեռանկարով։

Բնականօրէն, կ՚անդրադառնամ, որ չատ էական բաներ կան այս բոլորի գործարանաւորումը իրականացնելու եւ ուժեղացնելու համար։ Բայց կը տարուիմ այդ բոլոր էականներուն էականը նկատելու

Մա՛րդը

Աստուածմէ եռք ամենէն մեծ ոյժը, ոյժերուն լծակը, չարժումներուն զսպանակը, անելիքներուն գործակատարը։

Ոմանք պիտի տարուին աւելցնելու

Դրամը

Այո՛, նիւթական միջոցներն ալ էական են, բայց այդ միջոցները երկրինքէն պիտի չգան. դարձեալ մա՛րդն է որ զանոնք պիտի ձեռք բերէ, իր կարողութեամբն ու ստեղծագործական հնարագիտութեամբը։

Հետեւաբար Մա՛րդը

Բայց ոչ որպէս սոսկ անհատ։

Մարդը՝ որպէս հաւաքականութիւն, համայնութիւն, մարդերու ներդաշնակ գործակցութեան գիտակցութեամբը, ոճովը, արուեստովը, հասարակական կեանքի մէջ իրարու լրացուցիչ դերակատարութեան կենսափիլիսոփայութեամբը օժտուած։

Ցաճախ ըսուած է — եւ դժբախտաբար յաճախ ալ ճիշդ դուրս եկած է — որ մենք, հայերս, որպէս անհատ, մեծ արժանիքներ ունինք

եւ մեծ իրագործումներու ատակ ենք, բայց որպէս հաւաքական ոյժ՝ թոյլ ենք, թերի եւ անյաջող։ Բայց ես չեմ հաւատար որ սա մեր ճակատի գիրն է, մեր հայու իւրայատուկ չաղուածքին բնական բերումը։ Ինծի համար, ան կը բացատրուի պատմական պատճառներով։ Եւ սակայն, չմոռնանք, որ պատմութիւնն ալ լինելութեան ընթացք է, փոփոխութիւններու ծնունդ է։ Ճակատագրական կայականութիւն չէ։ Երբ կը դիտենք ազատ, անկախ, կազմակերպեալ պետականութեամբ ապրող ազգերը, երբ մանաւանդ կ՚ապրինք անոնց հետ միասին, չենք կրնար անտարբեր մնալ եւ «պատմութեան կնիքն է» ըսելով գոհանալ։ Հարկ է փոխուիլ։ Փոխուելուն մէջ ամօթ չկայ, երբ փոխուիլը սլաքած է դէպի լաւը, դէպի բարձրը։ Կեանքը՝ ինքնին, իր ճչմարիտ իմաստին մէջ փոխուելու ընթացքն իսկ է։ Ամբողջական ազգի դաղափարը եւ աւելի տոկուն ապագայի նախանձախնդրութիւնը մեզ կը հարկաւորեն որ արիաբար եւ իմաստնօրէն անհատն ու անհատականը, խումբն ու խմբակցականը, մասնաւորն ու մասնականը՝ ընդհանուրին, ամբողջին մէջ արժեւորենք, ներդաչնակ, լծակցական, փոխադարձօրէն լրացուցչական եւ գօրակցական կենսակերպի եւ գործընթացի որդեգրումով։

***

Այս ընդհանուր մարդկային եւ ազգային իրողութիւններու եւ ճչմարտութիւններու խորքին վրայ, ահա միտքս կը դարձնեմ եւ կը սեւեռեմ դէպի Սահակ Բ. Խապայեան Կաթողիկոսի յերկիր ապրած երկու չիսնամեակներու եւ անդրկերկրայնօրէն «ապրած» երրորդ չիսնամեակի պատկերը եւ զայն կը շրջանակեմ հայց. եկեղեցւոյ եւ կիլիկեան Ս. Աթոռի պարունակին մէջ.

Իր կենսագրութիւնը կարդալու իմ փորձիս մէջ յատակ կը տեսնեմ, որ ինք արտաքին աչխարհէն, կոտորածներէն, քաղաքական վերիվայրումներէն, աքսորական գաղթականութենէն, «գահազուրկ եւ արտահալած» իր վիճակէն կրած տառապանքներէն աւելի խոր՝ տառապեցաւ մարդու պակասէն...։ Հազիւ կաթողիկոս եղած՝ իր չուրջ դատարկ գտաւ։ Դպրանոցի, մարդակերտումի գաղափարը իր մղձաւանջը դարձաւ։ Երկար տարիներ երազը երազ մնաց ու տառապանքը խորացաւ իր հոգիին մէջ։ «Հունձք բազումք են եւ մշակք՝ սակաւք» Աւետարանի խօսքը իր ամենօրեայ կեանքի փորձառութեան վերածուեցաւ։ Եւ երբ Սահակ աստանդական Կաթողիկոսը Կիլիկեան Կաթողիկոսութիւնը, իր դարաւոր կայքէն՝ Կիլիկեան հայրենական աչխարհէն արմատախիլ, վերստին հաստատեց եւ կազմակերպեց Անթիլիասի մէջ, Կաթողիկոսի յատուկ վեհարանէն ու գահէն, բնակարանէն ու մայր Տաճարէն առաջ, մտածեց Հոգեւոր Դպրանոցի՛ մասին։ Կաթողիկոսութիւնը վերակաւ Դպրանոցո՛վ։ Երբ մա՛րդը գտաւ, Արմաչի հոգեմբ-

տաւոր կազմաւորումով առողջ, տոկուն եւ գործօն մարդը, Դպրանոցը կեա՛նք առաւ մարդով եւ մարդիկը չունչ առին ընչայից եւ չնչաւոր մարդով։ Խեղճ էին արտաքին պայմանները՝ դրամ եւ նիւթական այլ միջոցները։ Բայց հարուստ էր մա՛րդը։

Վերջին 50-60 տարիները, ամենահամոզիչ եւ անհերքելի վկայ եղան այս ճշմարտութեան։ Եւ՝ ճշմարտութիւնը ժամանակ չի ճանչնար։ Ինչ որ ճշմարիտ էր երէկ՝ ճշմարիտ է եւ այսօր։

Մանաւանդ այսօ՛ր։

Ներկայ ժամանակները, ընդհանուր մարդկային եւ հայկական կեանքին մէջ, վերեւ նշուած նոր երեւոյթներու եւ եղափոխեալ իրականութեանց չարքին, մեր աչքերուն առջեւ չքեղօրէն կը հանդիսադրէ կրօնական վերազարթօնքի երեւոյթը։ Զայն յառաջ բերող ազդակները չատ են. պատճառները մատնացոյց ընելը այստեղ անհրաժեշտ չէ։ Տեղէ տեղ, երկրէ երկիր, ցամաքամասէ ցամաքամաս, քաղաքակրթութենէ քաղաքակրթութիւն, պետական վարչակարգէ վարչակարգ անոր պատճառները այլազան են։ Մէկ բան կայ այդ բոլորին մէջ հասարակաց, որ ընդհանուր յայտարարի պէս կ'ընդգծէ բոլոր տեսակի պատճառները. արդի ժամանակներու գիտական, ճարտարաշինական, ճարտարարուեստական, տնտեսական, քաղաքային, ընկերային կեանքի դրուածքը մարդ էակին — նկատի առնուած իր ամբողջականութեան (integrity) մէջ — չկրցաւ տալ — եւ չի կրնար տալ — ամբողջական գոհացում երջանկութիւն բառով թարգմանելի։ Կենցաղային մակարդակի վրայ անհրաժեշտ չատ բարիքներ բերաւ ան, նիւթեղէն եւ գործունէական միջոցներու առատ եւ օգտաչատ հայթայթումով։ Բայց կեանքը սոսկ կենցաղ չէ։ Vita non est vivere, sed valore («կեանքը սոսկ ապրիլ մը չէ, այլ արժեւոր ապրիլ մը») լատինական առածը յաւերժօրէն ճշմարիտ է։ Մարդու գոյութեան մարմնեղէն, իմացական, ընկերային տարածքներուն (dimensions) հետ կայ հոգեւոր տարածքը, զոր կարելի է որոշ ժամանակ անտեսել կամ միւս տարածքներու տիրապետութեան տակ՝ մոռացութեան տալ։ Բայց կարելի չէ վաւերականօրէն, ճշմարտօրէն եւ ամբողջականօրէն մարդ ըլլալու համար՝ զայն արհամարհել։ Այսօր, իմաստասէրներու եւ ընկերաբաններու խորագոյն ուսումնասիրութիւններու ընդհանուր եզրակացութիւնն է որ բառին բովանդակ եւ խորագոյն իմաստով անհաւատութիւն (athéisme) գոյութիւն չունի։ Անհաւատ մարդ չկայ։ Եղաւ ժամանակ, մանաւանդ գործնական գիտութեանց ուժեղօրէն յայտնաբերման եւ տիրապետութեան սկզբնական շրջաններուն, երբ հրապարակի վրայ անհաւատութեան արժեթուղթին գինը բարձրացաւ։ Բայց այսօր, գիտութեան անհաւատալիօրէն յառաջացեալ եւ յառաջացող այս շրջաններուն, որքան մարդ խորացաւ տիեզերքի իր ծանօթութեանը մէջ, այնքան աւելի

կրօնական ճշմարտութիւնը, մարդէն վեր ոյժի մը գոյութեան եւ ներգործութեան զգացումն ու գաղափարը աճեցան։ Ճշմարտութեա՛ւ այն խօսքը որ կ'ըսէ. «Որքան խորք գիտութեան մէջ՝ այնքան հաւատք, եւ որքան մակերես գիտութեան մէջ՝ այնքան անհաւատութիւն»։

Բայց մեզ համար հիմա էականը կրօնական վերազարթօնքին պատճառը (կամ պատճառները) չէ այնքան, որքան երեւոյթը՝ ինքը։ Այդ երեւոյթը մեր հայ ազգի կեանքին մէջ ալ ի յայտ կու գայ օրէ օր աճող տարողութեամբ եւ չեչտեալ կարեւորութեամբ։ Արտաքսահմանը բաւական մօտէն ճանչնալու չատ առիթներ եմ ունեցած։ Վերջերս, 1988-ին եւ 1989-ին երկու անգամ Հայաստան վերստին այցելելու երջանիկ պատեհութիւնը ունեցայ։ Զգացի ու տեսայ ժողովուրդին ծարաւը։ Լսեցի Վազգէն Ա. Կաթողիկոսի յուզիչ ըլլալու աստիճան պերճախօս վկայութիւնները եկեղեցիներու վերաբացումի եւ ժողովուրդին առ եկեղեցի վերաբացուող հոգիին մասին։

Ո՛վ պիտի հասնի ծովացող կարիքներուն։

Հոգեւորականի, եկեղեցւոյ սպասաւորի կարիքը չաճախ մատնանշուած է նաեւ անցեալին։ Բայց պատմական եւ ներկայի առարկայական տուեալներու լոյսին տակ, կը հաւատամ, որ սխալած չեմ ըլլար եթէ ըսեմ, որ ներկայիս աւելի քան որեւէ այլ ժամանակ հոգեւորականի կարիքը սուր հանգամանք եւ ստիպողական տարողութիւն է զգեցած։

Կը հաւատամ որ եթէ այսօր Սահակ Բ. Կաթողիկոս երկրի վրայ ապրէր, իր այնքան անճնադրօշմ եւ յանկուցիչ գրչով պիտի դառնար եւ կոչ ուղղէր երիտասարդներուն եւ աղերսէր որ հայոց եկեղեցիին պինուորագրուելու քաջութիւնը ունենան։

Իմ տկար գրչովս, իր չիշատակի ոգեկոչման այս արարքիս մէջ, ես կը դառնամ իմ սիրելի հայ երիտասարդ եղբայրներուն եւ կ'ըսեմ իրենց.

— Թօթափեցէ՛ք ձեր միտքերէն այն թիւր, ընթացիկ, մակերեսային հասկացողութիւնը ըստ որուն՝ եկեղեցւոյ պաշտօնեայ դառնալը տեսակ մը նուաստացում է։ Այո՛, հայ ժողովուրդի եւ հայց. եկեղեցւոյ դէմքեմ օրերէն ժառանգուած եւ դեռ չատերու մտքերուն մէջ յամեցող գաղափար մըն է այս, ինչպէս էր — եւ որոշ չափով տակաւին է — ուսուցչական առաքելութեան գործը։ «Տէր տէր», «վարժապետ» ըլլա՛լ...։ Եւ՝ ա՞յս օրերուն, երբ կարելի է հազար ու մի այլ բան ըլլալ, որ աւելի չողչողուն անուն, դիրք ու կենցաղակերպ է արդիապաշտ եւ աշխարհիկ կենցաղի սա գրաւիչ պայմաններուն տակ...։ Մեռե՞լ թաղել, պսա՞կ ընել, փոքրի՞կ մկրտել, տնօրհնէ՞ք կատարել։ Ասոնք ի՞նչ

դրաւչութիւն ունին երբ արդի մարդուն այս տեսակ հոգեկան եւ իմացական մագնիսին հանդիպին...:

Եւ կը դառնամ, սակայն, յիշեցնելու բոլորին.

Ա՞յս է, կը կարծէք, Աստուծոյ ծառայ ու եկեղեցւոյ պաշտօնեայ ըլլալու իրական, հարազատ մտապատկերը:

— Ի՞նչ տեսակի մտածումով անարժէք կը նկատուի Աստուծոյ խօսքը բանիւ եւ գրով քարոզելու, տարածելու, թարգմանելու արուեստը:

— Ի՞նչ անչքութիւն է հայց. եկեղեցւոյ այնքան խորհրդաստ եւ ներշնչողական արարողութիւնները վայելչօրէն եւ հաղորդականօրէն կատարելը:

— Ի՞նչ մօտեցումով նսեմ գործ է նորածին երեխայ մը մկրտութեան աւազանէն վերածնցնելը եւ զայն հայոց միւռոնով կնքելը, քրիստոնեայ ու հայ համայնութեան անդամ դարձնելը:

— Ի՞նչ չափանիշով նուազ արժէք ունի երկու երիտասարդներ, տղայ ու աղջիկ, Աստուծոյ խորանին առջեւ պսակելը, ընտանիքի կազմութեան որպէս առաջին եւ սրբազան արարք:

— Ի՞նչ հասկացողութեամբ խորթ, ձեւական եւ անբովանդակ կը նկատուի աշխարհէն ի սպառ բաժնուող ննջեցեալի մը թաղման աղօթք կատարելը եւ ապրողներուն կեանքի իմաստին ու արժէքին մասին մխիթարական ու քաջալերական խօսքը փոխանցելը:

— Ի՞նչ մտայնութեամբ անտեղի եւ վարկաբեկիչ արարք է Քրիստոսի ծննդեան եւ յարութեան աւետիսը ընտանեկան յարկերուն փոխանցելը տնօրհնէքի արարողութեամբ, Աւետարանի ընթերցումով, աղօթքի օծումով, խունկի բուրումով եւ հայ չարականի երգեցողութեամբ:

— Ինչո՞վ կը նուաստանայ մէկը որ բանտ, հիւանդանոց, ծերանոց ու որբանոց կ'այցելէ եւ ընկերութենէն անջատուածին, առողջութենէն զրկուածին, կեանքէն յոգնածին եւ ծնողքէն զրկուածին լոյս, յոյս եւ հաւատք կը ներշնչէ աստուածային սիրոյն ջերմութեամբը:

— Ի՞նչ փոքրութիւն է դպրոցներուն մէջ հայոց քրիստոնէական կրօնն ու եկեղեցական աւանդութիւնները ուսուցանելը, մատղաշ սերունդի առողջ կազմաւորման ի խնդիր:

— Ի՞նչ քանակով կը չափուի արժէքը հայ մամուլին մէջ յօդուածագրութեամբ, Աւետարանի դրուագները, քրիստոնէական հաւատքի ճշմարտութիւնները, հայց.՝ եկեղեցւոյ ծիսական, տօնական կարգերն ու աւանդութիւնները եւ սրբոց օրինակելի կենսագրութիւնները մատչելի պարզ լեզուով հայ հասարակութեան ներկայացնելուն:

— Ի՞նչ արժէչափով օգտակար կը նկատուի, հայ եկեղեցւոյ զաւակներու կողմէ ընտրեալ ներկայացուցիչներու հետ միասին, համայնքային վարչական կազմակերպական կեանքի առողջ ընթացքին համար տարուած եւ երբեմն այնքան հոգեմաշ, բայց ազգաչէն աշխատանքը:

— Ի՞նչ ակնոցով կը դիտուի ընդհանուր աշխարհի, մանաւանդ մեր ապրած օտար չրջանակներու մէջ եւ այլազան մակարդակներու վրայ, հայց. եկեղեցին ներկայացնելու այնքան պատասխանատու պարտականութիւնը:

Այս տասնեակ եւ դեռ այլ տասնեակներով, նչուած եւ նչելի արարքներուն եւ պարտականութիւններուն մէջ, ի՞նչն է անհրապոյր, անկարեւոր եւ անօգտակար: Կեանք մը արժեցնելու այս ձեւը ինչո՞վ պակաս եւ նուազ կը մնայ այլ, եւ երբեմն վաղանցուկ, ասպարէզներով կեանքը արժեցնելու եղանակներէն:

Քահանայութիւնը, հոգեւորականութիւնը, եկեղեցականութիւնը, մէկ խօսքով՝ Աստուծոյ եւ ազգին սպասաւորութիւնը ըստ էութեան ազնուագոյններէն եւ ընտրելագոյններէն մէկն է մարդկային ընկերութեան ծառայութեան մարզին մէջ: Արդի մեր հայ ժողովուրդի ընդհանուր զանգուածին մէջ, անոր հարազատ ըմբռնումն է որ փոչի է տեսած, մարդոց աչքերը աշխարհիկին եւ աշխարհայինին «գաղտն եւ գրիժն» կապած: Պէտք է սրբել աչքերը, «զպղտորութիւն աչաց», յստակել միտքերը, ուղղել կամքերը, տեսնելու, ըմբռնելու եւ արժեւորելու համար եկեղեցւոյ սպասաւորութիւնը ի խորութեան եւ ի լայնութեան եւ ի բարձրութեան: Հարկ է յեղաշրջել մեր այսօրուան հասկացողութիւնը հոգեւորականի տիպարին եւ դերին մասին:

Սահակ Խապայեան կաթողիկոս պատմութեան ենթահողին մէջ յիսուն տարիներու աստիճանական խորացումով այժմ արմա՛տ է դարձեր, ըսինք եւ կրկնեցինք: Արմատը ողջ ու առողջ է, որովհետեւ աստուածային հոգւոյն եւ ազգի սիրոյն ոգեղէն տարրերովը կը չինէ իր աւիշը: Այդ հոգին եւ սէրը յաւիտենական են, հետեւաբար, անսպառելի: Կարեւորը ճիւղերուն հաղորդութիւնն է արմատին հետ: Ի՛նչ զօրեղ պատկեր է Առաքեալին բառերով գծուած սա խօսքը. «Բաժանորդ եղեր արմատոյն»: Ով որ ծառի, իր բնորոշումով՝ ձիթենիի, արմատին հետ կը հաղորդուի, բաժնեկից կը դառնայ անոր «պարարտութեան»:

Ո՛վ երիտասարդ հայորդիք,

Բացէ՛ք դարպասները ձեր ներքին լսողութեան եւ ականջադիր եղէք Աստուծոյ եւ ազգի ձայնին:

Բացէ՛ք երակները ձեր սրտերուն եւ կապեցէք զանոնք Քրիստոսի եւ մեր ժողովուրդի սրտի մայր երակին եւ խառնեցէք անոր արիւնը ձեր երակներուն արեան հետ։

Բացէ՛ք թելերը ձեր կամքերուն եւ հիւսեցէք զանոնք Աստուծոյ եւ հայութեան կամքին հետ, որպէսզի զգաք կենաց Բանին զօրութիւնը որ կ՛ըսէ. «Եղիցին կամք քո», եւ ընդառաջէք անոր հրաւէրին։

Բացէ՛ք ծալքերը ձեր միտքերուն եւ պատուաստեցէք զանոնք Մեծ Միտքին՝ Արարիչի ստեղծագործ ու կարգադիր իմացականութեան վրայ, կարենալ իմանալու համար հոգեւորական պատասխանատուութեան մեծութիւնն ու բարերարութիւնը։

Նո՛ր ընձիւղներ հայոց ազգի,

Նայեցէ՛ք խոր՝ ձեր գոյութեան արմատներուն։ Ի՛նչ յորդառատ աւիշ կայ ամբարուած անոնց մէջ։ Լեցուցէ՛ք զայն ձեր թարմաչունչ եւ աճողական գոյութեան տարրերուն մէջ։

Դո՛ւք մանաւանդ, Կիլիկեան Ս. Աթոռի զաւակներ, դպրեվանքի հին ու նոր եւ դեռ գալիք ուսանողներ, նայեցէ՛ք այդ արմատներէն այս մէկուն, որ ահա Անթիլիասի հողին մէջ եղաւ առաջին չառաւիղը հայոց արմատներուն։ Նայեցէ՛ք անոր չիրխմին, որուն վրայ անոր կեանսագրութեան «վշտակիր», «տառապակիր», «գահազուրկ», «արտահալած», բառերը չկան այլեւս։ Նոր բառեր կան, անդիր, որոնք կը ճառագայթեն իր անունէն.

Կոչում
Նուիրում
Ծառայութիւն

Եւ պսակն անոնց՝

Անմահական երջանկութիւն։

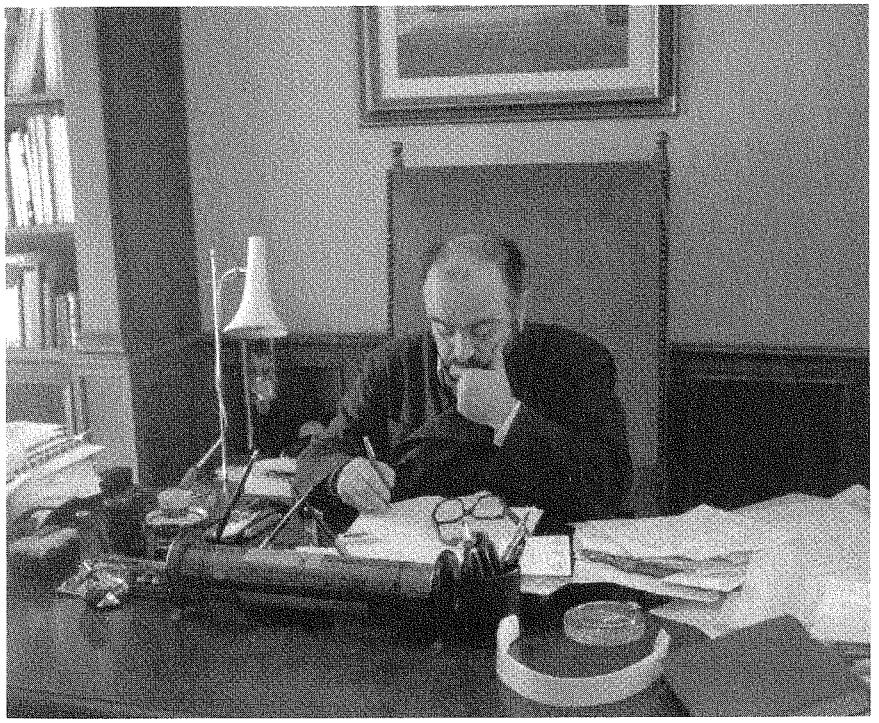

ԶԱՐԵՀ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ՝ ՔԱՌՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ՊՐԻՍՄԱԿԷՆ*

Քառորդ դար անցաւ։
Կէս դարն ալ կ՚անցնի։
Դարն ալ կը բոլորուի։
Եւ դարերը կը չղթայաւորուին...։

Ժամանակի այս հոլովոյթին մէջ, կը հաւատամ, որ առաւել եւս լոյս եւ պայծառութիւն կը զգենու կերպարն անոր որ երեք քառորդ դար առաջ անչքաբար ծնաւ, կէս դար առաջ գեղեցկօրէն հոգեւորականացաւ, երեսուն երեք տարիներ առաջ երիտասարդաբար կաթողիկոսացաւ եւ քառորդ դար առաջ վաղաժամ վախճանեցաւ ու փառաւորութեամբ մեկնեցաւ այս աշխարհի տեսանելի եւ չօշափելի իրականութենէն։

Անունն էր Սիմոն Փայասլեան, որ «գեղեցկացաւ անօրինակ» Զարեհ Աբեղայ անունով եւ մեկնեցաւ Զարեհ Սքանչելին անուան դրասանգային պսակով։

Քսանհինգ տարիները ո՛չ մէկ ստուեր, չուք կամ փուչի կրցան բերել ու ցանել իր անունին վրայ։ Մոռացութեան պատմուճանը չղարշային նօսրութիւն մը հագիւ կրցաւ տարածել իր անճին չուրջ։ Եւ այդ ալ՝ ժամանակին բնական իրաւունքն է։ Արեւին չողերն անգամ ունին իրենց զօրութեան եւ մեղմութեան պահերը։

Այսօր, Քսանհինգամեակի այս հանգրուանին, ոգեկոչական համապիւռքային տարողութեամբ ճեռնարկներու այս առաջին պահուն, իր հոգեւոր ծննդավայրի, սննդատուփի եւ գործատեղիի այս Ան-

---

* Խօսք արտասանուած 21 Փետրուար, 1988-ին, Զարեհ Ա. Կաթողիկոսի վախճանման 25-ամեակին առիթով։

թիլիսեան նուիրականացեալ կեդրոնին մէջ, իր անձին պատկերն է, որ վերստին կեանք, գիծ ու գոյն կը գգենու մեր բոլորի գիտակցութեան մէջ եւ հայեցողութեան դիմաց: Նման այն պատկերին, որ ժամանակ մը կը հեռանայ մեր աչքերու պարագրումի զօրութեան հաստողութենէն եւ ապա, երբ վերստին մօտենայ մեր հոգեւոր տեսողութեան սահմանին, նոր իմն յստակութեամբ ու հիմնական առանձնայատկութեանց մէջ բիւրեղացեալ ձեւով կը վերակենդանանայ:

Ինք չէ փոխուած: Չի կրնանր փոխուիլ: Մե՛նք է որ քանհինգ տարիներու մեր կեանքի փորձութեան մէջ մեր տեսողութեան կարկինն ու սլացքը փոխուած ունինք: Եւ անբնական պիտի ըլլար եթէ փոխուած չունենայինք, քանի դեռ երկրի վրայ կ'ապրինք: Շատ բան անցաւ-դարձաւ մեր ժողովուրդի կեանքին մէջ, թէ՛ ի Մայր Հայաստան եւ թէ՛ ի տարասահման սփիւռս աշխարհի, անցնող քառորդ դարու ընթացքին: Եկէ՛ք, հետեւաբար, քառորդ դարու այս պրիսմակէն դիտենք կերպարն անոր որ քանհինգ տարիներ առաջ կար այստեղ իբրեւ կենդանի անձ, որ կը շնչէր այս երկրի վրայ, կ'աղօթէր այս Մայր Տաճարին խորանին վրայ, կը պատգամէր Ապրիլեան Նահատակաց Ցուշարձան-Մատուռէն, կը խօսէր այս բեմէն, կը գրէր, կը գրուցէր ու կը գործէր այս վեհարանին մէջ, կը քալէր այս մայրավանքի բակին մէջ, կ'իջնէր տպարան, կ'այցելէր Դպրեվանք, կը նախագահէր եկեղեցական հանդիսութեանց, կ'ընդունէր հիւրեր՝ պաշտօնական անձնաւորութիւններէ սկսեալ մինչեւ մտերիմ բարեկամները: Մէկ խօսքով՝ ան որ կար երբ այս Ցուշարձան-Դամբարանը Զարեհեան անունով կնքուած չկար...: Ա՛խ երանի՛ դամբարանը չըլլար եւ ինք մնար, մինչեւ խորին ծերութիւն...:

Ա.

Քսանհինգամեակի պրիսմակէն դիտուած՝ առաջին եւ դունավառ գիծը իր կերպարին մէջ՝

Եկեղեցակա՛նն է:

Քրիստոնէական հաւատքը, Աւետարանի խօսքը իրեն համար արիւն էին, միս ու ոսկոր հագած չունէ՝ իր մարդկային հոգիի չունչին հետ տարրացած: Կը յիշեմ թէ ինչպէ՛ս իր սիրտն ու միտքը՝ երբ բացուեցան իր ժողովուրդին՝ գինք կաթողիկոս ընտրող պատգամաւորներկայացուցիչներուն առջեւ սա բառերը յուզումի ալիքներով դուրս ժայթքեցին.

> «Հասկնալի են ձեր բոլորին՝ այն յուզումը, հոգեկան ապրումն ու բոլոր տեսակի հոգեկան տրամադրութիւնները, որոնք այս պահուն ի՛մս են: Ամենածանր եւ ամենադժուարին պարտականութիւնը դրիք իմ ուսերուս վրայ: Աշխարհի պարտականութեանց ամենածանրը թերեւս, որովհետեւ ուրիշներ ոյժ ունին իրենց ձեռքին տակ –նիւթական ոյժ եւ հեղինակութիւն: Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ նուիրապետական այս Աթոռին վրայ դուք մէկ ոյժ միայն տուիք ինծի – բարոյակա՛ն ոյժը, ու միակ զէնքը – Ս. Աւետարանը: Եւ գիտէք դուք, որ ալեկոծ այս աշխարհին մէջ, բարոյական ոյժը եւ Աւետարանը ի՛նչ կը ներկայացնեն, դժբախտաբար, այս օրերուն: Հաւատալու ենք, խոր գիտակցութեամբ, խո՛ր հաւատքովը մեր պապերէն եկած եւ մինչեւ մեզի հասած, թէ՝ գնայուն բոլոր ոյժերու կողքին, այդ երկու ոյժերը ամենէն հիմնական, բարձր ու յաւիտենական ոյժերն են»:

Այդ բարոյական ոյժը եւ Աւետարանը իրեն համար կը թարգմանէին մէկ բառով – Սէր, որ էութիւնն իսկ է Աստուծոյ –Աւետարանեան բառերով՝ «Չի Աստուած սէր է», եւ անունն է Քրիստոսի – Շնորհալեան բառերով՝ «Սէր անուն Ցիտուս», եւ հեղումն է Ս. Հոգւոյն – Շարականի բառերով՝ «Սէրն ի Սիրոյ զՍէրդ առաքեաց»: Իրեն համար սէրը իր ողջ կեանքն էր. Աւետարանի չորարձակումը իր հոգւոյն մէջ եւ ճանաչումը իր հոգիէն:

Իր քարոզներէն մէկուն մէջ այսպէս կը բացայայտուէր իր հոգին, երբ հարց կու տար.

> «Ի՞նչ կը պակսի աշխարհին»:
>
> *Ու կը պատասխաներ.*
>
> «*Հարստութի՞ւն.* բայց այնքան առատ է ան, որ մարդիկ պէտք չունին այլեւս անոր: Յղփացած են անով եւ սակայն... զուրկ են երջանկութենէ»:
>
> «Ի՞նչ կը պակսի մարդուն գիտական աշխարհին մէջ: Տէրն է ան աշխարհին, գիտութեան շնորհիւ: Բայց ոչ տակաւին երջանիկ»:
>
> «Ի՞նչ կը պակսի, ուրեմն, մարդուն»:
>
> *«Աստուծոյ սէրը, Աստուծոյ հնազանդելու ոգին»:*
>
> «Գիտութիւնը չի՛ փրկեր մարդը: Հարստութիւնը երջանկաբեր չէ ինքնին: Մարդիկ երջանիկ կ'ըլլան, կատարելութեան կը հասնին միմիայն Աստուծոյ սիրով եւ այդ սիրոյն առ մարդիկ ունեցած արտայայտութեամբը»:

Եւ ահա այդ հաւատքով, ըմբռնումով եւ կենսակերպով կը պատգամէր.

> «Աստուծոյ յանձնելէ ետք զիս եւ քեզ, իմ պատուէրս եւ մաղթանքս է քեզի, սիրել ու հասկնալ զիրար, Հայց. Եկեղեցւոյն ներսն միւռոնով մկրտուած զաւակներ, – *Սիրեցէք Զիրար*, որովհետեւ առանց քրիստոնէական ըմբռնումի եւ քրիստոնէական գործնական կեանքի, մեր ապրումները թերի են, մեր կեանքը՝ դժուար, ու մեր ապագան մութ:
>
> «Եկեղեցւոյ, քրիստոնէութեան եւ մարդկութեան կեանքի ըմբռնումը հիմնուած է Սիրոյ վրայ. Սիրեցէք Զիրար, յանուն մեր նահատակներուն եւ հայրապետներուն: Ոչինչ կը բաժնէ մեզ իրարմէ:

Մտածողութեանց տարբերութիւնները կրնան ըլլալ, սակայն մեր անցեալը, ներկան եւ ապագան նո՛յնն են»:

Մէկ խօսքով՝ քրիստոնէութիւնը, Քրիստոսի ապրած եւ քարոզած ճշմարտութիւնը իրեն համար գերագոյն կրօնքն էր ոչ տեսական, գաղափարական, հայեցողական մօտեցումով եւ իմացութեամբ, այլ՝ կեանքին մէջ ապրուած ներզօր դոյութենականութեամբ:

Բայց քրիստոնէութիւն, քրիստոնէական հաւատք եւ Աւետարան ըսելով Զարեհ Կաթողիկոս ընդհանուր փիլիսոփայութիւն մը, գաղափարներու աչխարհ մը չէր որ նկատի ունէր, այլ՝ զանոնք մարմնաւորող եւ անոնց չնչաւորեալ եւ գործարանաւորեալ արտայայտութիւն եւ կերպ տուող եկեղեցին, որ քրիստոսահիմն հաստատութիւն է եւ առաքելաւանդ սրբութիւն: Եկեղեցին իրեն համար քրիստոնէական կեանքին նկարագիր եւ օրկանական արտայայտութիւն տուող իրականութիւն էր: Ինք սոսկ եկեղեցիին չէր պատկաներ, այլ եկեղեցին կ՛ապրէ՛ր:

Հայութեան կեանքին մէջ, այդ եկեղեցին՝ Հայց. Առաքելական Եկեղեցին էր, հայութեան ապրումներուն հետ չաղախուած աստուածային լոյսը քրիստոսաքարոզ Աւետարանին մէջէն ծորած ի Հայաստան աչխարհ: Ինք կ՛ըսէր.

> «Մեր եկեղեցին իր հիմնադրութեան շրջանէն սկսեալ, մինչեւ մեր օրերը, ենթակայ եղաւ հալածանքի, ենթակայ եղաւ տառապանքի, ենթակայ եղաւ կործանարար հովերու բայց միշտ մնաց կանգուն, որովհետեւ հայց. եկեղեցին հիմնուած չէր աւազի վրայ, այլ հիմնուած էր *հայ հոգիին վրայ*, այլ հիմնուած էր իւրաքանչիւր հայու սրտէն ներս, եւ ոչ մէկ թշնամանք, ոչ մէկ հալածանք եւ ոչ մէկ տեսակի անարդարութիւն պիտի կարենային մեր եկեղեցին խափանել, կործանել եւ պատմութեան անցնել»:

Եւ ուժեղ, անսասան հաւատքով, անխորտակելի անձնական համոզումով կ՛աւելցնէր.

> «Այս եկեղեցին անմահ եւ կանգուն պիտի մնայ, հակառակ բոլոր արտաքին յարձակմանց, հակառակ ներքին խլրտումներու եւ այս կամարները ճարճատեցնել ուզողներուն, որովհետեւ կարելի չէ մարդկային շունչով մարել աստուածային լոյսը, որովհետեւ Լուսաւորչի արցունքով լեցուած կանթեղին մէջ պլպլացող լոյսը մեզմէ անկախ, մեզմէ բարձր՝ միշտ կը հսկէ Արագածի կատարին վրայ եւ միշտ ըսել կու տայ մեզի. «Տէր, լոյս իմ եւ կեանք իմ ես յումմէ՞ երկեայց, Տէր, ապաւէն կենաց իմոց ես յումմէ՞ դողայց»:

Այդ մէկ եւ անբաժան եկեղեցւոյ Նուիրապետական կարգին մէջ դարերու աւանդութեամբ նուիրագործուած Կիլիկեան Կաթողիկոսական Աթոռը իրեն համար ամբողջանուէր եւ անսակարկ ծառայութեան կոչուած կեդրոն մըն էր իր իսկ բառերով «ինքզինք մատաղ ըրած» Աստուծոյ եւ հայ ժողովուրդին: Քաջատեղեակ էր Կիլիկիոյ մէջ Սսոյ Կաթողիկոսական Աթոռին ապրած կեանքին դժնդակ պայմաններուն, որոնց հետեւանքով անչքացումի օրեր տեսած էր այդ Աթոռը: Բայց անոր վերընձիւղումը Անթիլիասի մէջ՝ իրեն համար աստուածային նախախնամութեան մէկ պարգեւն էր հայ ժողովուրդին, տարագրութեան եւ ցեղասպանութեան օրերէն ետք յոյսի եւ յարութեան, վերածննդեան եւ վերակառուցումի ու վերակենդանութեան հորիզոններ բացող հայութեան ապագային վրայ:

Ահա թէ ինչո՛ւ Սահակ եւ Բաբգէն Կաթողիկոսներու եւ Շահէ Արքեպսկ. Գասպարեանի այս հոգեծնունդ եւ հաւատարիմ զաւակը, անոնց երազին ու տեսիլքին, կամ կամքին եւ ջանքին յառաջացումը, պաղաւորումը ունեցաւ որպէս կեանքի եւ գործի անսակարկելի նչանաբան: Իր գոյութեան ողջ թելով ու տարրերով հաւատաց այս Աթոռի անկախութեան եւ յառաջդիմութեան: Իր միտքին, սիրտին եւ կեանքին ու գործին մէջ այդ անկախութիւնը երբեք չէր հակասեր հայց. եկեղեցւոյ միութեան եւ չէր թարգմանուեր որպէս հակադրութիւն Ս. Էջմիածնի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան, որուն հանդէպ ամենախոր սիրով կապուած մնաց մինչեւ կեանքի վերջին չունչը:

Իր Կաթողիկոսական ընտրութեան առաջին իսկ պահուն իր սրտէն բխած եւ սիրտն ամբողջ բխեցնող խօսքին մէջ, իր ընտրութեան չուրջ ստեղծուած տագնապալից մթնոլորտին մէջ, երբ Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետը հարկ զգացած էր մեկնիլ Անթիլիասէն դէպի Գահիրէ եւ Ս. Էջմիածինը՝ իր մասնակցութիւնը չբերել իր ընտրութեան, ճիշդ ժամանակայնօրէն նոյն պահուն ինք կը բարբառէր Անթիլիասի վեհարանին մէջ իր բամբ ձայնով, ըսելով.

> «Իմ սրտագին ողջոյնի խօսքս կ՛ուղղեմ Էջմիածնայ նախամեծար Մայր Աթոռին, անոր արժանընտիր Գահակալ Վազգէն Ա. Կաթողիկոսին, այն հաստատ համոզումով եւ գիտակցութեամբ, որ նախամեծար Մայր Աթոռը եւ Կիլիկեան այս Աթոռը՝ լծակիցներ եւ գործակիցներ են, նոյն ժողովուրդին եւ Աւետարանին ծառայող Աթոռներ: Մեր Աթոռին կապը պիտի մնայ անքակտելի Էջմիածնայ հետ, ինչպէս եղած է նախորդ կաթողիկոսներու օրով. պիտի մնայ անքակտելի, հակառակ անոր՝ որ պիտի գտնուին այդ կապը թուլցնել ուզողներ: Այդ կապը պիտի պահենք անխախտ եւ ամուր, որովհետեւ ա՛ն է որ մեզ պիտի պահէ մեր ազգային, եկեղեցական եւ կրօնական դիմագծութեան մէջ անայլայլ»:

Հետագային, Ս. Էջմիածնի ենթակայ, բայց արտաքին պայմաններու բերումով Ս. Էջմիածնի հոգեհանմատարութենէ զրկուած թեմերէ

եւ եկեղեցականներէ իրեն եկած խնդրանքներուն եւ դիմումներուն ընդառաջելով, երբ որոշեց զանոնք կիլիկեան Ս. Աթոռի հովանիին տակ առնել, անոնց հոգեւոր ու ազգային կարիքները հոգալու պարտաւորութեան սիրոյն եւ վասն բարեաց ազգիս հայոց, այսպէս ըմբռնեց իր արարքին իմաստն ու նպատակը.

«1920-էն ասդին եւ աշխարհիկ ոյժերու դժբախտ դասաւորումին հետեւանքով, Կիլիկեան Ս. Աթոռին վիճակուեցաւ հայց. եկեղեցւոյ եւ հայոց ժողովուրդին ծառայութեան ծանրագոյն, այլ քաղցր բաժինը: Պարագաներու բերմամբ արդէն աճած իր ժողովրդեան ու ընդարձակուած թեմերու բազմապիսի կարիքներու հասնելու իր պարտականութեան առընթեր, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը երբեք չվարանեցաւ ընդառաջելու անհովիւ, անմխիթար մնացած կամ անտեսուած կարգ մը եկեղեցիներու կոչին, զանոնք առնելու իր հոգեւոր հովանիին ներքեւ յանուն հայց. եկեղեցւոյ պաշտպանութեան, պայծառութեան եւ Սփիւռքի մէջ հայապահպանութեան սրբազան ու անյետաձգելի գործին: Իր այս քայլով Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը ոչ միայն հակասած չըլլար, ու չեղաւ, հայց. եկեղեցւոյ միութեան հիմնական ոգիին, այլ կենդանի ու շօշափելի փաստ տուաւ այդ միութեան եւ քրիստոնէական եւ հայրական զգացումին: Ու անգամ մը եւս իմաստ ստացաւ հայ ժողովուրդին խոհում ու հեռատես կարգադրութիւնը՝ «Կիլիկիոյ Աթոռը պահել՝ նոյնինքն Ս. Էջմիածնի համար»: Ահա այս գիտակցութեամբ, եւ եղբայրական սիրոյ զգացումով Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը յանձն առաւ մեծ զոհողութիւններ, եւ անոր նուիրեալ միաբանները չվարանեցան վարչական եւ հոգեւոր պաշտօններու լծուիլ մեր Ս. Աթոռի օժանդակութեան կարօտ եւ զայն թախանձագին խնդրող թեմերէն ներս»:

Եկեղեցական անխորականութեան, հայութեան ամբողջականութեան, ազգային միութեան ջատագովը եղաւ ան եւ այդ հոգիով վարեց իր եօթնամեայ կաթողիկոսութիւնը ամենէն դժնդակ եւ ծանրօրէն ճակատագրական օրերու մէջ:

Ա՛յս է Զարեհ կաթողիկոսը որպէս հայ եկեղեցական դէմք:

Բ.

Քսանհինգամեակի պրիսմակէն դիտուած եւ այս առաջին գիծին հետ միախառնուած երկրորդ գիծը իր կերպարին՝

Հայն էր, հայկական չառաւիղը, հայութեան զաւակը.

Տարագրութիւնը ճանչցած եւ հայկական Մեծ Եղեռնին ու աքսորանքին դառնութիւնները ապրած մատղաշ այն սերունդին կը պատկանէր, որուն հայութեան զգացումը խաչի խորհուրդով, խաչելութեան տառապանքով կազմաւորուեցաւ: Հայ ըլլալը զրկանքի ու զո-

հողութեան գինով չահուած բան էր իրեն եւ իր սերնդակիցներուն համար:

Հայութիւնը անբաժան էր իր քրիստոնէական հաւատքէն եւ եկեղեցական չաղուածքէն: Կիլիկեան աշխարհին մէջ ծնած, պատմական Մարաշի մէջ չնչած, անապատային Համայի գաղթականական վրաններուն տակ ծուարած ու ճողոպրած, հայատրոփ Հալէպի մէջ կերպաւորուած, հայութեան իր զգացումը Անթիլիասի հոգեչէն ու մարդակերտ Դպրեվանքին մէջ գիտակցական ու նախանձախնդրական բարձր աստիճանի հասցուցած Սիմոնը իր ամբողջական սպասը բերաւ հայց. եկեղեցիին եւ հայ ժողովուրդին միշտ առաջնորդուած՝ հայութիւնը իր պատմութեան եւ արժանապատուութեան համապատասխան բարձրութեան եւ զօրութեան մէջ վերածնած տեսնելու կամքով եւ յանձնառու զոհողութեամբ:

Իրեն համար նախ հայց. եկեղեցիին ազգային նկարագիրը բիւրեղ, զօրեղ եւ անստուեր ըմբռնում եւ համոզում էր: Անոր հոգեւոր-կրօնական էութեան մէջ տարրացած կը նկատէր ազգային ոգին, ճգտումները եւ գործնապէս կը հաւատար ժողովուրդի մասնակցութեան իր ընտրեալ ներկայացուցիչներու՝ ազգային ժողովականներու միջոցաւ եկեղեցւոյ պատասխանատու դերերու աստիճանին վրայ: Ասո՛վ չեչոորէն յատկանշուած էր իր եկեղեցական-ազգային վարչական գործունէութիւնը թէ՛ Բերիոյ թեմին մէջ եւ թէ՛ կիլիկեան Ս. Աթոռի Հայրապետական Գահուն վրայ:

Ամէն անգամ երբ հրապարակային արտայայտութիւն ունենար, խօսքով թէ գիրով, ազգային տօներու կամ հանդիսութիւններու եւ կամ ոգեկոչումներու առիթներով, մասնաւորապէս Ապրիլ 24-ի նահատակութեան նշումի պարագաներուն, հայութիւնը իր մէջ կը խօսէր ջինջ ու պարզ, ուժեղ եւ պոռթկուն անկեղծութեամբ եւ հարազատութեամբ: Կը հաւատար հայութեան ազատութեան, զոր կը նկատէր մեր պատմութեան ամենէն հարազատ արտայայտութիւնը: Կը հաւատար հայութեան անկախութեան, որուն ճգտումը տարերային զօրութեամբ կը ժայթքէր իր ապրումներէն եւ խօսքերէն, մանաւանդ՝ երբ այդ ազատութիւնն ու անկախութիւնը ոտնակոխ կ'ըլլային մանաւանդ իր ապրած օրերուն գաղափարախօսական ինչ-ինչ հայեցողութիւններով եւ քաղաքական ինչ-ինչ նկատումներով: Ըլլա՛յ Հալէպի մէջ, ըլլա՛յ Անթիլիասի մէջ իր արտասանած խօսքերը ներշնչողական անդիմադրելի զօրութիւն մը ունէին իրենց մէջ, որովհետեւ կը բխէին իր անձի խորագոյն եւ վաւերականագոյն ակունքներէն: Տեսէք թէ ինչպէս իր խօսքը հայերին էր իր այս ըմբռնումներուն.

«Ազատութեան համար երկար ատեն պայքարած եւ ծով արիւն թափած ցեղ մըն ենք. առաջին իսկ վայրկեանին ըմբռնած ենք

մղուած պայքարին վսեմ ու սուրբ բնոյթը. պարտականութիւն սեպեցինք իրականացնել գաղափարաբանութիւններուն ամենէն բանկագինը՝ ազատութիւնը»:

Իր հաւատքը անչեղ էր եւ աներեր հայութեան անմահութեան եւ յաղթանակին վրայ: Այսպէս կ'ըմբռնէր հայութեան վերապրումի կամքը եւ ուղին.

«Ազգերը չեն մեռցուիր: Կարելի է անհատներ սպանել, բայց ազգերը՝ ո՛չ: Ազգերը կը մեռնին, կը հիւծին, կը մաշին հետզհետէ: Թալանը, եաթաղանը, սուրը, հրացանը կամ այժմու մահացուցիչ գործիքները չեն կրնար ազգերը մահացնել ամբողջութեամբ: Եւ վայ այն ազգերուն–արդէն կորուստի ճամբան բռնած են անոնք – որ մոռցած են յարգել իրենց նահատակներուն յիշատակը եւ լսել անոնց պատգամին ձայնը»:

Հայկական Դատը իրեն համար հայութեան կեանքին գոյապատճառն էր (raison d'être)*: Ապագային վրայ այնպէս պայծառ տեսիլք ունէր որ կարծես երբեմն անիրատես եւ անիրապաշտ ըլլալու աստիճան զինք լաւատես կ'ընէր հայութեան գալիք յաղթանակին մասին:*

Հայութեան իր ապրումին մէջ լայն տեղ ունէին իր ըմբռնումն ու գնահատումը հայ գիրին եւ մշակոյթին: Անմոռանալի պիտի մնան իր խօսքերը հայ գիրի եւ մշակոյթի նուիրականութեան մասին: Մեսրոպ Մաշտոցի 1600-ամեակին առիթով իր խօսած հռչակաւոր ճառին մէջ այսպէս կ'արտայայտուէր.

«Երեսուն եւ վեց տառերը հայոց լեզուին, դարձան անխորտակելի կնիքը մեր ազգի ու անոր յաւիտենականութեան գլխաւոր երաշխիքը: Ուստի, անհակաճառելի ճշմարտութիւն է, որ մեր գիրերը հնարուեցան սուրբի մը կողմէ եւ սուրբ նպատակներու իրագործումին համար միայն: Մենք երբեք իրաւունքը չունինք զանոնք գործիք դարձնելու անսուրբ մտածումներու տարածումին համար: Հայ ազգին հանդէպ դաւաճանական աններելի արարք պէտք է նկատուի միութիւն, եղբայրութիւն եւ սէր յառաջացնելու մաքուր նպատակով հնարուած տառերը ծառայեցնել բաժանումի, խռովութեան եւ քայքայումի աւերիչ մտածումներուն: Մեր գիրերը չեն հնարուած սուտ կամ հայհոյութիւն սփռելու համար ու անոնք պէտք է մնան սրբութեան իրենց վիճակին մէջ: Զանոնք գործածող բոլոր սպասաւորները մշակոյթի եւ յատկապէս մամուլի սպասաւորները, պէտք է երկիւղածութեամբ ու խանդալից բղծախնդրութեամբ մօտենան անոնց, եւ զանոնք ծառայեցնեն ճըշմարտութեանց հռչակումին, աստուածային պատուէրներու տարածումին եւ ազգային մեր առաքինութիւններու անաղարտ պահպանումին համար միայն»:

Գ.

Քանհինգամեակի պրիսմակէն արձակուած մեր նայուածքին դիմաց իւրայատուկ պայծառութիւն զգեցող երրորդ գիծը Զարեհ Կաթողիկոսի մէջ կը յայտնաբերէ

Մարդը

Եկեղեցականի ու հայու իր ինքնութեան խորքին վրայ կայ մաքրափայլ պաստառը ճշմարիտ մարդուն, այն անձին՝ որ իր մէջ անաղարտ է պահած աստուածային իր բնութագիր պատկերը եւ ի սպաս դրած է աստուածատուր իր քանքարը: Մարդը ա՛ն է որ իբրեւ տնտեսն Աստուծոյ՝ իրեն չնորհուած աստուածային ձիրքերն ու կարողութիւնները, իրեն ընծայուած բնութեան բարիքները աւետարանական «մըննաս»ի կամ «տաղանդ»ի անունին տակ ի գործ կը դնէ եւ իր կեանքին գործատան մէջ բերած չահովը Աստուծոյ կը վերադարձնէ:

Այդ տիպի մարդուն լինելութեան այլազան կերպերուն, զորս Աստուածաչունչ Մատեանը կը ճանչնայ որպէս «պտուղ Հոգւոյն», անուններն են.

«Սէր,
Խնդութիւն,
Խաղաղութիւն,
Երկայնամտութիւն,
Քաղցրութիւն,
Բարութիւն,
Հաւատք,
Հեզութիւն,
Ժուժկալութիւն»[1]:

Այս բոլորը դուք կը գտնէք սքանչելի ներդաշնակութեամբ ի մի համատեղուած եւ տեսակ մը մարդաչունչ ծաղկեփունջի մը վերածուած՝ Զարեհ Ա.-ի անձին վրայ:

Ցաճախ ըսուեցաւ եւ գրուեցաւ իր մասին որպէս բարի մարդու: Այս օրերուն եւ մակերեսային ու ընթացիկ հասկացողութեամբ՝ «բարի մարդ» բացատրութիւնը առհասարակ կը նշանակէ կրաւոր էակ մը՝ քաղցրաբարոյ, տեսակ մը մեկուսացեալ, անկարող, անվնաս ոչ յանձնառու, ձեւով մը չեզոք մարդ, չափազանց համեստ, կայ-ու-չկայի պէս բան մը: Այո՛, բարի էր ան, անհունօրէն բարի, բայց եւ միանգամայն ուժականօրէ՛ն բարի, այսինքն՝ արի՛, համոզումի տէր, զոհողութեան առա՛կ ու պատրաստակա՛մ: Այո՛, անյիշաչար էր ան, ներողամտութեան տիպար ըլլալու աստիճան, բայց եւ անզիջող՝ իր սկզբունքներուն մէջ, անսահմանօրէն համբերատար եւ տոկացող,

[1] Թուղթ առ Գաղատացիս, Ե.22-23:

ամուր կանգնող, նկարագիր եւ կեցուածք, կռուան եւ ուղի ունեցող մարդ: Այո՛, պարզ էր ան, բայց ո՛չ դատարկ եւ անգոյն. թոյլատու էր, բայց ո՛չ թոյլ ու մեղկ: Ջիղ ու կամք ունէր, տեսակէտ եւ ըմբռնում ունէր եւ այդ բոլորը կեանքո՛վ արտայայտել գիտէր:

Իմ հայեցողութեամբս եւ զգայնութեամբս՝ քան մը ունէր զոր ոչ մէկ բառով կարելի էր տարազել — ինքնայատուկ, միայն մէկ բառով հաւանաբար եւ մօտաւորաբար արտայայտելի՝ «Զարեհեան» մարդկայնութիւն մը, որ իր անձէն կը բխէր ու իր նայուածքէն, խօսքէն, երբեմն նոյնիսկ լռութենէն կ'արտահոսէր ու կը գրաւէր իրեն հանդիպողն ու իրեն մօտեցողը:

Եւ այդ մարդ-ուժին էր որ կը փնտռէր իր չրջապատին մէջ: Լուռ կը տառապէր երբ յաճախ զայն չգտնէր: Անհունօրէն, եւ դարձեալ ու յաճախ լուռ, երբեմն ժպիտի ուրուագծումով, կը հրճուէր երբ անոր հանդիպէր: Յաճախ իր խօսքերուն մէջ մարդ-հարստութիւնն էր որ կը ջատագովէր, մանաւանդ երբ կը խօսէր Դպրեվանքի ուսանողութեան եւ միաբանութեան Ուխտի անդամներուն:

***

Այս բոլորը էր քանհինգ տարիներ առաջ. չատեր տեսած էին, աւելի ճիշդ՝ զգացած էին այս բոլորը: Իր կենդանութեան օրերուն չատ քիչ անգամ եւ չատ ժլատ կերպով այս բոլորը ըսուած էին: Իր վախճանումէն ետք այս բոլորը ըսուեցան եւ ըսուեցան առատօրէն ու բոլորէն, որոնք գինք ճանչցած էին:

- Երբեակ Անձը՝
Օրինակելի եկեղեցականը,
Ամբողջական Հայը, եւ
Տիպար Մարդը:

Հիմա, իր փիղիքապէս չըլլալու օրէն քանհինգ տարիներ ետք, անոնք հեղ մը եւս կը տեսնուին քանհինգամեակի պրիսմակէն աւելի՛ բիւրեղացած ու գեղեցկացած, անդենականի երանութեան ոսկիաքօղ պատկերին մէջէն:

Յետ-չիրիմեան իր կեանքի քանհինգ տարիներու չարունակուող կաթողիկոսական «գահակալութեան» այս հանգրուանին, երբ մեր աչքերը դարձնենք դէպի հետքերն իր անձին, կեցուածքին եւ գործին՝ ի՞նչ պատկեր կը կերպագծուի մեր հայեցողութեան դիմաց:

Առաջին հերթին՝ իր անձին անվախճան ճառագայթումը վերջին քանհինգ տարիներու մեր կեանքին մէջ: Քանի՛ երիտասարդ հոգեւորականներու համար ներչնչումի աղբիւր հանդիսացաւ: Դանիէլ Վարուժանի խօսքը թէ՝ «Ներդաշնակ ու մեծ էակ մը կեանքի օրէնսգիրն

է» որքա՛ն հարազատութեամբ կրնայ գրուիլ իր դամբարանին վրայ...: Օրէնքը մարդն իսկ է. երբ մարդու կեանքը Զարեհեան ոճով ապրուի՝ օրինագիրք կը դառնայ: Եւ դարձաւ: Կիլիկեան Ս. Աթոռի Միաբանական Ուխտի կենսագրանգակ ու մշտաբարբառ օրինագիրքն է ան, որովհետեւ անոր օրէնքը գիրը չէ, այլ անձն ու կեանքը:

Վախճանումի օրէն ասդին ինկող քառորդ դարը եկաւ չօշափելիօրէն եւ պերճաբարբառ չքեղութեամբ հաստատելու իր կաթողիկոսացումը եւ եօթնամեայ կաթողիկոսութիւնը նոր դարաշրջան բացին, դարձակէտային որոշադրիչ զօրութեամբ, Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան դարաւոր պատմութեան մէջ: Իր կաթողիկոսացումով այլեւս հայկական Սփիւռքը չեղաւ այն ինչ որ էր իր կաթողիկոսացումէն առաջ: Կիլիկեան Ս. Աթոռը, «որուն վիճակուեցաւ» իր իսկ բառերով՝ «Հայց. Եկեղեցւոյ եւ հայոց ժողովուրդին ծառայութեան ծանրագոյն, այլ քաղցր բաժինը» դարձաւ նոր ճառագայթումի վառ օճախ մը:

Իրմէ անմիջապէս ետք, իր զուգակիցն ու գործակիցը՝ Խորէն Ա. կաթողիկոս, ոգի ի բռին լծուեցաւ իրմով նոր սկիզբ եւ ուղղութիւն առած առաքելութիւնը յառաջ տանելու առաւելագոյն արդիւնաւորութեամբ թէ՛ Անթիլիասի կաթողիկոսարանին եւ թէ՛ Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան թեմերուն մէջ: Եւ ապա տասը տարիներէ ի վեր այդ քաղցր լուծը Աստուծոյ կամքով եւ Ազգին կողմէ բեռնատուութեամբ դրուած է իմ տկար ուսերուս վրայ...:

Թէ՛ կրօնական-եկեղեցական, թէ՛ ազգային-հասարակական, թէ՛ ընկերային ծառայողական, թէ՛ կրթական-մշակութային, թէ՛ միջ-եկեղեցական եւ միջ-ազգային յարաբերական մարզերուն մէջ, ի՛նչ ծառայութիւններ մատուցուեցան եւ ի՛նչ բարիքներ ձեռք բերուեցան ի շահ հայ ժողովուրդին: Արդարամիտ ու անաչառ պատմաբանին կը մնայ վիճակագրական առողջ ու տոկուն տուեալներով արժեւորումի ենթարկել Զարեհեան կաթողիկոսութեամբ բացուած եւ Զարեհեան չունչով, գաղափարով եւ տեսիլքով կենսաւորուած այս շրջանը: Պարզ եւ համայնատեսական ակնարկով մը չրջագայեցէք Սփիւռքի չորս ծագերուն մէջ, Անթիլիասեան ներկայութիւնը պիտի զգաք հայց. եկեղեցիներուն, հայկական վարժարաններուն, հայ մամուլի եւ գիրի անդաստաններուն մէջ, ամենուրեք եւ՝ անխտիր:

Քանի՛ նոր եկեղեցիներ եւ նոր վարժարաններ կեանք առին այս Ս. Աթոռի ուխտեալ միաբաններու ամբողջանուէր սպասաւորութեամբ, այս Աթոռին հաւատացող ազգայիններու հաւաքական, կազմակերպեալ աշխատանքովը, ի Լիբանան, ի Սուրիա, ի Կիպրոս, ի Պարսկաստան, ի Յունաստան, ի Միացեալ Նահանգս Ամերիկայի, ի Քանատա, ի Վենեզուելա, ի Քուէյթ, յիշխանութիւնս Արաբական Ծոցի եւ այլուր:

Ա՛հ, որքա՜ն խոր է մեր վիշտը որ այս բոլորին իրագործման մղիչ ոյժը, սկզբնադիր ճարտարապետը ինք՝ Զարեհ Կաթողիկոս բախտաւոր եւ երջանկաբեր առիթը չունեցաւ անձամբ տեսնելու եւ վայելելու իր հոգեկան ճգնութեան եւ անձնական զոհողութեան այս բարի եւ առատ պտուղները: Բայց ի՞նչ փոյթ: Հոգիներու անմահութեան հաւատացող Զարեհ Կաթողիկոսը անդենական կեանքի իր բնակութենէն կը դիտէ այս բոլորը եւ արդար վայելքի լիագոյն եւ իրաւաչափ իր բաժինը կ՝ապրի անպայման:

Իսկ այս երկրի վրայ հայոց ներկայ եւ գալիք սերունդները կը վայելեն՝

- Ինչ որ ըրաւ Զարեհ Կաթողիկոս՝ եղաւ միայն բարիք ու օրհնութիւն հայց. եկեղեցւոյ, հայ ժողովուրդին եւ անոնց մէջէն՝ Աստուծոյ եւ մարդկութեան: Ինչ որ ցանկաց, ինչ որ երազեց, ինչ որ ծրագրեց եւ ինչ որ ըրաւ՝ միայն եւ միայն Աստուծոյ, հայց. եկեղեցւոյ եւ հայ ժողովուրդի ծառայութեան հայեցակէտին սեւեռումով եւ սլաքին ուղղորդութեամբը ըրաւ:

Եղաւ ժամանակ, դժբախտաբար իր կենդանութեան չրջանին, որ իր մաքրամաքուր եւ նախանձախնդիր, անխտրական եւ անչահախընդիր, անկեղծ եւ գեր-անձնական այս ոգին եւ գործը իրենց հարազատ պատկերին եւ նպատակին մէջ չհասկցուեցան: Հակադրութեան, ոտնձգութեան, յափշտակումի, քաղաքականացման չրջագծին մէջ դիտուեցան իր կեցուածքը, ուղղութիւնն ու գործը: Բայց ահա քանհինգ տարիները եկան փաստելու որ իրմով չահողը եղաւ Հայաստանեայց մէկ եւ ամբողջական եկեղեցին, մէկ եւ համայնական հայութիւնը: Իր դիրքն ու վերաբերումը, իր խօսքն ու գործը ահա ճչմարտըւեցան եւ պսակուեցան գերագոյն չահերովը հայ ժողովուրդին:

Մեր խորագոյն իղձն է եւ գերագոյն ճիգը՝ իր գործի չարունակման ճամբուն վրայ՝ պահե՛լ ու պահպանե՛լ այդ նոյն ոգին, մէկ ու անքակտելի հայց. եկեղեցւոյ եւ հայ ժողովուրդի ծառայելու ուխտը Աստուծոյ եւ հայոց պատմութեան առջեւ կատարուած տեսնել: Իր ընտրութեան վայրկեանին, իր սրտէն ու միտքէն, զգացումէն ու մտածումէն բխած բառերը առաւել եւս իրաւութեամբ եւ գործնապաշտութեամբ, համայնական ու միասնական ջանքերով իրագործուած տեսնելը իր անդենական երանութեան ապրումին աղբիւր պիտի դառնայ.

> «Նախամեծար Մայր Աթոռը եւ Կիլիկեան այս Աթոռը լծակիցներ եւ գործակիցներ են, ընդ ոյն ժողովուրդին եւ Աւետարանին ծառայող»:

Իր վճռական եւ անսասանելի կամքն էր, իր համոզումն էր թէ՝

> «Մեր Աթոռին կապը պիտի մնայ անքակտելի Էջմիածնայ հետ, ինչպէս եղած է նախորդ կաթողիկոսներու օրով. պիտի մնայ անքակտելի, հակառակ անոր՝ որ պիտի գտնուին այդ կապը թուլցընել ուզողներ: Այդ կապը պիտի պահենք անխախտ եւ ամուր, որովհետեւ ան է որ մեզ պիտի պահէ մեր ազգային, եկեղեցական եւ կրօնական դիմագծութեան մէջ անայլայլ»:

Պատմութեան եւ ճչմարտութեան նժարին մէջ խոհականօրէն ծանր կչռող ոսկի բառեր են ասոնք, սրտի բխմունք, միտքի ծնունդ, կեանքի հասկացողութիւն:

Իր ազգային-եկեղեցական փիլիսոփայութիւնն ու քաղաքականութիւնը պարզ էին եւ ազնուական հոգիի ծնունդ ու պատմական ճչմարտութեամբ հաստատուած.

- *Կիլիկիոյ Ս. Աթոռին ծառայելը՝ էջմիածինը զօրացընել կը նչանակէ:*
- *Կիլիկիոյ Ս. Աթոռին ծառայելը՝ Հայաստանի Մասիս լերան մէջ չղթայուած Արտաւազդին կապանքները ամրացնել կը նչանակէ:*
- *Կիլիկիոյ Ս. Աթոռին ծառայելը՝ ընդհանուր եւ մէկ հայութեան ապագային գացող վերելքային ճամբորդութեան մէջ քայլ առնել կը նչանակէ:*
- *Կիլիկիոյ Ս. Աթոռին ծառայելը՝ հայութեան ընդհանրական եւ մէկ դատին պաշտպանողականին մէջ կեանքի նոր փաստ բերել կը նչանակէ:*
- *Կիլիկիոյ Ս. Աթոռին ծառայելը՝ Սփիւռքի հայութեան վրայ բացուած ապազգայնացումի հոսանքներուն դէմ պատուար եւ ամբարտակ բարձրացնել կը նչանակէ:*
- *Կիլիկիոյ Ս. Աթոռին ծառայելը՝ Լուսաւորչի կանթեղին մէջ իւղ լեցնել կը նչանակէ:*
- *Կիլիկիոյ Ս. Աթոռին ծառայելը՝ Ս. Մեսրոպի գիրերին փայլ տալ կը նչանակէ:*
- *Կիլիկիոյ Ս. Աթոռին ծառայելը՝ Աւարայրեան եւ Սարտարապատեան չարունակուող դոյամարտին համար հրեղէն Ղեւոնդներ եւ հրաչունչ Գարեգիններ պատրաստել կը նչանակէ:*

Ա՛յս է Զարեհեան դաւանանքը, Զարեհեան ուղին, Զարեհեան կոչակը:

Ով կը սիրէ Զարեհ Կաթողիկոսը, ով կը նայի մաքուր հայեացքով անոր սրբագրոչմ եւ հայատիպ անձին, բանաստեղծին բառերով՝

> *«Ով անմեղ է, լիքը սիրով,*
> *Եւ հաւատով անսասան,*

Ով ճայում է վառ յոյսերով
Դէպի Հայոց Ապագան»,
Ան կը քալէ Զարեհեան չաւիղով,
Զարեհեան լոյսով,
Զարեհեան ոճով...
Դէպի հայոց ապագան...

ՕՐՄԱՆԵԱՆ ԳԻՏՆԱԿԱՆԸ*

Ցիսուն տարիներ առաջ գրիչ մը ցամքեցաւ հայ դպրութեան մագաղաթին վրայ։

Անուն մը եւ դիրք մը դրոշմուած մնացին այնտեղ անջնջելի գիծերովը Մեսրոպեան երկաթագիրին եւ ոսկիովը հայ ճեռագրի հարազատ գոյնին՝

Օրմանեան եւ Ազգապատում։

Դեռ չէ գրուած պատմութիւնը այս երկու անուններուն։ Երկա՛ր է, բազմերես եւ յոլովածալք պատմութիւնն այս հոգեւորական մարդուն եւ իր կտակին՝ հայոց պատմութեան գանձանակին մէջ նետուած լումային։

Այստեղ՝ պարզապէս վերակոչում մը, հրաւէր մը, տեսակ մը դրգիռ՝ մեր հայեացքը սեւեռելու համար հայ դպրութեան սպասաւորի իր կերպարին վրայ։

***

Մեծութիւնները չատ կան մարդկային պատմութեան մէջ։ Մեծութիւններով մեծ է նաեւ մեր ժողովուրդը։ Բայց մեծութիւններն ալ ունին իրենց նուիրապետութիւնը (hiérarchie), *դասակարգերն ու առանձնայատուկ խմբաւորումները։ Բոլոր մեծերը մեծ չեն նոյն ձեւով եւ նո՛յն իմաստով, նո՛յն տարողութեամբ եւ նո՛յն գրաւչութեամբ։*

Երկու տեսակներ կը ջոկեմ անոնցմէ.

— Մեծութիւններ, որոնք պահի, ժամանակի պայմաններուն տակ հերոսական արտայայտութեամբ մը, արթո՛վ *մը, կը դառնան մեծ, կը հանդիսանան «ժամանակի ոգին» մարմնաւորող տիպարները, կ՚ըլլան աղբիւր ներչնչումի, խորհրդանիշ սխրագործութեանց, համագրաւիչ*

* *Մխիթար* Շաբաթաթերթի բացառիկ թիւ, Դեկտեմբեր 1968, էջ 56։

եւ մեծազղեցիկ։ Բայց ժամանակներու թաւալին հետ կարծես կը ժժգունին եւ անցեալէն մնացած դափնեպսակն է որ կը մնայ որպէս ցուցանիչ իրենց մեծութեան։

— Մեծութիւններ ալ կան, որոնք ժամանակին հետ կ'աճին, առաւել եւս կը մեծնան, որոնց մեծութիւնը ամէն օր քիչ մը աւելի մեծնալուն մէջ կը կայանայ կարծես։ Յաճախ անոնք իրենց ապրած ժամանակին մէջ յայտնուած եւ ճանչցուած չեն ըլլար ա՛յն մեծութեամբ, որով ապրած են իրենց կեանքը եւ իրագործած՝ իրենց առաքելութիւնը։ Մեծութիւն՝ որ աճող իր ընթացքով մարդու մը արժանիքներուն եւ բարիքներուն տարողութիւնը կ'ընդլայնէ եւ ծառայութեան դաշտը կ'ընդարձակէ...։

Օրմանեան այս կարգի եւ տիպի մեծութիւններէն է հայկական Պանթէոնի նոր երկնաքաղաքացիներու չարքին մէջ։ Իր գրական թոզոնը անսպառ եւ անսպառելի հանք մըն է դարձեր, որուն կը վազեն գրիչ-բրիչներ՝ գտնելու համար իրենց փնտռածը հայոց պատմութենէն, անոր կրօնական-եկեղեցական, գրական-մշակութային, ազգային-քաղաքական բազմախաւ ժառանգութեանց մէջէն։

Համայնագիտական միտքով օժտուած բազմատաղանդ գիտնական է Օրմանեան։ Լայն չունչի տէր, ընդարձակ, համայնապարփակ ծրագիրներու առակ ու վարժ այն միտքի բանուորը, որ գիտէ ընդհանուրին մէջ դիտել մասնաւորը եւ մասնաւորով լուսաբանել ընդհանուրը։ Մենագրութիւններու մարդը չէ Օրմանեան։ Հեղինակի մը, գործի մը, շրջանի մը, հարցի մը քննարկութիւնը չունի, որպէս ինքնավախճան նպատակ, այլ որպէս ամբողջացուցիչ մաս՝ ընդհանուրին վերակառուցման ի խնդիր։

Նման լայնածիր հորիզոնները նուաճելու համար իրեն չպակսեցան երկու էական նախապայմանները՝

— Գիտական թեքնիք աշխատանքի տիսիփլինը, եւ

— Հմտութեան, գիտական առողջ ծանօթութեանց առատ եւ անբսպառ պաշարը։

Նախ, կազմուած էր հռոմէական կաթոլիկ գիտութեան տիսիփլինի նախատարրերով եւ աւանդութիւններով։ Լեզուներու իւրացում, ընդհանուր եկեղեցական պատմութեան, գրականութեան, փիլիսոփայական ուսմանց, աստուածաբանական գիտութեանց, ծիսագիտութեան եւ կանոնագիտութեան տիրացում, դասաւորեալ աշխատանք եւ այլ յարակից ազդակներ տուին իրեն տոկուն կռուան մը ապագայ հայագիտական մարզին մէջ իր տաղանդը վերածելու համար արօրի։

***

Պայքարը զոր մղեց գիտութեան եւ հաւատքի մէջ պարտադրանքի եւ կաղապարեալ մօտեցումի սկզբունքներուն դէմ եւ ի խնդիր ազատ ու անկաշկանդ պրպտումին, հետազօտութեան եւ վերլուծումին[1], Հռոմի իր Անտոնեան Միաբանութեան անդամակցութեան օրէն մինչեւ յետ-պատերազմեան իր գրական պարապումի հանդարտ օրերը Երուսաղէմի մէջ, սրեցի՛ն իր մէջ աչխատանքի կիրքը, առանց որուն ամենէն մեծ տաղանդներն անգամ կը թառամին անծաղիկ եւ անպտուղ։

***

Գիտական աչխատութիւնը, որով ան փառաւորեց իր կեանքը ամէն բանէ վեր, պիտի չհասնէր արդիւնքի այն տարողութեան եւ արժէքի այն աստիճանին, ուր փաստօրէն հասաւ, եթէ չըլլային իր ուսուցչութեան տարիները էջմիածնի եւ Արմաշի մէջ։ Հոն վայելեց կեդրոնացումի պահեր եւ ունեցաւ հաւաքումի, վերլուծումի, եւ համադրութեան առիթներ իր օրերը լեցնող մեղուաջան այն աչխատանքովը, որով ուսուցիչ մը գիրքերու եւ մարդերու միջեւ կապեր կը հաստատէ ամուր, կենդանի, վաւերական եւ տոկուն։ Այստեղ ան հեղ մը եւս փաստեց դարաւոր ճչմարտութիւնը թէ ուսուցումը ուսման ամենէն ազդու, բարերար եւ արդիւնալից ճամբան է։ Շատ բան ուսաւ չատ բան ուսուցանելով, օր մը, իր մահէն ետք աւելի չատ բան ուսուցանելու համար յաւերժական ուսուցչութեամբ, որուն դափնեպսակն է որ այսօր իրեն կ'ընծայուի յիսնամեակի այս հանգրուանին։

***

Օտար գիտական մեթոտներու զէնքերով եւ ընդհանուր ծանօթութեան հարուստ մթերքներու բարիքներով զինուած՝ երբ մտաւ հայոց պատմութեան եւ մշակոյթի, եկեղեցւոյ եւ գրականութեան բնագաւառներէն ներս, հսկայական տարողութեամբ նիւթ հաւաքեց, դասաւորեց, օր մը անոնցմով եւ իր միտքի հնոց զօրութեամբ եւ ջերմութեամբ չինելու եւ ճուլելու համար այն կախարդական հայելին, որուն մէջ երբ մարդ նայի՝ կը տեսնէ... Հայոց Աչխարհը, հայոց ժողովուրդը, հայութեան կեանքը իր գագաթներով եւ անդունդներով, հայց. առաքելական եկեղեցւոյ հովանին ոսկի թեւերու պէս տարածուած Հայաստան աչխարհի եւ հայկազնեան ցեղի վրայ։

Ազգապատում այդ հայելին անչուշտ տարիներու անընդմէջ ընթացքին, չկրցաւ պահել իր սկզբնատիպ, Օրմանեանակերտ պատկերը։ Ժամանակի հոլովոյթը իր հետքը թողուց այնտեղ ինչպէս կը թողու

[1] Այս է խորքը իր հեռացումին կաթոլիկ եկեղեցիէն։ Միացուցէք ասոր իր հայկական նախանձախնդրութիւնը։ Եւ կը բացատրուի իր բաժանումը հռոմէական եկեղեցիէն եւ յարումը հայկականին։

ամէն տեղ: Բայց հայելին մնաց հայելի՛: Այսօր ոեւէ լուրջ հայ գիտնականի աշխատանոցին մէջ կայ իմացական այդ հայելին, որուն կը դառնան աչքերը բոլոր անոնց, որոնք հայոց պատմութեան այս կամ այն դէմքին, դէպքին, երեւոյթին, երեսին կամ շրջանին եւ կամ հարցին մասին կ'ուզեն իմանալ եւ ապա իրենց հայեացքը խորացնել քննարկական պրպտումներով եւ առարկայապաշտ հետազօտութիւններով:

***

Մասնաւորաբար Հայաստանի գիտական աշխատութիւններուն մէջ յաճախ —եւ մե՛ծ հրճուանքով— մեր աչքերը կը հանդիպին այդ գոյդ անուններուն —Օրմանեան եւ Ազգապատում: Առաջի՛ն հասցէներէն մէկն է, զոր դասախօսը կու տայ իր աշակերտին երբ զայն կը ղրկէ ճամբորդութեան դէպի հայոց աշխարհ եւ հայոց անցեալ...:

Հայաստանի գիտնականներու այս սերունդին մեծագոյն եւ ամենէն համակրելի մենտորներէն Աճառեանը չէ՞ր որ իր կոթողական գործերէն Անծանօթներու Բառարանին Ցառաջաբանին իսկ մէջ կը յայտարարէր գիտնականի յատուկ պարկեշտութեամբ եւ խղճմտութեամբ.

> «Լաւագոյն աղբիւրը Հայոց պատմութեան թուականների մասին՝ Օրմանեանի Ազգապատումն է: Այս հեղինակը աշխատել է պատմիչների տուած թուականները ո՛չ միայն պատմական ու մատենագրական, այլեւ տօնական ու տոմարական հաշիւներով էլ ստուգել, եւ տուել է ամենաճիշդ թուականները: Ես էլ ընդհանրապէս հետեւել եմ նրան: Ընթերցողը իմ գրքի մէջ շարունակ պիտի տեսնի չակերտի մէջ դրուած թուականներ. այդ բոլորը Օրմանեանից է վերցրած»[1]:

Օրմանեան-գիտնականը հայց. եկեղեցւոյ եւ հայ ժողովուրդի պատմութեան ուսումնասիրութեան համար իր նիւթերը քաղեց սկզբնաղբիւրներէն, հայ կեանքի մասին վկայող օտար եւ հայ վաւերագիրներէն: Օտար աղբիւրներէն քաղելով՝ կատարեց լրացումներ, ճշդրտումներ՝ բայց այս բոլորով իր գիտական վաստակը պիտի չունենար այն մնայուն արժէքը եթէ երբեք աղբիւրներու օգտագործման մէջ Օրմանեան կիրարկած չըլլար իր սուր դիտողութեան կարողութիւնը եւ տրամաբանական ադուցումներուն եւ վկայութեանց ներդաշնակումի իր արուեստը, յարատեւ եւ չյոգնող ճիգով պայմանաւոր:

Ահաւասիկ թէ ինչպէս պատմագիր-էն անցաւ պատմաբան-ի դիրքին, վկայագրող-էն մեկնաբանող-ի կեցուածքին: Որովհետեւ իր

[1] Աճառեան Հ., *Հայոց Անծանօթների Բառարան*, հտր. Ա., Երեւան, 1942, էջ X:

քննութեանց արդիւնքները ենթարկեց իր մտքի դատաստանին, յանգեցաւ յստակ, բիւրեղացած տեսակէտներու, հայեացքներու:

Բնականօրէն իր բոլոր եզրակացութիւնները ընդունելի չեն: Բայց անպայման յարգելի են, նկատառելի, որովհետեւ անոնք պատմութեան առողջ տուեալներով եւ կազմուած իր սուր միտքին վերլուծական եւ համադրական չաղախով:

***

Օրմանեան-գիտնականը դեռ երկա՛ր պիտի ապրի եւ ներգործէ հայ դպրութեան զարգացման ընթացքին մէջ: Իմաստուն է Օրմանեան երբ կեանքի վերջալոյսին իր դողդոջ ձեռքերով կը գրէր·

> «Եթէ Աստուած պարգեւէ, պիտի աշխատիմ օրերս արդիւնաւորել աւելի գրական երկասիրութիւններով քան պաշտօնական գործերով»:

Օրերը ի վերջոյ յանգեցան իրենց լրումին ինչպէս արեգակը իր արեւմուտին: Բայց Օրմանեան-գիտնականի վաստակը կը չարունակէ իր արեւասփռումը հայ բանասիրութեան մէջ:

Ես կը հաւատամ որ դեռ երկա՛ր պիտի ճառագայթէ ան հայ կեանքին իր մեծութեան կանթեղին մէջ իւղը միշտ աւելցնելով եւ լոյսը միշտ պայծառ ընծայելով:

Հ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎՐԴ. ՄԸՍԸՐԵԱՆ*

Օգոստոս 16-ին, 77-ամեայ իր ծանրաբեռն ու խոնջ տարիքին մէջ Հայր Մըսըրեան իր աչքերը փակեց այս աշխարհի լոյսին։

Համակ եռանդ եւ չարժում՝ հայ ազգի զաւակ ու Ցիսուսեան Միաբանութեան անդամ վարդապետը իրեն յատուկ տեղ էր չինած պէյրութահայ կեանքի մէջ եւ երախտիքի արդար եւ տաք անկիւն մը դրաւած՝ հայ սիրտերու մէջ իր ամբողջական եւ խանդավից ինքնընծայումով հայ դպրութեան։

Փոքր տարիքէն ինքզինք նուիրեց Աստուծոյ եւ մնաց նուիրուած մինչեւ իր վերջին վայրկեանը կենդանութեան։ Ծնած հայկական գաւառին մէջ 1888-ին (Էրպաս, Սեբաստիոյ նահանգ) եւ պատանի օրերէն ֆրանսական դպրոցի մէջ կրթուած, իր կազմաւորման ամենէն պատկառելի շրջանը 1910-էն մինչեւ 1921, անցուց Եւրոպայի մէջ (մէկ տարի Իտալիա եւ ապա՝ Ֆրանսա) հետեւելով Ցիսուսեան Միաբանութեան կենցաղային եւ ուսումնական սիստեմատիկ կրթանքին։

Կրօնաւորեցաւ 1921-ին, ստանալով քահանայական սուրբ կարգը։ Յաջորդ տարին իսկ իր ժողովուրդին մէջ էր Պոլիս, եւ 1923-ին՝ Լիբանան։ Տառապալից օրեր էին այդ տարիները հայ ժողովուրդին համար։ Գաղթականութի՛ւն։ Լիբանանի եւ Սուրիոյ մէջ ծառայեց իր ազգի զաւակներուն մասնաւորաբար տեղահանուած ժողովուրդի մանուկներուն եւ պատանիներուն համար դպրոցներ բանալով։

Հանգուցեալ գիտնական վարդապետին կեանքը այնուհետեւ կը հակի առաւելաբար դէպի մտաւորական եւ բանասիրական ուղղութեան.

---

* *Հասկ* Ամսագիր, 1965, Օգոստոս-Սեպտեմբեր (թիւ 8-9), էջ 424-426։

ա.- Ուսուցում Սէն Ժոզէֆ Համալսարանի մէջ: Նախ, աստուածաբանութիւն եւ ապա, 1933-էն, Արեւելեան Դպրութեանց կաճառի բացումէն ետք՝ հայագիտութիւն:

բ.- Հնախօսական չրջապտոյտ եւ պրպտում մասնաւորապէս Հիւսիսային Սիւրիոյ եւ Անտիոքի չրջանին մէջ:

գ.- Հրատարակութիւններ հայ պատմութեան գրականութեան եւ արուեստի մասին:

***

Իր գիտական աչխատութիւնները ամենէն մնայուն բաժինը կը կազմեն իր վաստակին եւ գլխաւորապէս անոնցմով կ'անմահանայ իր անունը հայ արդի դպրութեան մէջ: Իր գրական-գիտական աչխատասիրութեանց հանդիսարանը եղաւ Սէն Ժոզէֆ Համալսարանի գիտական պարբերաթերթը Mélanges de l'Université de Saint Joseph անունին տակ: Հոն էր որ հրատարակեց իր երկու հայագիտական նչմարները Bulletin Arménologique խորագրին ներքեւ:[1] Այս գոյգ հատորներուն մէջ քննական լուրջ ակնարկներով ան ուսումնասիրեց հայ ցայսմաւուրքի կազմութեան պատմութիւնը, ձեռագրաց ներկայի կացութիւնը, հայ իրաւունքի կամ կանոնադրութեանց պատմութիւնը (Դաւիթ Ալաւկայ Որդի, Մխիթար Գօշ եւլն.), հայ արուեստներու (ճարտարապետութիւն, քանդակագործութիւն, մանրանկարչութիւն, մանր արուեստներ, դրամագիտութիւն), հայ բժչկութեան պատմութիւնը եւ այլ նիւթեր: Կարեւոր բաժին մը կը կազմեն նաեւ հայ եւ օտար գիտնականներու գործերուն գրախօսականները եւ մանաւանդ յաւէտ աննջող հայագէտներու կենսագրութիւնները եւ գրական աչխատութիւններու մատենագիտութիւնը, երբեմն ամփոփումներով եւ արագ վերլուծումներով տրուած: Մասնաւորաբար հայ գիտնականներու, ինչպէս Յակոբ Մանանդեանի, Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեանի, Հրաչեայ Աճառեանի եւ այլոց գործերը լայնօրէն ծանօթացուց օտար գիտական չրջանակներուն:

Նոյն գիտական պարբերաթերթին մէջ, անցեալ տարի, հրատարակեց նաեւ իր ընդարձակ հնախօսական զեկոյցը Անտիոքի չրջանին մէջ կատարած պեղումներու մասին Expédition Archéologique dans l'Antiochéne Occidentale խորագրին տակ:[1]

Հայագիտական եւ հնախօսական այս նիւթերէն զատ, յատկապէս վերջին տարիներուն, ջանաց տալ պատկերը հայ կեանքի վերջին յիսնամեակին Proche-Orient Chrétien պարբերաթերթին մէջ: 1956-էն սկսեալ պարբերաբար այնտեղ հրատարակեց ընդարձակ յօդուածաչարք

[1] ԻԷ. հատոր, 10-րդ պրակ 1949: Լ. հատոր, 4-րդ պրակ 1953:

[1] Պէյրութ, 1964:

մը Un Tableau de la Diaspora Arménienne վերնագրով: Այս գործին մէջ վերջին կիսադարու հայ կեանքը կու տայ իր հարազատ պատկերով, բնականօրէն հարեւանցի ակնարկով, բայց նկարագրական եւ վիճակագրական առողջ եւ լայն ծանօթութիւններով: Սովետական Հայաստանի եւ Սփիւռքի հայութեան մասին ֆրանսերէն լեզուով լոյս տեսած լաւագոյն հրատարակութիւններէն մէկն է այս անտարակոյս[2]:

Այս յօդուածաչարքին մէկ մասն էր, որ վերամչակելով եւ ընդարձակելով հատորի մը վերածեց իր կեանքի վերջին օրերուն, գայն կոչելով Le Génocide du Peuple Arménien, եւ այս ձեւով իր հայու տուրքը արդարօրէն եւ արժէքաւոր ձեւով վճարելով Ապրիլեան Եղեռնի չինամեակի առիթով:

Կրօնական, մարդկայնական, ուսուցչական եւ գիտական իր ծառայութիւններուն ահա աւելցուց նաեւ ազգայի՛ն գիծ մը եւ անգամ մը եւս պերճօրէն արտայայտեց իր հայո՛ւ հարազատ հոգին եւ նախանձախնդիր կեցուածքը:

***

Ազգային ծառայութեան այս մարզին մէջ այլ ճամբով եւս բերաւ իր նպաստը: Վերջին տարիներուն Հայր Մլսրեան գործեց հայ կեանքին մէջ որպէս նախագահ Գալուստ Կիւլպէնկեան Հիմնարկութեան Լիբանանի կրթական Մարմնին: Անկողմնակալ եւ լայնախոհ ոգիի տէր անձ՝ կրցաւ պահել հաւասարակշռութիւնը Գալուստ Կիւլպէնկեան Հիմնարկութեան հայկական կեանքին ընձեռած բազմատեսակ եւ բազմառատ նուիրատուութեանց բաչխումի նուրբ գործին մէջ: Եղաւ անխոնջ յուչարարը հայ կարիքներուն եւ իր համոզիչ խօսքով ու մանաւանդ նուիրումի ջերմ հոգիով կրցաւ հետաքրքրել եւ խանդավառել Գալուստ Կիւլպէնկեան Հիմնարկութեան վարիչները լիբանանահայ կեանքով եւ կրթական մչակութային գործունէութեամբ:

Հարկ է նչել այս արագ ակնարկին մէջ, որ Հայր Մլսրեան եղաւ անկեղծ բարեկամ մը Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան եւ միչտ մտերմական յարաբերութիւններ մչակեց անոր գահակալներուն հետ, եւ յատկապէս Գարեգին եւ Զարեհ Վեհափառ Հայրապետներուն հետ, որոնց կապուած զգաց ինքզինք անձնական ջերմ բարեկամութեամբ: Ցաճախակի այցելութիւններ կու տար անոնց եւ կը խանդավառուէր առաջինին գիտական-բանասիրական նուաճումներով եւ կը հիանար երկրորդին ազնուական հոգիին եւ կեցուածքին:[1]

[2] Թող ներուի մեզի յայտնել այստեղ փափաք մը, որով ցանկալի է որ մէկ հատորի մէջ ամփոփուին եւ լոյս տեսնեն այս յօդուածները, որոնք շատ քիչերու մատչելի են իրենց ներկայի վիճակին մէջ:

[1] Տեսնել իր յօդուածը՝ "Zareh I, Catholicos de Cilicie," *Travaux et Jours*, N° 9, Beyrouth 1963:

Քրիստոսի եկեղեցւոյն սպասարկու, հայութեան արժանի եւ պատուաբեր զաւակ, գիտութեան անխոնջ մշակ, կրթութեան նուիրեալ ծառայ, մարդկայնութեամբ լեցուն հոգի — Հայր Յովհաննէս Վրդ. Մըսըրեան։

Հանգիստ եւ խաղաղութի՛ւն իր խոնջ հոգիին։

ՍԻՐՈՒՆԻԻՆ ՀԵՏ

Անուն մըն էր ինծի համար Սիրունին մինչեւ այն օրը — 10 Մայիս, 1970։ Համբաւին վեհութեամբը օծուած անուն, գրական-գիտական հարուստ վաստակի մը ծանրութեամբը պատուանդանուած։

Եւ երբ հանդիպեցայ իրեն, իր մեղուաբոյնին մէջ —վանական խուց մը՝ այս բառին ամենէն իրական, թանձրացեալ, միջնադարեան իմաստովը—, անունը յանկարծ մարմի՛ն եղաւ աչքերուս դիմաց...։ Ուժգուն տարիները իր կեանքին՝ այնքան թեթեւօրէն չալկեր էր իր վրայ, որ կարծես դրասանդ մ՚ըլլային անոնք, Ողիմպոսէն առաքուած դափնեպսակ մը, եւ ոչ երբեք բեռ մը՝ իր մարմնին վրայ ճնշող։

Անունը հիմա մա՛րդ էր ինծի համար։ Եւ մարդը՝ կի՛րք, չարժո՛ւմ, յորդահոս բխում յուշերու, եւ՝ յուշերէն քակուող ճշմարտութիւններու, արժէքներու, ապրումներու, որոնք այնքա՛ն սերտութեամբ, գոյութենական իրաւութեամբ եւ բաբախուն մտերմութեամբ եւ տագնութեամբ ընդելուզուած էին հայոց պատմութեան, մանաւանդ հայ կեանքի վերջին վաթսունամեայ հոսանքին հետ։

Քառասուն վայրկեան հազիւ տեւեց իմ առաջին հանդիպումը իրեն հետ, իր հարազատ աշխարհին, իր թագաւորութեան դահլիճին մէջ, ուր այնքա՛ն մարդեր եւ այնքա՛ն դարեր ժամադրուեր էին կարծես իր խուցին անծայրածիր տարածութեան մէջ տեղ գրաւած...։ «Հաւուց Թառ»ի չափ հազիւ ընդարձակ իր ճգնարանին մէջ, խեղդուելու չափ նեղ ու ամփոփ, համեստ ու անհրապոյր խճողումով խտացեալ դարակներուն մէջէն մեզի կը նայէին Արեւելեան Եւրոպայի երբեմնի կենսունակ գաղութները, եկեղեցիները, հոգեւորականները, քաղաքական ղեկավարներ, «Մանուկ Պէյ»երը, Մոլտավիոյ վանքերը, Լվովի, կեռլայի հայկական չէն հաստատութիւնները, Արճէշի հայ ճարտարապետ վարպետները, վարպետներու վարպետ՝ Մանօլէն։ Այնտեղ էր ան-

չուչա, Սիրունիէն անբաժան, Ռումանիոյ ամենէն մեծ զաւակներէն եւ հայասիրեան ամենէն իրաւ բարեկամներէն Նիկոլա Եորկան. զինք չրջապատած էին բազմաթիւ այլ գիտնական եւ ազնուական ռումանացիներ՝ Կէօրկէ Պալչը, Հաժաէսուն, Սթանէսքուն եւ ուրիշներ։

Ժամանակով անսահմանելի այդ պահուն եւ հոգեկան տարողութեամբ անչափելի այդ խուցին մէջ, Սիրունիի մոգական գըչով կեանքին վերադարձած էր ողջ հայկական Պոլիսը, իր պատրիարքարանով, ազգային ժողովով, «Ազատամարտ»ով, «Նաւասարդ»ով, «Կեդրոնական»ով, «Պէրպէրեան»ով, հայ միտքի կեանքին եռուն արտայայտութիւններով։ Անդենականի իրենց ոգեղէն կեանքերէն կարծես երկիր էին իջեր եւ Սիրունիին այդ անչուք մսուրին մէջ խօսքի նստեր՝ հայաստանեայց եկեղեցւոյ վերջին չրջանի գագաթնացեալ դէմքերը իրենց պերճախօս վկայութիւններով եւ պատգամներով –Օրմանեանը, Դուրեանը, Կոմիտասը, Ստեփանոս Արքեպս. Յովակիմեանը, Գուշակեանը...։ Աքսորէն վերադարձեր էին կարծես Զօհրապն ու Վարդգէսը, Վարուժանն ու Սեւակը, որոնք մահը ճաշակեր էին առանց մահանալու...։ Խմբագրական սեղանին առջեւ նստեր էին Օշականը, Թէքէեանը, Զարեանը, Շահան Պէրպէրեանը եւ ուրիշ միտքի եղբայրներու եւ արուեստի քուրմերու հետ միասին զրոյցի բռնուեր Բանին մասին՝ Գեղեցկութեան, Ճշմարիտին, Բարիին։

Խուց մը՝ որ աչխա՛րհ է.

Բնակարան մը՝ որ հայրենի՛ք է.

Գրադարան մը՝ որ թանգարան է. կենդանի՛, խօսո՛ւն, տրոփո՛ւն՝ Սիրունիի սրտին զարկերովը, յուչքին ծալքերովը եւ միտքին ակօսներովը։

Ո՞ւր էինք, հարց կու տայի ես ինծի, երբ փայտէ ոլորուն սանդուխներէն վար կ'իջնէինք։ Պուքրէ՞չ։ Բայց ի՞նչ Պուքրէչ էր սա, որ Սիրունիի բնակած այս խոնարհ անկիւնին մէջ վերածուեր էր այսպէս հազար ու մի վայրերու, հազար ու մի մարդերու, հազար ու մի ժամանակներու...։

Սիրունիին այդ թռչնաթառը ինծի այնպէս երեւաց, ինչպէս տեսակ մը թափօր լեռ, ուր եբրայեցի ժողովուրդին ողջ անցեալը իր գագաթներով, իր Մովսէսներով եւ իր Եղիաներով, ժամանակի թանձրացեալ մչուշէն դուրս էր եկեր եւ ներկայի լոյսին տակ Յիսուսին եւ իր առաքեալներուն գիտակցութեան մէջ երկինքէն լոյս էր հազեր, պայծառակերպուեր։ Այստեղ, հայոց անցեալը վաւերագրերու, թղթածրարներու, ձեռագիրներու, դիրքերու, պատառիկներու, լուսապատկերներու մէջէն Սիրունիի մատներով լոյս գգեցած՝ կը փոխադրուէր մեր գիտակցութեան մէջ եւ կարծես Արարատի գագաթէն

փրթած ծուէն մը ամպի խորքէն հայոց Աստուածը կը բարբառէր, իր խօսքն ուղղելով Սիրունիին. «Դա՛ է որդի իմ սիրելի»։

Եւ երբ վերստին աչխարհ իջանք ու ինքնաչարժը քալեց Պուքրէչի փողոցներուն մէջէն, պայծառակերպուած սենեակը մեզի հետ էր, որովհետեւ հոն էր Սիրունին, մեր կողքին, ինքնաչարժին մէջ, ու այժմ կը ճամբորդէինք հոնկէ, ուրկէ անցեր էր հայը ռումէն հողին վրայով։ Ռումանահայոց պատմութիւնը ինքն էր՝ Սիրունին, որ գիտէր զայն տաքցնել իր հոգեկան ապրումներուն ջերմութեամբը, հայութեան եւ հայ արժէքներուն հանդէպ իր խենթ սիրոյն անդիմադրելի գրաւչութեամբը։

Հանդիպումը այսպէս չարունակուեցաւ երկա՛ր, մինչեւ ուշ գիշեր, մտերմիկ սեղանի մը չուրջ, լճակի մը եզրին, բարեկամներու սեղմ չրջանակի մը մէջ։ Հայաստան, Էջմիածին, Պոլիս, Լիբանան, Անթիլիաս եկան ու սեղանին չուրջ բոլորուեցան։ Երկի՛ր Հայոց եւ Ա՛զգ Թորգոմայ...։ Անպատմելի պատմութիւն հայոց...։

Եւ կը զրուցէր մեծ զրուցողը...։ Ներսէն, ձեռք մը՝ կարչեղ եւ լայնաբուռ, յուչեր կը ցանէր իր միտք-գոգնոցէն մեր միտք-արտերուն...։ Մտածումներ, տեսակէտներ, հայոց պատմութեան չուրջ իւրայատուկ ըմբռնողութիւններ արագօրէն կը սահէին մեր հոգեկան նայուածքներուն դիմաց, չարժանկարային յաճախութեամբ։ «Պէ՛տք է որ խօսիմ», «հարկ է որ պատմեմ». հրամայական մըն էր այս խօսքը, այնքան ատեն լռութեան մատնուած Սիրունիին համար։ Սառնամանեաց աչխարհը նոյնիսկ չէր կրցած սառեցնել ուղիղը իր յիշողութեան, որ այնքան հոսեր էր ու դեռ կը յամառէր հոսիլ իր գրիչէն եւ այժմ, երբ գրիչը չէր բաւեր ու աչքին լոյսն էր աղօտեր, իր չրթներէն, կենդանի հաղորդութեամբ, անմիջական, առինքնող։

Հայութեան զգացումը իբրեւ չնչաւորութիւն ունեցող այս անխոնջ մչակը հայ դպրութեան, առաքեալի ցուպն առած՝ ամբողջ Արեւելեան Եւրոպան իր ոտքով է չափեր եւ աչքով չօչափեր, մատենադարաններու հնացեալ արխիւներուն փոչիին տակէն կամ տաճարներու ու չաքարերու փորագրութիւններէն ու արձանագրութիւններէն, մարդոց լեզուներէն ու դէմքերէն քաղելու համար «Հայ հոգիին հետքերը» կամ «Մեր կերպարանքը», ինչպէս ինք ըսեր է, հայ հանճարին վկայութիւնները։ «Ծաղկէ-ծաղիկ» թռչկոտած այս մեղուն, այնքա՛ն նիւթ է հաւաքեր իր միտքի փեթակին մէջ, որ հիմա իբրեւ մեղր կը սփռէ զայն հայ սեղաններուն վրայ։ Հայ ստեղծագործ հանճարին պաշտամունքը՝ իբրեւ սրբազան կրակ՝ այնպէս է վառած իր հոգին, որ զինք մղած է ուխտաւորի մը երկիւղածութեամբ եւ հաւատարմութեամբ փնտռելու եւ գտնելու նչխարները

այդ հանճարին, Եւրոպայի արեւելեան մուտքի ճամբաներուն վրայ, ուրկէ այնքան արժէքներ Արեւելքէն ներս սահեցան եւ խառնուեցան Եւրոպայի մշակութային ժառանգութեան մէջ։

Ռումանիոյ մէջ թէ այլուր, հո՛ն ուրկէ քալեց Սիրունին, Դիոդինէսեան լապտերը ձեռքին, հա՛յը փնտռեց մարդուն մէջ, հայկականութի՛ւնը քարերուն ու մագաղաթներուն վրայ, Հայ հոգիին լուսաստըեղծումը բոլոր այն հետքերուն վրայ, որոնք մարդկային ստեղծագործութեան նշխարներն են։ Որովհետեւ կը հաւատար թէ՝

«Ողբան ալ ուրանան մեզ մարդիկ, ատեն ու քամահրեն, քարերը պիտի վկայեն մեզ համար։ Անոնք պիտի պատմեն մարդոց թէ՝ հայ շունչը պտըտած է աշխարհէ աշխարհ, ու ինք է տաճարը կանգնած Աստուծոյ համար...»։

Եւ թէ՝

«Հայ ժողովուրդը ի՛նքն է մեծ ու դիւթական վարպետը, ու ա՛ն է միայն շքեղ ու յաւիտենական, ա՛ն է որ կ՚երկնէ, կը տառապի ու կը յղանայ, ա՛ն է որ սրբազան հաղորդութեան մը պէս կը բաշխուի դարերուն եւ ժողովուրդներուն...»։

Եւ ահա ինքն ալ այսպէս, իր ժողովուրդին յաւուկ ոճովը, կը բաշխուէր մեզի, սեղանին հացին պէս համով ու ղիմացի լճակին պէս պարզ ու վճիտ։ Ջրվէժ էր խօսքի։ Կը զգար ինք —եւ կը զգայինք նաեւ մենք—, որ ժամանակը կարճ էր մեր հանդիպումին, եւ պէտք էր զայն լեցնել ամենէն առատ ինքնապատումով, որ ինքնին հայապատում էր...։

***

Ջորս օր եառ, կարօտն ու ծարաւը հոգիիս մէջ, դարճեալ իր խուցն էի։ Կարծես յորդեր էր խուցը թուղթի հեղեղով, թղթածրարներու դէզերով։ Մտքի կալ էր իր ճգնարանը։ Հունձքի վարպետ մշակն էր ինք, որ կ՚ուզէր կալին ցորենը բաշխել հայ նոր սերունդին խօսքի ու գիրի երնումով։ Գուրգուրոտ ձեռքերով կը բանար թղթածրարները եւ արդար հպարտութեամբ մեր աչքերուն դիմաց կը հանդիսադրէր տարիներու իր տենդոտ աշխատանքին արդիւնքները՝ այնքան խնամքով դասաւորուած։ Երբ ծռեցաւ սեղանին առջեւ եւ, աչքերը կարծես թուղթին քսելով, մակագրութեամբ մը ուզեց իր Ծաղկէ-Ծաղիկը ինծի նուիրել, յուզումը բարձրացաւ հոգիիս մէջ եւ արցունքի փոխարէն՝ սիրտիս մէջ հեղ մը եւս լեցուեցան բառերը վարպետին, հայ ժողովուրդին սիրտը բանաստեղծական փթթումով ծաղկեցնող բանաստեղծին՝ Ա. Իսահակեանին.

«Մեր հոյակապ հին վանքերի մութ խուցերում, մենութեան մէջ,
Պատմիչները մեր վշտահար, մեղմ կանթեղի լոյսով աշխէջ,
Սի ճշխարով, մի կում ջրով եւ ճգնութեամբ գիշերն անքուն,

Պատմութիւնը մեր գրեցին մագաղաթի վրայ տժգոյն»։

Մակագրուած գիրքը առի ձեռքերուս մէջ։ Անունիս կողքին շարուած բառերը «որպէսզի երբեմն յիշէ Պուքրէշի ճգնաւորին խուցը» անգիր տառերով կայք հաստատեցին հոգեկան աշխարհիս մէջ։ Եւ հիմա, այդ անգիր տառերը բազմապատկուած, երբ Պուքրէշի այցելութենէս սա պատառիկ յուշը կ՚ոգեկոչեմ, ուխտաւնամեայ գրագէտին յորելեանին առթիւ, յանկարծ իր ձայնը կ՚արձագանգէ հոգիիս մէջ բողոքի, դժգոհանքի արդար պոռթկումով.

– «Դուն բան չտեսար...»

Ճիշդ էր։ Ինք չա՛տ ունէր խօսելիք, չա՛տ ունէր ըրսեւորելիք իր դարակներուն մէջ խճողուած թղթածրարներէն ու ձեռագիրներէն։ Իմ տեսածս, աւելի ճիշդ՝ նչմարածս, չատ, չա՛տ քիչ էր իրեն համար...։

Բայց ես չատ բան տեսայ այդ քիչին մէջ։ Որովհետեւ զինքը տեսայ, հայութեան նախանձախնդրութեամբ մչտավառ այս մարդը, որուն կեանքին անունդը եղաւ հայութեան ապրումը՝ իր արեւոտ ու ստուերոտ երանդներով։

«Որ եառես զիս՝ եառես զՀայրն իմ» ըսած էր Յիսուս, բացատրելու համար իր եւ Հօր Աստուծոյ միութիւնը՝ բնութենական, գոյութենական եւ անքակտելի։ Թող ներուի ինծի եթէ բառերը կրօնական-աստուածաբանական այս շրջագծէն փոխադրեմ ազգային կեանքի ծիրին մէջ, ըսելու համար՝

«Որ եառես զՍիրունի՝ եառես զՀայութիւնն՝ ի խորութեան եւ ի լայնութեան եւ ի բարձրութեան...»։

ՄԵԾԱՐԵՆՑԵԱՆ ՄԹՆՈԼՈՐՏ*

Մեծարենցի ծննդեան 100ամեակը բնականօրէն առիթ պիտի տայ գրագէտներու, բանաստեղծներու, գրադատներու յատուկ սեւեռումի, խոր քննարկման տակ դնելու եւ նոր արժեւորումի բարձրացնելու տաղանդաւոր բանաստեղծին վաստակը, նչելով իր բանաստեղծական արուեստին, հոգեմտաւոր աշխարհին, բանաստեղծական զգայութեան, իւրայատուկ ոճին այլազան երեսներն ու երանգները։

Ինծի համար, Մեծարենցի գրական աւանդին մէջ ամենէն գրաւիչը այն մթնոլորտն է, զոր ոչ մէկ ուրիշ բառով կարելի է բնորոշել, բայց միայն՝ մեծարենցեան տարազով. այսինքն՝ չեչտակիօրէն ինքնադրոշմ, եզակիօրէն առանձնայատուկ մթնոլորտ մը, որուն համար գտնել հասարակաց գիծեր, հանգիստութիւններ այլ բանաստեղծական ոլորտներու հետ, պարզապէս անկարելի է։ Իր բոլոր բանաստեղծութեանց մէջէն գիծ ու գոյն, կերպ ու կեանք առնող մթնոլորտը կը հանդիսադրէ այնպիսի ապրումներու հոսանք մը, որ իր անձին զգայնութիւններուն եւ մարդուն, բնութեան, յատկապէս գեղջկական միջավայրին հետ իր բացառիկ մտերմութեան չունչովն է բաբախուն։

Կը ջանամ արագ նշումներով բնութագրել միայն գէթ երկու այն երեւոյթները, որոնք այդ մթնոլորտին լինելութեան եղանակները կը բարացուցեն, առանց այդ մթնոլորտը ամբողջութեամբ կարենալ պարագրելու, նկարագրելու եւ վերարտադրելու։

Ա.- Բնութեան հետ իր մտերմութիւնը, գիւղին, հիւղին, հովին, ծառերուն, տերեւներուն, աքասիաներուն, ուռիներուն, վարդին, անձրեւին ու ձիւնին, ջրառուքին ու մառախուղին, եւ բնութեան այլ հազար ու մի ճառագայթումներուն հետ իր հաղորդութիւնը անձնա-

---

* *Բագին* Ամսագիր, 1986, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր (թիւ 11-12), էջ 1-3:

ցած երեւոյթներ են։ Ուրիշ խօսքով՝ անոնք իր մէջ խորասուզուած պարզ ներկայութիւններ չեն, այլ՝ կերպընկալ եւ պայծառակերպող ներգործութիւններ եւ ոչ թէ իրմէ դուրս դիտուած ու գրչով նկարագեղուած իրականութիւններ։

Այդ մտերմութիւնը տարօրինակ զուգակցութեամբ մը միաքս կը բերէ ուրիշ տեսակի կենսապատկեր մը, որ միջազգայնօրէն ճանչցուած այն մտերմութիւնն է, զոր Սուրբ Ֆրանսիս Ասիզացին (St. Francis of Assisi) ունեցած էր բնութեան եւ կենդանիներու աչխարհին հետ, անոնց բոլորին մէջ տեսնելով Աստուծոյ չունչին անսպառելի ներկայութիւնը։ Մեծարենցեան աչխարհը, նեղ իմաստով հասկցուած՝ կրօնական-աստուածաբանական մօտեցումէն չատ տարբեր պատճառաւորութեամբ մը կը բացատրուի եւ ըստ այնմ կը յատկանչուի. ատիկա իր անձին բնական թարմութեան եւ պարզութեան ու անսահման բարութեան ցոլքն է բնութեան մէջ երկարաձգուած։ Իր բանաստեղծութեանց մէջէն բնութիւնն ու իր անձը կը բաբախեն մէ՛կ տրոփով, ըլլա՛յ այդ գիշերուան մէջ կամ այգերգի պահուն, կամ աշնան, կամ մթնչաղին, կամ կիրակնամուտին, բայց մասնաւորաբար երեկոյեան պահերուն, երբ կարծէք իր հոգին կը գտնէ իր ամենէն հարազատ աչխարհը՝ «Ըլլայի՛, ըլլայի՛»ներու այնքան խորասոյզ եւ առինքնող բաղձանքներու ոսկեհիւսքով մը դրասանդուած։

Բ.- Մեծարենցեան մթնոլորտին մէջ բնութեան անոյչ այս յաճախանքին հետ, եւ անկէ անբաժան, կայ իր անհուն ու անպարագիծ մարդկայնութիւնը։ Մարդերը իրեն համար այնպիսի՛ էակներ են, որոնք կարծէք իր անձին բաղկացուցիչ մասնիկներն են։ Կեանքի անուչութիւնը՝ կեանքէ պարպուելու վտանգէն բռնուած այս երիտասարդ տղուն համար բացառիկ գրաւչութիւն մը ունի։ Իր ձայնը՝ կեանքին, մարդուն կամ Աստուծոյ անողոքութեան դէմ պոռթկում մը չէ, ոչ ալ յուսահատական աւաչ մը կամ դառնաչունչ ճիչ մը, այլ՝ կեանքին անուչութիւնը իր պարզութեան մէջ վայելելու գոյապաչտական ձգտում մը, որ իր գագաթնակէտին է բարձրացած «Արդի մարդուն Հայր մեր»ով, մարդերէն գատ այդ ուրախութիւնը բնութեան տարրերէն իսկ քաղելու տարերային իղձով մը յատկանչուած.

«Տո՜ւր ինծի, Տէ՜ր, ուրախութիւնն անանձնական.
Ժողվել՝ հոգւոյն մէջ ամենուն, համայնական
Հոգւոյն ամէն մասնիկներուն մէջ՝ ամէն ժամ:
Տո՜ւր ինծի, Տէ՜ր, ուրախութիւնն անանձնական»:

***

Մեծարենցեան մթնոլորտը նկարագրումով ու վերլուծումով չի կրնար ճանչցուիլ. չատ աւելի չնչաւոր ու չարժուն բնութեամբ մը

օժտուած՝ ան ինքզինք կը յայտնաբերէ կենդանի եւ ուղղակի հաղորդութեամբ մը, առանց մեկնաբանական միջնորդութեան եւ լուսաբանիչ կամ պարզաբանական նեցուկներու։ Արդի մարդը իր արտապայմանօրէն արդիականացեալ կեանքին մէջ այլեւս բնութեան զգայրանքը կորնչուցած եւ ճարտարարուեստական հեղձուցիչ մթնոլորտով նուաճուած, որքա՛ն պէտք ունի մեծարենցեան այդ մթնոլորտին եւ անոր մարդկայնացնող ներգործութեան։ Երբ այսօր մարդուն չուրջ ամէն ինչ մարդահնար սարքուածք է, երբ բնութեան չունչին թափանցումը մարդուն մէջ վատ հաղորդական արգելակներու ահաւոր ցանկապատերով ամէն օր քիչ մ'աւելի կը խափանուի, համակարդիչի (computer) եւ այլ ինքնագործ մեքենաներու տիրապետութեան այս օրերուն, Մեծարենցի բանաստեղծութեամբ վերստեղծուած բնութիւնը, մարդկայնացած տարերքը աստուածաստեղծ այս նիւթեղէն աչխարհին, պարզապէս կրնան բալասան դառնալ հոգիներուն համար անոնց՝ որոնք առաւօտ երբ անթիննան, արեւուն լոյսն անգամ օտար կը զգան արուեստական լոյսերէն այնքան համագրաւուած եւ գերեվարուած կենցաղային կացութեամբը... (human condition)։

Աչխարհը իսկապէս սկսած է «իրիկնանալ»՝ բնութեան հանդէպ մարդու մարդկայնական վերաբերումին այս հետզհետէ արեւամարող ընթացքին հետեւանքով։ Մեծարենցեան բանաստեղծութիւնը, ինծի այնպէս կը թուի, որ կրնայ առաւօ՛տ բանալ մեզի համար, մեզ աւելի հարազատօրէն տանելով մեր գոյութեան ակունքներուն եւ մեր մէջ վերագտնել տալով մեզի մեր լինելութեան բնութենական ու մարդկային հարազատութիւնը։

Եւ այժմ բառերն իրմէ առնելով կ'ընծայեմ զանոնք ձեզի իբրեւ 100ամեակին դրնբացէք.

«Ա՜հ, սա առտո՜ւն ըլլայի ես.
Ու կաթիլ մը տայի աննիւթ նեկտարէս,
Ու գէթ ցո՜ղ մը տայի ոսկի իմ հուրէս
Մութ հոգիի ճրրագներուն ցրտահար:
Ա՜հ, սա առտո՜ւն ըլլայի ես»:

Առաւօտեանդ վերալուսածագին իբր ուխտաւոր կու գանք քեզի Արեւագալի այս պաչտամունքը ընծայելու 100ամեակիդ խորանին վրայ։

ԵԴՈՒԱՐԴ ՊՕՅԱՃԵԱՆ*

Հայ արդի գրականութեան ինքնատիպ դէմքերէն Եդուարդ Պօյաճեանի վաղահաս չիջումը խոր տխրութեան ծանր ալիք մը տարածեց հոգիներուն վրայ անոնց որոնք հայ գրականութեան անկեղծ սէրը ունին, առողջ եւ զգայուն հասկացողութեան հետ միասին։

Մեր գրականութեան վերջին երեսնամեայ պատմութեան մէջ իւրայատուկ տեղ մը չինեց Մուսա Լերան բնաշխարհէն եւ հերոսական ժողովուրդի ծոցէն հայ կեանքին մէջ բացուած բանաստեղծը։ Գրադատ պատմաբանին ու գեղագէտին կը մնայ անշուշտ սահմանել եւ բնութագծել այդ տեղը, երեւան բերել եւ գեղարուեստական վերլուծումի ճամբով պայծառացնել արժանիքները գրագէտին եւ արժէքները իր գրականութեան։ Բայց հայ գրականութիւնը սիրող եւ անոր հետեւող ամենէն պարզ հայն իսկ չի կրնար չզգալ, որ Եդուարդ Պօյաճեան իրեն յատուկ դրոշմ մը թողուց հայ արդի գրականութեան պատկերին վրայ, պայծառ չող մը վաւերական տաղանդի, բորբ կայծ մը ճառագայթող հոգիի՝ մարդկայնութեամբ եւ հայութեամբ օծուն։

Իր գրականութեան առինքնող գիծերը եղան անկեղծութիւնը, հոգեկան յոյզերու յորդահոս ճոխութիւնը, լեզուի եւ ոճի այն ուժեղ, գունագեղ եւ հատու ճարտարութիւնը, տիրական չէչտը, որով դիտէր սեւեռել մտածումներ, պայթեցնել յոյզեր, ծաւալել խռովքի պահեր եւ ստեղծել ապրումի այն տեսակ մթնոլորտ մը, ուր ինք ներկայ էր իր անստուեր խառնուածքովն ու հարուստ հոգեկանութեամբը։

Գիւղը, իր հողով, կենդանիներով ու մարդերով, հայը, տարագիրը, տառապողը, սէրը, վիշտը, պայքարը — ահաւասիկ քանի մը գոյներ

---

* *Հասկ* Ամսագիր, 1966, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր (թիւ 11-12), էջ 467-468։

իր գրականութեան երանգապնակէն, որ մնաց միշտ թարմ, վառ եւ այլազան։

Իր գրական արուեստի անձնադրոշմ գիծերէն անդին, ինչ որ առանձնապէս գեղեցիկ մնաց այս խռովայոյզ բանաստեղծին մէջ՝ գրական իր կոչումին հաւատարիմ մնալու քաջութիւնն էր — հոգեկան այն արիութիւնը եւ տոկունութիւնը, որոնք կը բացատրուին միայն իր ստեղծագործական տաղանդի վաւերականութեամբ։ Մնած էր բանաստեղծ, եղա՛ւ բանաստեղծ, տոկաց որպէս բանաստեղծ եւ չիջեցաւ իր նոյն աստուածաստեղծ պատկերին մէջ, աւելի՛ գեղեցկացած իր կոչումին հաւատարմութեան սրատուչ գրաւչութեամբը։ Քիչ մարդոց տրուած է այս արժանիքը։ Տաղանդաւորներո՛ւն միայն։ Երբ տաղանդով չէ թաթաւուած գրագէտի մը ստեղծագործութիւնը, երբ ինքնեկ կոչումի մը ճառագայթէն չ՛առներ ան իր լոյսը՝ չի դիմանար գրագէտը եւ կը սահի, կը չեզի, օր մը ինքզինք գտնելու համար... գրականութենէն դուրս։ Գրականութեան սիրտին մէջ կենդանի մնաց Պօյաճեան, որովհետեւ գրագէտի՛ սիրտ ունէր, բանաստեղծի՛ արիւն, որ յորդութեամբ մը տարածուեցաւ իր էջերէն հայ գրականութեան էջերուն վրայ։

Ուրիշ գիծ մը նոյնքան գրաւիչ, հաղորդական, վարակիչ — իր հայութիւնը, այն մայր երակը, որ անցաւ իր բոլոր գործերէն ոսկեգիծի մը բիւրեղութեամբ։ «Հայու ոգին», ինչպէս պիտի ըսէր իր գրչեղբայրը նոյն հայութեամբ տոգորուն գրիչը՝ Համաստեղ։ Այն ոգին՝

«Որ կը գաղթէ կ՚ելլէ ճամբայ
Մեր երկինքէն ու մեր հողէն, ու կը գտնէ
Ուր Հայ մը կայ ու անոր հետ գրոյց կ՚ընէ։
Ան կը ժպտի, ան կը տխրի, ու անոր հետ արցունք կու լայ։
Ու կը հսկէ որ ոչ մէկ հայ չըլլայ շեղի էն լոյս ճամբէն։
Մեր հոգիի էն լոյս ճամբէն, որ մեր հողին
Ու երկինքին մեզ կը տանի
Հայու ոգին»։

Հայ ապրումները, մանաւանդ հայ պայքարի ճգտումները հարազատ, ջինջ եւ հնչեղ արձագանգ գտան իր գրականութեան մէջ, որովհետեւ իր հոգին սպունգի նման իր բջիջներուն մէջ կրեց հայու ապրումները, տառապանքները, յուսախաբութիւնները, խռովքը, ընդվզումը, բռնկումները։ Հայ գաղափարապաշտ նկարագրի գիծը եղաւ իր երգին մայր մեղեդիներէն մէկը։ Հաւատաց այս ժողովուրդի յաղթանակին։ Պարտութիւններէն եւ փլուզումներէն եառ իրեն նման հաւատաւոր եւ տեսլապաշտ գրողներու ձայնը չեփորեց յաղթանակի յոյսը եւ արթուն պահեց հայ մարդուն սիրտը գալիք արշալոյսներու սպասումին մէջ։

Պօյաճեան-գրագէտին մէջ առանձնայատուկ գիծ մըն էր նաեւ Պօյաճեան քննադատը։ Գրական քննադատութեան թեքնիքը չէր որ կը բնորոշէր իր դատումները։ Անձնական սուր զգայնութիւն մը, յայտնատեսական թափանցումներ, բոլորովին ինքնագրոշմ վերլուծում։ Իր «դէմքեր»ու շարքը գրական քննադատութեան գրականացումի, գրական արուեստի բարձրացումի աղուր վկայութիւններ պիտի մնան։ Խառնուածքով գրագէտը իր մէջ այնքան տիրականօրէն հարուստ ներկայութիւն մըն էր որ գրական քննադատութիւններուն մէջ իսկ կ՚արտացոլար ստեղծագործական բխումներով։ Գրական արուեստի քննադատութիւնը իր մօտ յաճախ եղաւ քննադատութեան գրական արուեստի փոխակերպումը։ Գրական արուեստի կտոր մը կարդացած ըլլալու զգացումը կը թեւաղրուէր մարդուն իր գրական դէմքերու նուիրուած վերլուծական փորձերուն ընթերցումով։

Տաղանդով առյցուն Եդուարդ Պօյաճեան չի կրնար մեռնիլ հայ գրականութեան համար։ Իր հոգիին հարազատ մարմնեղինացումը կայ իր գրականութեան մէջ։ Անչնչացեալ եւ հողացեալ իր մարմինը սոսկ յիշատակ մըն է զինք ճանչցողներու համար։ Իսկ իր գրականութիւնը՝ մշտահոս աղբիւր մը գեղարուեստական վայելքի, մարդկայնական բարձր ապրումներու, ազգային ներշնչումի, մէկ խօսքով՝ հոգեկանութեամբ մը որ գրաւիչ է, հարուստ եւ որուն բնութիւնն է անմահութի՛նը։

«ԼՈՅՍ»ԷՆ ՄԻՇՏ ԼՈՅՍ...*

Աւելի քան ութսուն տարիներու խորքէն լոյսին կը վերաբերենք Լոյս կրօնական չաբաթաթերթը, որ երկու տարիներ շարունակաբար իմանալի լոյս ցանեց լոյսի կարօտ եւ լոյս որոնելու իմաստութիւնն ու քաջութիւնը ունեցող հայ մարդոց միտքերուն եւ կամքերուն մէջ, կ. Պոլսէն մինչեւ հայկական գաւառներու քիչ մը մոռցուած, ստուերի տակ ինկած խորերը։

1905-ին, երբ Մաղաքիա Օրմանեան Պատրիարքի տնօրինութեամբ Արմաշի Դպրեվանքի առաջին սերունդի ամենէն աչխատունակ եւ բեղմնաւոր ներկայացուցիչներէն Բաբգէն Վրդ. Կիւլէսէրեան (ապագայի Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Ամենայից Կաթողիկոս, Անթիլիաս, 1931-1936) Ղալաթիոյ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ քարոզիչ եւ մատենադարանի պատասխանատու վարիչի պաշտօնը կը վարէր, ան սկսաւ հիմնովին նոր ուղղութեամբ եւ աննախընթացօրէն հարուստ բովանդակութեամբ վերահրատարակել Լոյս չաբաթաթերթը։

Վերահրատարակել բառը ճեւականօրէն միայն ճիշդ բնորոշումն է Լոյսի սկզբնաւորման, «նոր չրջան» ենթամակագրութեամբ։ Ըստ էութեան, ամբողջութեամբ նոր հասկացողութեամբ, նոր նպատակադրումով եւ նիւթերու այլազանութեամբ ու որակի բարձրութեամբ հիմնովին նոր չաբաթօրեայ հրատարակութիւն մըն էր Լոյսը, զոյգ սիւնակներով 24 էջերու իր ծաւալով։

Հարկ է փակագիծ մը բանալ եւ յատկեցնել Լոյսի հրատարակման ծագման պարագան.-

Բաբգէն Վրդ. Կիւլէսէրեան պետական խիստ հսկողութեան տակ էր դրուած։ Մշոյ իր առաջնորդական պաշտօնը (1899-1901) երկու տա-

---

* Յառաջաբան, *Լոյս* Կրօնական Շաբաթաթերթ (վերահրատարակութիւն), Անթիլիաս, 1987։

րի իսկ չէր տեւած երբ թրքական բռնատիրական իշխանութիւնը որպէս յեղափոխական չարժումներու համակիր եւ քաջալերող անձ, զինք՝ Բաբգէն Վարդապետը բանտարկութեան էր դատապարտած եւ Մուշէն Բաղէշ ուղարկած։ Օրմանեան Պատրիարքի խոհական եւ ազդու միջամտութեամբ միայն կարելի եղած էր զինք բանտէն ազատել, կ. Պոլիս բերել եւ պատրիարքարանի պատասխանատուութեան յանձնել ու Պատրիարքի անմիջական հսկողութեան տակ դնել։ Բայց կառավարութեան աչքին ինք կը մնար միշտ կասկածելի եւ անշուրջ հսկողութեան ենթակայ։ Կարելի չէր զինք կոչել վարչական հանրային պատասխանատու պաշտօնի։ Ուստի, Օրմանեան Պատրիարք նկատի առնելով այս պարագան եւ մանաւանդ Բաբգէն Վարդապետի մտաւորական, գրական, բանասիրական չեչտուած կարողութիւններն ու ձգտումները, յարմար եւ օգտակարագոյն կարգադրութիւն մը ըրած էր զինք նշանակելով Պոլսոյ մէջ մտաւորական եւ ազգային-եկեղեցական կեանքի եռուն օճախ եւ մտաւորական աւանդութեան հարուստ կեդրոն նկատուած Ղալաթիոյ ուխտավայր-եկեղեցիին քարոզիչ, միանգամայն իրեն յանձնելով ձեռագիրներով եւ գիրքերով այնքան ճոխ եւ դեռ հանգամանօրէն չզեղուած մատենադարանին պատասխանատու վարիչի պաշտօնը։ Կոլոտ եւ Նալեան բարեկարգիչ եւ մեծագործ պատրիարքներու ներկայութիւնը դեռ այնտեղ կը չնչէր, մանաւանդ Բաբգէն Վարդապետի նման մտաւորական ճաշակի եւ գիտական-գրական աչխատանքի առակ անձերու համար։ Այստեղ էր որ ան ուրթը տարիներու մեղուաջան աչխատանքով պատրաստեց եւ հրատարակեց իր գիտական-գրական ամենէն տոկուն աչխատասիրութիւնները եւ անհաչուելի վաւերագրերու հաւաքումով նիւթ ամբարեց հետագայի իր ուսումնասիրական գործերուն համար։

Ահա այստեղ էր որ 1905-ին Օրմանեան Պատրիարքի նախաձեռնութեամբ կրօնական-եկեղեցագիտական լուրջ չարաթաթերթի մը գաղափարը գործնական արտայայտութիւն պիտի գտնէր։ Միակ յարմար եւ կարող անձը որ կրնար նման ծրագիր մը իրականութեան վերածել՝ Բաբգէն Վրդ. Կիւլէսէրեանն էր։ Բայց Սուլթան Համիտի բռնակալ իշխանութեան այդ օրերուն կարելի չէր նոր թերթի մը արտօնութիւն ստանալ։ Արմաչական իր հոգեկից եղբայրներէն Թորգոմ Պատրիարք որպէս կենդանի եւ անձնական վկայութիւն, Օրմանեանէ իսկ անձամբ քաղուած վստահելի տեղեկութեան հիման վրայ, կը գրէ.

> «Միակ դժուարութիւնը, որ կրնար ցցուիլ իր՝ Բաբգէն Վարդապետի եռանդին առջեւ, կառավարութենէն “կասկածելի” համարուելու իր պարագան էր. քանի որ Մուշէն դառնալէն ի վեր տեսակ մը “ի դիպահոջ” կեանք մը կ՚ապրէր Ղալաթիոյ քարոզչութեան մէջ, պատրիարքարանի հսկողութեան ներքեւ։ Օրմանեան չուզեց բո-

> լորովին իր երաշխաւորութեան տակ առած ըլլալու ձեւը տալ գործին. բայց դիմեց աւելի վարպետ հնարքի մը։ Վահան Վարդապետ Տէր Մինասեան, *Մոխակի* դաղարումէն յետոյ, իբրեւ թուրք բռնապետական ռէժիմին վատահութիւնը շահած հայ եկեղեցական, դիւրութիւնը ունեցեր էր թերթի մը արտօնատիրութեան իրաւունքը ստանալու, իբր թէ ի հարկին հակառակ գրելու համար արտասահմանի հակաթուրք հրատարակութեանց. այդ թերթն էր *Լոյսը* որ թափթփուկ գրականութեան մը իր ևմոյշները կը շարէր մերթ ընդ մերթ իր ճայրոտ պատրոյգին բոցին տակ։ Օրմանեան խորհուրդ տուաւ Բաբգէնի, վասն ապահովութեան պարզապէս, վարձել այդ թերթը, պահելով Տէր Մինասեանի արտօնատիրութիւնը անոր վրայ, եւ ինք մնալով սոսկ խմբագիր։ Պատուական եւ եկեղեցասէր ազգային մը, Կարապետ Խանճեան, ազնուաբար ստանձնեց հրատարակութեան նիւթական հոգը. ու *Լոյս* սկսաւ հրատարակուիլ 1905 Յունուարին սկիզբը իբրեւ “շաբաթաթերթ եկեղեցական”»[1]։

Ահա թէ ինչո՛ւ Լոյսի երկու տարուան 104 թիւերու մինչեւ վերջին էջերուն վրայ արձանագրուած կը գտնենք «Արտօնատէր՝ Վահան Վ. Տէր Մինասեան»։

Բայց էականն այն է, որ Բաբգէնեան Լոյսը որպէս «եկեղեցագիտական չաբաթաթերթ» բոլորովին, հիմնովին նոր է, ինքնայատուկ իր երկամեայ հետեւողական չարունակականութեան անխափան եւ կանոնաւոր հրատարակութեամբը, իր «կրօնական, գրական, բանասիրական, քաղաքական» (իմա՛ քաղաքային-ընկերային), տեղեկատուական, վաւերագրային, ծիսագիտական, կանոնագիտական, սուրբ գրական, աստուածաբանական, քարոզխօսական, բարոյագիտական, կրթական, մշակութային, լեզուական, ստուգաբանական նիւթերու եւ միջ-չարաբերական կեանքի եւ ժողովրդական բարեպաշտութեան առնչուած հարցերու քննարկութեան բացառիկ ճոխութեամբը եւ այլազանութեամբը, լուրջ որակովն ու բարձր մակարդակովը։

Անկէ առաջ ուրիչ կրօնական պարբերական հրատարակութիւններ եղած էին թէ՛ Պոլսոյ մէջ եւ թէ՛ այլուր, բայց Լոյսը Բաբգէն Վարդապետի գրական-գիտական եւ վարչական մեթոտիկ աչխատանքովը նոր լոյս բացաւ եւ նոր ուղի գծեց հայ եկեղեցագիտական պարբերական գրականութեան մէջ։ Նախկին Լոյսը պայծառացաւ, ստուերը իրական լոյսի վերածուեցաւ։ Միայն անունն էր որ մնաց. եւ լաւ որ մնաց, որովհետեւ անուն եւ բովանդակութիւն ներդաշնակուեցան, պարունակեալը եղաւ պարունակին հարազատ եւ չքեղափայլ ճառա-

[1] *Միտք*, Նոյեմբեր, 1937, էջ 338-339։

գայթումը եւ անունը՝ *Լոյս*, նորոգապէս եւ պայծառօրէն ճչմարտուեցաւ։

***

Ութսուն տարիներ ահա անցած են Լոյսի հրատարակութեան չրջանէն։ Անցնող այս տասնամեակներուն այլազան տեղերու մէջ կրօնական, եկեղեցագիտական պարբերական չատ հրատարակութիւններ եղան եւ այսօր ալ կան։ Տաճար, Հայ Խօսնակ, Հայաստանեայց Եկեղեցի, Փարոս, Սիոն (նոր չրջան) *Հասկ, Էջմիածին, Շողակաթ, Դրազարկ — յիշելու համար քանի մը կարեւորները միայն — ամսաթերթեր, ազգաւորդարաններու կողմէ պաչտօնաթերթեր, ծխական եկեղեցիներու կողմէ հրատարակուած տեղեկատուական մանր հրատարակութիւններ, բոլորն ալ իրենց տեսակին եւ արժէքին ու տարողութեան համաձայն՝ ունեցան եւ կ'ունենան իրենց դերը հայ ժողովուրդի կրօնական եկեղեցական դաստիարակութեան մարզին մէջ։*

Բայց մեր հայեցողութեամբ՝ Լոյսը մնաց եզական իր տեսակին մէջ եւ՝ որպէս չաբաթաթերթ՝ անկրկնելի իրագործում մը արդի հայ կրօնական գրականութեան մէջ։ Ժամացուցային սահուն կանոնաւորութեամբ երկու տարի չարունակ, 52-ական թիւերով, ան հրատարակեցաւ, պահելով նկարագրի եւ բովանդակութեան, ուղղութեան եւ նպատակի միութիւն մը, բովանդակային հարուստ այլազանութեամբ յատկանչուած եւ որակի բարձրութեամբ բնորոչուած ինքնատպութիւն մը ապահովելով լայն իմաստով հասկցուած հայ կրօնական գրականութեան մարզին մէջ։

Կ'արժէ վերահրատարակութեան այս առիթով վեր առնել գէթ մէկ քանին այն երեւոյթներէն, որոնք Լոյսին այդ ինքնատիպ նկարագիրը եւ միանգամայն բացառիկ արժէքը կը բարացուցեն.

Ա.- Բովանդակութեան տեսակէտէն՝ հարկ է առաջին իսկ հերթին անդրադառնալ այն նկարագրային միութեան, որ տիրապետող գիծն է այս պարբերական հրատարակութեան մէջ։ Շաբաթաթերթին հսկողութիւնն ու ապահովութիւնը ստանձնած վարչութիւնը, խմբագիր Բաբգէն Ծ. Վրդ. Կիւլէսէրեանի հետ միասին, առաջին իսկ թիւին մէջ (Յունուար, 1905) կ'ընէր սա համեստ եւ ինքնին պերճախօս յայտարարութիւնը «Առաջնորդութիւն» վերնագրին տակ դրուած խմբագրականին մէջ.

> « *Լոյսի* բովանդակութեան համար չենք ուզեր առաջուանէ փայլուն խոստացիրներ ցոյց տալ, նիւթերու տարփողումներ ընել. քող գործը ինքզինք ցոյց տայ իրականութեան մէջ։ Միայն կը յայտարարենք թէ *Լոյսը* պիտի մշակէ գլխաւորաբար հայ եկեղեցագիտութիւնը՝ իր բոլոր ճիւղերուն մէջ, սիրուած ու փո՛րձ, ձեռնհաս ու ժի՛ր մշակներով՝ ըլլա՛յ եկեղեցական, ըլլա՛յ աշխարհական, առանց մոռնալու նաեւ ուրիշ հետաքրքրական նիւթեր»։

Թերթին իր բարոյական հովանաւորութիւնը եւ անվերապահ աջակցութիւնը ընծայող Օրմանեան Պատրիարք իր «Թուղթ Օրհնութեան» յորդորական խօսքին մէջ հետեւեալ ուղղութիւնը կը ճչդէր գրողներուն համար.

> «Գրողներու կը յանձնարարեմ, աւելի ժողովուրդին պէտքին հետեւիլ՝ քան իրենց ճաշակին, աւելի օգտակարին միտ դնել՝ քան հաճելւոյն։ Խորշիլ անձնականութիւններէ, հակառակաբանութիւններէ, աւելորդ խնդիրներէ։ Նոյն իսկ կրօնական կամ դաւանաբանական նրբութեանց մէջ չմտնել, այլ աւելի բարոյական ուղղութեան վրայ քալել։ Ասոր հետ սորվեցնել հաւատացելոյն իր դաւանութիւնը, իր արարողութիւնները, եւ իր կանոնները, բացատրել ընտանեկան սրբութիւնը, ծնողական եւ որդիական պարտքերը, հանրութեան անդամակիցներու փոխադարձ յարաբերութիւնները, դաստիարակութեան նուիրականութիւնը, կրթական պահանջները, եւ գրական ուղիղ եւ մաքուր ճաշակի պայմանները»[1]։

Այսպիսի առաջադրութեամբ ճամբայ ելած թերթին համար այլեւս յստակ էր որ բովանդակութիւնը պիտի ընդգրկէր.

— Աստուածաչունչ մատեանի ծանօթացում, մեկնաբանութիւն, վերլուծում, քարոզագրական, մեկնողական, Մ. Գրային ուսումնասիրական, գրական-բանաստեղծական եւ այլ եղանակներով մշակուած։

— Հայց. եկեղեցւոյ ծիսական-արարողական կարգերու, տօնական աւանդութիւններու, կանոնական դրութեան, հոգեւոր երգերու եւ գրականութեան ժողովրդականացում, բացատրողական, թարգմանական, պատմագիտական պարզ, հանրամատչելի ուսումնասիրական յօդուածներով եւ երբեմն յօդուածաչարքերով։

— Հայկական առհասարակ եկեղեցական, հայրաբանական գրականութենէն էջերու, մատենագրական դէմքերու, սուրբերու կենսագրութիւններու եւ գործերու ներկայացում, նչանակալից հատուածներու մէջբերումներով եւ հեղինակներու մասին անդրադարձումներով։

— Կրօնական հարցերու, հայ եկեղեցւոյ դաւանութեան, քրիստոնէական բարոյականի եւ ժամանակի ընկերային խնդիրներու քննարկում, պարզաբանական, խորհրդածական դրութիւններով։

— Հայց. եկեղեցւոյ հոգեւոր իշխանութեանց կողմէ սահմանուած տնօրինութիւններու արձագանգ, բնագիրներու հրատարակումով եւ բացատրողական գրութիւններով։

---

[1] *Լոյս*, Թիւ 1, էջ 3-4։

— Գլխաւորապէս Կ. Պոլսոյ, այլ նաեւ նուիրապետական միւս կեդրոններու եւ յատկապէս գաւառներու եկեղեցական-ազգային կարեւոր դէպքերու ամփոփ տեղեկագրութիւն, զեկուցական հակիրճ նկարագրումներով կամ արագ նշումներով։

— Միջ-եկեղեցական կեանքին, օտար եկեղեցիներու մէջ պատահած կարեւոր դէպքերու կամ ի յայտ եկած երեւոյթներու եւ չարժումներու մասին զեկուցումներ։

— Օտար, գլխաւորապէս ֆրանսական գրականութենէ թարգմանութիւններ կրօնական, պատմական եւ բանաստեղծական բովանդակութեամբ գրութիւններու։

— Այլազան եկեղեցական, ծիսական, արարողական, կանոնագիտական հարցերու մասին քահանայ հայրերէ եւ հետաքրքիր ու նախանձախնդիր աշխարհական անձերէ եկած հարցումներու պատասխաններ՝ «Լուսաբանութիւններ» անուան տակ արուած բացատրողականներով։

Ահա չարք մը բնագաւառներ, որոնք կը կազմեն ընդհանուր չրջագիծը այն ընդարձակ գրականութեան, որ աւելի քան 2500 երկսիւնակեայ էջերու մէջ ամփոփուած գրական վաստակ մըն է, որուն մեծ մասը կը պահէ իր այժմէականութիւնը։

Բ.- Գրողներու, հեղինակներու չարքին մէջ կը զգացուի տիրական ներկայութիւնը արմաչական սերունդին, անոր կերտիչ եւ ղեկավար զոյգ դէմքերուն՝ Մաղաքիա Օրմանեան Պատրիարքին («քննասէր» ծածկանունով) եւ Եղիշէ Եպս. Դուրեանին, եւ անոնց հարազատ հոգեւորական չառաւիղներուն՝ նախ եւ ամենէն առաջ խմբագիր Բաբգէն Կիւլէսէրեանին, ապա Զաւէն Տէր Եղիայեանին, Թորգոմ Գուշակեանին, Սահակ Օտապաչեանին, Երուանդ Փերտահճեանին, Գարեգին Խաչատուրեանին, Կորիւն Եսայեանին, Մեսրոպ Նարոյեանին, Ղեւոնդ Դուրեանին, Տիրայր Մարգարեանին, Շաւարչ Սահակեանին, Պսակ Տէր Յովհաննեսեանին, Շահէ Գասպարեանին եւ այլոց բազմաց։ Արմաչական այս ընտրանիէն զատ, այլ կուսակրօն հոգեւորականներ եւս իրենց գրչի վաստակը խառնած են այս կրօնական գրականութեան հոսանքին, ինչպէս Տրդատ Եպս. Պալեան, Կիլիկեան հոգեւորականութենէն՝ Ներսէս Վրդ. Դանիէլեան (Սսական), Վահան Տէր Մինասեան — յիշելու համար միայն քանի մը անուններ։

Հեղինակներու չարքին մէջ որքա՛ն քաջալերական երեւոյթ է տեսնել ներկայութիւնը ամուլնացեալ քահանայից դասուն, որոնք կրօնական յօդուածներով, նչմարներով, անդրադարձումներով իրենց հովուական նախանձախնդրութիւնը գիրով ալ արտայայտելու գովելի նախաձեռնութիւնն են ունեցած։ Ասոնց չարքէն չէ կարելի չյիշել Յովհաննէս Մկրեան եւ Ներսէս Թաւուզճեան քահանաները։

Աչխարհական դասը եւս իր լայն մասնակցութիւնը բերած է Լոյսի այս գրական անդաստանի մշակութեան մէջ։ Որքա՛ն ուսանելի պատկեր է այնտեղ գտնել երկար չարք մը աչխարհական մտաւորական դէմքերու, որոնք եկեղեցւոյ եւ կրօնական-եկեղեցական հարցերուն հանդէպ ցուցաբերած են լուրջ հետաքրքրութիւններ եւ յաճախ խոր հմտութիւն։ Այս դէմքերուն մէջ տիրապետող անձ պէտք է նկատել Տքթ. Յակոբ Թօփճեանը, գերմանական բարձր ուսման տէր եւ բանասիրական խոր ուսումնասիրութեանց ատակ եւ բազմաչխատ մշակ մը. նաեւ Յարութիւն Մկրտիչեան, հայ չարականներու նուիրուած իր տասներեք ուսումնասիրական յօդուածներով։

Բայց այս բոլորին մէջ չեչտակիօրէն եւ լայնատարած տարողութեամբ, արտադրական անչափելի արդիւնաւորութեամբ ներկայ է ի՛նքը՝ խմբագիրը՝ Բաբգէն Ծ. Վրդ. Կիւլէսէրեան, որ հեղինակն է գրեթէ բոլոր անստորագիր յօդուածներուն, տօներու առիթով գրուած վերլուծական քարոզներուն, ազգային-կրօնական եկեղեցագիտական հարցերու նուիրուած յօդուածներով, ինչպէս նաեւ լուրջ մատենագրական, կանոնագիտական, ծիսագիտական յօդուածաչարքերով, որոնցմէ ոմանք կրնան այսօր փոքր հատորներու վերածուիլ։

Իր դպրոցակիցներէն եւ յաճախ իր գրածներուն խորութեանը եւ որակային բարձրութեանը մասին որոշ վերապահութիւններ ունեցած Թորգոմ Պարք. Գուշակեանը խտացեալ սա բառերով արժանաւորապէս կը բնորոշէ իր բերած անձնական մասնակցութեան նկարագիրն ու տարողութիւնը.

> «Անոնք որոնք մօտէն եւ անձամբ ճանչցած են անոր խմբագիրը... եկեղեցագիտական էջերու այս հատաքումին մէջ պիտի գտնեն ի՛րապէս զինքը, իր հմտութեամբը, իր նախանձախնդրութեամբը, իր ժողովրդանուէր խանդովը, իր անխոնջ գրողի եւ խօսքի եւ անկեղծ ու անվերապահ, բայց ստէպ նաեւ զուսպ, սրտի այս տիպարը որ ինքը եղաւ»[1]։

Գ.- *Լոյսի ժողովրդանուէր նկարագիրը* բարացուցող բաժիններուն մէջ ամենէն հետաքրքրական ու դաստիարակիչ մասը *«Լոյսի լուսաբանութիւնները»* վերնագրին տակ լոյս տեսած գրութիւններն են։ Առաջին իսկ թիւէն յատուկ յայտարարութեամբ ծանուցուած էր արդէն թէ՝

> «Սեր ընթերցողներուն հաճելի դիւրութիւն մը ընծայելու համար՝ *Լոյս* ի խմբագրութիւնը պիտի պատասխանէ ա՛յնպիսի հարցում-

[1] *Միտք*, Դեկտեմբեր, 1937, էջ 369։

ներու եւ պիտի լուսաբանէ ա՛յնպիսի խնդիրներ, որոնց վրայ ընթերցող մը կը փափաքի ծանօթութիւն ունենալ եւ բացատրութիւն ստանալ: Խմբագրութեան մէջ կարողագոյն անձեր, ճիւղերու տարբերութեան համեմատ, բաղձացուած լուսաբանութիւնները պիտի տան:

«Քայլ պայման է որ՝ հարցումներն ու խնդիրները ըլլան հանրութեան համար շինիչ եւ օգտակար ու շօշափեն եկեղեցւոյ վերաբերեալ նիւթեր, բարոյական, կրօնական, կանոնական, ծիսական, եւն.:

«Պարագային համեմատ՝ գրական եւ կրթական խնդիրներու ալ լուսաբանութիւններ պիտի տրուին»[1]:

Եւ արդարեւ երկու տարուան թիւերուն մէջ տասնեակներով գրութիւններ կան այդ խորագրին տակ, որոնց մէջէն ի յայտ կու գան ժողովուրդի եւ քահանաներու պարզ, անմիջական հետաքրքրութիւնները կրօնի, հայց. եկեղեցւոյ, ծիսական, կանոնագիտական հարցերու, գործնական կարիքի եւ բարոյականի վերաբերող նիւթերու մասին: Լոյսի գտած արձագանգը ժողովուրդին մէջ այնքան կենդանի եւ պերճախօս ձեւով երեւան կու գայ այս յօդուածներուն մէջէն: Պատասխանները մեծաւ մասամբ տրուած են նոյնինքն խմբագրին կողմէ, որ այստեղ ալ կը յայտնաբերէ իր լայն հմտութիւնը, տրամաբանական գործնամիտ մտածողութիւնը, հայց. եկեղեցւոյ աւանդութեանց հանդէպ հաւատարիմ նախանձախնդրութիւնը եւ ասոր հետ միասին հաւասարակշռուած ազատութիւն մը:

Ասոնք նոյնիսկ առանձին հատոր մը կազմելու աստղ կը հայթայթեն. եւ վստահ ենք որ եթէ այդ աշխատանքը ի գործ դրուի՝ հատորը չատ ժողովրդական տարածում կը գտնէ թէ՛ հոգեւորականներու եւ թէ՛ պարզ հաւատացեալներու շրջանակներուն մէջ:

***

Բնականօրէն, կարելի էր երկարել չարքը այն արժեւորողական քնորոշումներուն, որոնցմով աւելի լայն ու խոր կերպով կրնայ հանդիսադրուիլ իւրայատուկ արժէքը Լոյս չաբաթաթերթին: Բայց անոր այս առաջին վերահրատարակութեան առթիւ աւելին ըսելը անհրաժեշտ չէ, քանի այժմ գոյք մեծադիր հատորները հանրամատչելի կը դառնան հայ ժողովուրդի ընթերցասէր եւ գիտակից հասարակութեան: Երբ գործը ի՛նք կը մատուցուի ընթերցողին այսպէս ամբողջական եւ սկզբնատիպ հարազատութեամբ՝ ալ կարիք չի մնար անոր մասին աւելի խօսելու քանի ի՛նքն իսկ է իր խօսքը, որուն ուղղակի ունկընդիրը կը դառնայ ընթերցողը:

[1] *Լոյս*, Թիւ 1, էջ 20:

Կրնամ երեւակայել թէ ինչպէ՛ս Մայր Հայաստանի մէջ եւ աշխարհի չորս կողմերը սփռուած հայ հոգեւորականութիւնը իր բոլոր աստիճաններով եւ խաւերով ամէնօրեայ բարիք պիտի քաղէ այս գոյգ հատորներէն իր հոգեւոր, կրթական, դաստիարակչական առաքելութեան դաշտին մէջ: Հայ հոգեւորականին գրասեղանին վրայ մշտակայ ներկայութիւն պիտի դառնայ ան հայց. եկեղեցւոյ հարազատ աւանդութեան հարստութիւնը բանալով անոր աչքերուն եւ գրիչին առջեւ, մանաւանդ օտարութեան բերած եւ չաճախ այնքան մակերեսայնօրէն ընդառաջուած մտայնութիւններու եւ ազդեցութիւններու դիմաց:

Կրնամ երեւակայել թէ ինչպէ՛ս հայց. եկեղեցւոյ սպասաւորութեան համար պատրաստուող, կազմաւորուող դպրեվանքեան ուսանողական շրջանակներուն մէջ զարգացման, ուռճացման առատագոյն եւ հարազատագոյն, քրիստոնաբոյր եւ հայաշունչ սննդառումի չտեմարան մը պիտի դառնայ ան:

Կրնամ երեւակայել թէ ինչպէ՛ս ազգային եւ այլ հայկական ամէնօրեայ դպրոցներու եւ կիրակնօրեայ վարժարաններու ուսուցիչներուն համար դասագիրքերու կողքին կամ անդասագիրք դասաւանդութեան հարկաւորեալ պարագաներուն ամենէն ճոխ «դասագիրք»ը պիտի ըլլայ ան, ուրկէ պիտի քաղեն չաբաթ առ չաբաթ այնքան հմտալից տեղեկութիւններ, հիմնական տուեալներ, նո՛ր լեզուով, նո՛ր մեթոտներով եւ նո՛ր մեկնաբանութեամբ մատուցանելու համար զանոնք նոր սերունդի հայ զաւակներուն, որպէսզի մայրենի եկեղեցւոյ մայրահամ սնունդը բաշխուի անոնց, օտար «կերակուր»ներու երբեմն համադամ թրմուող ճաշակները բարեխառնելու համար հայ ժողովուրդի կրօնական-ազգային առողջ սննդանիւթերու առողջարար ճաշակումովը:

Կրնամ երեւակայել թէ ինչպէ՛ս հայ մտաւորականներ, խմբագիրներ, յօդուածագիրներ, գիտակից, հետաքրքիր, նախանձախնդիր եւ՝ հոգեկան-իմացական, մշակութային եւ ազգային «բան»երու ատակ եղող աշխարհական անձեր անձնական հաճոյքի ու օգուտի եւ հանրային պարտաւորութեան սիրոյն, անոր մէջ պիտի գտնեն «չինութեան» նախանիւթեր իրենց հոգեւոր վայելքին եւ կրթական, գրական, հասարակական սպասաւորութեան համար, խօսքի եւ գիրի ճամբով:

Այս բոլորը կ'ըսեմ հաստատ համոզումով, անձնական փորձառութեան մշտաթարմ լեզուով, որովհետեւ կը հաւատամ, որ այս գոյգ հատորներուն մէջ չատ, չատ բան կայ որ «անցեալ» կոչուած պիտակին տակ չէ թաղուած: Անցեալին պատկանող տարրեր անխուսափելիօրէն կան այնտեղ: Բայց չատ աւելի առատ են այն նիւթերը, որոնք ժամանակէն չեն նուաճուած:

Կեանքիս եւ փորձառութեանս այս հանգրուանին, աւելի յստակութեամբ կը տեսնեմ, որ «իմանալի լոյս»ին յատուկ ճշմարտութիւնները, պատմութեամբ արտայայտուած արժէքները աւելի բիւրեղութեամբ եւ հաղորդութեամբ կը խօսին մեզի այսօր քան այն օրերուն, երբ անոնք դիրքին անցան եւ «ժաց» մելանով կարդացուեցան։ Քրիստոնէական մեր կրօնի ճշմարտութիւնները ո՛չ երէկ ունին, ո՛չ այսօր եւ ո՛չ ալ վաղը։ «Զի Յիսուս Քրիստոս երէկ եւ այսօր նոյն եւ յաւիտեան»։ Ազգային հոգեւոր արժէքները Այրարատեան նահանգի կամ Սիւնեաց աշխարհի, Վասպուրականի կամ Տարօն Տուրուբերանի, մէկ խօսքով՝ Մեծ Հայքի կամ Փոքր Հայքի, Կիլիկիոյ կամ Երուսաղէմի վանքերուն, Պոլիսի կամ Իզմիրի, Թիֆլիսի կամ Թաւրիզի մէջ միայն արժէք չէին, եւ ոչ ալ չորրորդէն մինչեւ տասնիններորդ դարերուն միայն կեանք եւ լեզու ունէին։ Անոնք ճշմարտութիւններ եւ արժէքներ են այսօր ալ, քսաներորդ դարու սկիզբէն մինչեւ աւարտին մօտեցող այս տարիներուն, Երեւանի մէջ թէ Լիբանանի, Էջմիածնի մէջ թէ Անթիլիասի, Սուրիոյ մէջ թէ Պարսկաստանի, Ֆրանսայի մէջ թէ Ամերիկայի։

Լոյսը լոյս էր երէկ եւ լոյս է այսօր ու լոյս պիտի մնայ նաեւ վաղը եւ բոլոր գալիք «վաղ»երուն մէջ։ Ա՛յս է «իմանալի լոյս»ին գոյութեան նկարագիրն ու կոչումը։ Այդ «իմանալի լոյս»էն վառուած լոյս մը եղաւ Լոյս չարաթաթերթը լուսաբարապետութեամբը Բաբգէն Մ. Վրդ. Կիւլէսէրեանին եւ լուսաբարութեամբը այնքան վաւերական եւ հաւատաւոր, տաղանդաւոր եւ հմուտ «դպիր»ներու...։ Ճիշդ է, որ ժամացուցային ժամանակի չափերով երկու տարուան կեանք ունեցաւ ան։ Բայց իրմէ արձակուած եւ իրմով արտացոլացող լոյսը տարիներու սահմանադիր չափողականութեան ոյժէն ու տարողութենէն վեր կը մնայ եւ մշտաճաճանչ կը ճառագայթէ։

Վերահրատարակութեան մեր այս գործը Լոյսի ջահին աշտանակի վրայ վերստին զետեղումն է պարզապէս։

Իսկ ձեր՝ ընթերցողներուդ գործը ձեր հոգիներուն կանթեղներուն լուսավառումն է, լուսառումը, լուսեղինումը «Աչխարհի Լոյս»էն եւ Լուսաւորչի կանթեղէն վառուած Լոյսի այս նոր աշտանակումէն...։

ՀԱՄԱՊԱՏՈՒՄ*

Ահաւասիկ մեծ միտքի մը լուսաւորիչ հայեացքը աչխարհի մեծագոյն Գիրքին՝ Աստուածաչունչի սիրտը հանդիսացող Քրիստոսի Աւետարանին վրայ...։

Մաղաքիա Օրմանեան Պատրիարք, խորաթափանց իր միտքով, գիտական իր լայնածիր հմտութեամբ, տրամաբանական կառուցումի իր առոյգ իմացական կարողութեամբ եւ ներկայացման ու պարզաբանման սիստէմատիք իր մեթոտով, անգամ մը եւս կը մօտենայ իր ժողովուրդին անոր մօտեցնելու համար զԱստուած մարդուն մօտեցուցած — եւ միշտ մօտեցնող — Աւետարանը մեր Տիրոջ՝ Յիսուսի Քրիստոսի։

Այժմ, երրորդ անգամ ըլլալով[1]*, եւ նոր տպագրութեամբ, մեր ժողովուրդին կը մատուցուի այս մեծագիրը, ծաւալուն եւ բովանդակալից հատորը՝ Համապատում։ Ինք, հեղինակը, որ իր տուած վերնագիրը կը բացատրէ հետեւեալ պարզաբանիչ ենթավերնագրով՝ «Զորս Աւետարաններուն պարունակութիւնը, չարայարելով եւ համաձայնելով եւ բացատրելով պատմուած», երկար եւ յստակ լուսաբանութիւններով կը բնորոշէ նպատակը, բնոյթը, տարողութիւնը, մեթոտը իր կոթողական գործին։ Բուն գործին ընթերցումին սկսելէն առաջ — եւ*

---

* Յառաջաբան, Մ. Արք. Օրմանեան, *Համապատում*, Անթիլիաս, 1983, էջ ԺԵ-ԻԲ։

[1] Առաջին հրատարակութիւնը, հեղինակին իսկ հսկողութեամբը կատարուած, տպագրուած է 1911-ին, Կ. Պոլսոյ մէջ։ Հրատարակիչները եղած են Վ. եւ Հ. Տէր-Ներսէսեան։

Երկրորդը առաջինին յար եւ նման վերարտադրութիւնը, տպուած է Անթիլիասի մէջ, 1953-ին, ամերիկաբնակ ազգայիններէն Կիւրծեան եղբայրներուն մեկենասութեամբը, օրուան Կաթողիկոսական Տեղապահ՝ Տ. Խադ Արքեպսկ. Աջապահեանի տնօրինութեամբ, հսկողութեամբ Հայց. Եկեղեցւոյ Կիրակնօրեայ վարժարաններու հիմնադիրներէն՝ Վարիչ Տնօրէն Պրն. Լեւոն Զէնեանի (հետագային Լեւոն Ասագ Սրկ. Զէնեան), եւ ներածական յառաջաբանովը Կ. Պոլսոյ Գարեգին Պատրիարք Խաչատուրեանի։

զայն հարազատօրէն կարենալ հասկնալու համար — անհրաժեշտ է կարդալ «Նախաբան» եւ «Նախագիտելիք» խորագիրներով հեղինակին դրչէն մարմին առած ներածական զոյգ կանխաբանութիւնները, որոնց մէջէն բացայայտ կերպով կը դրսեւորուի մեծ հեղինակին ըմբռնումը Աւետարանին կենսականութեան եւ վեհութեան մասին եւ իր երախտաշրժան ձեռնարկութեան նկարագրին նպատակը։

Այս երրորդ հրատարակութիւնը մեր ժողովուրդին ներկայացնելու Մեր նախանձախնդրութեան տուն տուին հետեւեալ իրողութիւնները, մտածումներն ու նպատակադրութիւնները.

Ա.

Համապատումի երկրորդ տպագրութիւնն ալ սպառած էր արդէն։ Անոր պահանջքը զգացինք նախ կրօնի դասեր աւանդող հայ ուսուցիչներու եւ ուսուցչուհիներու մօտ, ըլլա՛յ ազգային-համայնքային ամէնօրեայ վարժարաններու, ըլլա՛յ կիրակնօրեայ դպրոցներու չրջանակներուն մէջ։ Ան սկսած էր այլեւս փնտռուիլ...։ Սա ինքնին հաղուագիւտ երեւոյթ է, նման ծաւալուն եւ արդի աշխարհի ապակրօնութեամբ յատկանշուած մթայնութեան անյարիր եւ անհրապոյր գրական-գիտական աշխատասիրութեան մը պարագային։ Դպրեվանքի ուսանողներու աստուածաբանական, սուրբ գրային կրթանքին համար նոյնպէս զգացինք կարիքը այս գիրքին բերելիք նպաստին։ Հոգեւորականութեան քարոզախօսութեան առնչութեամբ հաստատեցինք այս հատորով ձեռք բերուելիք տեղեկատուական, լուսաբանիչ, մեկնաբանական առողջ տուեալներու անհրաժեշտութիւնը, որովհետեւ մեր ունկնդրած քարոզներէն չատերուն մէջ նկատեցինք տկուն, գոհացուցիչ, միտքին յագեցում բերող տարրերու բացակայութիւնը, դիւրին, մակերեսային, պատահական խորհրդածութիւններու անբովանդակ «առատութեան» դիմաց...։ Այսպէս, յաճախ ցաւով հաստատեցինք անտեսումը այսպիսի բազմօգուտ հատորի մը, քարոզախօսութեանց եւ դասաւանդութեանց առիթներուն, որոնք այնքան զգայուն եւ բարեպատեհ պարագաներ են մեր ժողովուրդի կեանքին եւ ուսման ընթացքին մէջ։

Բ.

Կարիքի այս նոյն գիծին վրայ, եւ յատկապէս մեր ժողովուրդի կրօնական ապրումի եւ գիտելիքներու տեսակէտէն, Մենք տեսանք այն ահաւոր աւերը, որ կը գործուի պատահական քարոզիչներու կողմէ, որոնք մեծաւ մասամբ օտար աղբիւրներէ, մուտ կազմակերպութիւններէ եւ անհատներէ ազդուած կամ օգտագործուած՝ կ'այցելեն հայ տուները, կը հաստատեն «ժողովարանները», հաւաքավայրեր, կը հրատարակեն թերթիկներ, դրքոյկներ — եւ ի՛նչ աղճատ հայերէնով եւ

Ս. Մեսրոպի հոգին խաչող լեզուական ճապաղութիւններով — եւ Ս. Գիրք, Աստուածաշունչ, Աւետարան կը քարոզեն մեր ժողովուրդին։ Ինչ որ իրենց խելքին կու գայ, ինչ որ օտար եւ մակերեսային, օգտապաշտ հրատարակութիւններէ կը քաղեն՝ կը սկսին իրենց չրջիններուն փոխադրել եւ ինչպէս Պօղոս Առաքեալ սուր դիտարկութեամբ եւ պատկերաւոր բնութագրումով կ'ըսէ, կը դառնան «Աստուծոյ խօսքին վաճառականներ»ը. «որք վաճառականք լինին բանին Աստուծոյ»։[1]

Անոնք Ս. Գիրքը, որ Աստուծոյ ժողովուրդի հաւատքի կեանքէն է ծնած եւ Աստուծոյ ներչնչումով գոյաւորուած, դուրս կը բերեն այդ ապրուած կեանքի, եկեղեցւոյ, հաւատացեալներու միութեան չրջագիծէն եւ որպէս սոսկ գիրք, առանց պատմական, լեզուական եւ այլ օժանդակ եւ լուսաբանիչ ծանօթութիւններու, կը սկսին ըստ կամս, անհմուտ եւ անուսումնասէր, նոյնիսկ հակաուսումնասիրական մօտեցումով մեկնաբանել։

Ո՛հ, ի՛նչ դժբախտ ճակատագիր Ս. Գիրքին համար. նետուիլ ձեռքէ ձեռք որպէս դրամագլուխ եւ դառնալ չահագործումի աղբիւր։ Երբ ուշադիր միտքով ունկնդրէք նման քարոզիչներու եւ անոնց խեղճուկրակ, իմաստակութիւններով «պերճախօ՛ս» դրուագներուն, չէք կրնար չաւաղել եւ չըսել. «այս ի՞նչ օրերու հասանք». մարդիկ սկսեր են իրենք զիրենք քարոզել, օգտագործելով, չահագործելով, չարաչահելով Աստուծոյ կենդանարար չունչը։ Կը լսէք ու կը կարդաք իրենց անձերուն գովքը հիւսող «վկայութիւն»ները, թէ՝ ինչպէս նախապէս մեղաւոր էին եւ այժմ «փրկուած», մաքո՛ւր, սրբացեա՛լ. ու մեղքերուն մեղքը, մեղքերուն մայրը եղող այս ամբարտաւանութիւնը, հոգեւոր գոռոզութիւնը, իրենց գերակայութիւնը ուրիչներուն նկատմամբ, «դատապարտուած»ներուն հանդէպ կեղծ ափսոսանքը իրենց հոգիներուն մէջ խառնած՝ կը սկսին այնպիսի բաներ ըսել Ս. Գիրքէն, Ս. Գիրքի մասին, որոնք այնքան հակասական են իրարու, որ կը տարուիս հարց տալու ո՞ր Ս. Գիրքի մասին կը խօսին — Աստուծոյ մէ՞կ Ս. Գիրքին թէ իրենց անձերուն, ճաշակներուն եւ չահերուն պատչաճեցուած սուրբ գիրքին...։

Օրմանեանի այս հատորը հանք մըն է գիտութեան, որ առատ լոյս կը սփռէ Ս. Գիրքի բառերուն եւ դրուագներուն վրայ, որպէսզի անոնց մէջէն մարդոց միտքերուն մէջ ցաթի Աստուծոյ լոյսը։

Մեր ջերմ փափաքն է, որ ամէն մէկ հայ, Աւետարանները կարդալու առեն եւ անոնց մասին որեւէ օտար գիրք կարդալէ առաջ, իր առջեւ ունենայ Օրմանեանի այս բացատրողական, վերլուծական, յստակեցուցիչ հատորը, որպէսզի Աւետարանի մէջ հանդիպած դժուա-

[1] Բ. Թուղթ առ Կորնթացիս, Բ.17։

ըմբռնելի բառի, նախադասութեան կամ դրուագի մասին կարդա՛յ, իմանա՛յ եւ գոհանա՛յ: Որպէսզի չխլնայ փորձութեանը մէջ այն փորձիչներուն, որոնք Աւետարանի քարոզութիւնը կը վերածեն աժան ապրանքի...:

Գ.

Օրմանեանի Համապատումը, հակառակ այն իրողութեան որ գրուած է ութսուն տարիներ առաջ, կը պահէ իր այժմէականութիւնը, գիտական ճշմարտական արժէքը, որովհետեւ անձնական ու պարագայական մեկնութենէն չատ հեռու՝ գիտական, պրպտողական երկար եւ տոկուն աշխատանքի արդիւնք է ան, հիմնական, վաւերական տուեալներով այնքա՛ն հարուստ:

Մենք կարդացեր ենք, եւ չարունակ կը կարդանք, մեկնաբանական այլ եւ նոր գործեր օտար լեզուներով: Բնականօրէն մեծապէս կ՛օգտուինք յայտնաբերուած նոր ծանօթութիւններէն եւ անոնց հիման վրայ տրուած նոր մեկնաբանութիւններէն: Ի վերջոյ, չմոռնանք, որ գիտութիւնը կը զարգանայ եւ կը զարգացնէ: Եւ վստահ ենք որ եթէ Օրմանեան այսօր ապրէր եւ այսօր գրէր՝ աւելի նոր ու ճոխ տարրերով պիտի հարստացնէր իր գործին արժէքը: Բայց այդ բոլորով հանդերձ, Մենք անվարան կը յայտարարենք որ Օրմանեանի Համապատումը, իր 1911-ի գրուածին տարողութեանը մէջ ունի եւ կը պահէ էական, արժէքաւոր եւ անժամանցելի տեղեկութիւններ, ծանօթութիւններ, մեկնաբանութիւններ, որոնք չեն կորսնցուցած իրենց ճշմարտական արժէքը եւ մեծապէս կը սատարեն Աւետարանի բովանդակութիւնը ճիշդ հասկնալուն եւ ուղիղ մեկնաբանելուն: Նոյնիսկ յատուկ աշխատանք տարած ենք երբեմն Օրմանեանի մեկնութիւնը Յիսուսի մէկ խօսքին կամ կեանքի դրուագին մասին՝ բաղդատելու Ս. Գրոց արդի մասնագէտներու նոր մեկնաբանական ուսումնասիրութիւններուն հետ: Այս վերջիններուն մէջ չատ չաճախ չենք գտած աւելի տուեալներ քան ինչ որ գտած ենք Օրմանեանի մօտ եւ կամ այնպիսի յաւելումներ, որոնք բացառիկ, նորութիւններ յայտնաբերած ըլլան եւ չեղաչրջեն մեր իմացումը Օրմանեանով բացատրուած խօսքերուն եւ դէպքերուն: Բնականօրէն կան չատ լայնօրէն մասնագիտական գործեր: Բայց Օրմանեանի նպատակադրումի ծիրէն ներս իր գործը կը մնայ իսկապէս կոթողական, այժմէական եւ բազմօգուտ՝ բաղդատած նոյն ծիրին մէջ ինկող այլ եւ նոր հատորներու:

Ինչպէս ըսինք տաղանդաւոր եւ բազմավաստակ հեղինակը, յատակօրէն բացատրած է իր միտք-բանին, բուն նպատակը այս հատորի պատրաստութեան մէջ, Համապատումը Աւետարանը բացատրող, բնագրային, պատմական, գաղափարական եւ այլ տուեալներով

յատակեցնող օժանդակ հատոր մըն է, գրի առնուած երկար տարիներու աշխատանքով՝ ուսումնասիրութեամբ, քարոզախօսութեամբ, դասաւանդութեամբ, իմանալ ճգնող, հասկնալ փորձող ժողովուրդին համար:

Օրմանեանի ըմբռնումը չատ պարզ է — եւ՝ պարզութեանը մէջ՝ չատ թելադրական — Աւետարանի էութեան մասին: Ան կ՛ըսէ.

> «Աւետարանը իւր պարզ ինքնութեան մէջ առնուած ատեն, եւ առանց հակառակաշունչ կամ նախապաշարեալ ըմբռնումներու կարդացուած ատեն, անսխալ ուղեցոյց մըն է հաւատացեալին՝ իւր գերբնական խորհուրդներով, բարոյախօսին՝ իւր անստերիւր պատուէրներով, կենցաղագէտին՝ իւր ուղիղ սկզբունքներով, յաջողութեան մէջ՝ իւր խոհական խրատներով, ձախորդութեան մէջ՝ իւր սրտապնդիչ մխիթարութիւններով»:

Ահա այդ դրական, լայնապարփակ եւ նախանձախնդիր մօտեցումով՝ Օրմանեան ջանացած է Աւետարանները «ժողովրդականացնել», այս բառին լուրջ, ազնուական իմաստովը: Այսինքն՝ ոչ մասնագէտ անձերուն համար բացատրել Աւետարաններու բովանդակութիւնը, առանց, մէկ կողմէ, իյնալու մասնագէտներու յատուկ բանասիրական եւ յարակից այլ բարդութեանց մէջ, եւ, միւս կողմէ, առանց ենթարկուելու ենթակայական, քմահաճ, զուտ մտացածին, ընդհանրացնող մեկնաբանութիւններու փորձութեան:

Ի՛նչն է դարձեալ որ կը վկայէ իր գործի նպատակին մասին հետեւեալ ջինջ բառերով.

> «*Համապատում*-ին ստանձնած դերը ո՛չ ջատագովականն է, ո՛չ քննաբանականը, ո՛չ դաւանաբանականը. որովհետեւ ո՛չ Քրիստոնէութեան դէմ մաքառողներու եւ ոչ Աւետարաններուն յարգի ուրացողներու ուղղուած է այս հատորը: Հայաստանեայց Ուղղափառ Եկեղեցւոյ հաւատացելոց համար է սոյն աշխատասիրութիւնը, որոնք Աւետարանը սիրող նախնեաց սերունդ են, եւ Աւետարանի առողջ սկզբունքներուն հետեւողներ են, բայց եւ միաձգամայն չորս Աւետարանները ձեռուընին առած ատեն, իրենց արդար հետաքրքրութիւնը գրգռող կէտեր դիմացնին կը գտնեն»:

Եւ սա մե՛ծ արժանիք է: Շատ քիչերու տրուած կարողութիւն մը կ՛ենթադրէ: Մէկ կողմէ, գիտական պրպտում կատարել եւ խոր համոզութեան տէր ըլլալ, եւ միւս կողմէ, ժողովուրդին դաստիարակութեան եւ օգուտին նախանձախնդրութեամբը, հովուական հոգածութեան զգացումովը տարուած՝ այդ լայն համոզութենէն, առատ ծանօթութիւններէն անջատել, խտացնել, բիւրեղացնել, այն ինչ որ մատչելի է ժողովուրդին, առանց զայն բարդութիւններու մէջ չփոթութեան առաջնորդելու եւ առանց ալ ընդհանրացումի ոլորտներուն մէջ տանելու, տուեալ իրողական իրականութիւններէն կտրելով, եւ իմացա-

կան, հայեցողական խորհրդածութեանց եւ վերլուծութեանց մէջ կորսնցնելով։ Ա՛յս միջին ճամբան՝ ոսկի ճամբայ է ժողովուրդին համար։

Ե.

Օրմանեանի գործին իւրայատուկ ուրիշ մէկ արժէքն այն է, որ փոխանակ Աւետարանները մէկ առ մէկ առնելու եւ գլուխ առ գլուխ մեկնաբանելու, զանոնք համադրած է եւ որպէս մէկ ամբողջութիւն ներկայացուցած եւ ըստ այնմ մեկնաբանած չորսին ալ մասնայատկութիւնները պահելով, եւ նմանութեանց ու կրկնութեանց մէջ երեւեցող, եւ նոյնիսկ աննշան նկատուած, տարբերութիւնները նշելով, որպէսզի ամբողջական դառնան Աւետարաններու բովանդակութեան պատկերացումը եւ հասկացումը։

Հետեւաբար, Մեր թելադրութիւնն է, որ ընթերցողները զայն կարդան տարբեր տարբեր եղանակներով։ Ամենէն բնական ձեւը կը գտնենք այն որ հայց. եկեղեցւոյ տէրունական տօներու չարայարութեան համաձայն կարդան այն հատուածները, որոնք մեկնաբանուած են Քրիստոսի կեանքի ժամանակագրական զարգացման ընթացքին մէջ։ Ա՛յս պարագային մեծապէս օգտակար կ՚ըլլայ ընթերցողներուն համար, եթէ անոնք դիմեն հատորի վերջաւորութեան դրուած Ա. եւ մանաւանդ Բ. ցուցակներուն։ Երբ ոմանք Աւետարանները ուղղակիօրէն կարդան որպէս սոսկ բնագիր՝ դիմեն Օրմանեանի Համապատումին, ըստ այնտեղ, վերջաւորութեան, դրուած Գ. ցուցակին, որուն մէջ մատնանշուած են Աւետարաններու բնագիրները իւրաքանչիւր Աւետարանիչի անունին տակ զետեղուած ցանկին մէջ։

Կարեւորը այն է, որ իւրաքանչիւր ընթերցող ճիգ մը ընէ Աւետարանները հասկնալու համար։ Այդ ճիգին մէջ Օրմանեանի այս գիրքը սքանչելիօրէն օգնական ձեռք մըն է, զոր պէտք է ամուր բռնել մեր ձեռքերուն մէջ...։

Զ.

Օրմանեանի լեզուն, այսօրուան մեր խօսած եւ գրած աշխարհաբար հայերէնի չափանիշներով դիտուած՝ հնաբոյր է։ Իր ապրած ժամանակին կնիքը զօրաւոր չեշտ ու հետք ունի անոր մէջ։ Ինքն ալ, առաւելաբար գիտական միտք եւ հեռու՝ գրական-գեղարուեստական պատկերացումներու ճաշակէն, չէ փորձած դիւրընկալելի եւ դիւրընթեռնելի սահուն ոճ գործածել։ Տեղ-տեղ նոյնիսկ ծանր է լեզուն. դարձդարձիկ ոճերու ներկայութիւնը կը զգացուի այնտեղ։ Բայց ժողովրդական է, որովհետեւ իր առենուան խօսուած լեզուն է ան։ Մենք չփորձեցինք ոեւէ ձեւով փոխել, արդիականացնել այդ լեզուն նուազագոյն չափով իսկ իր մտածումներու ինքնաբուխ հարազատութիւնը

չմշուշելու համար։ Ընթերցման համար չատ հաւանաբար սկզբնական շրջանին դժուարութիւն ունենան ընթերցողներ. բայց չուտով կարելի է ընտելանալ այդ լեզուին, երբ ընթերցումը վերածեն հետեւողական ճիգի եւ ոչ թէ պատահական առիթի...։

Է.

Ահաւասիկ այս մտածումներով, առաջադրանքներով եւ թելադրանքներով առաջնորդուած՝ այս հատորը կը ներկայացնենք մեր ժողովուրդին այն հաւատքով, յոյսով եւ ակնկալութեամբ, որ այս նոր հրատարակութիւնը առիթ եւ գրգիռ դառնայ մեր հաւատացեալներուն նախ Աւետարանները կարդալու։ Որովհետեւ, այս խորագնին գիրքին արժէքը մեծապէս կը չեչտուի եւ կը բարձրանայ երբ զայն կարդացողները մղուին աւելի սերտօրէն, յարատեւօրէն կարդալու Աստուածաշունչը եւ յատկապէս Աւետարանները որպէս աղբիւր ներշնչման, կեանքի բիւրեղացեալ եւ ճշմարիտ հասկացողութեան, ըստ այնմ իրենց կեանքը անհատական եւ հաւաքական, անձնական եւ ազգային գետիններու վրայ երջանկօրէն եւ արդիւնաւորապէս իրագործելու համար։

Այժմ ահա գիրքը նոր լուսաւորումով կը բացուի հայ հոգեւորականներու, դպրեվանքի ուսանողներու, ուսուցիչներու եւ պարզ հաւատացեալ ժողովուրդի կեանքին մէջ։ Թող այնտեղ, գործնականապէս արժեւորուի ան եւ դառնայ օգտաբեր, հեղ մը եւս պայծառութիւն տալով Օրմանեան չքեղ անունին եւ դառնալով հոգեւոր եւ իմացական սնունդ եւ կեանքի զօրութիւն հայ ազգի զաւակներուն, որոնց համար հեղինակը ի սպաս դրաւ իր միտքն ու գրիչը, ձիրքն ու ջանքը, հաւատքի, նուիրումի այնքան օրինակելի իր տիպարային կեանքովը...։

ՎԱՐԴԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԻՆ ՎԵՐԱՐԺԵԻՈՐՄԱՆ ՀԵՌԱՆԿԱՐՈՎ*

1905 *թուականի Մարտ ամսուն, իր խմբագրած Լոյս եկեղեցագիտական չաբաթաթերթին մէջ, «Սրբոյն Յովհաննու Հայրապետացն մերոց Յովհաննու Իմաստասիրին Օձնեցւոյ, Յովհաննու Որոտնեցւոյն եւ Գրիգորի Տաթեւացւոյն» ոճնին առիթով եւ «Օրուան Տօնը» խորագրին տակ գրուած յօդուածի մը մէջ Բաբգէն Ծ. Վրդ. Կիւլէսէրեան (հետագային Աթոռակից Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ 1931-1936), Գրիգոր Տաթեւացիին անդրադառնալով ծանուցած էր, թէ՝ «Հայ Եկեղեցւոյ վարդապետական աստիճանին վրայ պիտի հրատարակենք մօտերս ամփոփ ուսումնասիրութիւն մը»։*[1] *Եւ արդարեւ, ութ ամիսներ ետք, Նոյեմբեր 5-ին, այդ «ամփոփ ուսումնասիրութիւնը» կը սկսէր հրատարակել, առաջին հերթին անդրադառնալով «վարդապետ» բառին եւ զբաղելով անոր ստուգաբանական հարցերով։ Յաջորդ տարին, 1906-ին, Յունուար ամիսէն սկսեալ կը շարունակէր հրատարակութիւնը եւ յաջորդական տասներեք յօդուածներով*[2] *կ'ամբողջացնէր զայն։*

Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ մէջ վարդապետական աստիճանին հարազատ նկարագիրը, պատուաւոր դիրքը եւ կենսական դերը վերըստին կեանքի կոչուած տեսնելու նախանձախնդրութենէն մղուած՝

---

* Յառաջաբան, Բաբգէն Կթղ. Կիւլէսէրեան, *Վարդապետութեան Աստիճանները Եկեղեցւոյ Մէջ*, Անթիլիաս, 1980:

[1] *Լոյս*, 19 Մարտ, 1905, էջ 273:

[2] Տես *Լոյս*, 1905, թիւ 45, էջ 1079–1082. 1906, թիւ 3, էջ 54–56. թիւ 4, էջ 78–82. թիւ 5, էջ 102–106. թիւ 8, էջ 176–182. թիւ 18, էջ 414–419. թիւ 21, էջ 486–492. թիւ 25, էջ 577–581. թիւ 26, էջ 601–610. թիւ 28, էջ 665–668. թիւ 29, էջ 688–691. թիւ 31, էջ 738–743. թիւ 50, էջ 1177–1185. թիւ 51. էջ 1206–1213:

հմուտ եւ բանիբուն հեղինակը, Արմաչէն սկսեալ վարդապետական աստիճանը իր կեանքին մէջ հարազատօրէն եւ բարձրօրէն արժեւորած Վարդապետը, այս ուսումնասիրութեամբ պատմութեան պաստառին վրայ պատկերացուցած է վարդապետական աստիճանը իր այլազան երեսներով եւ լինելային ընթացքով, զարգացումի հանդրուաններով, աստիճանի տուչութեան յատուկ ծիսական արարողութիւններու վերլուծական նկարագրումով, կենցաղային պայմաններու յարափոփոխ վիճակներով, կանոնագիտական տուեալներով, ուսման եւ ուսուցման կապուած աւանդութիւններով եւ գրական ստեղծագործական արտադրութիւններու նչումներով։

Տասնհինգ դարերու վրայ տարածուած նիւթի մը մասին եւ — չմոռնանք — գրաւոր վկայութիւններու ոչ այնքան լրիւ տուեալներու ուսումնասիրութեամբ սնած այս աշխատութիւնը բնականօրէն ամբողջական կամ սպառիչ ներկայացումը չէ վարդապետական իշխանութեան եւ աստիճանի յատուկ բոլոր երեւոյթներուն հայաստանեայց եկեղեցւոյ կեանքի հոլովոյթին մէջ դիտուած։ Կը հաւատանք, որ երանաչնորհ հեղինակը եթէ այսօր ապրէր՝ վստահաբար լայն վերամշակումի պիտի ենթարկէր եօթանասունհինգ տարի առաջ հեղինակած իր «ամփոփ սովորութիւնը»։ Անցնող եօթը տասնամեակներու ընթացքին հայ ժողովուրդի կրթական, դաստիարակչական կեանքի եւ իրագործումներու, հայ փիլիսոփայական մտքի զարգացման յատուկ երեւոյթներու, մատենագրական այնքան ճոխ արժէքներու այնքան խոր պրպտումներու նուիրուած ուսումնասիրութիւնները մասնաւորապէս Հայաստանի դիտնականներու կողմէ — հակառակ երբեմն անոնց ցուցաբերած այն ձգտումնաւոր ուղղութեան, որով եկեղեցական-կրօնական արժէքները ստուերի տակ կը թողուին, փոխարէն չեչտակիօրէն եւ աշխարհայնական գունաւորում տալով շատ մը երեւոյթներու — նոր լոյս կը սփռեն վարդապետական իշխանութեան բռնած տեղին, վայելած դիրքին եւ գործած ազդեցութեան մասին հայաստանեայց եկեղեցւոյ եւ հայ ժողովուրդի կեանքին մէջ։

Այդ բոլորով հանդերձ, 1905–1906 թուականներուն գրուած այս ուսումնասիրութիւնը մեզ համար կը պահէ իր արժէքն ու այժմէականութիւնը։ Մեր ծանօթութեան սահմանին մէջ, սա իր տեսակին մէջ միակ ուսումնասիրութիւնն է, որուն մէջ վարդապետական աստիճանը կեդրոնակա՛ն նիւթ է՝ դիտական պրպտումի, պատմական, կանոնագիտական եւ ծիսական վերլուծումի առարկայ դարձած։ Որքան ալ «ամփոփ ուսումնասիրութիւն» ըլլայ ան, հեղինակին իսկ բնորոշումով, այդուհանդերձ բաւական լայն շրջագիծ պարզող դիտական աշխատութիւն մըն է, որ ապահովաբար իր բարձր արժէքն ու կարեւորութիւնը կը պահէ յատկապէս հայ հոգեւորականութեան համար այսօ՛ր։

***

Մեր աբեղայութեան օրերուն կարդացեր էինք զայն եւ մեծապէս շահեկան գտեր՝ վարդապետական աստիճանի ծանրութիւնը, նկարագիրն ու տարողութիւնը, արժէքն ու պատիւը կարելի լայնութեամբ, խորութեամբ եւ բարձրութեամբ ըմբռնելու համար։

Վարդապետական աստիճանը առաջին իսկ օրերէն մեզի համար ունեցած է իւրայատուկ գրաւչութիւն մը։ Աւետարանին էջերուն վրայ Յիսուսի անձին պատկերագծումներուն մէջ «Որդի Աստուծոյ», «Որդի Մարդոյ», «Փրկիչ Մարդկան», «Քաջ Հովիւ», «Բարի Սամարացի» եւ այլ յարակից բնորոշումներով տրուած կերպարներուն կողքին, ամենէն յանկուցիչը մեզ համար եղած է «Վարդապետ» կոչումը, որ յիսուներկու անգամ գործածուած գիտենք միայն չորս Աւետարաններուն մէջ։

«Դուք կոչէք զիս Վարդապետ եւ Տէր,
Եւ բարւո՛ք ասէք,
Քանզի ե՛մ իսկ»։[1]

Վարդապետն էր Ան, «Բանն Աստուծոյ», Աստուծոյ խօսքը՝ մարմնացեալ, որ եկաւ իբրեւ լոյս աշխարհի, ինչպէս Ինք յայտարարեց լուսափայլ սա սեղմ բառերով. «Ես եմ լոյս աշխարհի»[2], «Ես լոյս աշխարհ եկի»[3], «Մինչդեռ յաշխարհի եմ, լո՛յս եմ աշխարհի»[4]։ Լոյսի ներբողագիր աւետարանիչը՝ Յովհաննէս, իր Աւետարանի առաջին իսկ տողերուն մէջ «Բանին Աստուծոյ» (Աստուծոյ խօսքին) հռչակումը կատարելով կ՛աւելցնէր. «Նովաւ կեանք էր եւ կեանքն էր լոյս մարդկան»[5]։

Երկնառաք Վարդապետը Ինք կեա՛նք էր եւ կեանքով՝ խօ՛սքն Աստուծոյ։ Ո՛չ սոսկ բարբառ, ո՛չ միայն քարոզ, այլ նախ եւ էապէս կեա՛նք եւ այդու իսկ խօսք կենդանի եւ կենդանարար։

***

Վարդապետի այս տիպարային պատկերը իր չարունակական մարմնաւորումները ունեցաւ առաքեալներու, անոնց յաջորդող եպիսկոպոսներու եւ հայրապետներու անձերուն մէջ։ Անոնցմէ շատերը եղան «վարդապետք եկեղեցւոյ», յատկապէս այն եկեղեցական հայրերը, որոնք բանիւ եւ գրով եղան մեկնաբանները եւ տարածիչները

[1] Յովհաննէս, ԺԳ. 13:
[2] Անդ, Ը. 12:
[3] Անդ, ԺԲ. 46:
[4] Անդ, Թ. 5:
[5] Անդ, Ա. 4:

«Բանին Աստուծոյ» վարդապետութեան: «Վարդապետք Եկեղեցւոյ» (Doctores Ecclesiae, Les Docteurs de l'Église, Church Divines) *պատուանունն մըն է, որուն մէջէն յստակ կ'արտացոլայ այն արժէքն ու համարումը, դիրքն ու պատիւը, որ յատկապէս միջին դարերուն կը տրուէր այն եկեղեցական սպասարկուներուն, որոնք եկեղեցւոյ կեանքին ուղղութեան գլխաւոր ղեկավարները հանդիսացան, իրենց անջնջելի դրոշմը թողլով եկեղեցւոյ եւ յատկապէս անոր կեանքի եւ վկայութեան իմացական, գրական, աստուածաբանական եւ մշակութային երեսներուն եւ երեւոյթներուն վրայ:*

Քրիստոսատիպ վարդապետի այս կերպարը հայաստանեայց եկեղեցւոյ մէջ ամենէն բարձր հասկացողութեան եւ արժեւորումի արժանացաւ մասնաւորաբար մեր պատմութեան լուսաւոր այն չրջաններուն, որոնց լուսաւորութիւնը յաճախ եւ մեծաւ մասամբ իրենց՝ վարդապետներուն՝ իսկ լուսագործ առաքելութեան եւ լուսաստիւռ գործունէութեան արդիւնքը հանդիսացաւ:

Հայաստանի հայագէտներէն Ա.Խ. Մովսիսեան՝ Փրոֆ. Լեւոն Խաչիկեանի մէկ ուսումնասիրութենէն[1] *կը քաղէ Վարդան Այգեկցիի հետեւեալ առակը, որ ինքնին պերճախօս վկայութիւն մըն է վարդապետական աստիճանին վայելած վարկին եւ հեղինակութեան հայ ժողովուրդի միտքին մէջ: Բառացիօրէն այդ առակը կը մէջբերենք այստեղ.*

> «Ընբռնեցին զմէկ աշխարհական ի մեղս եւ բերին առ սարկաւագն:
> Եւ սարկաւագն ասաց, թէ՝
> – Երէցն աստ է եւ քան զիս մեծ է եւ ունի իշխանութիւն, առ այն տարէք:
> Եւ տարին. եւ երէցն ասաց, թէ՝
> – Եպիսկոպոսն աստ է, առ նա տարէք:
> Եւ տարին. եւ եպիսկոպոսն ասաց, թէ՝
> – Կաթողիկոսն աստ է, առ նա տարէք:
> Եւ տարին. եւ կաթողիկոսն ասաց, թէ՝
> – Վարդապետն աստ է, առ նա տարէք.
> Եւ տարին.
> Եւ վարդապետն եդ կանոնս եւ արժանացուց ապաշխարութեամբ»[2]:

[1] Պետական Համալսարանի «Գիտական Աշխատութիւններ», հատոր ԺԳ. (XIII), Երեւան, 1946, էջ 423: Դժբախտաբար զայն գտնելու եւ ուղղակիօրէն կարդալու կարելիութիւնը չունեցանք:

[2] Ա. Խ. Մովսիսեան, *Ուրուագծեր Հայ Դպրոցի եւ Մանկավարժութեան Պատմութեան*, (X-XV դարեր), Երեւան, 1958, էջ 350:

Վարդապետական իշխանութեան, վարդապետի դերակատարութեան զուտ ուսումնական, ուսուցողական, գիտական, գրական, մշակութային եւ ընկերային երեւոյթներուն եւ երեսներուն ակնարկելով՝ Ե. Խ. Մովսիսեան, որ առհասարակ ձգտումն ունի հայ դպրոցի պատմութեան

Հայ միտքի, գիրի եւ դեղարուեստի պատմութեան ամենէն հմուտ եւ ստուգատես նոր «վարդապետ»ներէն Գարեգին Կաթողիկոս Ցովսէփեան, հայոց ձեռագիր եւ տպագիր մատեաններու էջերէն քաղելով իր ըմբռնումը եւ խօսելով ԺԳ. դարու դէմքերէն Մխիթար Այրիվանեցի արքեպիսկոպոս-վարդապետի մասին, այսպէս կ'արտայայտուի վարդապետի իշխանութեան եւ աստիճանի վայելած հեղինակութեան եւ համբաւին մասին.

> «Հայ Եկեղեցու մէջ միջին դարերում "վարդապետութիւնը" մի տեսակ գիտնական աստիճան էր, որ ստանում էին աւագագոյն վարդապետ-վարժապետից, երկար տարիներ նրան աշակերտելուց եւ որոշ հմտութիւն եւ պատրաստութիւն ձեռք բերելուց յետոյ. սովորական էր եպիսկոպոսների, երբեմն մինչեւ իսկ կաթողիկոսների համար վարդապետ տիտղոսով կոչուել»[1]:

Այն տիտղոսները, ներբողական, չռայլաբան եւ իմաստազեղ արտայայտութիւնները, որոնք հայ պատմագիրներու, ձեռագրական յիշատակարաններու եւ վիմական արձանագրութիւններու մէջ գործածուած են հայ վարդապետներու մասին, ցուցանիչ են այն խոր յարգանքին եւ երախտագէտ ճանաչումին, որոնց հայ ժողովուրդը արժանացուցած է վարդապետութիւնը հարազատագոյն ձեւով եւ բարձրագոյն աստիճանով արժեցուցած հոգեւորականները:

Որպէս նմոյշ միայն այստեղ կը վերարտադրենք հատընտիր կերպով փունջ մը այդ բնորոշիչ ստորոգութիւններէն, որոնք գործածուած են ձեռագիրներու յիշատակարաններուն մէջ միայն, ԺԳ. դարու վերջերուն ծաղկած եւ ԺԴ.ի կիսուն արդէն իսկ իր մայրամուտին մէջ մտած Գլաձորի «համալսարան» մեծ վանական կեդրոնի եւ անոր կերտիչ մեծ հոգեւորական-մտաւորական դէմքերու մասին: Այս «մեծ դպրատուն»ին, «մայր իմաստից Գլաձոր»ի — որուն մասին 1318-ի ժամանակագիր մը կը տարուի ըսելու. «Համարձակիմ զսա կոչել երկ-

մէջ աշխարհիկ հանգամանքները լուսարձակի տակ բերելու երբեմն ի հեճուկս կրօնականին եւ եկեղեցականին, հետեւեալ խիստ բառերով կը քննդոշէ վարդապետին դերն ու վարդապետներու կատարած գործը.

«Միջնադարի հայ հասարակական կուլտուրական եւ յատկապէս դպրոցական կրթութեան կեանքում վարդապետական ինստիտուտը վիթխարի դեր է խաղացել: Շատ անգամ այս վարդապետները իրենց գլխաւորած վանքերի միաբանների ու այդ վանքերին կից դպրոցների աշակերտների միջոցաւ հսկայական ազդեցութիւններ են ունեցել երկրի քաղաքական-հասարակական կեանքի վրայ, անգամ այն դէպքերում, երբ երկրին իշխել են օտար բռնակալները:

«Միջնադարի հայերն ունեցել են այնպիսի գիտնական վարդապետներ, որոնք ծաղկացրել են իրենց ժամանակի գիտութիւնն ու արուեստը, որոնք մեծ դեր են խաղացել հայոց կուլտուրայի զարգացման գործում, նրանք թողել են գրական խոշոր ժառանգութիւններ, որոնցից շատերը չեն կորցրել իրենց արժէքը մինչեւ այսօր էլ»: (Անդ, էջ 350):

[1] Գարեգին Կթղ. Յովսէփեան, *Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք Հայոց Պատմութեան մէջ*, Անթիլիաս, 1968, էջ 209:

րորդ Աթէնք եւ մայրաքաղաք ամենայն իմաստից»,— Ներսէս եւ մանաւանդ Եսայի Նչեցի «եռամեծ» վարդապետները կոչուած են։

— «Մեծ», «ներհուն», «վսեմական», «անյաղթ» հռետոր եւ սոփեստէս։

— «Կորովաբան», «ամենագով», «արդիւնակատար», «հոգեհանճար», «քաղցրահանճար», «գերիմաստ», «բազմերջանիկ», «աչխարհալոյս», «տիեզերալոյս» րաբունապետ կամ վարդապետ, կամ դպրապետ, կամ վարժապետ, կամ դաստապետ։

Նկարագրուած են որպէս՝

—«Համակ դիւան անհասական խորոցն»։

—«Լուսատու ջահ», որ կը փայլի «ի գահս իմաստութեան իբրեւ զարեգակն ի կորնթարթն վերին», «լուսատու ցօղ» եւ «իմանալի հաց ծասկող»։

Եւ դեռ որքա՛ն այլ ածանցեալ, բարդ եւ բազմիմաստ բառեր, որոնք բնականաբար ունին յարգանքի, երախտիքի, հպարտութեան զգացումներէ յառաջացած չափազանցութիւններ իրենց մէջ, արեւելեան հոգեբանութեան այնքան յատուկ, բայց այդուհանդերձ արտացոլումն են այն պատկերին, զոր հայ մարդը կազմած է վարդապետական աստիճանի եւ իշխանութեան ամենէն ազնուական նկարագրին եւ բարձրագոյն արժէքին մասին։

Նոյնիսկ յաճախ պատմական թուականներ եւ դէպքեր ձեռագրական յիշատակարաններու մէջ կ'արձանագրուին ինչպէս «ի թագաւորութեան (այսինչ արքայի)» եւ կամ «ի հայրապետութեան (այսինչ կաթողիկոսի)», նոյնպէս նաեւ «ի դաստապետութեան» կամ «ի վարդապետութեան (այսինչ վարդապետի)»[1]։

Այստեղ կարելի չէ անյիշատակ թողուլ փրկարար վաստակը այն վարդապետաց հոյլին, որ Արեւելեան Հայաստանի մէջ հայաստանեայց եկեղեցւոյ ուղղափառութեան եւ իւրայատուկ ազգային նկարագրին անաղարտ պահպանման ախոյեաններ հանդիսացան եւ հայ եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ մկրտուեցան պարզ, աչխարհագրական տարածք ունեցող բառով մը՝ Արեւելեան Վարդապետներ անունին տակ։ Անոնք էին, որ մէկ կողմէ, յետ-Շնորհալեան շրջանին, ԺԳ. եւ ԺԴ. դարերուն, կիլիկիոյ մէջ սկսած լատինական խմորումներուն դէմ եւ միւս կողմէ Հայաստանի մէջ ծայր տուած Ունիթոռական (միարարական) վտանգալից չարժման դէմ ծառացան ո՛չ սոսկ աւանդապահութեան եւ մոլեռանդութեան զէնքերով, այլ բարձր դիտութեան, աստուածաբանական եւ փիլիսոփայական ուսմանց գործիքներով եւ յանուն ճըշ-

[1] Գարեգին Կթղ. Յովսէփեան, *Խաղրակեանք կամ Պռոշեանք...*, էջ 256-257։

մարտութեան եւ հայրենասիրութեան, հայրենական աւանդութեանց հարազատ, առողջ եւ կենդանի պահպանութեան՝ նախանձախնդրութեան գերագոյն աստիճանով վանեցին ցանուած որոմը հայաստանեայց եկեղեցւոյ անդաստանին մէջէն եւ այնտեղ ցանեցին ցորենը քրիստոնէական ուղղափառ հաւատքին՝ հայաստանեայց եկեղեցւոյ սրբազան հայրերու մշակութեան արուեստով։

***

Բնականօրէն յառաջաբան-ակնարկի մեր նպատակէն դուրս է երթալ մանրամասնութիւններու, որոնց ընթերցողը պիտի հանդիպի գիրքի բովանդակութեան մէջ հեղինակի մատնանչած եւ վերլուծած պատմական իրողութիւններու եւ կանոնագրական տուեալներու մէջէն՝ դարերու երկայնքին պարզուող։

Ջենք կրնար, սակայն, չնչել այստեղ, որ զուտ իմացական, գիտական, քարոզչական, դրական — այսօրուան բառով՝ ակադեմական — երեւոյթներ, երեսներ եւ արժէքներ նչող այս յաճախ գերադրական արտայայտութիւններու կողքին, վարդապետի աստիճանի եւ իշխանութեան մեծութիւնը բարացուցող այլ տուեալներ մեր մատենագրութեան մէջ[1], կը վերաբերին վարդապետի սրբական կեանքին, աւելի յստակ բացատրութեամբ՝ անոր քարոզած եւ պաչտպանած գաղափարներուն կեանքի մէջ դրական, գործնական, անձնական արտայայտութեան։ Մեծ վարդապետը, բուն վարդապետը ան չէ, որ միայն գիտէ, գիտցածը կը վերլուծէ ու կը քարոզէ հռետորական ոճով, այլ ան, որ նաեւ ու միանգամայն կ'ապրի իր գիտցածը եւ իր սեփական կեանքին ու ծառայութեան մէջ բնական արտայայտութիւն կու տայ անոր։

Պարզ է այս՝ քրիստոնէութեան նկարագիրը ճչգրտօրէն եւ հարազատօրէն ըմբռնող ամէն անձի համար։ Արդարեւ, քրիստոնէական ճչմարտութիւնը իմաստասիրական տեսաբանութիւն չէ, իմացական գաղափարաբանութիւն չէ, զուտ մտայղացային ըմբռնողութիւն չէ, այլ անձի մը կեանքով արտայայտուած «կեանքի ճանապարհ», «աչխարհի լոյս», «կենաց ջուր», մարդոց ապրումներուն չունչ տուող, գործերուն ոյժ ներչնչող եւ ուղղութիւն բերող։ Քրիստոնէական կրօնի սիրտը եղող լերան քարոզին մէջ երկնային վարդապետը այսպէս կը վարդապետէր։ «Որ արասցէ եւ ուսուսցէ՝ նա մեծ կոչեսցի յարքայութեան երկնից»[2]։ «Եթէ աստուածապաչտ ոք իցէ եւ ղկամս նորա

[1] Տե՛ս մասնաւորապէս Սարգիս եւ Ներսէս Շնորհալիներու վկայութիւնները եւ վարդապետական աստիճաններու առչութեան արարողութեան ծիսական բնագիրները, որոնցմէ շատերը մէջբերուած են Բաբգէն վարդապետի ուսումնասիրութեան մէջ։

[2] Մատթէոս, Ե.19։

առնէ՝ նմա՛ լսէ (Աստուած»)[1]: Իսկ Ղուկաս Աւետարանիչ Յիսուսի հետեւեալ պատկերաւոր բացատրութիւնը կը վերարտադրէ. Եթէ մէկը ինծի կու գայ, կը լսէ իմ խօսքերը եւ կը գործադրէ զանոնք, կը նմանի այն մարդուն, որ իր տունը կը չինէ ամուր եւ խոր ու ժայռեայ հիմերու վրայ, եւ երբ հեղեղները կը բարձրանան ու կը բախեն զանոնք՝ չեն կրնար տեղաշարժ ընել զայն: Իսկ ան որ կը լսէ իմ խօսքերը եւ չի՛ գործադրեր զանոնք՝ կը նմանի այն մարդուն, որ իր տունը կը չինէ հողին վրայ եւ առանց հիմքի, զոր գետը երբ բախէ՝ չուտով կը խորտակուի[2]:

Տարբեր չէր կրնար ըլլալ հայաստանեայց եկեղեցւոյ ըմբռնումը Աստուծոյ խօսքը քարոզելու, մեկնաբանելու կոչուած վարդապետի առաքելութեան մասին: Ան որ ճշմարտութիւնը կը քարոզէ՝ կ'ապրի՛ ճշմարտութիւնը. այլապէս, ճշմարտութիւնը կեանք չէ, լոյս չէ: «Որ առնէ զճշմարտութիւն՝ գայ առ լոյսն»[3]: Ահա թէ ինչո՛ւ հայ վարդապետի կերպարին մէջ իմացական տեսութիւն եւ ապրուած կեանք ըմբռնուած են որպէս իրարմէ անբաժան, ինչպէս արեւուն լոյսն ու ջերմութիւնը: Այդ նոյն ըմբռնումն է, դարերէն եկող այդ նոյն կերպարը, զոր այս դարու սկիզբին, իր անդրանիկ հայրապետական կոնդակին մէջ այնքան պարզ, սեղմ եւ անկեղծ բառերով կը վերագծէ Սահակ Բ. Խապայեան Կաթողիկոսը Սսոյ հայրապետանոցի իր հոգեւոր կայքին մէջ, իր խօսքն ուղղելով վարդապետաց դասուն.

> «Այսպէս թէ այնպէս, եթէ հաւատացելոց հետ, իբրեւ ընդ հոգեւորս, հոգեւոր բաներ խօսիք, օգտակար եւ պտղաբեր կը լինի այն ժամանակ միայն, երբ ողջամիտ գիտութեան հետ հաւասարապէս ունիք եւ վարուց սրբութիւն. վասնզի *գիտութիւն եւ սրբութիւն* ամբողջութիւն մի են, ինչպէս հոգի եւ մարմին միացեալ»:

***

Այս գիրքի վերջին մասին մէջ հեղինակը՝ Բաբգէն Ծ. Վարդապետ կ'անդրադառնայ վարդապետական աստիճանի եւ իշխանութեան գոյավիճակին՝ ներկայ դարու առաջին տասնամեակին: Ցայտնապէս վառ գոյներով չի պատկերանար այդ գոյավիճակը: Արմաշի Դպրեվանքի վերազարթօնքը այս մարզին մէջ երկար կեանք չունեցաւ: Նոյնն եղաւ պարագան նաեւ Ս. Էջմիածնի Գէորգեան Հոգեւոր Ճեմարանին համար: Այս կեդրոններէն նոր «եռամեծ» վարդապետներ դուրս եկան, որոնք ֆրանսական դպրութեան առաւելութիւններով ճոխացած ու գերմանական բարձր ուսումնական-աստուածաբանական կեդրոններու մէջ գիտական տոկուն կազմաւորութենէ մը ետք,

[1] Յովհաննէս, Թ. 31:
[2] Ղուկաս, Զ. 47-49:
[3] Յովհաննէս, Գ. 21:

իրենց հայրենի աշխարհի եկեղեցական-պատմական եւ մատենագրական աւանդութեանց մէջ խորացեալ պրպտումներ կատարելով նոր փայլ մը տուին հայաստանեայց եկեղեցւոյ վարդապետական աստիճանին եւ հեղինակութեան:

Հետագային, Համաշխարհային Առաջին Պատերազմէն ու հայութեան կրած նոր տառապանքներէն ետք, ըլլա՛յ Մայր Հայաստանի, ըլլա՛յ արտասահմանի մէջ, արմաշական եւ էջմիածնական վանական-վարդապետական աւանդութիւններէն նոր ընձիւղներ նոր ծաղկումներով պտղաւորուեցան թէ՛ Երուսաղէմի, թէ՛ Անթիլիասի եւ թէ՛ Ս. Էջմիածնի մէջ, հետզհետէ, սակայն, նօսրանալով:

Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ներկայի կացութեան մէջ վարդապետական աստիճանի եւ իշխանութեան պատկերը առհասարակ չի գտնուիր այն պայծառութեան վիճակին մէջ եւ այն բարձրութեան վրայ, որոնք մեր անցեալի փորձառութեան լուսաւոր էջերէն կը ճառագայթեն: Վարդապետական աստիճանը այսօր գիտական խստապահանջութեան պակասէն կը տառապի: Ճիշդ է որ դպրեվանքեան ուսումէն ու պատրաստութենէն ետք վարդապետական աստիճանի ստացման համար ուսումնասիրական-գիտական պրպտումներ կը կատարուին աւարտաճառի (thèse) պատրաստութեան եղանակով: Բայց ի՞նչ աստիճանի վրայ կ'իրագործուին այժմ այդ աւարտական աշխատասիրութիւնները, ի՞նչ տարողութիւն ունին կատարուած ուսումնասիրական փորձերը: Ցաճախ անոնք ձեւականութեան վերածուած են՝ «զի լցցի գիրն» հոգեբանութեամբ զսպանակուած ըլլալով:

Օտար համալսարանական կեդրոններու մէջ աստուածաբանական բարձր ուսում ընելու առիթ ունեցող հոգեւորականներէն չատեր համալսարանի պահանջքները լրացնող աշխատութիւններէն ետք, հայաստանեայց եկեղեցւոյ ներկայ կեանքի եւ առաքելութեան համար անմիջական նկատուած վարչական, հովուական պարտաւորութիւններու կը կանչուին եւ գիտական ուսումնասիրական իրենց աշխատութեանց ուղեգիծը կա՛մ կ'անհետի իրենց քայլերուն առջեւ եւ կա՛մ կը մացառուտի՝ երբեմն-երբեմն պատահական բացատներու առիթ ընծայելով անոնց...:

Վերջերս, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգէն Ա. Վեհափառ Հայրապետը Իր 27 Փետրուար 1980 թուակիր սրբատառ կոնդակով վերստին արժեւորումի ենթարկեց վարդապետական աստիճանը հայաստանեայց եկեղեցւոյ մէջ:

Վեհափառ Հայրապետը նախ կը հաստատէ որպէս ընդհանուր փափաք եւ սպասում.

«Մեր իղձն է եւ մեր հաւատացեալ ժողովրդի սպասումը, որ մեր երիտասարդ հոգեւորականները, կուսակրօն թէ ամուսնացեալ քահանաներ, աւելի ու աւելի զրահեն իրենց միտքն ու հոգին՝ կրօնական ամուր հաւատքով, գիտական պատրաստութեամբ, գաղափարական նուիրուածութեամբ եւ ազգային-հայրենասիրական գիտակցութեամբ: Մեր օրերին հետզհետէ առաւել կարեւորութիւն է ստանում հոգեւորականաց կրօնա-եկեղեցագիտական լուրջ պատրաստութիւնը եւ ընդհանուր զարգացումը»:

Ապա կը չեշտէ հոգեւորական բարձր իշխանութեան պարտաւորութիւնը եւ նախանձախնդրութիւնը այդ «իղձն» ու «սպասումը» իրագործուած տեսնելու.

«Մեր, աւագ սերնդիս պարտքն է՝ ոչ միայն արթուն կերպով հսկել ու գործել, որպէսզի մեր կրթական հաստատութիւնները այդ գիտելիքները եւ զարգացումը ջամբեն մեր սաներին ու շրջանաւարտներին, այլեւ ուշադիր եւ աչալուրջ հետեւել, որ նրանք նաեւ ձեռնադրուելուց յետոյ եռանդագին աշխատեն աւելի խորացնելու իրենց գիտելիքները, աւելի ընդարձակելու իրենց զարգացումը, անձանձրոյթ ընթերցանութեամբ եւ, ուր որ հնարաւոր է, յատուկ մասնագիտական դասընթացքների հետեւելով»:

Յիշելէ ետք 1958-էն ասդին այդ ուղղութեամբ Մ. Էջմիածնի մէջ իր կատարած տնօրինութիւնները մասնաւոր եւ ծայրագոյն վարդապետութեան աստիճաններու տուչութեան համար, վեհափառ Հայրապետը կոչ կ'ուղղէ առաւել եւս նախանձախնդրութեամբ մօտենալու հայաստանեայց եկեղեցւոյ մէջ վարդապետական աստիճանի եւ իշխանութեան վարկի բարձացման կենսական բարիքին.

«Ջերմապէս հրաւիրում ենք Հայաստանեայց Եկեղեցու բոլոր պատասխանատու հոգեւոր հայրերին եւ եկեղեցական ազգային իշխանութիւններին, որ նախանձախնդիր լինեն եւ հետամուտ, որ մեր երիտասարդ հոգեւորականները առաւել չափով ձեռք բերեն մտաւոր հասունութիւն եւ գիտական պատրաստութիւն, ու իրենց առաքելութեան ամբողջ ընթացքում ձգտեն քայլ պահել մեր ժամանակների հոգեւոր, գաղափարական ու գիտական զարգացումների հետ:

«Անկեղծօրէն, լրջօրէն, վճռական կերպով փորձեն մեր եկեղեցին գոնէ մօտեցնել՝ մեր լուսամիտ եկեղեցական հայրերի եւ եռամեծ վարդապետների մտաւորական կատարելութեան մակարդակին»:

Նոյն յերմութեամբ Մեր ձայնը միացնելով Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի ձայնին, Մենք հարկ կը զգանք, սոյն գրքի հրատարակութեան առիթով, յատուկ մտասեւեռումի առարկայ դարձնել հետեւեալ ուղղութիւնները.

Ա.- Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ դպրեվանքէն շրջանաւարտ հոգեւորականները, գլխաւորապէս աբեղաները, նուազագոյն երկու տարի որպէս ուսումնական պահանջեալ պարտաւորութիւն պէտք է ունենան սեմինարական սիստեմով եւ կանոնաւոր ու կարգաւորեալ դրութեամբ յառաջացեալ, խորացեալ ուսում կատարելը, աչխատանքի գլխաւոր առանցք ունենալով դիտական ուսումնասիրութեան մը պատրաստութիւնը որպէս աւարտաճառ՝ մասնաւոր վարդապետութեան աստիճանը կարենալ ստանալու համար:

Այդ աչխատանքը իր արժանի բարձրութեան վրայ յառաջ տանելու համար անհրաժեչտ է՝

Նախ՝ չաբաթական կամ ամսական հանդիպումներ, սեմինարական նիստեր ունենալ գլխաւորութեամբ աւագ վարդապետի մը կամ ուսուցչապետի մը, որուն պարտաւորութիւնը պիտի ըլլայ որպէս վերահսկիչ (supervisor) քայլ առ քայլ առաջնորդել ենթակային նախաձեռնութիւնը, աղբիւրներու, մեթոտի եւ այլ յարակից աչխատաճեւերու մասին հարկ եղած ցուցմունքները կատարելով:

Երկրորդ՝ եկեղեցւոյ կեանքին մէջ, գլխաւորաբար վանական, ուսուցողական մարզերու մէջ ստանձնել որոչ պարտաւորութիւններ, որոնք ըլլան ոչ այնքան բազմապահանջ որ արգելք հանդիսանան աւարտաճառի պատրաստութեան երկամեայ հիմնական աչխատանքին: Անոնք պէտք է առիթ հանդիսանան ենթակային՝ մչակելու եկեղեցւոյ ծառայութեան ու նուիրումին այն ներքին զգայարանքը, առանց որուն վարդապետական ուսումը կը կորսնցէ իր իւրայատուկ նկարագիրը եւ գոյութեան իրաւունքը (raison d'être), դառնալով մտքի յարդարման եւ զարդարման, լիացման եւ ճոխացման միջոց մը, տեսական, ակադեմական, որ չատ յաճախ կրնայ առաջնորդել դէպի տեսակ մը իմացական գերակայութեան եւ հպարտութեան զգացում, որուն կ'ակնարկէ Պօղոս Առաքեալ երբ կ'ըսէ. «Գիտութիւն հպարտացուցանէ, այլ սէր չինէ»[1]: Եւ — չմոռնանք — սիրոյ վաւերական անունն է ծառայութիւն, զոհողութիւն, խաչ:

Բ.- Յետ-դպրեվանքեան այս ուսումնական աչխատանքը՝ անձնական ուսումնասիրական, պրպտողական ջանքով առաւելապէս իրականանալի՝ անհրաժեչտ է որ կեդրոնանայ այնպիսի նիւթի մը չուրջ, որ հայաստանեայց եկեղեցւոյ հետ ուղղակի, անմիջական եւ կենսական առնչութիւն ունենայ, դառնալու համար իմացական-գրական իմաստալի եւ օգտաբեր ծառայութիւն մը այդ եկեղեցիին եւ անոր ժողովուրդին համար: Նիւթի ընտրութիւնը ինքնին հայ վարդապետի

[1] Առաջին Թուղթ առ Կորնթացիս, Ը.1:

առաքելութեան ուղղութեան հետ պէտք է սերտօրէն չաղախուած ըլլայ։

Պահ մը երբ կը մտածեմ մեր եկեղեցւոյ հոգեւոր, ծիսական, կանոնագիտական, մատենագրական, աստուածաբանական, սուրբ գրային — մեկնաբանական, գրական, գեղարուեստական եւ առհասարակ մշակութային ու պատմական փոխյարաբերական, այնքան այլազան երեւոյթներու եւ այնքան բազմաճիւղ ժառանգութեան մասին՝ կ՚անդրադառնամ թէ որքա՜ն երեւոյթներ, արժէքներ, դէմքեր, դէպքեր, չրջաններ, չարժումներ, գործեր, հարցեր կը մնան դեռ պեղելի եւ լուսաբանելի։ Ո՞վ պիտի կատարէ այս լուրջ, բազմապահանջ բայց երախտարժան գործը, որուն բարիքը անպայման պիտի ըլլայ հայաստանեայց եկեղեցւոյ էութեան, ինքնութեան ինքնաճանաչումը աւելի խոր ու ամբողջական ձեւով։ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հայրերը իրենց աստուածաբանական մտածողութեան մէջ, իրենց գաղափարական աշխարհին մէջ դեռ ըստ բաւականին բացուած չեն գիտութեան եւ մեր ժողովուրդին։ Դեռ մենք չենք հանդիպած այնպիսի ուսումնասիրութեան մը, որ հայաստանեայց եկեղեցւոյ խորհուրդներու պատմական եւ ծիսական-բաղդատական խոր վերլուծումը ըլլայ՝ պատմական զարգացման հանդրուաններու յստակ մատնանչումներով, կանոնական տնօրինութիւններու յստակեցումով եւ բնագրային ճոխացման, երբեմն խճողման, նպաստած մասերու ճչդումով, որպէսզի յըստակօրէն իմացուի, թէ ո՞րն է հնագոյնը, հարազատագոյնը եւ ո՞րն է յետսամուտը, օտարամուտը կամ աւելորդը։ Ասոնք սոսկ նչմարային եւ պարագայական օրինակներ են։ Անոնց չարքը կարելի է դիւրութեամբ երկարել, որովհետեւ տակաւին անմշակ է, հազիւ նչմարելի եւ հազուագիւտ կերպով խորացեալ ակօսումներ տեսած է հայաստանեայց եկեղեցւոյ ժառանգութիւնը։ Դաշտը ընդարձակ է, հողը բարերեր, բայց... «մշակք՝ սակաւք»։

Վարդապետաց դասուն առաջնահերթ պարտաւորութիւնն է այդ մշակութիւնը։ Մասնաւորաբար Հայաստանի գիտնականները, որոչ չափով նաեւ Սփիւռքի մտաւորականները հպարտութեան առիթ տուող նորանոր նուաճումներ կը կատարեն հայագիտական այլազան մարգերուն մէջ՝ հնագիտութեան, լեզուաբանութեան, պատմութեան (քաղաքական, ընկերային, տնտեսական երեւոյթներուն), գրականութեան, արուեստներու եւ ընդհանրապէս մշակութային յարակից բնագաւառներուն մէջ։ Մինչ այսպէս խուզարկու մասնագէտները քննարկական, հետախուզական յաճախակի այցելութիւններով դէպի լոյս կը կանչեն մեր անցեալ գոյութեան եւ գոյատեւման տուեալները, մեր դպրութեան եկեղեցական, աստուածաբանական կողմերը կը մնան անայցելու՝ հետախուզական խորազնին հայեացքով անոնց մօտեցող

անձերու կողմէ։ Երբեմն-երբեմն կը տեսնենք օտար գիտնականներու կողմէ օտար լեզուներով կատարուած նուաճումներ այս մարզին մէջ։ Ո՞ւր են «դասք վարդապետացն մերոց», որ մեզուն նման թառին հայաստանեայց եկեղեցւոյ անդաստանին մէջ ծաղկած ոստերուն վրայ եւ քաղեն, ծծեն հիւթը անմահական եւ կենդանարար Աստուծոյ խօսքին՝ հայութեան կեանքին մէջ մարմին ու կեանք առած եւ հայ ժողովուրդին կեանք տուած այնքան դարերու ընթացքին։

Փակագիծն այստեղ լայն բացինք, որովհետեւ լայն ու խոր տարածք ունի վէրքը մեր սրտին վրայ։ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ վարդապետները եթէ վարդապետական աստիճանի ստացման համար արդար փառասիրութիւն եւ հրամայական կարեւորութեամբ պարտաւորութիւն նկատեն կարեւոր նիւթի մը չուրջ սպառիչ, նորութիւն բերող, իրական լոյս սփռող ուսումնասիրական աշխատութիւններ կատարել՝ մեծ բարիք մը կը դառնայ այդ ճիգը հայաստանեայց եկեղեցւոյ ինքնահասկացման եւ այլ եկեղեցիներու հետ յարաբերութեան տեսակէտէն։ Արագ, մակերեսային, երկրորդական, միջնորդական աղբիւրներէ քաղուած ուսումնասիրութիւնները չարադրական փորձեր են, որոնք այնքան հեռու են վարդապետական աւարտաճառ ըլլալու վաւերական սահմաններէն...։

Վարդապետական ուսումնասիրութիւններու նիւթերը նեղ իմաստով պատմական կամ սոսկ անցեալի վերաբերող հարցերու, երեւոյթներու եւ արժէքներու հետ անպայման առնչուած պէտք չէ ըլլան։ Անոնք կրնան իյնալ — եւ, ըստ հարկի, լաւ է որ իյնան — արդի ժամանակներու մէջ յառաջացած հարցերու, մարդոց միտքին եւ կեանքին վրայ ուղղակիօրէն ներգործող երեւոյթներու վրայ, միչտ հայաստանեայց եկեղեցւոյ առաքելութեան սահմաններուն մէջ սակայն։ Այստեղ եւս հարկ է չեչտել, որ նոյն գիտական խստապահանջութիւնը պէտք է պայման նկատուի այս պարագային եւս։

Գ.- Վարդապետական աստիճանի եւ իչխանութեան նկարագիրը հարազատ եւ արժէքը բարձր պահելու համար կարելի չէ բաւականանալ յետ-դպրեվանքեան շրջանի երկամեայ խտացեալ իմացական, գիտական, ուսումնասիրական այս գործօնութեամբ։ Հայոց եկեղեցւոյ վարդապետի կեանքի եւ առաքելութեան մէջ մնայուն, անխզելի գիծ պէտք է դառնայ մտաւորական-գրական-քարոզչական-ուսուցողական աշխատանքը։

Կ՚անդրադառնանք անչուշտ, որ մեր եկեղեցւոյ անմիջական կարիքները, ժողովուրդի հրատապ, ստիպողական հոգեւոր պէտքերը կը հարկադրեն մեր եկեղեցւոյ վերին իչխանութիւնները վարդապետները ուղարկելու հովուական եւ վարչական գործադաչտեր։ Բայց ասոնք

բացառութիւններ պէտք է նկատուին: Զուտ հովուական եւ ծիսակատարական գործը, հայաստանեայց եկեղեցւոյ դարաւոր հասկացողութեամբ, կը պատկանի ամուսնացեալ քահանայութեան: Վարչական, վերատեսչական գործը, ինչպէս բառի կազմութենէն իսկ կը թելադրուի (եպի-սկոպոս = վեր-ա-տեսող) կը պատկանի եպիսկոպոսական դասուն: Վարդապետի սեպհական, իւրայատուկ գործը իր կոչումով եւ պատմական առաքելութեամբ ուսումն է, քարոզութիւնն է, դրական, մտաւորական աշխատանքն է:

Վարդապետը վանքի, դպրեվանքի թէ թեմական-ժողովրդական ծառայութեան մէջ գտնուի՝ ա՛յս երակը պէտք է կենդանի, գործօն եւ արդիւնաբեր ընծայէ իր կեանքին եւ գործունէութեան մէջ՝ ի սպաս կեանքին եւ սպասաւորութեան մեր սուրբ եկեղեցւոյ:

Սա՝ մեծաւ մասամբ իբրեւ անձնակա՛ն պարտաւորութիւն՝ պէտք է արժեւորուի ենթակային կողմէ, առաջին հերթին: Մեր հասկացողութեամբ՝ հայաստանեայց եկեղեցւոյ վարդապետը միշտ ինքզինք պէտք է զգայ եւ արժեցնէ որպէս մխիթի, դիրի, խօսքի մարդ: Այդ մխիթը, դիրն ու խօսքը ան ամբողջական, անվերապահ, այս օրերուն մանաւանդ՝ նոյնիսկ գերագա՛նց խանդով եւ անսպառ կենսունակութեամբ եւ արտադրողականութեամբ, ի սպաս պէտք է դնէ իր ժողովուրդին, որ մասնաւորապէս «օտար, ամայի այս ճամբէքի վրայ» — որուն Սփիւռք գորշ անունն է փակցուեր կեանքի ու ճակտի դիրով — այնքան քաղցն ու ծարաւը ունի հայաստանեայց եկեղեցւոյ չունչին ու կազդուրիչ հոգեկան արժեզործման: Կը վախնամ որ այդ քաղցն ու սովը եթէ երկար տեւեն՝ ա՛լ կը դառնան երկրորդ բնութիւն, թանձր կաչիի նման փակելով հայ մարդուն, որ այլեւս կը դառնայ վատահաղորդ այդ արժէքներուն նկատմամբ, օտարացեալ՝ հայ սրբական եւ սրբագործ աւանդութիւններուն հանդէպ, ականջախուփ՝ հայոց եկեղեցւոյ հայաչունչ, հայանուագ եւ հայակերտ հարազատ ձայներուն մեր Հայաստանի աշխարհի բարձունքներէն արձակուող, դաշտերէն ու հովիտներէն բարձրացող, կղզիներէն արտաբացուող, մագաղաթեայ ձեռագիրներէն բոյրի պէս տարածուող, մահարձանները անմահաքանդակող խաչքարերէն խաչաթեւող, ոսկեղնիկ մատենագիրներէն աղբերացող, սրբախօս աղօթքներէն ու չարականներէն մեղեդիացող, մեր ոտնական հոգեզուարճ կատարումներէն ցնծերգուող, հաւատքի եւ հայրենիքի համար մարտիրոսացեալ սուրբերէն մասունքուող:

***

Ցաճախ գրուած է եւ միշտ կը խօսուի հայաստանեայց եկեղեցւոյ բարեկարգութեան մասին: Ոմանք այսպէ՛ս կը հասկնան «բարեկարգութիւն»ը, ոմանք՝ այնպէ՛ս: Ոմանք զայն կը տեսնեն ծիսական արարողութեանց կրճատման կամ այժմէականացման մէջ. ուրիշներ զայն կը տեսնեն կուսակրօնութեան վերացման մէջ: Իսկական բարեկարգութիւնը կը կայանայ հոգեւորականութեան կոչումին եւ առաքելութեան բիւրեղ ըմբռնման, եւ վերակենսաւորման եւ ըստ այնմ պատրաստութեան եւ համապատասխան կեանքի եւ ծառայութեան մէջ: Ի վերջոյ, «մա՛րդ է որ գործէ զերկիր»: Արարողութիւն կայ, որ երբ լաւ, հաղորդական, ազդու արարող ունենայ, ժամը վայրկեանի պէս կ'անցնի. արարողութիւն ալ կայ որ երբ վատ, անհասկացող, անապրում եւ անհաղորդ արարող ունենայ՝ վայրկեանը ժամ կը տեւէ...: Առաջին պարագային, հոգեկան վերացումը, իմացական հարստացումը եւ աննկարագրելի վայելքն են բարիքը հաւատացեալին. երկրորդ պարագային, ձանձրոյթն է որ կապարի նման կը ճնշէ ժողովուրդի սիրտին վրայ: Խօսք կայ՝ որ երբ զայն լաւ հասկցող եւ հարազատօրէն ապրող խօսող ունենայ՝ հոգիներուն գարուն կը բերէ. խօսք ալ կայ, որ երբ խօսողն ունենայ իբրեւ խողովակ եւ ոչ որպէս ակնաղբիւր՝ կը դառնայ տաղտուկ ու մսուք:

Որքա՛ն խորիմաստ են, ապրուած, փորձառական ճշմարտութեան արտայայտութիւն՝ առաքելատիպ ու բանիբուն վարդապետ՝ Թորգոմ Պատրիարք Գուշակեանի սա ծանրախոհ բառերը.

> «Ժողովուրդին սէրն ու սիրտը կրօնքին ու եկեղեցիին ուղղելու գործը կրնայ կատարուիլ կրթուած եւ բարձր նկարագրի տիրացած եկեղեցականութեամբ միայն. ա՛ն է որ պիտի լինի բարեկարգութեան բուն գործիքը կամ գործաւորը:
>
> «... Երբ կրօնի ուսուցումը կը կորսնցնէ իր հմայքը՝ անհմուտ դասախօսներու երեսէն, երբ քրիստոնէական բեմը կը դադրի մեր եկեղեցիներուն ամենէն կենսունակ օջախութիւնը ըլլալէ՝ շնորհիւ անկարող քարոզիչներու, երբ քահանաներու կրթութեան գործը կը շարունակէ մատնուիլ մոռացութեան, երբ վարդապետներու պատրաստութեան եւ զարգացման կարեւորութիւնը հետզհետէ չի շեշտուիր աւելի շօշափելի արդիւնաւորութեամբ մը, բարեկարգութիւնը կրնայ այսօր իրականանալ՝ վաղը ոչնչանալու համար. վասնզի արժանաւոր պաշտօնեան միայն կրնայ շարունակել եւ արդիւնաւորել այնքան ջանքերով իրագործուելիք այս գեղեցիկ գործը (բարեկարգութիւնը):
>
> «Հայ եկեղեցւոյ բարեկարգութեան հիմնաքարը՝ եկեղեցականներու պատրաստութեան ձեռնարկն է»[1]:

***

Այո՛, մե՛նք ենք, վարդապետներս, նուիրապետական ի՛նչ աստիճանի վրայ ալ որ գտնուինք, բայց մանաւանդ մասնաւոր եւ ծայրա-

[1] Տես *Բարեկարգութիւն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ*, Երուսաղէմ, 1940, էջ 162 եւ 169:

գոյն վարդապետութեան աստիճանները ստացած կամ ստանալու համար աշխատող հոգեւորականներս, որ պիտի վերստին կեանքի եւ բարձունքի, ազդեցութեան եւ ներգործութեան վիճակով ծաղկեցնենք վարդապետութիւնը մեր եկեղեցւոյ մէջ։

Գիտութեան յառաջացման այս դարուն մանաւանդ, թոյլ չտանք որ «եւամեծ», «կորովաբան», «արդիւնակատար» վարդապետներու «վսեմական», «անյաղթ» աւանդը մեր ուսերէն վար իյնայ ու գետին տեսնէ..., որպէսզի չմարի անոնց «լուսատու ջահ»ը, չցամքի անոնց «կենսատու ցօղ»ը եւ չխաւարի անոնց «ոգիտահալած», «աչխարհալոյս» արեգակը մեր պաշտելի հայ ժողովուրդի կեանքի կամարներուն վրայ։

Թող մեր վանքերը ըլլան վերստին «մայրաքաղաք ամենայն իմաստից», նոր Սիւնեաց վարդապետարան, նոր Հաղբատ ու Սանահին, նոր կարմիր Վանք ու Գետիկ, նոր Գլաձորեան «համալսարան» եւ Գեղարդեան դպրատուն, վերընձիւղեալ Արմաշ, ուր «նորափետուր բանիւ զարդարին» հոգիքն մեր հայկազնեան։

Եղբայրնե՛ր, չնայի՛նք մեր շուրջը։ Նայի՛նք նախ մեր ներսի աչխարհը։ «Ո՞վ եմ ես»ը թող դառնայ իւրաքանչիւրիս սուր ու սրամուխ հարցումը՝ ուղղուած մեր խղճին եւ առաքելութեան գիտակցութեան։ Վերագտնե՛նք մենք զմեզ մեր իսկական կոչումին եւ առաքելութեան կերպարին մէջ եւ ճամբուն վրայ։ Թող հայաստանեայց եկեղեցւոյ բեմը այնպէս կենդանանայ, որ այնտեղէն խօսողներու շրթունքներէն «ծաղկեալ լինին հոգիքն»..., ինչպէս կը ծաղկէին Փարպեցիին օրով[1], երբ Հայոց Աչխարհը ոսկին կապեր էր իր մէջքին Ե· դարուն, ուր Աստուած «հայերենախօս» եւ «հայերենաբարբառ» դարձաւ խօսքովն ու գիրովը Վարդապետին, «ի ձեռն սուրբ վարդապետին»։

Թող հայ գրական նորամչակ անդաստաններուն մէջ հայաստանեայց եկեղեցւոյ այգին խոպան ու երաչտ չմնայ· թող ան ծաղկի մե՛ր հոգեգործական մչակութեամբը։

«Արդ եկայք ամենեքեանք միաբան,
Առցուք յօրինակ ճգնութեան զերանելին.
Չի նմանեսցուք վարուց նորա»
(*Սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետին*)։

[1] «Խնդացին նովաւ յամենայն ժամ եկեղեցիք եւ վկայարանք Սրբոց եւ *Տեղիք Վարդապետարանք* ծաղկեալք լինէին հոգիք լսողացն ի շնորհացն որ ելանէին ի բերանոյ նորա. եւ ի մէջ հայրապետացն եւ եպիսկոպոսացն իբրեւ զարուսեակ պայծառացեալ երեւէր բանական գիտութեամբն»։ Ղազար Փարպեցի, *Պատմութիւն Հայոց*, Վենետիկ, 1933, էջ 599։

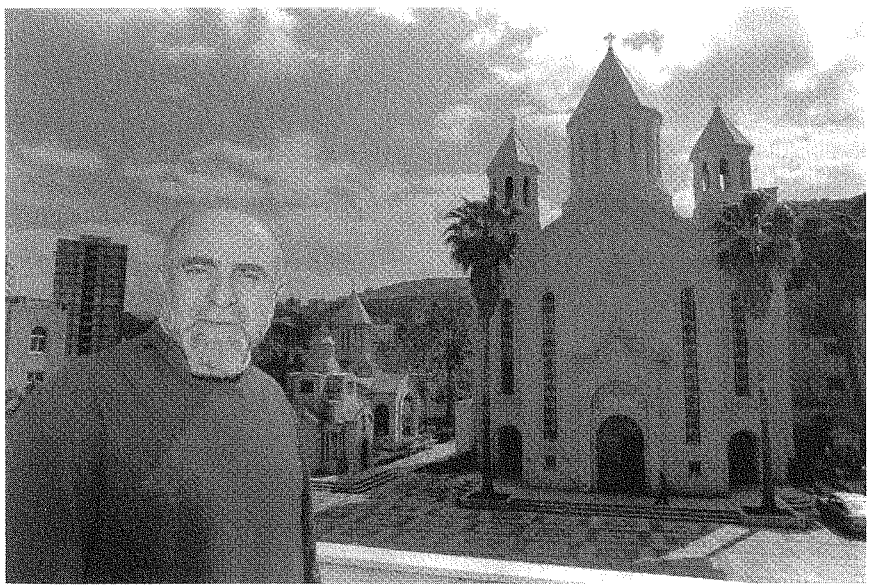

ԱՇԽԱՐՀԻ ԼՈՅՍՆ Ի ՀԱՅՍ*

Գարեգին Եպս. Տրապիզոնի կամ Գարեգին Պատրք. Խաչատուրեան ծանօթ անուն է հայ գիրի աշխարհին մէջ։ Արմաշական սերունդի ամենէն աչքառու ներկայացուցիչներէն մէկն է ան, որ տիրաբար գրչի սպասաւորութեամբ իր ծառայութիւնը մատուցած է հայց. եկեղեցիին իր վարդապետութեան սկզբնական օրերէն մինչեւ ի խորին ծերութիւն՝ կ. Պոլսոյ պատրիարքական գահուն վրայ։

1936-ին եւ 1939-ին երկու հատորներ հրատարակեց *Աշխարհի Լոյսն ի հայս* ընդհանուր խորագրին տակ, «*կամ Աւետարանի Լոյսը Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Պրիսմակէն*» բացատրական ենթավերնագրով։ «*Կիրակնօրեայ դասեր եւ ընթերցուածներ*» պարունակող մեծադիր հատորներ են անոնք, առաջինը լոյս տեսած Փարիզի մէջ Հրանդ Սամուէլ Գրատան հրատարակութեամբ եւ երկրորդը Պուէնոս Այրէսի մէջ «*Արմենիա*» տպարանէն։ Առաջինը ձօնուած է իր իսկ բառերով, իր «*Հոգեւոր ծնողին, Ի. դարու Շնորհալւոյն Տ. Եղիշէ Արքեպիսկոպոս Դուրեանի լուսեղէն հոգւոյն եւ յաւէտ օրհնեալ յիշատակին*»։ Երկրորդը՝ «*Սուրբ յիշատակին զոյգ անմահներուն Սահակ Պարթեւի, Մաշտոց Մեսրոպի իրենց ննջման 1500 ամեակին առիթով, եւ պատուական անուան Ն.Ս.Օ. Շնորհազարդ Հայրապետին Կիլիկիոյ Տ.Տ. Սահակ Բ. Եղեկիցիի, իր ծննդեան ինհնամեակին առիթով*»։

Հեղինակը իր գործի պատրաստութեան մէջ նկատի ունեցած է քրիստոնէական կրօնը ներկայացնել ո՛չ իբրեւ սոսկ տեսութիւն, այլ որպէս ապրուա՛ծ կեանք։ Քրիստոսի բերած ճշմարտութիւնը յայտնուեցաւ իր անձով ու կեանքով եւ ապա թարգմանուեցաւ մարդերու եւ

---

* Յառաջաբան, Գարեգին Եպսկ. Տրապիզոնի, *Աշխարհի Լոյսն Ի Հայս,* Ա. հտր., Ամքիլիաս, 1988:

ազգերու կեանքերուն մէջ իւրայատուկ մասնաւորութիւններով, առանց խախտելու անոր տիեզերական ընդհանրական նկարագիրը: Այդ հայեցակէտէն մեկնելով՝ ան այս երկու հատորներուն մէջ ջանացած է պարզաբանել քրիստոնէական կրօնը, իր այնքան շատ նախընտրած աւետարանական բացատրութեամբ «առաւել կեանք»ը կամ իր իսկ բառերով «կեանքի կրօնը» հայ ժողովուրդի ապրուած կեանքի դրուագներուն մէջէն, Հայաստանի մէջ քրիստոնէական կրօնի լոյսին տարածման առաջին օրերէն մինչեւ ե. դարու վերջը: Շրջան՝ որ կազմաւորիչ, որոշադրիչ իր դերը ունեցաւ հայց. եկեղեցւոյ կերպարանաւորման եւ յառաջիկայի զարգացման մէջ:

Իր իսկ բառերով իմանանք նկարագիրն ու նպատակը իր գործին: Այսպէս, Ա. հատորի ընդարձակ Ցառաջաբանին մէջ կը գրէ.

«Ներկայ համեստ ձեռնարկը նպատակ ունեցած է Քրիստոնէական Կրօնի ազգայնացած կամ հայացած, բայց ո՛չ համամարդկային իր կենդանի շունչէն դատարկացած ոգին ցոլացնել մեր ազգային-եկեղեցական պատմութենէն քաղուած ուշագրաւ դէմքերու եւ դէպքերու նկարագրութեամբ, եւ ասոնց վրայ լոյս արձակող աստուածաշնչական հատուածներու վերլուծմամբ: Փորձ եղած է տալ հայ-քրիստոնեայ տիպար նկարագիրը՝ իր անհատական եւ ընկերային բազմաբարդ դիմագիծով՝ որ մարդկային հոգեկան արժէքներու ներդաշնակ միութեան դրոշմն ու կնիքն ունեցայ իր վրայ: Եւ այս բոլորը՝ ապրուած կեանքերու եւ փորձառութիւններու մէջ»:

Եւ կ՛աւելցնէ նկարագրելով տարողութիւնը իր գործի բովանդակութեան.

«Այս դրուագները կ՛ընդգրկեն առաջին դարէն մինչեւ 510 թուականն երկարաձգուող պատմական ժամանակաշրջան մը: Իւրաքանչիւր դրուագի կցուած են աստուածաշնչական պատշաճ, եւ մեծ մասամբ Տօնացոյցին համապատասխանող հատուածներ՝ մեր կողմէ կատարուած աշխարհաբար թարգմանութեամբ՝ բացատրութիւններով եւ խորհրդածութիւններով, աշխարհագրական եւ այլ ծանօթութիւններ, նիւթերուն վերաբերեալ եկեղեցւոյ շարականներ՝ աշխարհաբարի վերածուած մեր ձեռքով, արձակ եւ ոտանաւոր հին ու նոր էջեր: Գործին վերջը դրուած են ընթերցողներու համար խորհրդածելի, եւ աշակերտներուն համար շարադրելի նիւթեր կամ թելադրութիւններ: Աստուածաշնչական հատուածներու թարգմանութեան համար աչքի առջեւ ունեցած ենք օտար լեզուներով վստահելի վերածումներ. իսկ Նոր Կտակարանին համար՝ բնագրական դարդատութիւններ եւս զանց ըրած չենք:

«Որովհետեւ *ուսուցողական* է ձեռնարկին առաջադրութիւնը՝ ուշ դնելով մէկտեղ պատմաքննական տուեալներուն՝ անօգուտ չենք նկատած պահել ընտրուած դրուագներուն մէջ հայ մատենագիրներու հոգեբանական շունչն ու ուղղութիւնը, եւ զանոնք թանձրացնող պատմագրական ոճն ու բովանդակութիւնը: Մերթ կատարած ենք նաեւ շեղումներ՝ զրոյցներէն ու աւանդութիւններէն դուրս բերելով ու գծելով ճշմարտանման եւ հրահանգի՛չ պատկերներ, ինչպէս է Լուսաւորչի եւ Խոսրովադուխտի միջեւ տեղի ունեցած տրամախօսութիւնը Խոր Վիրապի բերդին մէջ»:

Հետաքրքրական է նշել որ հեղինակը նպատակ ունեցած է երկու վատառողջ հոսանքներու դէմ պայքարիլ: Առաջինը, հակաստուածեան անկրօնութեան չարժումն է «կրօնը ափիոն է» յայտարարող «ժխտումնասէր» վարդապետութեան կազմակերպեալ որպէս արտայայտութիւն, եւ երկրորդը՝ «կրօնական ուծացումն» է, այսինքն հաւատքին ու եկեղեցիին հանդէպ անտարբեր կեցուածքի տարածումը ներկայ աշխարհի կեանքին մէջ: Ինքն է որ յատակօրէն կը բնորոշէ իր այս նպատակը իր Ցառաջաբանին մէջ, ուրկէ քաղուած սա հակիրճ հատատումը լիովին կը բարացուցէ իր միտքը. «Շարժառիթներէն մէկն ալ այս հատորներուն եղած է մէկ կողմէ կրօնքի ժխտումը կամ ուրացումը, միւս կողմէ՝ կրօնական ուծացումը»:

Հեղինակը լայն հմտութեամբ եւ բծախնդիր աշխատանքով յաջողած է քրիստոնէական կրօնի ընդհանրական ճշմարտական արժէքը յատակօրէն պարզել իր ընթերցողներուն, կրօնական, աստուածաբանական, իմաստասիրական, վերլուծողական լայն բաժիններով: Ասոր համար նախ լայնօրէն օգտագործած է Աստուածաշունչ մատեանը, անկէ ընդարձակ մէջբերումներ կատարելով իր հատորներու ամէն մէկ դասի կամ գլուխի կամ բաժինի առիթով, անճամբ կատարելով թարգմանութիւնները գրաբարէ աշխարհաբար:

Ընդհանրական ճշմարտութիւնները սակայն դիտած է հայ ժողովուրդի կեանքի իրականութեանց մէջ եւ յատուկ սեւեռումով վերառած է հայ ժողովուրդի քրիստոնէական պատմութեան առաջին հինգ դարերու դէմքերն ու դէպքերը եւ անոնց մէջ պրիսմակուած ցոյց տուած է քրիստոնէական հաւատքի եւ Աւետարանի լոյսը: Ան յաջողած է խուսափիլ ծայրայեղ ազգայնամոլութեան փորձութենէն, որ դիւրին եւ հաճելի ճամբայ եղած է շատերուն: Կրցած է հայ ազգային իրական կեանքը ներթափանցուած տեսնել քրիստոնէական ճշմարտութեանց զօրութեամբը: Միւս կողմէ, նաեւ յաջողած է քրիստոնէական կրօնը դուրս բերել առանձնաշնորհեալ ժողովուրդի մը պատկանելու կամ անով տիրապետուած ըլլալու սխալ հայեցակէտէն: Լսենք դինքը.

«Ձեռնարկի մտադրութենէն բացարձակապէս հեռու է եղած այլատեաց ազգայնամոլութեան մը ախտավարակ միտումները քաջալերել կամ ստեղծել ընթերցողներուն մէջ, այսպիսի տկարու-

քիւններ անհնար ըլլալով վերագրել աւետարանական-համամարդկային կրօնին: Բայց մարդկային նկարագրի կառոյցքին հետ անոր դիտաւորութիւնն է եղած նաեւ առանձնաշնորհեալ ժողովուրդի մը թիւր ըմբռնումը, եւ այդպիսի ժողովուրդի մը հոգեկան-իմացական մշակութային արժէքաւոր արտադրութեանց գնահատման անճիշդ եղանակը սրբագրել այն ուղիղ, աննախապաշար եւ կանխակալ կարծիքներէ զերծ հասկացողութեամբ թէ՝ Աստուծոյ շունչը կը գործէ ու կը ներգործէ ամէն տեղ, ամէն ժամանակ եւ ամենուն մէջ, հետեւաբար եւ ամէն ազգի պատմութեան մէջ՝ աւելի կամ պակաս չափով. թէ՝ Մեծ-Կենսատուին – Եահուէի – պատգամները կրնան այնքան լաւ դրոշմուիլ Սինայի որոտումներու մէջէն իջնող Մովսէսի մը *«քարեղէն տախտակներուն»* վրայ, որքան Տեսիլի լուսեղէն բարձունքէն դիտող Սեսրոպի մը *«սրտի մարմնեղէն տախտակներուն»* վրայ. թէ՝ Հին Կտակարանի Տիրոջ *«ծիծաղը»* եթէ կու տայ «ընտրեալ ժողովուրդ»ին Իսահակ մը, Նոր Կտակարանի Հայրն ալ չի զլանար իր *ժպտուն նայուածքը* շնորհելու նաեւ իր մէկ «փոքրիկ հօտ»ին Պարթեւազն Սահակ մը. թէ՝ եթէ մէկուն տասնաղի սաղմոսարանին վրայ կը պղտտի շունչն Արարչագործ Զօրութեան՝ մերթ անէծքի փորձութիւններով դողդղացող շրթներէն ալեկուներ ոգելով, հոս ալ անոր հրեղէն հոգին կ'իջնէ «Կենարարին յիշատակով ճենճերող» վանականի մը քնարին վրայ՝ միշտ օրհնութեան օծութեամբ զեղուն լեզուէն «խօսք ընդ Աստուծոյ»ներ հիւսելով: Եւ այլն, եւ այլն: «Մեծ ժողովուրդ» թէ «փոքրիկ հօտ» կամ «փոքր ածու» –կատարելութեան Տիպար «Երկնաւոր Հայրը» գիտէ տեսնել մեծը փոքրիկին մէջ եւ փոքրը մեծին մէջ, որպէսզի «մի՛ պարծեսցի ամենայն մարմին առաջի Աստուծոյ»: Տիեզերական այս Հայրը յայտնուած է եւ կը յայտնուի միշտ բոլոր ազգերուն մէջ, բոլոր ժողովուրդներու պատմութեան մէջ, երբ մանաւանդ ոգին այդ պատմութեան եղած է Յիսուսի Սիրոյ Կրօնը: Նոյնը դիտել կու տայ լայնախոհօրէն Կորիւն՝ Ս. Մեսրոպի կենսագիրը. «Միոյն Աստուծոյ ամենազօրի շնորհք՝ առ ամենայն ազգս երկրածնաց մատակարարին»:

Երկրորդ հատորին Յառաջաբանին մէջ աւելի լայնօրէն անդրադառնալով իր գործի կրօնա-ազգային ներդաշնակեալ եւ հաւասարակշռեալ բնոյթին, հեղինակը կը գրէ.

«Առաջնորդուած մեր որդեգրած անխախտ սկզբունքէն՝ Կրօնքը կեանք է, – մեր ներկայ ձեռնարկին մէջ մենք չվարանեցանք այդ կեանքը դուրս բերել մեր ազգային-եկեղեցական պատմութեան անդաստանէն: Ըսել կ'ուզենք, ապրումներն Ազգի մը՝ որ գիտցեր է հաւատքով լուսաւոր իր «գիտակցութեան խորէն բխած կենդանութեան ջուրերու գետեր»էն խմել բարձրագոյն ներշնչումները:

«Մեր այս Բ. հատորի բովանդակութիւնը կնիքն ունի գերազանցօրէն ազգային ապրումներու՝ որոնք սակայն թաթախուած են

նոյն ատեն կրօնաշունչ օծութեամբ: Չենք խորհիր թէ չափազանցած կ'ըլլանք եթէ ուզենք այս պատկերը նկատել ինքնատիպ մեր Ազգին համար: Պատկեր մը սրտայոյզ, ուր կեանք-կրօնը երեւան կու գայ իր ամենէն անխարդախ նկարագիրով: Չենք յաւակնիր ըսելու՝ անթերի. զի կատարեալը գործ է ժամանակի, գուցէ եւ յաւիտեանի:

«Գրի գիւտ, Աստուածաշունչի թարգմանութիւն կամ Թարգմանչաց ձեռնարկ, Մշակութային աշխատանք. ապա՝ Վարդանանց եւ Վահանանց շարժումներ՝ իրենց այլազան դրուագներով. նաեւ Ծուշանիկի դիմագիծ, – ասոնք բոլորը հրաշալիօրէն կը յայտնաբերեն հայ ազգային ոգին՝ կրօնական ամենաբարձր ներշնչումներով տոգորուած եւ թեւաւորուած:

«Քրիստոնէութիւնը ազգային կրօնք, – հաւատքի հանգանակն է այս հայութեան: Հաւատքի հանգանակ մը՝ զոր այնքան պատկերալից բացատրութեան մը մէջ կը լուսակերպէ հայ պատմիչը՝ իբրեւ թարգմանը ժողովրդային ամենախոր զգացման եւ համոզման. – Աւետարանը՝ մեր Հայրը, Եկեղեցին՝ մեր Մայրը: Հանգանակ մը՝ զոր ուշադիր ընթերցողը պիտի կրնայ գտնել մեր այս հատորի՝ թիւով սակաւ, բայց ծաւալով քիչ մ'ընդարձակ նիւթերուն մէջ»:

Ահա թէ ինչ նպատակներով եւ ինչ ըմբռնողութեամբ ի լոյս ընծայեց այս երկու հատորները, խոստանալով որ անոնց պիտի հետեւէին նաեւ երկու այլ հատորներ.

«Երկու առաջին հատորները Աստուածաշունչի Հայերէն Թարգմանութեան 1500-ամեայ Յոբելեանի առիթով ի լոյս ընծայելով՝ պիտի ջանանք ամբողջացնել զանոնք ուրիշ երկու հատորներով եւս, եթէ Աստուած վերապահած է մեզի տակաւին կեանքի օրեր, եւ եթէ հրատարակուածները կը հասնին իրենց նպատակին՝ ծառայելով հայ նկարագրի մշակումին ու կերտումին՝ ազգային կրօնաշունչ ոգիով եւ մարդկայնական առողջ զգացումներու զեղումներով, եթէ անոնք կը դիւրացնեն "փոքրիկներէն մէկուն" բարոյական ճիգերը՝ իրականացնելու իր մէջ Յիսուսի բերած Յորդառատ Կեանքը»:

Դժբախտաբար միւս երկու հատորները պատրաստելու եւ լոյս ընծայելու ժամանակը զլացուեցաւ իրեն:

***

Գարեգին Եպսկ. Տրապիզոնի իր զոյգ հատորներով մեծ նպաստ մը բերաւ մեր ժողովուրդի, յատկապէս նոր սերունդի եւ ի մասնաւորի կիրակնօրեայ վարժարաններու ուսուցիչներու եւ աշակերտներու քրիստոնէական դաստիարակութեան: Անցնող յիսուն տարիներու ընթացքին, բազմաթիւ եկեղեցականներ, ուսուցիչներ, ուսանողներ եւ պարզ ընթերցող հայ մարդիկ թէ՛ աւետարանական եւ թէ՛ եկեղեցա-

կան, թէ՛ աստուածաբանական եւ թէ՛ իմաստասիրական, թէ՛ մշակութային եւ թէ՛ պատմական, թէ՛ ընդհանուր մարդկային եւ թէ՛ հայ ազգային մարզերու մէջ լայն բարիքներ քաղեցին իր երկու հատորներով տրուած նիւթերէն։

Բայց հատորները երկար ատենէ ի վեր սպառած էին եւ դարձած հազուագիւտօրէն մատչելի նոյնիսկ փափաքողներու եւ փնտռողներու համար։ Հարկ զգացինք զանոնք վերատին մեր ժողովուրդին ձեռքերուն մէջ դնել, հաւատալով որ ընթերցումով անոնք աւելի եւս պիտի խորանան, հարազատանան իրենց քրիստոնէական-ազգային ինքնութեան եւ պարտաւորութեանց մէջ եւ պիտի հարստանան ու երջանկանան այս հատորներու հրահանգիչ եւ թելադրողական բովանդակութեամբ։ Այն ինչ որ հեղինակը կը ցանկար ու կը մաղթէր՝ մեր ալ իղձն է եւ սպասումը։ Ահաւասիկ թէ ինչպէ՞ս ան կ՚ըմբռնէր իր գոյգ հատորները գործածողներու վերաբերումն ու պարտաւորութիւնը.-

> «Կ՚ակնկալենք որ այս ձեռնարկն ըլլայ ընթերցանութեան գիրքը ամենուն, եւ առաջնորդող դասագիրք մը կիրակնօրեայ դպրոցներու բարձրագոյն կարգերու ուսուցիչներուն։
>
> «... Ուսուցիչներէն կը խնդրուի մասնաւորապէս մօտենալ նիւթերուն համոզումովն այն սկզբունքներուն եւ իւրացումովն այն ոգիին՝ որոնցմով մարմին առին մեր այս երկու հատորները, եւ որոնք կը հաւատանք թէ հարազատ են եւ աստուածաշունչ Գրոց էութեան, եւ մեր ազգային-եկեղեցական պատմութեան հիմքին։ Իրենց կ՚իյնայ մանաւանդ մանկավարժական ուղղութեամբ եւ ճարտարութեամբ մատչելի եւ համակրելի դարձնել այդ հիմքն ու էութիւնը դժուարահաճ աշակերտութեան»։

Այս օրերուն, երբ մեր ժողովուրդի զաւակները մասնաւորաբար օտար երկիրներու մէջ կը հանդիպին օտար ազգերու, կրօններու, եկեղեցիներու, համայնքներու, գաղափարախօսութիւններու, կազմակերպութիւններու, կը տեսնեն թէ ինչպէս անոնց հետեւողները դիտակից են իրենց ինքնութեան եւ նախանձախնդիր՝ այդ ինքնութեան արժեւոր ձեւով պահպանումին եւ ծաղկումին։ Յաճախ օտարներ հարցումներ կ՚ուղղեն մեզի մեր հաւատքի եւ ազգի ու հայրենիքի իրականութեանց վերաբերեալ նիւթերու չուրջ, որոնք մեր կեանքին իսկ մաս կը կազմեն։ Երբեմն ան-տեղեակութեան պատճառով չատեր կը կարկամին նման հարցումներու առջեւ եւ կամ խուսափողական, անդո-հացուցիչ եւ երբեմն նոյնիսկ չփոթեցուցիչ եւ մոլորեցուցիչ պատասխաններ կու տան եւ կամ այմօթով կը խոստովանին իրենց ան-գիտութիւնը։

Սոյն երկու հատորները հանք մըն են ծանօթութեան եւ աղբիւր մը՝ հաղորդութեան։ Ջերմօրէն կը հրաւիրենք մեր ժողովուրդի զաւակները մօտենալու անոնց եւ չողմ մը առնելու «Աչխարհի Լոյս»էն

իրենց լուսակարօտ հոգիներուն, սիրտերուն, միտքերուն եւ կեանքերուն մէջ, այնպէս ինչպէս մեր հայրերը «Աչխարհի Լոյս»ով ողողեցին «աչխարհն հայոց» քանդակներով, խաչքարերով, մագաղաթներով, մանրանկարներով, չարականներով, գիրով ու երգով, բայց այս բոլորին տուն տուող սրբական եւ հերոսական կեանքով։

ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊՍԿ. ՏԷՐ ՄԿՐՏՉԵԱՆ*

Շուրջ ութսուն տարիներ են անցած այն տխուր օրէն ասդին երբ վաղաժամ մահուամբ այս աշխարհէն, երկրաւոր կեանքէն եւ ապրող ու գործող հայութենէն ի սպառ բաժնուեցաւ հայց. եկեղեցւոյ ամենէն պայծառամիտ եւ նախանձահոգի հոգեւորականներէն մին՝ կարապետ Եպիսկոպոս Տէր Մկրտչեանը։

Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի միաբանական ուխտի կարկառուն դէմքերէն մէկն էր ան, 19-րդ դարու վերջին եւ 20-րդ դարու առաջին տասնամեակներուն տիրապետող դերակատարութեամբ անձնաւորութիւն մը, որուն անձն ու գործը հարկ եղած ամբողջականութեամբ եւ արժեւորմամբ դեռ լուսարձակի տակ չեն դրուած։ Առաւելաբար գիտական, մասնաւորաբար հայագիտական շրջանակներու մէջ ճանչցուած եւ բարձրօրէն գնահատուած դէմք մըն էր ան, եւ սակայն հայ հոգեւորականութեան նոր սերունդին եւ ժողովուրդին համար անծանօթ անձնաւորութիւն մը, ոմանց մօտ միայն՝ մեծ համբաւ վայելող ընտրելագոյն հոգեւորական մը։

Իր ապրած եւ գործած ժամանակներուն՝ ազդեցիկ եւ առաջնորդող դերակատարութեամբ դէմք մը հայ հոգեւորականութեան մէջ, սուրբ գրական, աստուածաբանական, հայրաբանական, մատենագրական, պատմական, հայագիտական բնագաւառներուն մէջ մեծ հեղինակութեան արժանացած մտաւորական-հոգեւորական տիպար մը, որուն մէջ գիտական առողջ մտածողութեան եւ լայն հմտութեան հետ միասին ամենէն գնահատուած կողմերէն մէկն է եղած աքանչելի նախանձախնդրութեան ոգին հանդէպ հայց. եկեղեցւոյ ուղղափառու-

---

* Յառաջաբան, Կարապետ Եպսկ. Տէր Սկրտչեան, *Քրիստոնէութեան Իսկութիւնը*, Անթիլիաս, 1993։

թեան, հարազատ ու կենդանի աւանդութեանց եւ հոգեւոր ու ազգային առաքելութեան։

Ս. Էջմիածնի Գէորգեան Ճեմարանի լուսապայծառ աստղերէն մէկը, կազմաւորուած հայց. եկեղեցւոյ իսկատիպ հոգեխառնութեան ներզօր ազդեցութեան տակ եւ ստացած Մաղաքիա Օրմանեանի աստուածաբանական կրթութեան տոկուն դրոշմը։

Ազգային եւ եկեղեցական հարուստ ենթահողին վրայ՝ գերմանական գիտական-համալսարանական կրթութեան տուեալներով առաւել եւս իմացապէս եւ գիտականօրէն ճոխացած այս գերազանցօրէն մտաւորական-հոգեւորական անձնաւորութիւնը, սակայն զուտ բանասիրական բնագաւառին մէջ չէ սահմանափակած իր տաղանդին եւ գրչին սպասաւորութիւնը։ Իր գիտական բազում յայտնաբերիչ ու նորութեաբեր ուսումնասիրութեանց կողքին, ան մշակած է նաեւ կրօնական, հոգեւոր, բարոյագիտական, քարոզչական գրականութիւն մը, որ առանձին-առանձին յօդուածներու ձեւին տակ մամուլին մէջ լոյս է տեսած, ու ցանուցրիւ վիճակի մէջ կը գտնուի։ Այսպէս, երբ մէկը աչքէ անցնէ Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի պաշտօնաթերթին՝ *Արարատ* ամսագրին այն տարիներու հաւաքածոները, երբ ինք որպէս օգնական խմբագիր եւ ապա որպէս պատասխանատու խմբագիր կարեւոր բաժին է ունեցած ամսագրի հրատարակման մէջ, հոգեկան խոր բաւարարութեամբ պիտի տեսնէ որ Կարապետ Վարդապետի ստորագրութեամբ բազմաթիւ յօդուածներ կան այնտեղ, որոնք կրօնաբարոյական եւ ազգային-եկեղեցական բովանդակութիւն ունին եւ իր մէջ կը յայտնաբերեն Աստուծոյ խօսքին, Աւետարանի ճշմարտութեանց անկեղծ եւ ուժեղ հաւատացողն ու նախանձախնդիր մեկնաբանողը, ի հոգեւոր չինութիւն պարզ հաւատացեալ ժողովուրդին։

***

Իմ դպրեվանքեան կեանքի, սարկաւագութեանս օրերէն ասդին, անձնապէս խոր հիացում տածած եմ Կարապետ Վրդ. Տէր Մկրտչեանի հանդէպ։ Տեսակ մը իտէալական նկարագիր եւ ներսոյզ ազդուութիւն ունեցող անուն մըն է եղած ինծի համար, մանաւանդ այն տեսիլներ երբ իր դասակիցներէն եւ հոգեկիցներէն ուրիշ մեծանուն հոգեւորական մը՝ Գարեգին Ա. Կաթողիկոս Յովսէփեան ամենաջերմ սիրով եւ ամենաբարձր գնահատանքով կ'արտայայտուէր անոր մասին։ կարդացած եմ գրեթէ իր բոլոր հեղինակած գործերը, հատորի կամ յօդուածաշարքի ձեւերուն տակ լոյս տեսած։ Տարիներու ընթացքին հիացումս աճեցաւ ու վառ գոյն ստացաւ, ժժգունելու փոխարէն, ինչ որ իր արժանիքին ու վաստակին ներչնչողական տոկունութեան չօշափելի փաստ մը եղաւ ինծի համար։

Ներկայ հատորի հրատարակումով, ամէն բանէ առաջ, սրտի երախտագիտական պարտք մը ուզեցի կատարել հիացումիս այսպէս թանձրացեալ արտայայտութիւն տալով եւ անոր յիշատակին վրայ վերստին լոյս ցանել փորձելով, այդ լոյսը իրմէ քաղելով, իր միտքի եւ գրչի ծնունդ այս հոգեւոր, ազգային-եկեղեցական յօդուածներու միատեղումով։ Ս. Էջմիածնի անմար լոյսը այսպիսի լուսաթաթաւ եւ լուսատարած դէմքերով աւելի գեղի ներգործութիւն կը ստանայ լուսակարօտ հայ հոգիներուն համար։

***

Կը հաւատամ, որ որեւէ տեղէ աւելի ներկայ օրերուն հայ ժողովուրդը մանաւանդ հայրենի հողին վրայ, ըլլա՛յ ի Մայր Հայաստան կամ յԱրցախ, ըլլա՛յ նախկին Խորհրդային Միութենէն անջատուած եւ անկախացեալ երկիրներու մէջ, կարօտն ու կարիքը ունի այս լոյսի բարիքին։ Որովհետեւ այս լոյսը «Աչխարհի Լոյս»ին՝ Աստուածորդւոյն ճառագայթումն է հայ հոգիին մէջէն հայ հոգիներուն մէջ։

Քրիստոնէական հաւատքի եւ բարոյականի ստեղծագործ եւ առողջարար սկզբունքները, Աւետարանի մէջ կենդանի հաղորդակցութեամբ տրուած աչխարհայեցողութիւնն եւ կենսափիլիսոփայութիւնը ամենէն բարձր աստիճանի կարեւորութիւն ունին այսօր Հայաստանի մեր ժողովուրդին համար, եօթանասուն տարիներու հակակրօնական գաղափարաբանութեան եւ վարչակարգի մը բռնական տիրապետութենէն անոր դուրս գալու եւ կրօնական-ազգային հարազատ տարրերով իր վերանկախացեալ հայրենիքին մէջ իր նոր կեանքը վերաչինելու այս օրերու հրամայական եւ համահայկական առաքելութեան եւ ջանքին մէջ, իր ազգընտիր հայրենի պետութեան հովանիին ներքեւ։

Այլեւս հասարակաց ծանօթութեան առարկայ է, եւ յաճախ ընդվզումի պատճառ՝ օտար աղանդաւորական, հերետիկոսական, ապազգային եւ կրօնականօրէն ալ աւերիչ հոսանքներու թափանցումը ներկայ Հայաստանի մէջ։ Օտարին տիրմացեալ ջուրի առուակները փակելէ առաջ — եւ ամրօրէն փակելու համար — հարկ է մեր ժողովուրդի կեանքի անդաստանը ոռոգել մաքուր ջուրովը Աւետարանին, մեր հայրերու ըմբռնած եւ ապրած Աւետարանին, հայց. եկեղեցւոյ մատուռակումովը մեզի փոխանցուած, դարերու չարայարութեամբ եւ ոչ միշտ հեշտ ու խաղաղ գնացքով։

Ահա այդ մատուռակներէն ազնուագոյն եւ ընտրելագոյն մէկին՝ Կարապետ Եպսկ. Տէր Մկրտչեանի գրչով բացուած առուակն է, որ այս հատորին մէջէն մեր ժողովուրդի կեանքին մէջ պիտի հոսեցնէ «կենդանի ջուր»ը։

Ճիշդ է, որ այս գրուածները կու գան ուրիշ ժամանակներէ. չուրջ դար մը առաջուան հայ ժողովուրդի պայմաններուն մէջ կեանքի են կանչուած: Տարբեր էր այն օրերու կացութիւնը: Բայց յաւիտենական ճշմարտութիւնը ժամանակներէն չի կրնար նուաճուիլ: Այս գիրքով մատուցուածը վաւերակա՛ն է նաեւ այսօ՛ր ինչպէս էր այն օրերուն, գինին պէս որ, «հինն նորով» կ՛անուշնայ: Ընթերցողը պիտի զգայ այս գիրքին հետ իր առաջին իսկ հաղորդութենէն, որ այս գրութեանց մէջ հմտութիւնը չէ միայն որ կը խօսի, գիտութիւնը չէ որ միայն կը բարբառի. հաւա՛տքն է որ կը հաղորդուի անձի մը մէջէն, որ այդ հաւատքին սպունգացեալ պարունակն եղաւ եւ ո՛չ թէ սոսկ իմացական խողովակը...:

Հայց. եկեղեցւոյ աստուածաբանական, մատենագրական, պատմական, ծիսական աւանդութեանց եւ արժէքներու ծանօթութեամբը հարուստ եւ հաղորդութեամբը օծուն, գերմանական աստուածաբանական եւ իմաստասիրական ուսմանց մէջ խորացեալ Կարապետ Եպսկ. Տէր Մկրտչեանի հմտութիւնն ու գիտութիւնը ակնյայտօրէն կան այս գրութեանց մէջ. բայց այս գիտական ծանօթութեանց առկայութիւնը չէ որ կը կազմէ իւրայատուկ արժէքը այս հատորով համատեղուած գրութիւններուն: Անոր կողքին եւ անկէ աւելի խոր՝ հեղինակին կենդանի, վառ եւ վարակիչ հաւատքը եւ անով արմատացեալ բարոյական աչխարհայեցողութիւնը մեր ժողովուրդին մէջ արծարծ եւ գործուն տեսնելու կամքը, նախանձախնդրութիւնը, պիտի չվարանիմ ըսելու՝ կիրքը:

Ահա պերճախօս վկայութիւն մը կրօնի այս մեծ ուսուցչին ու քրիստոնէական հաւատքի մեկնաբանին մասին, տրուած իրեն աշակերտած եւ ապա իրեն գործակից դարձած անձէ մը.

> «Կարապետ վարդապետը իսկապէս կոչուած էր կրօնի ուսուցիչ լինելու՝ այդ բառի ամենալաւ իմաստով: Նրա դասերի ժամանակ մենք զգում էինք, որ իւր ասածների ճշմարտութեանը խորապէս համոզուած մի անձնաւորութիւն է կանգնած մեր առաջ, որ իւր անհատականութեան ուժով մեզ եւս աշխատում էր նոյն ճշմարիտ քրիստոնէական ոգով դաստիարակել: Ես երբե՛ք չեմ կարող մոռնալ նրա քրիստոնէական բարոյագիտութեան դասերը, այնքա՜ն ազդեցիկ եւ այնքան հարուստ էին նրանք իրենց բովանդակութեամբ: Մեր աչքի առաջ, ծանր երկունքով ծնում էր Կարապետ վարդապետը բարոյական գաղափարները, աստիճանաբար զարգացնում եւ մեր ըմբռնողութեանը այնպիսի ձեւով մատչելի կացուցանում, որ նրա իւրաքանչիւր խօսքը անջնջելի կերպով խորապէս տպաւորւում էր մեր մտքում եւ սրտում: Հապա այն պարզ, յստակ ըմբռնողութիւնը, որ նա ցոյց էր տալիս իւր դասաւանդած բոլոր առարկաների մէջ անխտիր: Երբ մարգարէների մասին էր խօսում, այնպիսի սրբազան ոգեւորութեամբ փայլում էր նրա դէմքը, որ կարծում էինք թէ այդ մարգարէներից մէկը ահա կանգնել խօսում է մեզ հետ, եւ մեր պատանեկան հոգիների միջոցով եւս անցնում էր այն սրբազան սարսուռը, առանց որի կրօնը գոյութիւն ունենալ չի կարող»[1]:

Թող այս հատորին հրատարակութիւնը ընդունուի որպէս դոյզն մասնակցութիւն Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի այս օրերուն տարած տենդագին գործունէութեան, ընդ հովանաւորութեամբ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին՝ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Վազգէն Ա. Վեհափառ Հայրապետին, ի սպասաւորութիւն հոգեւոր կարեաց ժողովրդեանս Հայաստանեայց:

[1] Երուանդ Տէր Մինասեանց, *Կարապետ Եպիսկոպոս Տէր Մկրտչեան – Կեանքն ու Գործունէութիւնը,* Մոսկուա, 1911:

ՍՄԲԱՏ ԵՊՍԿ. ՍԱԱՏԷԹԵԱՆ*

Անհուն ուրախութիւն եւ հոգեկան խոր բաւարարութիւն կը պատճառէ մեզի այս գիրքին հրատարակութիւնը։ Երկար տարիներով մոռացութեան դատապարտուած գրական-գիտական նշխար մըն է որ վերջնական կորուստէ կը փրկուի։ Հայց եկեղեցւոյ եւ հայ մատենագրութեան եզակիօրէն աչքառու դէմք մըն է որ ստուերացնող ժամանակին աղօտութենէն ետք ահա վերստին իր պայծառութիւնը կը գտնէ։ Մեր սուրբ եկեղեցւոյ արքեպան գրականութեան եւ ուղղափառ վարդապետութեան էջ մըն է որ լոյսի նոր չողերով իր փուչին կը ցրուէ։ Արմաչական սերունդի ընտրանի ներկայացուցիչներէն մէկն էր որ դարձեալ կեանքի եւ վկայութեան կը կանչուի, ճանաչումի եւ արժեւորման կը բարձրանայ։ Վերջապէս, նահատակ մըն է, որուն անյայտ գերեզմանին փոխարէն՝ մտքի եւ գրչի չնորհն է որ մեզի կ'ընծայուի։

Սմբատ Եպիսկոպոս Սաատէթեան...։

Անուն մը՝ որ ահա յետ մահու վերծննդեամբ իր կերպարը կը վերզգենու իր գրական գործին ի լոյս ընծայումով։ Արմաչի առաջին եօթներէն մէկն էր ան, Օրմանեանի եւ Դուրեանի մշակութեամբ նորածաղկեալ Արմաչեան հոգեւոր եւ իմացական ածուի երախայրիքին, անդրանիկ պտղաւորումին ընտրելագոյն բերքերէն մէկը։

1896-ին, դեռ նորընծայ աբեղայ, չնորհներով առլի եւ ուսումնական-գրական խանդալից ճիգով օժտուած՝ ան իր վարդապետական գաւազանի իշխանութեան կը տիրանար այս մեծակշիռ աշխատասիրութեամբ, որ երկար, չա՛տ երկար տարիներ մնացած էր ձեռագիր վիճակի մէջ։ Կարելի չէր, սակայն, ճրագը գրուանի տակ ընդերկար

* Յառաջաբան, Սմբատ Եպսկ. Սաատէթեան, *Ներսէս Լամբրոնացի*, Անթիլիաս, 1981, էջ Թ-ԺՉ։

պահել։ Քրիստոսի Լերան Քարոզի չողափայլ խօսքերով. «ոչ լուցանեն ճրագ եւ դնեն ընդ գրուանաւ, այլ ի վերայ աշտանակի. եւ լոյս տայ ամենեցուն որ ի տանն իցեն։ Այնպէս լուսաւորեսցէ լոյս ձեր առաջի մարդկան, որպէս զի տեսցեն զգործս ձեր բարիս, եւ փառաւորեսցեն զՀայր ձեր որ յերկինս է»[1]։

Տպագիր այս հատորը ահա այդ աշտանակն է, ուրկէ կը ճառագայթէ լոյսը ճշմարտութեան ճրագին, լոյսը մեր հայրերու հաւատքին՝ ճառագայթումովը Արմաշի «դպիր»ներէն Սմբատ Եպսկ. Սաատէթեանի։

Խորապէս յուզիչ եւ մեծապէս թելադրական բան մը կայ մեզի համար այս հատորի հրատարակութեան մէջ։

Յուզիչ՝ որովհետեւ հեղինակը իր հասուն տարիքին, կարնոյ մէջ, իր ժողովուրդին կողքին կանգնած որպէս «քաջ հովիւ» իր անձը մատաղ ըրաւ ի սէր Աստուծոյ եւ իր ժողովուրդին։ Իր նահատակութեան դրուագը, քրիստոնէական եկեղեցւոյ նահատակութեան պատմութեան ոսկի էջերուն կը պատկանի...։ Եղաւ գերմարդկային քաջութեամբ տոգորուած անձը, որ իր գերեզմանը իր ձեռքերով փորեց եւ «կամաւոր նահատակ»ի պսակով անոր մէջ իջաւ եւ կացինի հարուածներուն տակ մասունքի վերածուեցաւ...։

Իր կենդանութեան, ինք չտեսաւ իր միտքի Արմաշեան երկունքին ծնունդը՝ Ներսէս Լամբրոնացիի կեանքին, գրական գործին եւ վարդապետական մտածողութեան նուիրուած այնքան բազմակողմանի եւ յայտնաբերիչ գրական երկասիրութիւնը հայոց «տիպ ու տառ»ին մէջ։ Մինչ իր դասընկերներէն եւ օծակիցներէն ոմանք բախտաւորութիւնը ունեցան իրենց միտքի չնորհներն ու գիտական հմտութիւնը գիրի ճամբով մատուցելու իրենց ժողովուրդին, — եւ ոմանք՝ բազո՛ւմ հատորներով — ինք, գիրի փոխարէն, իր կեա՛նքն ընծայեց իր ժողովուրդին հայկական գաւառներուն մէջ, ի Շապին Գարահիսար եւ ի Կարին, իր ժողովուրդի ամենէն ճակատագրական օրերուն, 1898-էն մինչեւ 1915, լրիւ տասնեօթ տարիներ։ Պաշտելի խոնարհութեամբ եւ համեստութեամբ, ժողովրդանուէր ծառայութեան ոգիով օժտուած եւ իր մեծ ուսուցչին՝ Օրմանեանի՝ խորատես վկայութեամբ «պարտքէն ու պահանջէն ոչինչ թերի չթողուով», ան եղաւ մէկը այն բացառիկներէն, որոնք գիտցան արհամարհել Պոլսոյ չքեղափայլ կեանքին եւ գրաւիչ կենցաղակերպին հրապոյրները, եւ գացին հայրենի՛ հողերուն վրայ ապրող — տառապող — ժդողովուրդին, եւ իրենց կենդանի խօսքով եւ ինքնատուր ծառայութեամբ քրիստոնէական հաւատք եւ ազգային գիտակցութիւն ներչնչեցին գուլումի, հարկատուութեան, բռնատիրութեան եւ հալածանքի պայմաններու տակ տագնապող հայ ազգի զաւակներուն։ Իր ձեռագրի ծնունդէն ութսունհինգ եւ իր կեանքի չիջումէն վաթսունըվեց տարիներ ետք ահա ձեռագիրը կը վերածնի տպագիր հատորով եւ իր դէմքը լոյս կը գգենու իր միտքի ճառագայթներու ճաճանչումով։

Թելադրական՝ որովհետեւ այս հատորին հրատարակութիւնը կը վկայէ թէ «հոգի առաւել է քան զմարմին», թէ՝ միտքի լոյսը, գիրով ճրագուող, մարմնեղէն մահէն անդին՝ կը վկայէ յաւիտենական արժէքին մասին ոգեղէն բաներուն, իմացական նուաճումներուն, թէ՝ մարդուն մահը մարմնի վախճանէն անդին ոչինչ է երբ մարդը իր կեանքը կրցած է իմաստաւորել անմահական արժէքներու ծառայութեամբ եւ երբ յաջողած է գիրին մէջ քանդակել իր միտքն ու սիրտը, եւ աստնցմով ապրուած եւ յաւէտ ապրելի ու անլռելի ճշմարտութիւնները։

Արմաշական սերունդի գրական ժառանգութեան վրայ ահա կ'աւելնայ նոր անուն մը, նոր երանգ մը, նոր լոյս մը, նոր պայծառութիւն մը։ Սմբատ Եպիսկոպոս Սաատէթեան իր ծառայութիւնը չզլացաւ հայ գիրին։ Նահատակի իր լուսապսակին վրայ նոր գունագիծ մը կը չրջանակուի ահա իր այս հատորով, որ կու գայ անգամ մը եւս վկայելու հայ հոգեւորականին գրական եւ մտաւորական ինքնութեան եւ առաքելութեան մասին։

***

Այս գիրքին հրատարակութիւնը, սակայն, միայն յարգանքի արտայայտութիւն մը չէ իր յիշատակին հանդէպ։ Կարեւոր եւ նշանակալից նպաստ մըն է ան, ճոխացում մը, հայ մատենագրութեան եւ եկեղեցագիտական գրականութեան։ Կիլիկեան չրջանի հայոց գրականութեան մէջ «Արծաթէ դար» հռչակուած 12-րդ դարը Ներսէս Շնորհալիի եւ այլ Շնորհալիներու կողքին ունի Ներսէս Լամբրոնացին որպէս կերպադրիչ ճարտարապետներէն եւ ամենէն ուժեղ եւ բարձր արտայայտութիւններէն մէկը այդ դարու հոգեմտաւոր մթնոլորտին եւ ստեղծագործական լեցունութեան։ Դժբախտաբար ցարդ անոր տեղը արդար եւ ամբողջական ձեւով չէ ճանչցուած հայ մատենագրութեան եւ աստուածաբանական խորհողութեան մէջ։ Նեղ իմաստով ազգային չրջագծէն դուրս եղող դէմք է ան։ Իր ճգնական սրբակեաց վարքը, ժողովրդանուէր ոգին, լեզուագիտութիւնը, հսկայածաւալ հմտութիւնը, մտածողութեան յառաջապահ նկարագիրն ու յանդուգն, անկաշկանդ արտայայտութեան եղանակը իր հոգիի եւ միտքի մեծութեան, իր իմացական հորիզոնի լայնութեան եւ բարձրութեան պերճախօս վկայութիւններն են։ Իր ժամանակին նոյնիսկ սխալ հասկրցուած դէմք մը եղաւ ան որ ապահովաբար պիտի կարենար աւելի տիրա-

[1] Մատթէոս, Ե. 12-16։

կան ներկայութիւն մը դառնալ հայ եկեղեցւոյ եւ մատենագրութեան պատմութեան մէջ, եթէ վաղ հասակին՝ 45 տարեկանին, յանկարծ չէր ջնջէր Սկեւռայի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ խորանին վրայ սրբազան պատարագի եւ սրբազնախօս քարոզի պահուն, 12-րդ դարու վերջաւոյսին (1198-ին)։

Լամբրոնացի բազմատաղանդ անձ է եւ բազմաբեղուն հեղինակ։ Իշխանական իր ծագումը, պալատական կեանքի հրապոյրները չկրցան իր մէջ մարել ուխտի զաւակի իր հոգին, Աստուածոյ զգացումը իր հոգիին մէջ չաղախած աղօթասաց, ճգնակեաց մարդու իր ձգտումը, Ս. Գրոց եւ բարձր դիտութեանց իր ճաշակը, ճշմարտութեան տիեզերական տարածքին հանդէպ իր զգայնութիւնը եւ հայց. եկեղեցւոյ բիւրեղ հարազատութեան, անոր բարեկարգ վիճակին վերստեղծման հանդէպ իր այրող նախանձախնդրութիւնը։ Մեծ համբաւ վայելեց հայ ժողովուրդի թէ՛ բարձրագոյն իշխանութեանց, եկեղեցական եւ արքայական, եւ թէ՛ պարզ անձերու մօտ, յատկապէս զրկանքի տակ ապրողներու չրջանակին մէջ, որովհետեւ ամենէն աւելի իր սիրտը կը տրոփէր աւտնց ցաւով եւ այդ ցաւի դարմանումին իղձովն ու ճիգովը։

Յաճախ սխալ ըմբռնուեցաւ ան եւ արհամարհուեցաւ, դատափետուեցաւ թէ՛ իր հարազատներէն ոմանց կողմէ, յատկապէս Արեւելեան Հայաստանի վանական չրջանակներէն, եւ թէ՛ օտար չրջանակներէ։ Ռահվիրայ մարդու ճակատագիրն է այդ։ Խարազանեց իրեններըը, երբ զանոնք տեսաւ նեղհայեաց։ Կրցաւ կուրծք տալ օտարին, մինչեւ անգամ Բիւզանդիոնի կայսերական եւ պատրիարքական գահերուն եւ ատեաններուն առջեւ, երբ տեսաւ անոնց արհամարհանքն ու յոխորտանքը իր սեպհական եկեղեցւոյ ուղղափառութեան եւ իր ժողովուրդի անկախութեան դէմ։

Երկար ատեն անոր մասին լուեց հայ բանասիրութիւնը։ Ոմանք զայն պատկերացուցին եւ դատապարտեցին որպէս օտարամոլ. ուրիշներ զայն նկարագրեցին եւ գովաբանեցին որպէս ճշմարտաբան եւ յունական ու հռոմէական-լատինական ուղղութեանց որպէս հետեւորդ։ Բայց քիչեր չանացին զայն ամբողջականօրէն ըմբռնել։ Այդ քիչերէն — եւ առաջիններէն — մէկը եղաւ Սմբատ Եպիսկոպոս Սաատէթեան. հազիւ դպրոցական ուսումնական գրասեղանը թողած, որպէս նորընծայ աբեղայ, պեղեց Լամբրոնացիի գործերը, ժամանակակից պատմագիրներու վկայութիւնները եւ չարահիւսեց իր երկասիրութիւնը ամբողջական եւ հարազատ պատկերացում մը տալով հայ դպրութեան այս մեծահռչակ, բայց անտեսուած սպասաւորին։

Երբեք մտահան պէտք չէ ընել այն իրողութիւնը որ այս գործը գրուած է 1896-ին։ Հայոց պատմութեան եւ մատենագրութեան ու-

սումնասիրութիւնը այդ թուականէն ասդին չատ ճամբայ կտրած է։ Այդ բոլորով հանդերձ, Սմբատ Եպիսկոպոս Սաատէթեանի գործը չէ ժամանակուած իր արժէքին մէջ եւ չէ կորսնցուցած իր այժմէականութիւնը։

Ներսէս Լամբրոնացիի նուիրուած որպէս ամբողջական մենագրութիւն մեզի ծանօթ են.

Ա.- Բազմավաստակ հայ բանասէր Հ. Ներսէս Ակինեանի ուսումնասիրութիւնը, որ, ինչպէս արդէն դիտել տրուած է, մատենագիտական գործ մըն է, բայց չի թափանցեր Լամբրոնացիի գործերու ներքին բովանդակութեան եւ չի տար անոր մտածողութեան վերլուծական պատկերացումը[1]։

Բ.- Հայաստանի մատենագրագէտներէն եւ Կիլիկիոյ չրջանի ու հոգեւոր գրականութեան վաստակաւոր մասնագէտներէն Գրիգոր Յակոբեանի հմտալից գործը, տասը տարի առաջ լոյս տեսած, որուն մէջ Ներսէս Լամբրոնացիի մեծութիւնը յայտնաբերող վերլուծումները Ներսէս Լամբրոնացիի հետ կապուած պատմական եւ գրական երեւոյթներուն եւ իրագործումներուն՝ արդար տուրք մըն են հայ դպրութեան այս մեծ երախտաւորին[2]։

Եւ ի՜նչ գեղեցիկ ու բարձրօրէն արժէքաւոր երեւոյթ՝ որ 1971-ին Հայաստանի գիտնականին գիտական բոլոր նոր տուեալներով օժտուած այս ուսումնասիրութիւնը կու գայ հիմնաւորեալ 1896-ին Արմաշի մէջ հեղինակուած այս անդրանիկ — եւ դժբախտաբար միակ — գործը գիտական աչխատանքին դեռ նոր բացուող հայ հոգեւորականին[3]։

Ներսէս Լամբրոնացիի նուիրուած գիտական այս աչխատասիրութիւնը կը պահէ իր արժէքը մանաւորաբար եկեղեցագիտական, աստուածաբանական իր երեսներուն մէջ։ Բնականօրէն սպառիչ բնոյթ եւ ամբողջականօրէն գոհացուցիչ տարողութիւն չունի այս գործը։ Մենք կը հաւատանք որ եթէ հեղինակը ինք ապրէր, Իզմիրեանց Սահակ-Մեսրոպեան մրցանակի արժանացած իր գործը տպագրութեան պա-

---

[1] Ներսէս Ակինեան, *Ներսէս Լամբրոնացի, Արքեպիսկոպոս Տարսոնի,* Վիեննա, 1956 (Ազգ. Մատենադարան, հատոր ՃՀԹ.)։

[2] Գրիգոր Յակոբեան, *Ներսէս Լամբրոնացի,* Երեւան, 1971։

[3] Գր. Յակոբեանի հատորի եզրափակիչ հատուածը, «Նկարագիրը» խորագրին տակ, ուր սեղմ յատկանչումներով ան կը բնութագրէ Ներսէս Լամբրոնացին, ընդգծելով անոր անձի, նկարագրի եւ գրականութեան ու պատմութեան մէջ ունեցած դիրքի եւ ազդեցութեան հիմնական երեսները։ Երբ ան բաղդատուի Սմբատ Սաատէթեանի գործին եւ անոր եզրակացութեան հետ՝ «Լամբրոնացւոյ կենաց արժէքը» ենթախորագրին տակ, յատկօրէն պիտի տեսնուի մեր ակնարկած երեւոյթը, այսինքն՝ Սմբատ Եպսկ. Սաատէթեանի եզրակացութեանց հիմնաւորումը Գր. Յակոբեանի գործով։ Եւ պէտք չէ մոռնալ որ Գր. Յակոբեան չէ տեսած ձեռագիրը այս գործին։ Հանգիտութիւնը վկայութիւն մըն է երկուքին գործերու տակուն գիտական արժէքին մասին։

րագային հպումներու, լրացումներու պիտի ենթարկէր առաւել եւս պայծառացնելով անոր գիտական արժէքը: Ափսո՛ս որ ինք չունեցաւ այդ կարելիութիւնը, ինչպէս իր օծակից եղբայրներէն շատեր ունեցան զայն: Բայց սա իրմէ մնացած միակ գրական նշխարն է, զոր այսօր տիպին կը յանձնենք անփոփոխ, այնպէս ինչպէս իր գրչէն ծնած է ան, իր ժամանակի լեզուին բոլոր յատկութիւնները պահելով հարազատ եւ անձեռնմխելի: Կը հաւատանք որ ընթերցումը այնքան դժուար պիտի չըլլայ, որովհետեւ պարզ ժողովուրդին համար չէ գրուած այս գործը: Հոգեւորականներու եւ ուսումնականներու չրջանակի մը յատուկ գործ է ան. եւ այդ չրջանակի մարդիկ վստահաբար որեւէ դժուարութիւն պիտի չունենան անոր լեզուին հնադրոշմ նկարագրին պատճառաւ:

***

Յարգանքի խօսք կ'ուզենք արձանագրել յիշատակին հանդուցեալ Տոքթ. Օննիկ Փափազեանի, որ տարիներ առաջ իր մօրեղբօր՝ Սմբատ Եպսկ. Սաատէթեանի գործը իր ձեռքով ընդօրինակեց եւ կարելի դարձուց անոր հրատարակութիւնը: Գնահատանքի յատուկ խօսք ունինք նաեւ երիտասարդ հայագէտ Վազգէն Ղուկասեանին, որ հետեւողական լուրջ աշխատանքով խմբագրական պատրաստութեան գործը յառաջ տարաւ դժուարընթեռնելի ընդօրինակութենէն զայն մեքենագրելով, եղած մէջբերումներու եւ վկայութիւններու աղբիւրագիտական ճշգրտումները կատարելով եւ այս բարձր որակին մէջ զայն հանրութեան մատուցելով:

Մեր մաղթանքն է որ հայց. եկեղեցւոյ հայրերը, հին եւ նոր, խօսին մեր ժողովուրդին եւ վկայեն այն արժէքներու մասին, որոնք մեր ժողովուրդի գոյատեւման աղբիւր են հանդիսացած: Որովհետեւ, կը հաւատանք, որ նման արժէքներու ծանօթացումն ու գիտակցութիւնը գրգիռ է, աղբի՛ւր՝ նո՛ր արժէքներու ստեղծագործման:

ԽԱՂԲԱԿԵԱՆՔ ԿԱՄ ՊՌՈՇԵԱՆՔ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ*

«Պէտք է խոստովանիլ, որ Սրբազանի (Գարեգին Կթղ. Յովսէփեանի) գրեթէ բոլոր բանասիրական եւ պատմական վաստակները յարատեւ լինելու բացառիկ բախտ ունեն»:

Ն. Ադոնց

Երկու տարի առաջ, 1968-ին, Հայաստանի մէջ թէ Սփիւռքի, յատուկ հանդիսութիւններով, գիտական-գեկուցական ելոյթներով եւ մամուլի մէջ լոյս տեսած յօդուածներով արժանապէս նշուեցաւ հարիւրամեակը Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ եւ Հայ Դպրութեան բազմեբախտ սպասաւորներէն Գարեգին Կթղ. Յովսէփեանի[1]:

Գալուստ Կիւլպէնկեան Հիմնարկութիւնը գիտական մնայուն ծառայութեամբ մը պանծացնելու համար գիտնական հոգեւորականին ծննդեան հարիւրամեակը եւ միանգամայն իր յիշատակը յաւերժացնելով՝ նպաստ մը բերելու համար հայագիտական ուսմանց, մեծապէս գնահատելի գաղափարը ունեցած է հրատարակելու Գարեգին Կթղ. Յովսէփեանի ամբողջական երկերը, որոնք իրենց հայագիտական ընդարձակ եւ այլազան բովանդակութեամբ տոկուն եւ հարուստ վաստակ մը կ'ապահովեն հայոց պատմութեան, գրականութեան եւ արուեստներու ուսումնասիրութեան այնքա՛ն պեղուած եւ դեռ այնքա՛ն պեղելի կալուածին համար:

---

* Յառաջաբան, Գարեգին Կթղ. Յովսէփեան, *Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք Հայոց Պատմութեան Մէջ*, Ամերիկա, 1970:

[1] Ծնած 17 Դեկտեմբեր, 1867-ին:

Գիտական լուրջ հասկացողութեան եւ հայկական մշակութային արժէքներու հանդէպ սիրոյ եւ նախանձախնդրութեան ոգիի արտայայտութիւն է այս որոշումը, որովհետեւ դրքոյկներով եւ ամսագիրներու մէջ ցրիւ վիճակով, հրատարակուած յօդուածներով կամ նշմարներով լոյս տեսած գիտական աշխատութիւնները բազմավաստակ գիտնականին, երբ ի մի հաւաքուին եւ ըստ նիւթերու հանգիստութեան կամ սերտ ու փոխադարձ առնչութեան դասաւորուած առանձին հատորներու մէջ համախմբուին, գործնապէս եւ արժանաւորապէս կը գտնեն իրենց յատուկ ծաւալը, տարողութիւնն ու կարեւորութիւնը հայագիտական ուսմանց աշխարհին մէջ։

Արդարեւ, արագ ակնարկ մը Գարեգին Կաթողիկոսի կեանքին վրայ՝ անմիջապէս ցոյց կու տայ, որ իր գիտական պրպտումները, հնագիտական հետազօտութիւնները, ձեռագրական ուսումնասիրութիւնները, մատենագրական բնագրային քննարկումները կամ ժողովրդական բանահիւսութեան հաւաքումները ակադեմական կեանքի մը յատուկ մնայուն եւ հետեւողական ուղեգիծը չեն ունեցած իբրեւ բնական ուղի եւ ընթացք։ Եկեղեցական-հոգեւորական ծառայութեան ամենէն հասուն շրջանին զուգադիպող հայ ազգային կեանքի պայմաններէն ծագումնառած տագնապներն ու դժուարութիւնները չլսելիչ ազդեցութիւն գործած են իր գիտական աշխատանքին վրայ։

Հակառակ այդ իրողութեան, սակայն, ճոխ է իր գիտական վաստակը։ Մեծ է իր համբաւը, իբրեւ գիտնականի։ Բայց – պէտք է ընդունիլ – աղօտ է իր դէմքը, առանձնայատուկ դիմագիծը, իբրեւ հայագէտի։ Պէտք էր չօշափելիօրէն պայծառացնել այդ դէմքը իր բանասիրական աշխատութիւններու մէկտեղումով, հատորներու շարքով մը։

Ահա այդ երախտարժան գործը ստանձնած է Գալուստ Կիւլպէնկեան Հիմնարկութիւնը, որ առաջադրած է ի լոյս ընծայել Գարեգին Կաթողիկոսի բոլո՛ր կարեւոր հայագիտական երկասիրութիւնները, որոնց առաջին հատորն է ներկայիս հրատարակուածը, *Խաղաքեանք կամ Պռոշեանք Հայոց Պատմութեան Մէջ* ընդհանուր խորագրին տակ։

***

Ծանօթ է հայ գիտական շրջանակներուն, որ *Խաղաքեանք կամ Պռոշեանք Հայոց Պատմութեան Մէջ* մակագրութեան տակ Գարեգին Կաթողիկոսի պատմա-հնագիտական աշխատասիրութիւնը լոյս տեսած է երեք առանձին հատորներով, «մէկը միւսի հետ սերտ կապուած եւ իրար լրացնող», ինչպէս կը ճշդէ հեղինակը՝ ինք։

Առաջին հատորը լոյս տեսած է 1928 թուին, *Վաղարշապատի մէջ, Խաղաքեանք Կամ Պռոշեանք Հայոց Պատմութեան Մէջ – Պատմագիտական Ուսումնասիրութիւն* խորագրով, այդ ժամանակին տիրող նորա-

հնար ուղղագրութեամբ, որ այս նոր հրատարակութեան մէջ բնականաբար փոխուեցաւ՝ պահպանելու համար գործին ուղղագրական միութիւնը[1]։ Տասներկու գլուխներով կու տայ *Խաղաքեան կամ Պռոշեան իշխանական մեծ գերդաստանի պատմութիւնը, ծանրանալով անոր ծագման, տոհմային յաջորդականութեան եւ քաղաքական ու չինարարական գործունէութեանց երեսներուն վրայ, ԺԳ. դարէն մինչեւ ԺԸ. դարու սկիզբը, Պռոշեան տոհմի վերջին աշխարհական ականաւոր շառաւիղ՝ Իսրայէլ Օրիի վախճանը* (1711)։

Երկրորդ հատորը հրատարակուած է առաջինէն տասնըչորս տարիներ ետք, 1942ին, *Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց տպարանէն, Հոգեւոր Կեդրոններ եւ Գլաձորի Քարթր Դպրոցը Պռոշեանց Իշխանութեան Մէջ* վերնագրով եւ պսակուած *Երուսաղէմի Պատրիարքութեան «Սրբոց Թարգմանչաց – Դուրեան Գրական Մրցանակ»*-ով, որուն ներկայացուած էին այս հատորն ու անոր յաջորդը (Գ. հատոր), 1936 թուին[2]։ *Այս մասին մէջ*[3], որ ինքնին ամբողջական երկ մը կրնայ նկատուիլ, մանրամասնօրէն ներկայացուած եւ վանական-ուսումնական, իմացական կեանքի եւ մշակութային գործունէութեան ա՛յն կեդրոնները որոնք ծաղկած էին Պռոշեանց իշխանութեան շրջանին, եւ անոր ընդհանուր հովանիին ներքեւ, աստուածաբանական, իմաստասիրական եւ այլ յարակից բնագաւառներուն մէջ։ Վեց գլուխներով, բանասիրական խորազնին քննութեան առարկայ են դարձած այստեղ կէչառոյքը, Այրից կամ Գեղարդայ վանքը, Աղջոց Ս. Աստուածնոսի վանքը, Թանատի վանքը, Կուքի ու Ոծոպի վանքերը եւ, մասնաւորաբար, Գլաձորի դպրոցը կամ «համալսարան»ը, որ ամենէն բեղուն կեդրոնն էր ԺԳ. դարու հայ գրչութեան, մատենագրութեան եւ իմաստասիրական ուսմանց։

Երրորդ հատորը տպուած է մօտաւորապէս նոյն շրջանին, 1942-43-ին, Նիւ Եորքի մէջ։ Սկզբնաղբիւր-բնագիրներու հաւաքածոյ մըն է ան[4], որուն վրայ խարսխուած են քննական վերլուծումները, բանասիրական վերլուծումները, բանասիրական հետազօտութիւնները եւ համադրական եզրակացութիւնները Գարեգին Կաթողիկոսի գիտական աշխատանքին՝ առաջին երկու հատորներուն մէջ լայնօրէն եւ մանրակրկիտ պարզաբանութեամբ տրուած։ «Ցաւելուած»ներու հատոր մըն է այս, երեք բաժիններով.

---

[1] *Խաղաքեանք կամ Պռոշեանք*, էջ 1-154։

[2] Տես *Միութ*, 1936, Նոյեմբեր, էջ 337-345։

[3] *Խաղաքեանք կամ Պռոշեանք*, էջ 155-296։

[4] Անդ, էջ 297-402։

Ա.- Արձանագրութիւններ. աւելի քան 183 մեծ ու փոքր բնագիրներ, քաղուած քարերէն, որմանք առաջին անգամ ըլլալով բացուած հայագիտութեան եւ որմանք վերստուգուած եւ սրբագրուած վիճակով վերարտադրուած։

Բ.- Ձիշատակարաններ. մեծաւ մասամբ Ս. Էջմիածնի ձեռագիրներէն քաղուած 91 յիշատակարան-հատուածներ, որմանք ամբողջական բնագրով տպուած եւ որմանք քաղուածօրէն օգտագործուած։

Գ.- Մատենագրական հատուածներ. մասնաւորաբար Խաչատուր Կեչառեցիի, Մխիթար Այրիվանեցիի եւ Եսայի Նչեցիի ձեռագիր գործերէն քաղուած տասներեք կտորներ։

***

Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք Հայոց Պատմութեան Մէջ եռամասնեայ այս աշխատասիրութեան միասնական, միահատոր ձեւի մէջ հրատարակութիւնը եղած էր սկզբնական ցանկութիւնը երանաչնորհ հեղինակին՝ Գարեգին Կաթողիկոսին։ Արդարեւ, 1928-ին, երբ կը հրատարակէր առաջին մասը, Ցառաջաբանին մէջ խօսելէ ետք նաեւ յաջորդելիք երկու մասերու կամ հատորներու մասին, կը գրէր։

> «Մենք շատ կը ցանկանայինք, որ հնարաւորութիւն ունենայինք ամբողջ հատորը միանգամից դնել բանասէր հասարակութեան առաջ, որպէսզի պարզ գաղափար կազմուէր մեր որդեգրած գիտական մեթոդի եւ ընդհանրապէս այս շարքի նպատակին մասին, բայց կարծում ենք, ուշադիր ընթերցողը հենց այս առաջին մասով էլ ինչպէս եւ մեր գրած «*Ազիզբէկենք եւ նրանց չինարարական գործը*» կամ «*Տարսայիճի եւ Սիմա Խաթունի սերունդը*» Օրբելեանց պատմութեան հատուածով, կարող է կազմել, թէ ի՞նչ է մեր ձգտումն ու ցանկութիւնը այս շարքի նկատմամբ»[1]։

Հայագէտ եւ հնագէտ հոգեւորականին այս ցանկութիւնն է ահա, որ քառասուն տարի ետք կ'իրականանայ, երբ այսպէս քով-քովի կը բերուին անջատաբար հրատարակուած մասերը եւ աւելի ակնյայտ կը դառնայ կոթողական նկարագիրը այս բազմարժէք ուսումնասիրութեան։

Հեղինակին ցանկութեան եւ մտածումին հետեւողութեամբ երեք հատորներու մեկտեղումէն ետք, իրրեւ «Նոր յաւելուած» այս հատորին մէջ հրատարակուած են իր երկու վերոյիշեալ ուսումնասիրութիւնները, որոնք թէ՛ նիւթի, բովանդակութեան եւ թէ՛ մշակման մեթոտի տեսակէտէն սերտ առնչութիւն ունին Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք գործին հետ, իրրեւ նոյն ժամանակաշրջանի երկու այլ կարեւոր իշխանական տոհմերու նուիրուած ուսումնասիրութիւններ։

[1] *Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք*, էջ 456:

Առաջինը՝ «Ազիզբէկենք եւ նրանց չինարարական գործը»[1] *սկզբնապէս հրատարակուած էր իրրեւ առանձին ուսումնասիրութիւն «Էջմիածնի Գիտական Ինստիտուտ»ի հրատարակած Բանբերին մէջ 1921-1922 թուականներուն*[2]*. հրատարակութիւն, որ դարձած է հազուագիւտ, գրեթէ անգտանելի։*

Երկրորդը՝ «Տարսայիճ Օրբէլեանի եւ Մինա Խաթունի սերունդը», ժամանակագրականօրէն, Գարեգին Կաթողիկոսին առաջին հրատարակած ուսումնասիրութիւնն է հայ Իշխանական Տուներու պատմութեան բնագաւառէն ներս։ Լոյս տեսած է 1913-ին, ռուսերէն լեզուով, Խրիստիանսիյ Վոստոկ պարբերաթերթին մէջ, Ն. Մառի խմբագրութեամբ[3]*։ 1947-ին, ինք անձամբ զայն թարգմանած է հայերէնի եւ հրատարակած Հասկ Հայագիտական Տարեգիրքին մէջ*[4]*, ուրկէ նաեւ հանուած են առանձնատիպ օրինակներ։*

Այսուհետ, հակիրճ սա ակնարկին մէջ, հարկ չենք տեսներ մանրամասնօրէն անդրադառնալու գործի բովանդակութեան, ընդհանուր նկարագրին եւ գիտական արժէքին։ Այդ անդրադարձումը կատարած են արդէն, լայն չրջագծով եւ ճչգրիտ բնորոշումով, նախ հեղինակը՝ ինք, Ա. եւ Գ. հատորներու յառաջաբաններուն մէջ, եւ ապա, աւելի հանգամանօրէն, Երուսաղէմի Պատրիարք՝ Ամեն. Տ. Թորգոմ Սրբազան եւ մեծանուն գիտնական Նիկողայոս Ադոնց իրենց տեղեկագիրներուն մէջ, որոնք պատրաստուած էին ներկայ հատորի երկրորդ եւ երրորդ մասերուն «Սրբոց Թարգմանչաց — Դուրեան Գրական Մրցանակ»ին ներկայացման առթիւ, 1936 թուին[5]*։ Իրենց գիտական եւ պատմական արժէքին համար՝ անոնք եւս վերահրատարակուած են այս հատորին վերջաւորութեան*[6]*։*

***

Պարզ է, որ Գարեգին Կաթողիկոսի այս ուսումնասիրութիւններու սկզբնական հրատարակութիւններէն ասդին, նորանոր պրպտումներ կատարուեցան իր ուսումնասիրած դաշտերէն ներս։ Հայագիտական մարզին մէջ, կարեւոր նուաճում մը պէտք է նկատել հայկական արձանագրութիւններու աւելի ճոխ հաւաքումն ու գիտական թեքնիքի տեսակէտէն՝ կատարելագործուած հրատարակութիւնը։ Դարձեալ, կ'արժէ այս առիթով յիշել այն խորունկ բաղձանքը, զոր արտա-

[1] *Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք*, էջ 405-429

[2] Տես *Բանբեր Հայաստանի Գիտական Ինստիտուտի*, Գիրք Ա. եւ Բ., Վաղարշապատ, 1921-1922, էջ 177-206:

[3] Բ. հատոր, 1913, էջ 216-252:

[4] Ա. տարի, 1948, էջ 1-28, Անթիլիաս-Լիբանան:

[5] Տես *Միոն*, 1936, Նոյ., էջ 338-340 եւ Դեկտ., էջ 366-372:

[6] *Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք*, էջ 455-466:

յայտած էր Գարեգին Կաթողիկոս իր գործի Գ. հատորի յառաջաբանին մէջ.

> «Ըստ հնարաւորութեան աշխատել ենք մէջ բերուած արձանագրութիւնները, ձեռագրական յիշատակարանները ու մատենագրական հատուածները տալ բնագիրներին հարազատ կերպով, բայց, տարաբախտաբար, տեխնիքական պատճառներով, անհնարին է եղել լիովին հասնել այդ ցանկութեան: Մեր խօսքը վերաբերում է, յատկապէս, արձանագրութիւնների կցումներին (ligature), որ միայն նշանակել ենք եւ մատնացոյց արել տպագրութեան մէջ շեղագրով, առանց կարող լինելու նրանց նոյնատիպ ձեւերը տալ: Պէտք էր, գոնէ, միատեսակ կցումների համար կազապարներ պատրաստել, որ մեր կարողութիւնից վեր էր: Ցաւը դարմանել կարելի է մասամբ այն արձանագրութիւնների նկատմամբ, որոնց նոյնատիպ պատկերն ունենք, հետաքրքրուող ընթերցողին թողնելով այնտեղ տեսնել հնագրական առանձնայատկութիւնները: Բայց մեզ հնարաւոր չէ եղել բոլոր արձանագրութիւները լուսանկարել. անհատական, այն էլ սուղ միջոցների տէր վանականի կարողութիւնից վեր լինելով այդ: Պետական կամ հարուստ մեկենասների առատ օժանդակութեամբ միայն կարելի էր ըստ կարելւոյն անթերի այդպիսի գործ կատարել իրրեւ մաս արձանագրութիւնների Corpus-ի: Կը յուսանք, թէ այդ գործը պիտի կատարուի մի օր պետական յանձնարարութեամբ եւ արձանագրական գործին հմուտ մասնագէտների ձեռքով, որովհետեւ առանց արձանագրութիւնների ճիշդ վերարտադրութեան անկարելի է ճշգրիտ (exact) եւ իրական ուսումնասիրութիւն կատարել հայ ճարտարապետական շէնքերի, քանդակագործութեան, հնագրութեան եւ մշակութային այս խնդիրների մասին: Արձանագրութիւնները առաջնակարգ աղբիւրներ են եւ գիտութեան մատչելի պիտի դառնան նոյնատիպ ձեւերով»[1]:

Այժմ, այդ յոյսը սկսած է մարմին առնել եւ լրջօրէն պատրաստուած ծրագրի հիման վրայ իրականանալ: Արդարեւ, Հայաստանի Ակադեմիայի որոշումով սկսաւ հրատարակուիլ շարքը Դիւան Հայ Վիմագրութեան ընդհանուր խորագրով բնորոշուած հայկական արձանագրութեանց հաւաքածոներուն[2]*, որոնց առաջին «Պրակ»ի ընդարձակ ներածութեան մէջ, «Հայկական Վիմագրութիւն» հատորի խմբագիրը՝ Ս. Բարխուդարեան յատուկ յիշատակութեան առարկայ դարձուցած է Գարեգին Կաթողիկոսի գիտական աշխատանքը, յատկապէս Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք Հայոց Պատմութեան մէջ երկասիրութիւնը: Այսպէս, ուրուագծելէ ետք հայկական արձանագրութեանց հաւաքման աշխատանքի ընթացքը Մովսէս Խորենացիէն սկսեալ մինչեւ մեր օրերը, եւ նկարագրելէ ետք Ի. դարու սկիզբին որդեգրուած հաւաքումի, ուսումնասիրութեան եւ հրատարակութեան գիտական նոր մեթոդը, կ'աւելցնէ.*

> «Հայաստանի գիտնականներից այդ նոր ուղղութեամբ յատկապէս մեծ աշխատանքներ է կատարել Գարեգին Կթղ. Յովսէփեանը, որը շրջագայել է Հայաստանի շատ վայրեր ու անձամբ վերծանել, ստուգել եւ լուսանկարել արձանագրութիւնները: Մասնակի հրատարակութիւններից բացի, յատկապէս նշելի են նրա երկու հիմնական աշխատութիւնները՝ *Քարտէզ Հայ Հնագրութեան* եւ *Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք Հայոց Պատմութեան մէջ* եռահատոր աշխատութիւնը: Դրանց մէջ ամփոփուած են հարիւրաւոր նորայայտ կամ ի նորոյ ստուգուած, լուսանկարուած եւ բանասիրական մանրակրկիտ քննութեան ենթարկուած արձանագրութիւններ»[1]:

Գիտական այս նոր նուաճումները, սակայն, ոչինչով կը նուազեցնեն արժէքը մեծ հայագէտի այն երկասիրութեան, որուն մէջ հումնիւթի օգտագործումը հայ քաղաքական եւ մշակութային պատմութեան լուսաբանութեան համար նոր դիւտերով եւ մեկնաբանութիւններով՝ կը չարունակէ մնալ նոր լոյսի աղբիւր հայ բանասիրութեան մէջ: Վստահ ենք, դեռ երկարօրէն եւ լայնօրէն պիտի օգտագործուի Գարեգին Կաթողիկոսի այս երկը հայ թէ օտար գիտնականներու կողմէ, որոնք յարատեւ որոնումի մէջ են ի խնդիր աւելի խոր ճշմարտութեանց հայ անցեալի կեանքի վերաբերմամբ: Ինչպէս Ն. Ադոնց դիտել կու տայ.

> «Գարեգին Սրբազանը չի սիրում շրջել կոխոտած տափերի վրայ եւ ոչ եռանդ թափել անլուծելի խնդիրների շուրջ, այլ հետամուտ է եղել միշտ նորութիւններ բերել հայ բանասիրութեան»:

Երանի՛ «հայ եկեղեցու եւ գիտութեան այս աննկուն սպասաւորը» հնարաւորութիւն ունեցած ըլլար չարունակելու եւ տարածելու գիտական աշխատանքի իր այս գիծը: Առաջին հատորի յառաջաբանին մէջ, վստահ բառերով կը գրէր, 1928 թուին.

> «Դրան *(«Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք Հայոց Պատմութեան մէջ»)* գործին պիտի յաջորդեն Օրբէլեան, Վաչուտեան, Խաչենոյ, Դոփեանց, Շահունեցոց, Մամիկոնեանց եւ Արծրունի (Մականաբերդի) տոհմերին նուիրուած մեծ ու փոքր աշխատութիւններ, իրարաքանչիւրը մի ամբողջութիւն, բայց փոխադարձաբար իրար լրացնող եւ բոլորը միասին ի նպաստ Արեւելեան բովանդակ Հայաստանի պատմութեան լուսաբանութեան...: Եթէ յաջողուի մեզ այս ծրագիրն իրագործել, որի մի մասը պատրաստ է, միւսի նիւթերը հաւաքուած, կարծում ենք, ԺԳ. եւ հետագայ դարերի գի-

[1] *Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք*, էջ 457:

[2] Տես Պրակ 1: «Անի Քաղաք», կազմեց Յ.Ա. Օրբելի, Երեւան, 1966:

[1] *Դիւան Հայ Վիմագրութեան*, Պրակ 1, Ներածութիւն, Երեւան 1966, էջ XXIV :

տական պատմութեան տուած մեր լումայի հետ, նպաստած կը լինենք եւ ուրիշներին նոր ուսումնասիրութիւններ կատարելու այս նիւթերի հիման վրայ»[1]:

Դժբախտաբար, կեանքն այնպէս բերաւ, որ իր այս ընդարձակ ծրագիրը մնաց անկատար: Բայց, կը հաւատանք, այս հատորն իսկ բաւարար է, մէկ կողմէ, վկայելու այդ ծրագրի արժէքին մասին, եւ, միւս կողմէ, մղելու հայ գիտնականները, մասնաւորաբար Հայաստանի մէջ, չարունակելու անաւարտ գործը հայ իշխանական տուներու քաղաքական, չինարարական, մշակութային, գեղարուեստական իրագործումներուն ամբողջական եւ սպառիչ ուսումնասիրութեան, որպէսզի աւելի առատ լոյս ծագի հայ ժողովուրդի մտաւոր անցեալին վրայ եւ առաւել եւս պայծառանայ այս ժողովուրդի պատմական դիմագծութիւնն ու դերը մարդկային ընդհանուր քաղաքակրթութեան մէջ:

Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք Հայոց Պատմութեան մէջ հատորը հայ մշակոյթի պատմութեան կարեւոր մէկ շրջանին, մասնաւորաբար ԺԳ. եւ ԺԴ. դարերու հայ կեանքի չինարարական-ճարտարապետական, կրթական, վանական, դրչական, աստուածաբանական, իմաստասիրական արտայայտութիւններուն մասին առաջին կարգի տեղեկութիւններու չտեմարան մըն է: Աւերակուած տաճարներու քարերուն վրայէն, ջարդուած եւ մամռոտ խաչքարերէն, խունացած ճեռագիրներու մագաղաթեայ էջերէն, մատենագիրներու յաճախ մոռցուած անկիւններէն Գարեգին Կաթողիկոս նորութիւններու հսկայ դաշտ մը կը բանայ հայ մշակոյթով հետաքրքրուած անձերուն համար:

Մեր ընթերցող հասարակութիւնը առհասարակ կը գոհանայ այնպիսի ընթերցումներով, որոնց մէջ նիւթերը մշակուած են, յղկուած, մեկնաբանուած, պարզաբանուած եւ միջնորդական այս եղանակով իրեն մատուցուած: Ուղղակի ծանօթութիւն հում նիւթին, բուն առաղձին հետ քիչ անգամ սեպհականութիւնը կը դառնայ հայ ընթերցողին: Գարեգին Կաթողիկոսի այս գործը իւրայատուկ նշանակութիւն մը ունի այս տեսակէտէն: Հայ պատմութենէն աղբերակներ կը բանայ, ուրկէ ջուր կարելի է ըմպել, թարմ ու զով ջուր:

Դիւրին ընթերցումի յատուկ գիրք չէ այս հատորը: Հայկական արժէքներու հանդէպ սիրոյ զգացումին հետ հարկ է ունենալ ճաշակ, գիտութեան ծարաւ եւ որոշ համառութիւն այդ ընթերցումը վայելքի վերածելու համար:

[1] *Դիտո՛ւմ Հայ Վիմագրութեան,* Պրակ 1, էջ 455:

Ես կը հաւատամ, որ հետզհետէ, մանաւանդ մեր երիտասարդ մտաւորական սերունդին մէջ, պիտի աճի թիւը ա՛յն անձերուն, որոնք պիտի ուզեն հայոց պատմութիւնն ու հայ մշակոյթը ճանչնալ գիտական առողջ հիմերու վրայ:

Ահա իրենց ընթերցման գեղեցիկ առիթ մը:

ՊՈԼԻՍ ԵՒ ԻՐ ԴԵՐԸ*

Անձնական հոգեկան բաւարարութեան եւ միանգամայն ազգային նախանձախնդրութեան զգացումով կ'ողջունենք Յ.Ճ. Սիրունիի ամենէն համապարփակ եւ լայնաշունչ գրական երկասիրութեան հրատարակման չարունակութիւնը։ Հայ մտաւորականութեան թէ' նախաեղեռնեան եւ թէ' յետ-եղեռնեան սերունդի ամենէն հարազատ եւ ազնըւական ներկայացուցիչներէն Սիրունիի քառահատոր գործը Պոլիս եւ Իր Դերը այնքան համեստ, անսեթեւեթ խորագրին տակ դրուած, իսկական եւ բազմակողմանիօրէն արժէքաւոր ներդրում մըն է հայ ժողովուրդի անցնող հինգ դարերու կեանքի առողջ հասկացման համար։

Բազմահմուտ հեղինակը, իր իսկ բառերով, «խղճի եւ երախտագիտութեան պարտք մը» կատարելու նուիրական առաքելութեամբ մը իւրացուցած է այս կոթողական գործը։ Առաջին էջէն մինչեւ վերջին էջը, տողերուն եւ զանոնք բնութագրող վերնագիրներու մէջէն ճառագայթող լոյսը, հեղինակին անհուն սիրոյն, անձնական վկայութեան եւ ազգային նախանձախնդրութեան երբեակ ապրումներով գոյն ստացած լոյս է, որ կարդացողին հոգիին մէջ կը սփռուի իւրայատուկ եւ անկրկնելի գրաւչութեան մը տաքութեամբը։

Պոլսէն ոչ չատ հեռու եւ անոր հետ չարունակական հաղորդակցութեան մէջ եղող Ատաբազարի մէջ ծնած, բայց Պոլսոյ մէջ կազմաւորուած եւ նոյն մայրաքաղաքի կեդրոնին մէջ աւելի քան 20 տարուան իր գրական եւ ազգային-քաղաքական եռուն գործունէութեամբ ինքզինք դէմքի մը կերպարին հասցուցած անձ էր Սիրունին։ Պոլիան ամբողջ չաղախած էր իր ողջ գոյութեան հետ եւ մինչեւ իր կեանքին ուղ-

---

* Յառաջաբան, Յ.Ճ. Սիրունի, *Պոլիս եւ իր Դերը, Գ. հատ.*., Ափիլիաս, 1987, էջ Թ-ԺԴ։

սունամեայ հանգրուանը Պոլսոյ տրոփը իր սրտի տրոփին հետ պահեց համակչռոյթի եւ մշտազանգ։ Ըլլա՛յ Ռումանիոյ մէջ, ուր անցուց իր կեանքին երկարագոյն բաժինը, ըլլա՛յ Սիպերիական աքսորին մէջ Պոլիսը ուժգին չնչեց իր կուրծքին տակ։ Եւ ահա այդ չունչին զօրութեամբն էր որ չարժեցաւ, պրպտեց, հետախուզեց եւ պատումի յատուկ իր յանկուցիչ ոճով պատմեց Պոլիսը, հինգ դարերու հայկական Պոլիսը իր բոլոր կողմերով, երեսներով, ելեւէջներով, լոյսումուխ երեւոյթներով։

Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքութեան հինգհարիւրամեակը սքանչելի ու բարեպատեհ առիթը ընծայեց իրեն այդ «Խղճի եւ երախտագիտութեան պարտք»ը կատարելու։ Եւ զայն կատարեց չքեղօրէն։ «Պոլսոյ հանդէպ պարտք մը ունիմ հատուցանելիք», կը գրէր ան իր առաջին հատորին մէջ։ «Ուրուանկարել զայն այնպէս ինչպէս որ էր, — իր բիծերուն, բայց եւ իր լուսաւոր պահերուն մէջ»։ Որովհետեւ «Մարդիկ կ'ըմբռնուին իրենց վրէպներով եւ ձիրքերով, ու պատմութեան չրջանները՝ իրենց սայթաքումներուն ու ճիգերուն մէջ հաւասարապէս»։

Պոլսոյ հինգ դարերը Սիրունիին համար հայոց պատմութեան կարեւորագոյն դէպքերու, դրական կամ բացասական, յաճախանքովը կը յատկանչուին։

> «Այդ հինգ դարերը որքա՜ն շահեկան բաներ ունին մեզի պատմելու, ի՜նչ տխուր եւ ի՜նչ անուշ դրուագներ հոգերով եւ ճիգերով լեցուն այն դժնդակ շրջանէն, զոր ապրեցաւ հայը սուլթաններու անմիջական թաթին տակ, հայ ժողովուրդի պատմութեան մէջ ինք ալ գրելով էջ մը։
> «Այդ հինգ դարերը պէտք էր որ պատմուէին, ու պէտք էր որ նշուէր անոնց բացառիկ դերը հայ ժողովուրդի կեանքին մէջ»։

Իր գործի բնոյթին եւ տարողութեանը մասին ինք յատակ բառերով կ'արտայատուի զգացնելով ընթերցողներուն իր գործին համեստութիւնը, գիտական-բանասիրական, քննական, վերլուծական համապարփակ գործ մը ըլլալէ հեռու ըլլալու հանգամանքը։ Ճիշդ է, որ գիտնական-պատմաբանը չէ ինք, ոչ ալ վաւերագրային տուեալներու մանրամասնութեանց յայտնագործումին եւ գիտնական մեկնաբանութեան առաք ու տրամադիր բանասէրը։ Պատմութեան դրուագներուն մէջէն երեւոյթներ, արժէքներ, նկարագիրներ սեւեռելու եւ վերլուծելու մարգին մէջ անկաչկանդ մտածողն է ինք եւ համարձակ բարբառողն իր դատումներուն ու եզրակացութիւններուն.

> «Հեղինակներ կան», կը գրէ, «որոնք աղբիւրներուն կը կառչին, թիւերուն ու թուականներուն, մարդոց ու վայրերու անուններուն, փաստաթուղթերուն եւ վիճակագրութիւններուն։ Այդ տեսակէտով

> աղքատ է այս աշխատանքը, ու պիտի չկարենայ թերեւս ընթերցողը համոզել։
> «Առանձին փաստերէն լոյս կորզելու ճիգ մըն է միայն մերը, ու այդ լոյսը մարդ միշտ կրնայ կորզել, եթէ դէպքերը յաջողի դատել պաղարիւն, ու չվախնայ նախապաշարումներէն որոնք միշտ ալ կը կաշկանդեն մեզ ամէն անգամ որ փորձենք ետեւ նայիլ։ Այս ճիգը վաղուան սերունդին ձգելու համար է քանի մը տող մեր տպաւորութիւններէն երէկուան մարդոց մասին, ու մեր իսկ ապրածներէն։
> «Թող ա՛յս ալ ըլլայ մեր խղճի տուրքը»։

Հակառակ իր չեչտեալ համեստութեան՝ իր գործը աւելին է քան անձնական տպաւորութիւններու, ընդհանրացումներու եւ դատումներու հանդէս մը։ Առարկայական առողջ տուեալներ ձեռք բերելու, սկզբնական աղբիւրներ որոնելու, պատմաբաններու վկայութիւններ փնտռելու իր ճիգը լայնօրէն ներկայ է իր գործին մէջ։ Գիտական-բանասիրական ճշդրտումներ կատարելու, դասաւորեալ ձեւով իր նիւթը ներկայացնելու մեթոտը Սիրունիի մտաւորական խառնուածքին եւ գիտական հմտութեան ծիրին մէջ չիյնար։ Այդուհանդերձ սակայն, պատմական լրջութիւնը եւ առարկայական մօտեցումը ենթահողն են իր աշխատանքին։ Ինք պատմութիւնը կը ներկայացնէ միջին ընթերցողին, ո՛չ մասնագէտին եւ ո՛չ ալ վէպի ու պատմուածքի ընթերցման վարժ պարզ գրասէր ու կարդացող հասարակութեան։

Այդ տեսակէտով՝ հսկայ նուաճում մըն է իր աշխատանքը, որ չորս ընդարձակածաւալ հատորներու չարքի մը մէջ հանդիսադրուած է այնքան տպաւորիչ եւ ազդու, վերլուծական, արժեւորողական եւ դատողական տուեալներով հարուստ։

***

Յ. Ճ. Սիրունիի Պոլիս եւ Իր Դերը գործը սկզբնապէս գրի առնուած է որպէս յօդուածաշարք եւ լոյս տեսած Մայր Աթոռոյ Էջմիածին պաշտօնական ամսագրին մէջ[1]։ 1965-ին, յօդուածները առանձին հատորի մը մէջ ամփոփուելով՝ լոյս տեսան Պէյրութի մէջ, Մեծ Եղեռնի Յիսնամեակին առիթով։ Այս առաջին հատորը կ'ընդգրկէր 1453-1800 ժամանակաշրջանը։ Հինգ տարիներ ետք, 1970-ին, լոյս տեսաւ երկրորդ հատորը, որուն մէջ սեղմուած է մէկ դարու պատմութիւնը (1800-1900)։

Մեսրոպ, ապա Աւետիքես անունով ճանչցուած տպարանի տնօրէնը՝ Պրն. Մարտիրոս Վարդանեան ազնուութիւնը ունեցաւ կաթողի-

[1] *Էջմիածին*, 1962-1964։

կոսարանին տրամադրելու գործին մնացեալ ձեռագիրները, որոնք հսկայ դէզ մը կը կազմեն։

Նկատելով որ ձեռագիրը կը կարօտէր դիտական ստուգումներու եւ խմբագրական աշխատանքի, զայն յանձնեցինք Տիկին Հուրի Ղուկասեանին, որ համբերատար եւ յոգնատանջ աշխատանքով հարկ եղած պրպտումները եւ ճշդումները կատարեց, գործնական կարեւորութեան բոլոր սահմաններուն մէջ, եւ ձեռագիրը պատրաստեց տպագրութեան։

Քիչեր ծանօթ են Սիրունիի ձեռագրին ներկայացուցած բազմատեսակ հարցերուն, աղբիւրներու ստուգումի եւ մէջբերումներու ճըշդըրտումի տեսակէտէն։ Յատկապէս մեծահամբաւ հեղինակը ինք առիթ չէ ունեցած իր գործը վերջնական ստուգումի ենթարկելու, ինչ որ աւելի տաժանելի կը դարձնէ ճշդրտումի եւ հարազատութեան ապահովումի գործը։ Ուրախ ենք որ այս երրորդ եւ նաեւ չորրորդ հատորները այդ դիտական ստուգումի բովէն անցան։

***

Մեր խղճն ու յորդորն է, որ մասնաւորաբար հայ նոր սերունդը մտերմանայ այս եւ այսպիսի հատորներու, որովհետեւ անոնց մէջ հայութեան համայնական կեանքի բազում երեսներ՝ կրօնական, քաղաքական, մշակութային, ընկերային, գրական, գեղարուեստական, միջյարաբերական, կը յայտնաբերուին, որոնք այնքան խոր նշանակութիւն ունին ոչ թէ միայն անցեալը լուսաւորելու եւ եղածն ու կատարուածը առարկայօրէն ըմբռնելու համար, այլ նաեւ մեր այսօրուան եւ վաղուան կեանքը անոնց լոյսին տակ դիտելու եւ հասկնալու եւ ըստ այնմ զայն իրագործելու, յառաջիկայի տեսիլքին սլաքին ուղղութեան ճամբուն մէջ։

Ուրիշ տեղ, առանձին հատորով ըսած ենք. «Անցեալը անցած չէ...»։ Դէմքեր կ'անցնին, դէպքեր կ'աղօտին, բայց պատմութիւնը, անոնց ապրածին եւ ըրածին իմաստը, արժէքը կը մնա՛ն, եւ նոր դէմքերու ու նոր դէպքերու, նոր պայմաններու եւ նոր կացութիւններու մէջ նոր նկարագիր, նոր չունչ եւ նոր ուղղութիւն կը ստանան։ Այս անառարկելի իրողութիւնն է, որ լատին իմաստասէր եւ հռետոր Կիկերոնը իրեն յատուկ պերճաբանութեամբ սահմանած է հետեւեալ խիտ եւ թեւաղրական բառերով. «Պատմութիւնը ժամանակներու վկայութիւնն է, ճշմարտութեան ջահը, յիշողութեան կեանքը, կեանքին դաստիարակ-ուսուցիչը, հնութեան պատգամախօսը»։

Հազարամեակներ բոլորած հայ ժողովուրդի պատմութիւնը իր յատակ պատկերացումով կենդանի համայնագիտարան (encyclopedia)

մըն է անոր մէջ նայիլ ուզողին եւ դիտաւածը տեսնել դիտացողին համար...։

Սիրունիի այս բազմաբովանդակ գործը, իր նոյնիսկ այսքան ընդարձակ տարողութեամբ, այդ չարունակուող համայնագիտարանի մէկ փոքր հատորն է միայն, որ սակայն ինքնին պերճախօս վկայութիւնն է անցեալ դէպքերու մէջ չանցնող ճշմարտութիւններու եւ յաւերժօրէն կենսաչէն արժէքներու մասին։

Դասագիրքը պատմութիւնն է,
Դասախօսը՝ Սիրունին,
Աշակերտո՞ղը...
— Մենք՝ ընթերցողներս։

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ՝ ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ...*

Աւելի քան քառասուն տարիներէ ի վեր մոռացութեան մատնուած ձեռագիր մըն է, որ ահա այսօր հայ ժողովուրդի դիտակցութեան լոյսին կը բացուի։ Նոր-Ջուղայի, յատկապէս Ս. Ամենափրկչեան վանքի մատենադարանի եւ այլ, դպրոցական թէ անհատական, դրադարաններու հնատիպ գիրքերով այնքան հարուստ հաւաքածոներուն մէջէն բծախնդիր եւ հետեւողական պրպտումներով ի յայտ բերուած պատկերն է այս հնդկահայ տպագրական հարուստ ժառանգութեան։

Հնդկահայ գաղութը մասնաւորաբար 18-րդ դարու կէսերէն մինչեւ 19-րդ դարու կէսերը հայ կրօնական գրականութեան, առհասարակ հայ մշակոյթին, հայ ժողովուրդի վերազարթօնքին, հայ ազգայնութեան, ազատագրութեան եւ անկախութեան գաղափարներուն եւ ձգտումներուն բերաւ մեծապէս նկատառելի իր նպաստը։ Ինքնին բացառիկ երեւոյթ մըն է հնդկահայ գաղութը։ Հեռաւոր Հնդկաստանի այլազան քաղաքներուն, մասնաւորաբար Մատրասի, Կալկաթայի եւ Պոմպէյի մէջ կայք հաստատած հայ ժողովուրդի զաւակներուն տնտեսական, վաճառականական, եկեղեցական, կրօնական, կրթական, մշակութային պատիւ բերող իրագործումներ են, որոնք առհասարակ ներկայ ժամանակներուն գրեթէ անտես մնացած են, չըսելու համար մոռցուած են։ Առաջին խակ թղթատումովը այս հատորին՝ հիացումի եւ հպարտանքի, երախտագիտութեան եւ խրախոյսի զգացումներ են, որ կը յառնեն զայն ձեռնող հայ մարդուն հոգիին մէջ։

---

* Յարութիւնեան, Յ. Իրաւեն, *Պատմութիւն Հնդկահայ Տպագրութեան*, Ամերիկա, 1986, էջ Թ-ԺԷ։

Իրանա-Հնդկաստանի առաջնորդութեանս օրերուն, հնդկահայ գաղութի ճառագայթող ներկայութիւնը կը զգայի Նոր-Ջուղայի Ս. Ամենափրկչեան վանքին մէջ։ Հնդկաստանը այնքան հեռաւոր եւ տարօրինակ երկիր մը չէր թուեր ինծի այնտեղ, որքան այստեղ Անթիլիասի, կամ Ամերիկայի մէջ։ Այդ ճառագայթող ներկայութիւնը սակայն չէի զգար մատենադարանի կապոց-կապոց դիզուած արխիւներուն կամ դարաններուն մէջ խիտ շարքերով պահուող հնաբո՛ր գիրքերուն առջեւ։ Հնդկահայութեան մասին յաճախակիօրէն կը լսէի մարդոց շրթներէն։ Ճիշդ է, որ առհասարակ առասպելական եւ սակայն դժբախտաբար կորսուած հարստութիւններու մասին կը խօսուէր, կտակներու մասին կը պատմուէր, հնդկահայ մեծ դէմքերու մասին թարմ վկայութիւններ կը տրուէին։ Շմաւոնեան եւ Խաչկեան քահանաներու, Թաղիադեանցներու, Մկրտիչ Սէթերու, Ամիրխանեաններու, Գալստանեաններու մասին հիացական արտայայտութիւններ կ'ըլլային։ Անմիջական անցեալէն կենդանի բարբառով վերապրած յուշերու յաճախանքը չուրջս կը տարածուէր։ Բայց այս բոլորին մէջէն, կը զգայի որ հնդկահայութիւնը դեռ կը բարբառէր ղօղանջին հատ-հատ հնչիւններուն հետեւող երկարաձիգ եւ հեռզհեռէ դէպի լուսնթիւն մարող ձայնին նման...։

Գիտէի, պատմութիւնն ալ պերճախօս կը վկայէր, որ հնդկահայութեան եւ առհասարակ Մայրագոյն Արեւելքի այլ երկիրներուն մէջ ապրող հայութեան կազմաւորման եւ ծաղկումին գլխաւոր աղբիւրներէն մէկը եղած էր Նոր-Ջուղան, որ մինչեւ այսօր պատմական իր անունը կը պահէ որպէս Իրանա-Հնդկաստանի թեմ։ Հայոց պատմութեան ծանօթ ոեւէ մէկուն համար պարզ իրողութիւն է, որ հնդկահայութեան աստիճանական գոյառումին, կազմակերպումին մէջ մեծ դեր է խաղացած Նոր-Ջուղայի Ս. Ամենափրկչեան վանքը, որուն հանդէպ հնդկահայութիւնը միշտ խոր սիրով, երախտագիտութեամբ եւ նուիրումով արտայայտած է իր վերաբերումը։

Բայց հնդկահայութիւնը իր հոգեկան, ազգային, կրթական եւ մշակութային կեանքի բնագաւառներուն մէջ ունեցած է նաեւ անուններ եւ աճումի այլ աղբիւրներ։ Հնդկաստանի մէջ հայ ժողովուրդի զաւակներ, առեւտրական, տնտեսական գործառնութիւններու մէջ առաւելաբար բարգաւաճած եւ հարստացած, Եւրոպայի, յատկապէս Անգլիոյ, Ռուսիոյ, Հոլանտայի, Ֆրանսայի հետ լայն յարաբերութիւններ մշակած են եւ չարուչնակական հաղորդակցութեան մէջ ըլլալով եւրոպական ժողովուրդներու մտայնութեան, կեանքի կարգուսարքին, բարքերուն, զարգացման աստիճաններուն հետ, տեսած են անոնց մօտ առաւելութիւններ, իրագործումներ, զորս ուզած են իրականացած տեսնել նաե՛ւ իրենց սեփական ժողովուրդի կեանքին մէջ եւ իրենց

հայրենի Հայաստան աշխարհին մէջ։ Ինչպէս չատ ճիշդ կերպով բնորոշուած է այս հատոր հեղինակին կողմէ,

> «Առանց չափազանցելու կարելի է պնդել, որ լուսաւորուել եւ լուսաւորել բառերի իմաստը դարձել էր հնդկահայութեան, մասնաւորաբար նրա ուսեուր դասակարգի ու երիտասարդ սերնդի նշանաբանը ԺԸ. դարի վերջերից սկսած մինչեւ ԺԹ. դարի կէսերը, ինչպէս այսօր բարձրացիր ու բարձրացուր պատգամը նշանաբանն է սկաուտական շարժման...։
>
> «Հնդկահայոց մէջ իշխող այսպիսի մտայնութեան հետեւանքով, յատկապէս երիտասարդութեան շարքերում ծնունդ էր առել մի գեղեցիկ շարժում, այն է՝ ինքնուրոյն դէպի լոյս, կատարելութիւն, ինքնազարգացման ճանապարհով։ Այսպիսի նպատակով զանազան վայրերում կազմակերպւում են ինքնազարգացման բջիջներ կամ միութիւններ, ժամանակի արտայայտութեամբ՝ ժողովներ կամ միաբանութիւններ։ Յիշատակենք նմոյշի համար Օճանասփիւռեան միաբանութիւնը, 1815 թուից, սկզբում Բոմբէյում, յետոյ, փոխադրուած Կալկաթա։ Կամ Իմաստասիրաց ընկերութիւնը, 1818 թուից, Կալկաթայում, Արարատեան ընկերութիւնը, 1845 թուից, նորից Կալկաթայում, եւայլն»[1]։

Տպարաններու հաստատումը, ստեղծագործական, ինքնագիր թէ թարգմանական երկասիրութիւններու հրատարակումը, մամուլի ստեղծումն ու ծաւալումը ուրիշ նպատակ չէին հետապնդեր եթէ ոչ ժողովուրդի լուսաւորութեան մարդկային եւ ազգային առողջ ինքնահասկացողութեան եւ կեանքն ըստ այնմ ապրելու եւ արժեւորելու փիլիսոփայութեան իւրացումի նախանձախնդրութիւնը, հեռանկարը եւ առաքելութիւնը։

Հայութեան մտաւոր զարգացումի պատմութեան տարեգրութեանց մէջ չքեղագոյն էջերէն մէկն է հնդկահայութեան արձանագրած էջը, յատկապէս տպագրական-հրատարակչական տենդոտ գործունէութեան մարզին մէջ։ Հնդկահայ եկեղեցական, մտաւորական թէ նոյնիսկ առեւտրական ղեկավարութեան համար՝ տպագրութեան գործը չահաբերական նպատակ չունէր։ Ժողովուրդի լուսաւորութեան ծառայող գործունէութիւն էր ան։ Հնդկահայ ղեկավարներու միտքն էր տպագրական աշխատանքը յառաջ տանիլ «խորհեցեալ զօգուտ ազգիս», «առ պայծառափայլութիւն եւ լուսաւորութիւն Ազգին մերոյ», «առ ի վայելումն ամենայն հայկազնեան տոհմի»։ Բայց լսենք իրենց իսկ խօսքը, իրենց բարբառով տաք, բնաբուխ եւ ժողովրդախանձ.

---

[1] Յ. Իրազեկ, *Պատմութիւն Հնդկահայ Տպագրութեան*, էջ 42-43։

«Տպարանի գործառնութիւնն էնքան ազգօգուտայ, որ պիտի քան զամենայն բան ի վել (աւելի) ազգօգուտ համարուի, քանզի գիտութիւննայ, որ աշխարհ կառավարումայ. եւ գիտութիւնն թարց (առանց) ընթերցողութեան չի լինելէց, մինչ գիրք չլնի՝ ընթերցողութիւն ուստի՞ պիտի լինի:

«Եւ ընթերցողութիւնն շատ հարկաւորայ մեր այժմեան կացութեան, որ գնան ի վել լուսաւորուեն, ծանօթութիւն ստանան աշխարհային կենցաղավարութեան, որ բարւոք կարողանան իւրեանց կառավարել: Քանզի անտէրանք թագաւորութիւն չունենք, որով ինչ բանի ընդունակութիւն ունենանք՝ էն բանն կարողանանք գրաւելն. վասն որոյ այժմ գրագիտութիւնն պիտի առաւել ընտրելի լինի վասն մխիթարութեան եւ շահաւէտութեան»[1]:

Այս մասին հատորիս հեղինակը սուր դիտարկութեամբ կ՚ընէ հետեւեալ յայտնաբերիչ հաստատումները.

«Ընդհանրապէս տպագրութեան, մանաւանդ գրքերի հրատարակութեան սատարելը հնդկահայոց մէջ նկատուել է որպէս մի սուրբ, աստուածահաճոյ գործ, մէկ աւետարանական բարեգործութիւն՝ հոգիի փրկութիւն շահելու համար: Ինչպէս որ մինչեւ այսօր էլ շատ շատերը եկեղեցիներին, վանքերին, մզկիթներին, ժողովարաններին, ուխտատեղիներին եւ այլն նուիրաբերութիւններ են անում հոգիներ շահելու համար կամ ի յիշատակ իրենց ննջեցեալների, այդպէս էլ մեր հնդկահայերից շատերը, դրամով, թղթով, մրով եւ այլն, նուիրաբերութիւններ էին անում տպարաններին, իրենց կամ իրենց մերձաւորների հոգիների փրկութեան համար: Հնդկահայոց տպագրութեան պատմութեան մէջ դրա օրինակները բազմաթիւ են, սակայն նմուշի համար նրանցից արձանագրենք միայն մէկը. Կրետացու Նաղդը Շահի տպագրութեան ամբողջ թուղթը նուիրում է Դիլաճեան Քամալը՝ «առ ի յիշատակ իւր եւ Սինասայ եղբօր իւրոյ», իսկ գործատրների ամբողջ վարձը վճարում է Լոյոեենց Յովհաննէսը «առ ի յիշատակ իւր եւ Աւետ եղբօր իւրոյ»:

Խօսելով 1772-ին Մատրասի մէջ բացուած հայ առաջին տպարանի մասին կ՚աւելցնէ.

«Սա կատարեալ մի հրաշք էր Հնդկաստանի պէս մի երկրում, ուր եւ ո՛չ մէկ յարմարութիւն չկար հայ տպարանի համար, ո՛չ գրաշարներ, ո՛չ գործատրներ, ո՛չ էլ մանաւանդ նիւթ մատակարարողներ: Դրանից բացի եւ մանաւանդ չկար տպարանի ծանրութիւնը իր ուսերին կրող հոծ հայութիւն: Սակայն հասունացած գաղափարը ու նրան միացած զօրեղ կամեցողութիւնը, անկարելիութիւններ եւ դժուարութիւններ չեն ճանաչում եւ ուղղակի ընթանում են դէպի առաջադրուած նպատակը, առանց ընկրկելու, առանց աջ ու ձախ տատանելու:

[1] *Պատմութիւն Հնդկահայ Տպագրութեան*, էջ 45-46:

«... Ահա թէ ինչո՛ւ մեր բոլոր հնդկահայ տպարանատէրերն էլ միաժամանակ եղել են նաեւ գրող, հեղինակ, ինչպէս օրինակ, ինքը՝ Յակոբ Շահամիրեանը, Յարութիւն Քհնյ. Շմաւոնեանը, Սարգիս Աղավէլեանը, Զնդրում Աւետեանը, եւայլն»:

Ժողովրդանուէր ուղղութեամբ, ժողովրդական խաւերու լուսաւորութեան առաքելութեամբ էապէս բնորոշուած հնդկահայութեան կրթական, մշակութային եւ հրատարակչական-տպագրական լայնածաւալ գործունէութեան բարացուցիչ մէկ ուրիչ կողմը եղաւ յառաջադիմական ձգտումը: Դարերու աւանդութեանց եւ ըմբռնումի ու կեանքի նախնական արժէչափերով ծանրացած, երբեմն ընդարմացած ու քարացած մտայնութիւններն ու բարքերը յեղաշրջելու նպատակասլաց հայեացքով զսպանակուած էր այդ գործունէութիւնը: Աւանդապահութեան սխալ հասկցուած ձեւերը –որոնք յետամնացութեան մէջ կը պահէին հայ ժողովուրդի զաւակներէն շատերը թէ՛ Մայր Հայաստանի եւ թէ՛ արտերկրի սահմաններուն մէջ – խորտակելու, նոր գաղափարներով, կեանքի նոր կարգուսարքերով զանոնք վերանորոգելու եւ կեանքը դէպի առաջ, դէպի վեր մղելու նախանձախնդրութիւնն էր հնդկահայ հոգե-մտաւոր գործօնութեան մայր ուղին:

Սա չեչոօրէն ի յայտ կու գար 18-րդ դարու այն գրականութեան մէջ, որուն սլաքը ուղղուած էր դէպի ազատագրութիւնը Հայաստանին եւ անկախութիւնը հայ ժողովուրդին, ինչ որ կարելի կրնար դառնալ նախ թօթափումովը օտար բռնապետական եւ չհագոյնական իշխանութեանց հայկական հողին ու հայ ժողովուրդի վրայէն: Այս տեսակէտէն, բացառիկ նշանակութիւն ունի Յ. Շահամիրեանի մշակած գրականութիւնը եւ Մ. Բաղրամեաններու, Յովսէփ Էմինի եւ իր ընտանիքին նման դէմքերու եւ գերդաստաններու գործունէութիւնը:

Շահամիրեանի հեղինակութիւնը եւ տպագրութիւնը եղող երկու հիմնական գործերը՝ Նոր Տետրակ որ Կոչի Յորդորակ եւ Որոգայթ Փառաց, ամենէն պերճախօս վկայութիւնները կը բերեն մեզի յառաջդիմական այդ կենսափիլիսոփայութեան: Հրաշալի էջեր կան անոնց մէջ, ուր հեղինակը կը յորդորէ հայ ժողովուրդը որ սթափի դարերու բռնական ծանրութեան տակ թմրած իր թմրութենէն եւ «վեհերոտեալ» իր կենսավիճակէն, թօթափէ օտարին լուծը եւ ստեղծէ ինքնավարութեան արդիական նոր եւ ժողովրդավարական կարգեր: Տպագրական գործօնութեան անդրագոյն նպատակն էր այս՝ հայ ժողովուրդի լուսաւորութեան եւ վերարթնութեան որպէս բնաբեր արդիւնագործութիւն:

Մէկ խօսքով, հնդկահայութեան պարծանքներէն մէկը պէտք է նկատել հայ գիրքին եւ հայ գիրքով հայութեան վերազարթօնքին բերած անգնահատելի ծառայութիւնը:

Երախտագէտ պէտք է զգանք մենք զմեզ, որ 1930-ական թուականներուն հայ առաջաւոր մտաւորականներէն, բազմավաստակ դաստիարակ, հասարակական գործիչ եւ հրապարակագիր ու բանասէր, էջմիածնի Գէորգեան Ճեմարանի արժանաւոր շառաւիղ՝ Ց. Իրագեկ (Ցակոբ Տէր Ցակոբեան) Նոր Ջուղայի մէջ կրցած է համատեսական, համադրական պատկերացումը տալ հնդկահայութեան տպագրական հսկայ ժառանգութեան, իր այս մեծածաւալ աշխատասիրութեամբ:

Բնականաբար, հայկական տպագրութեան պատմութեան նուիրուած բազում աշխատասիրութիւններ կան: Եւ այդ բոլորին մէջ (Հ.Գ. Զարբհանէլեան, Հ.Ա. Ղազիկեան, Լէօ, Գարեգին Լեւոնեան, Հ.Գ. Գալէմքէրեան, Ց. Պետրոսեան, Ա. Կարինեան, Ռ. Իշխանեան եւ այլք) լայն անդրադարձումներ կան հնդկահայ տպագրութեան վաստակին: Բայց Իրագեկի այս գործը ամենէն ամբողջականն է այդ բոլորին մէջ: Անշուշտ գրուած ըլլալով 1930-ական թուականներուն եւ օգտագործելով միայն Նոր-Ջուղայի մէջ գտնուող աղբիւրները, այսօրուան հանգամանքով՝ որոշ թերութիւններ կրնան նկատուիլ անոր մէջ: Բայց այստեղ, առաջին անգամն ըլլալով, լայն պարագրումի եւ խտացեալ սեւեռումի տակ է ինկած միայն հնդկահայութեան տպագրութեան թողօնը: Հեղինակը մանրամասնօրէն պեղած է հնդկահայութեան մէջ կեանքի կոչուած տպարաններու պատմութիւնը, անոնց ստեղծումը, արտադրութիւնը եւ երբեմն մէկէն միւսին փոխանցումը, անոնց ծառայած վաստակաւոր մշակները: Անոնց արտադրութիւնը եղող բոլոր հատորներու ամփոփ կամ յաճախ լայն նկարագրութիւնը, բովանդակութեանց խտացումը, չատերէն կատարուած լայնածիր մէջբերումները, հնդկահայ մամուլի չարքին պատկերացումը եւ այլ տարբեր հում նիւթի առատ բերք մը կ'ընծայեն արդի ժամանակներու մտաւորականներուն եւ ուսումնասիրողներուն: Եւ տրուած ըլլալով որ հնդկահայ տպագրութիւնը այսօր «հնատիպ» գիրքերու այնքան սակաւաթիւ դարաններուն մէջ անմատչելի է ընթերցողներուն համար, կրկնապէս արժէքաւոր կը դառնայ այս հատորը, մանաւանդ իր մէջ ներառուած առատ մէջբերումներու եւ խտացումներու ճոխ գանձովը: Ասոր մէջէն ոչ միայն գաղափարներն ու գործերն են որ կ'արտացոլան, այլ նաեւ հայերէն լեզուն՝ գրաբարախառն եւ ոամկօրէնի ու օտար բառերու գործածումի աւանդոյթներովը յատկանշական:

Բազում կողմերով եւ բազում հայեացքներով դիտուած՝ բազմարժէք երկասիրութիւն մըն է այս հատորը: Անոր մէջ ինչ որ ես կը տեսնեմ՝ այն հրաշալի երեւոյթն է, որով Հայաստանի հողէն պոկուած այնքան հեռու ափեր նետուած բուռ մը հայութիւնը կրցաւ Հայաստանը ապրիլ Հնդկաստանի մէջ..., կամ այլապէս ըսուած Հնդկաստանի մէջ կեանքը ապրիլ Հայաստանի համար...: Եւ մինչեւ այսօր, յատկապէս կալկաթայի մէջ կը շարունակէ հայկական այդ բաբախումը մասնաւորապէս Մարդասիրական ճեմարանով:

Յատկապէս արտասահմանի մեր հայ ժողովուրդին համար ուսանելի բազում երեւոյթներ եւ արժէքներ կան այդ պանծալի իրագործումին մէջ, որ հայութեան սրտի չեչտօրէն բաբախուն երակներէն մէկը հանդիսացաւ լրիւ դար մը ամբողջ եւ որուն մէջ հայութեան արեան չրջանառութիւնը կը շարունակէ դեռ մինչեւ այսօր, թէեւ ոչ նոյն ուժգնութեամբ:

Հնդկահայութեան հոգը պէտք է վերաբացուի մեր նոր սերունդի հայեցողութեան դիմաց: Ահա՛ այս հատորը՝ որպէս պայծառ լուսարձակ՝ բացուած Հնդկաստանի մէջ Հայաստանը ապրած ժողովուրդի մը չքեղ դիմանկարին եւ մանաւանդ այդ դիմանկարին մէջ հայ «Տիպ ու Տառ»ին պատկերին վրայ...:

ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ*

Ահաւասիկ իր վերջին հանգրուանին կը հասնի Յակոբ Օշականի Համապատկեր Արեւմտահայ Գրականութեան գործին հրատարակութեան ոգիսականը։

Գործին երկունքը՝ պատրաստութիւնն ու կենսագործումը՝ որքա՞ն տեւեց. չգիտեմ։ Հաւանաբար ո՛չ ոք գիտէ կամ կրնայ գիտնալ։ Ապահովաբար, սակայն, Յ. Օշականի կեանքին հետ գոյութենական սերտութեամբ ընդելուզուած ընթացք մը եղաւ անոր կազմաւորումը թէ՛ որպէս յղացք, թէ՛ որպէս յօրինում։ Որովհետեւ, գրականութիւնը ընդհանրապէս եւ հայ գրականութիւնը մասնաւորապէս, Օշականի ո՛չ միայն ուղեղին եւ սրտին, այլեւ միտին ու ոսկորին, ջիղին ու երակին միախառնուած ապրում էր, աւետարանական պատկերով՝ «գոյիւ չափ զկեանս իւր»։

Գրականութիւնը՝ ինք՝ կեա՛նք էր Օշականի մտաւեսութեան եւ զգայնութեան մէջ։ Աւելի յստակ պատկերացումով՝ մարդկային կեանքին կեանքոտ վերստեղծումը, իր իսկ բառով՝ «անդրափոխանցումը» (transposition) կեանքին։ Իր իսկ կեանքը միազանգուեցաւ հայ գրականութիւն-կեանքին հետ, իր սիրտը բաբախեց անոր տրոփովը, Պրուսայէն —ուր կեանքի չունչ առաւ— մինչեւ Հալէպ, —ուր կեանքին չունչն աւանդեց— եւ Արմաշէն —ուրկէ գիրին ճաշակն առաւ— մինչեւ Երուսաղէմ, —ուր իր գրիչը ոսկի աչնան հասուն կերպն զգեցաւ—, անցնելով Պոլիսէն —ուր իր գրական խառնուածքը խմորուեցաւ մտաւորական եւ գեղարուեստական ընտրելագոյն աւանդութիւններով։

---

* Յառաջաբան, Յակոբ Օշական, *Համապատկեր Արեւմտահայ Գրականութեան*, Է. հտր., Ափիլիաս, 1979, էջ Ա-Ժ։

Վստահաբար, Համապատկերի իննեակ հատորներու այս կոթողական գործը իր կեանքին մէն մի բջիջին հետ աճեցաւ եւ տարիներու երկունքի լուռ ներգործութեամբը մարմին զգեցաւ: Որովհետեւ, կը հաւատամ, որ գիրին յանձնուելէն առաջ «գրուեցաւ», երկնուեցաւ ան իր հոգեմտաւոր աշխարհին մէջ: Այլ կերպ չէր կրնար ըլլալ մարդու մը պարագային, որուն համար գրականութիւնը սոսկ վայելք, դասաւանդութեան առարկայ, յօդուածի նիւթ եւ գիրքի բովանդակութիւն ըլլալէ շատ առաջ եւ շատ վեր՝ համակ ապրում էր, տեսակ մը իր գոյութեան արդարացումը (raison d'être), *կոչումի մը նուիրականութեամբ գեղեցկացած:*

Ինքն էր, որ կը յայտարարէր առաջին իսկ հատորի բացումին.

«Նպատակս է դարու մը կեանքին (արուեստի ելած իր կերպարանքին մէջ) համապատկերը դնել ընթերցողի աչքին:

«...Ուրեմն.

«Գործեր, դէմքեր, մտայնութիւններ, բարեխառնութիւններ, գաղափարագրութիւններ, վիճակներ, կարճ՝ ամէն տագնապները, երազանքը, կսկիծները, քաղցրութիւնները, ձգտումները, խոյանքները, կիրքն ու խանդը, տրտմութիւններն ու լքումները, որոնք գրական կերպարանքներու տակ կը սեւեռեն իրենք զիրենք սերունդի մը տեւողութեան մէջ, կը կերպաղրեն շրջանը, ու ցեղային գիծերու վրայէն նոր լոյս մը, նոր խորութեան ակօս մը կ'ապահովեն –կը կազմեն իմ աւագ մտահոգութիւնները:

«... Ամէն մէկ հեղինակ ինծի համար հատոր մըն է, քանի որ իր գործը համառօտութիւնն է արդէն հազարաւոր զգայնութիւններու, բոլորն ալ բանտուած՝ բառերուն ծոցը, բայց ընդունակ՝ կեանքի՛ն դառնալու»[1]:

***

Արեւմտահայ գրական ժառանգութեան՝ ողջ կեանքի մը վրայ տարածուած սեւեռումի այս բացառիկ, չեչտօրէն ինքնադրոշմ, իր իսկ բառերով «անձնացեալ» ճիգը՝ գիրը հագնելէն ետք՝ տիպին անցնելու համար, սակայն, քալեց երեսունչորս տարիներ...: Առանց վարանումի կրնանք ըսել՝ ոդիսական մը ապրեցան իր ձեռագիրները: 1945-ին լոյս տեսաւ, իր իսկ աչքերուն լոյսին տակ, առաջին հատորը Զարթօնքի Սերունդ բնորոշումով, Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց վանքի տպարանէն: Ինք կրցաւ արեւու լոյսով տեսնել իր հոգեծնունդ ստեղծագործութեան առաջին հատորը: Անոր յառաջաբանն ալ գրելու երջանկութիւնը ապրեցաւ, հին ձեռագիրներու յիշատակարաններու մէջ մոռացութենէն փրկելու անձկութեամբ տագնապող եւ «մեղօք լցեալ»

[1] Յ. Օշական, *Համապատկեր Արեւմտահայ Գրականութեան,* Ա. հտր., Երուսաղէմ 1945, էջ 4- 12:

գրիչներուն պէս, չնորհակալութեան իր սրտաբուխ տուրքը ընծայելով բոլոր անոնց, որոնք հատորի հրատարակութեան մէջ դեր ունեցած էին, Երուսաղէմի Սրբազան Պատրիարքէն մինչեւ տպարանի դրաշար ու տպագրիչ աշխատաւորները: Այդ հակիրճ եւ հոգեկից տողերը կը փակէր հետեւեալ սրտառուչ կտակով.

«Գիրքը կը յանձնեմ իր իրական տիրոջը՝ կարդացող հասարակութեան, որ սա էջին վրայ չի նշանակեր հմուտը, գրողը, փղշտացին, այլ ան պարզ դասը մարդոց, որոնք հաւատքը ունին իրենց ժողովուրդի արժէքներուն, ու կարօտ՝ այդ արժէքներուն հարազատ, արդար փառքին: Չհասկցուելու, սխալ հասկցուելու վա՞խ մը: Սեծ կշիռ մը չառաւ այդ վախը իմ աշխատանքի ճամբուն վրայ: Գիտեմ, թէ գիրքերն ալ մարդոց կը նմանին, իրենց ճակատագիրը իրենց հետ բերող: *Համապատկերը* իմ ժողովուրդի հարիւրամեայ ապրումներուն կարելի խտութեամբ մատուցումն է դարձեալ իմ ժողովուրդին: Անոր հեղինակը, այդ աշխատանքը կատարած ըլլալու գոհունակութենէն դուրս ուրիշ փառք կամ բաներ չէ սիրած»[1]:

Իր կեանքի թելը, արդէն ազազուն, յանկարծ կտրուեցաւ 1948-ի փետրուարին, Հալէպի մէջ, ուր իր գրականութեամբ խանդավառ երիտասարդ գրողներ ու գրասէր հասարակութիւն իրեն կ'ընծայէին քիչ գրագէտներու վերապահուած այնքան հազուագիւտ պատիւը, որ թէեւ յատուկ անուն չունեցաւ Նոպէլեան Մրցանակ, Prix Goncourt *կամ* Pulitzer Prize *եւ այլ համաշխարհայնօրէն պայծառ անուններուն պէս եւ ոչ ալ Իզմիրլեան Մրցանակ՝ հայկական չրջագծին մէջ, բայց ապահովաբար ունէր իր մէջ վաւերական վկայութեան անսուտեր կնիքը հայ ժողովուրդի սիրտին, անոր թաթաւուն սիրոյն եւ բարեխառն երախտագիտութեան:*

Իր առաջին հատորի հրատարակումէն ետք եօթը տարիներ (եւ մահէն՝ չորս տարիներ) սահեցան, մինչեւ որ, 1952-ին, լոյս տեսաւ նոր հատոր մը իր Համապատկերէն, դարձեալ Երուսաղէմէն, այս անգամ հինգերորդ հատորը, «Իրապաշտ»ներուն նուիրուած, այսպէս կանխելով երկրորդ, երրորդ, եւ չորրորդ հատորները:

Սիրոյ, յարգանքի եւ երախտիքի երբեակ զգացումներէ թելադրըւած եւ գրական արժեւորումի արդար հասկացողութենէ զսպանակւած այս հրատարակութեան յառաջաբանին մէջ, իր հոգեխառնութեան հաղորդ եւ իր անձի ու կեանքի մտերմութեանը մէջ ապրած եղիվարդ կը վկայէր հայ գրականութեան այս Մեծ Վկային վկայաբեր գործին մասին.

[1] *Համապատկեր Արեւմտահայ Գրականութեան,* Ա. Հտր., էջ ե:

«Մեզի համար գոհունակութեամբ լի, սիրելի պարտք մը կը նկատենք անգամ մը եւս յայտարարելու, թէ Իրապաշտներուն նուիրուած այս հատորը, ինչպէս *Համապատկերի* բոլոր հատորները, իրենց բացառիկ տեղը ունին մեր գրականութեան պատմութեան մէջ, թէ՛ իրենց յղացքով եւ թէ՛ մեթոտով»:

Եւ կ'աւելցնէր.

«Ոյոյլ կու տամ ինծի ըսելու, թէ երէկ, երբ տակաւին ողջ էր այս հատորին հեղինակը, անիկա շատերուն կը թուէր ապրող անցեալ մը. այսօր, իր մահէն տարիներ վերջ, անիկա մտքիս մէջ կը վերածուի հեռաւոր ու մեծ ապագայի մը»:

Դէպի ապագայ տարածուող այս ժամանակին մէջ մեծութեան չափով վերթեւեւելու համար, սակայն, Յ. Օշականը պէտք ունէր ճանչցուելու գալիք սերունդներէն: Գո՛րծն էր կնիքը իր անձին: Պաղաբերումն իր կեանքին: «Եւ ծառն ի պաղոյ իւրմէ ճանաչի» աստւածային յաւերժախօս ճշմարտութեան համաձայն: Եւ այդ գործին մէջ՝ Համապատկերն էր ամենէն պերճախօս վկան՝ այդ ապագային մէջ դիծ ու գոյն հագնելիք իր մեծութեան:

Այս գիտակցութեան թելէն ահա իրերայաջորդ օղակներու պէս 1953-էն մինչեւ 1956, լոյսին կը բացուէին երեք նոր հատորներ, Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց վանքի տպարանէն.

— Երկրորդ հատորը՝ «Ռոմանթիքներ» անունին տակ (1953).

— Երրորդ հատորը՝ «Կրտսեր Ռոմանթիքներ» վերնագրով (1954).

— Չորրորդ հատորը՝ «Դէպի Իրապաշտները» մակագրութեամբ (1956):

Հրատարակութեան այս ոսկի շղթան կանգ առաւ, սակայն, լման երկոտասանամեակ մը: Ձեռագիրները տեղէ տեղ քալեցին, թերթերը խունացան, մելանը՝ արդէն ժժգոյն՝ աւելի աղօտացաւ, ընթերցումը դարձաւ մեհենագրութեան քակումի պէս դժուար:

1968-ին լոյս տեսաւ վեցերորդ հատորը, «Արուեստագէտ Սերունդ»ի առաջին բաժինը, այս անգամ Համազգային Մշակութային Ընկերակցութեան Պէյրութի տպարանէն, նոր յոյսի նշոյլ մը բանալով Յ. Օշականի մեծութեան հետզհետէ պայծառացող հորիզոնին վրայ: Բայց հատորը մնաց առանձին եւ հրատարակութեան ընթացքը վերըսին մտաւ ողիականի իր լուս-ու-մութ ճամբաներուն մէջ:

Տասներկու նոր տարիներ սահեցան, մինչեւ որ կարելի եղաւ համատեղել բոլոր ձեռագիրները, կատարել հարկ եղած արտագրութեան տաժանագին աշխատանքը եւ վերստին լոյսի սեւեռումին տակ բերել Համապատկերը իր վերջին երեք հատորներով, այսպէս ամբողջացնելով «Արուեստագէտ Սերունդ»ին իր խորհրդաւոր եւ յատնաբերիչ

վերլուծումին եւ արժեւորումին նուիրուած աշխատասիրութեան հրատարակութիւնը:

***

Վերջին այս երեք հատորներու հրատարակութեան յաջողութեան գլխաւորագոյն եւ նուիրեալ վաստակաւորները եղան նախ հեղինակի հարազատ ընտանիքի անդամները, առաջին հերթին՝ իր տիկինը, Արաքսի Օշական, որ համբերատարութեան գերագոյն աստիճանով՝ իր ամուսնոյն ձեռագիրները փրկեց, անոնց մաշող գիրը փոխադրելով իր սեպհական ձեռագրին՝ աւելի ընթեռնելի եւ մատչելի:

Ձեռագիրներու մէկտեղման, ապահով եւ կոկիկ պահպանութեան եւ նոյնիսկ ոմանց մեքենագրութեան աշխատանքին իրենց հետեւողական եւ գուրգուրոտ հոգածութիւնը բերին իր դուստրը՝ Տիկին Անահիտ Ոսկերիչեան եւ որդին՝ Վահէ Օշական, որոնք գրականութեան սէրն ու հասկացողութիւնը գեղեցկօրէն ներդաշնակած ծնողական սիրոյն եւ երախտիքին հետ՝ իրենց անգնահատելի ծառայութիւնը բերին այս նոր հատորներու հրատարակութեան այնքան դժուարացեալ աշխատանքին: Իրենց հետապնդումներուն եւ անձնական ալակցութեան չնորհիւ կարելի եղաւ ունենալ բոլոր ձեռագիրներն ու անոնց մասամբ արտագրեալ օրինակները եւ լծուիլ լուրջ հաւաքումի, դասաւորումի, արտագրութեան եւ հրատարակումի գործին:

***

Ցուսով ենք, որ 1980-ը չփակուած Յ. Օշականի Համապատկերի այս վերջին երեք հատորները սեպհականութիւնը դարձած կ'ըլլան իրենց հարազատ տիրոջ՝ հայ ժողովուրդին: Աւելի քան չխուռն հայ գրողներ օշականեան գրչով վրձինուած են այս ինը հատորներուն մէջ, երեք գլխակարգումներու կամ բաժանումներու տակ դրուած[1], իր իսկ պատրաստած ծրագրին մէջ.

— Զարթօնքի Սերունդ եւ Ռոմանթիքներ (Ա.—Գ. հատորներ).

— Իրապաշտներ (Դ. եւ Ե. հատորներ).

— Արուեստագէտ Սերունդ (Զ.—Թ. հատորներ):

Բնականօրէն սոյն հրատարակութեան հանգամանքները ամփոփ կերպով ուրուագծող այս յառաջաբանին ծիրին մէջ չ'իյնար արժեւորումը կատարել Յ. Օշականի ծաւալուն եւ բարձրարժէք գործին:

---

[1] Դժբախտաբար իր առաջին հատորին մէջ ծրագրուած *չորրորդ* բաժինը Նորագոյն Կամ Սփիւռքի Գրականութիւն բնորոշումով ծանուցուած իր առաջին հատորի *Մուտք*-ին մէջ, կեանքի չկրցաւ կոչուիլ: Ինքն իսկ կը տարակուսէր, թէ պիտի կարենա՞ր ամբողջացնել այդ բաժինը: Կ'ըսէր. «Թէեւ կաղապարները պատրաստ են յետ-պատերազմեան սերունդին վրայ կատարելիք աշխատանքին, իբր շարունակութիւնը երեք սերունդներու նուիրուած սա վկայութեան, բայց կը տարակուսիմ թէ ինծի պիտի տրուի ժամանակ այդ կաղապարները վերածելու գործի»:

Ատիկա կը պատկանի ընթերցողին, քննադատին, գրագէտին, պատմաբանին, մէկը խօսքով՝ անոնց որոնք այս հատորները կարդալու եւ ուսումնասիրելու բախտը պիտի ունենան։

Բախտը կ՚ըսենք, որովհետեւ՝

Իրական բացառիկ վայելք է այդ հատորներուն հաղորդակից դառնալը։ Անոնց մէջ տրուած արեւմտահայ գրականութեան պատմութիւնը, պատմութիւն ըլլալէ առաջ՝ գրականութիւն է։ Անուններու, թուականներու, թուակարգումներու, կենսական նշմարներու, բովանդակութեանց ամփոփումներու, ազդեցութեանց նշումներու, ոճային յատկանշումներու դասականացած, սովորութենացած արժեչափերէն եւ մօտեցման եղանակներէն շատ վեր, անբաղդատելիօրէն հեռու կը մնայ Համապատկերի այս հսկայածաւալ գործը իր բովանդակութեամբ, իր ոճով, իր մթնոլորտով, ամէ՛ն ինչով։ Օշական՝ գրագէտի իր չեշտուած հոգեխառնուածքը, իր հոգեկան շաղուածքի բոլոր տարրերով ու թելերով՝ ապրա՛ծ է այդ գրականութիւնը. իր տպաւորութիւնները այնքան ուղղակիօրէն, մտերմօրէն քաղուած են հեղինակներէն եւ անոնց գործերէն, որ իր իսկ իւրայատուկ բառով՝ «անճնացած» են, դարճած՝ իր աչխարհին ալֆան եւ օմեղան։ Պարզ խօսքով Օշական գրականութիւնը կը վերստեղծէ նկարիչին պէս աւելի քան զայն կը պատկերացնէ լուսանկարիչին նման։

Խորասոյզ է իր նայուածքը, որ դիտէ տեսարաններէն անդին անցնիլ եւ երեւոյթներուն թափանցել, պատկերներէն շատ հեռուն երթալ եւ իմնել գաղափարներուն, մանաւանդ դիրին մէջէն բռնել կեանքի թելը եւ տալ այդ կեանքը իր իրաւ էութեանը մէջ։

Այո՛, կը հաւատանք եւ կ՚ըսենք՝

— Բախտաւոր մըն է այս հատորները կարդալ գիտցողը։ Որովհետեւ անոնց մէջէն, եւ գրականութեան վայելքէն անդին, հայութի՛ւնն է, որ վերջին մէկ դարու իր կեանքովը յարութիւն կ՚առնէ կարդացողի աչքերուն դիմաց։ Անտարակոյս, հայ կեանքը իր ամենախիտ արտայայտութիւնը գտած է հայ գրականութեան մէջ։ Օշական այդ գրականութենէն դուրս կը բերէ կեանքը, ինչպէս հասկէն՝ ցորենը...։ Հայ գրականութեան քննադատութեան ամենէն անձնադրոշմ տիպարն է ան, այնքան անձնադրոշմ՝ որ ոչ մէկ ծանօթ ուղղութեան կը պատկանի, ոչ մէկ ճանչցուած դպրոցի հետ կը նոյնացուի եւ կը մնայ անկրկնելի։ Օշականեան գրական պատմագրութիւնը, աւելի ճիշդ՝ արեւմտահայ գրականութեան յայտնաբերման իր կերպը ինք եզական դպրոց մըն է հայ ժողովուրդի արդի գրական ժառանգութեան մէջ — Օշականեա՛ն դպրոցը։

Երրորդ անգամ կը կրկնենք։

— Բախտաւոր մըն է այդ գործը կարդացողը, որովհետեւ անոր մէջ ան ինքզինք կը գտնէ իր ցեղային ամենէն հարազատ, ամենէն վաւերական, ամենէն յատկանշական, ամենէն բաբախուն էութեանը մէջ։ Օշականի գրական այս «փոքր ածու»ին մէջ մտնողը՝ հայութեան հոտն ու գոյնը կ՚առնէ, եւ՝ երբ յամենայ այդ ածուին մէջ ու մտերմանայ անոր հողին ու կանաչին հետ՝ պիտի զգայ, որ այդ հոտն ու գոյնը իր սեպհական էութենէն կը բխի, որովհետեւ ինքզինք միախառնուած պիտի զգայ այդ ածուի ակօսներուն հետ. իր ժողովուրդի կեանքին ձայները այնպէս պիտի արձագանգեն իր անձին մէջ, որ կարծես ի՛ր հոգիէն կ՚արտաբերուին։

Հաղորդութեան բաժակ է Յ. Օշականի գրիչը։ Անկէ կը հոսի իր ազգի հոգին՝ մարմնով եւ արեամբ։ Իր գրիչը՝ իր անձին, հայութեամբ սպունգացած, ոռոգուած էութեան, խօսքն է՝ «բանն կենաց հայութեան»։ Իր անձը, անհատական անձը՝ հաւաքական, առհաւատական եւ յաւերժական Անձին՝ Հայութեան մարմնացեալ եւ խօսուն պատկերը։

Յ. Օշականի գրչով վերստին կը խօսին բոլոր այն գրիչները, որոնց գիրը կայ այս գիրքին մէջ Օշականի չունչով վերստին կեանքի կոչուած։ Եւ եթէ Միքէլ Անճելօն Մովսէսի արձանը քանդակելէ ետք, պահ մը եւ քայլ մը հեռանալով անկէ, դիտե՛ց, դիտե՛ց ու ձեռքի գաւազանը վերցընելով զարկաւ հոգի — ի՛ր հոգին — հազած մարմարին եւ ըսաւ.

— Խօսէ՛ Մովսէս։

Այսօր Օշականն ալ հեռացած այս աչխարհէն, կը նայի այս ինը հատորներուն եւ, այլեւս երկնի աստղերուն ցոլքն իրենց մէջ առած գիրերուն լեզուով կը բարբառի եւ կ՚ըսէ.

— Խօսէ՛ Մեսրոպ...

ԹԷՈԴԻԿ՝
ՎԿԱՅ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻՆ*

«Ազգը չէ մեռած, եւ անհնա՛ր է որ մեռնի».

Այսպէս կը բացագանչէր հայկական Մեծ Եղեռնի ականատես վկաներէն՝ Թէոդիկ, երբ բանտի, աքսորի տանջալից, անյոյս եւ անլոյս օրերու տառապանքը ապրելէն ետք կը յաջողէր ազատիլ մահէն եւ վերադառնալ իր այնքան սիրած Պոլիսը, եւ ուր գինք տեսնելուն եղիչէ Դուրեան Արքեպիսկոպոս ողջոյնի քաղցր խօսք մը կ՛ուղղէր իրեն ըսելով.

- Եկո՛ւր պագնեմ ճակատէդ, մեռած Ազգիս ո՜ղջ զաւակը...

Թէոդիկ անմիջական հակազդեցութեամբ մը կը պատասխանէր.

- «Ներէ՛, Սրբազան, որ պահ մը ընդվզի աքսորադարձ հայու սիրտս սակայն, այդ գգուական խօսքիդ ի լուր՝ որ աչքերս խոնաւցուց: Ազգը չէ մեռած, եւ անհնա՛ր է որ մեռնի: Իր շարքերէն կրնա՛ն պակսած ըլլալ անհատներ, փերթեր, նո՛յն իսկ մեծղի զանգուածներ, իբրեւ ապահարկ յօտում բո՛ւն անձինքէն: Ա՛րմն է որ կը մնայ, Ջա՛րմն է որ կանգուն է դեռ, նոր նոր բողբոջներով: «Ազգերնիս ապրեր է միշտ՝ պողպատի պէս տոկուն իր կամքով, խարիսխի պէս ամուր իր հաւատքով եւ արուսեակի՜ պէս փայլուն իր յոյսով, որոնցմով քալեր է Ան դարերու պատուհասներու մէջէն, իյնալով, ելլելով, իր զաւակներուն բռնամահովը յաճախ մահը խպնեցնելով, սգաւոր՝ բայց յա՛ղ լաւատես, ալեւոր՝ բայց յա՛ղ աշխոյժ, ոտքերուն կռուան եւ անկախութեանը կայան որոնելով շարունակ...»:

Ահաւասիկ հաւատքով թաթաւուն բառեր, որոնք արտացոլացումն են այն հոգիին՝ որ տառապանքի կրակին մէջէն է անցած եւ

---

* Ներածական, Թէոդիկ, *Ազգը Չէ Մեռած Եւ Անհնար է որ Մեռնի*, Անթիլիաս, 1985, էջ Թ-ԺԹ:

խաւարին դէմ՝ լոյսին, անէութեան դէմ՝ գոյութեան, լքումին դէմ՝ անկախութեան, պարտութեան դէմ՝ յաղթանակին ապրումները կը փոխանցէ հայ նոր սերունդներուն։

***

Հայոց պատմութեան քսաներորդ դարու առաջին երեսնամեակին Թէոդիկը այն բացառիկ անձերէն մէկը եղաւ, որուն տուրքը հայ դպրութեան եւ մշակոյթին ամենախոր, ամենաբարձր եւ ամենալայն չափանիշներով պէտք է արժեւորուի։ 1907-էն մինչեւ 1929 չարունակաբար հրատարակեց տարուէ տարի կառուցուող յուշարձանի մը նման կոթողական այն գործը, որ Ամէնուն Տարեցոյցը պարզ անունը կը կրէ։ Անկախաբար իր Տիպ ու Տառ գործէն, եւ այլ գրական փոքր հատորներէն եւ բազմաթիւ յօդուածներէն, Թէոդիկը հայ ժողովուրդի պատմութեան եւ գրականութեան մէջ դարձած է ամենագրաւիչ ազդեցութեամբ դէմք մը իր «Ամէնուն Տարեցոյցը» գործի տասնինը հատորներով։ Բառին բովանդակ իմաստով՝ հանք մըն է այդ չարքը, ուր հայոց արդի պատմութեան վրայ լոյս սփռող բազմաթիւ վաւերագրեր, հայ գրականութեան զարգացումը բարացուցող անհամար էջեր, օտար գրականութեանց հայ կեանքի մէջ ճառագայթումի անթիւ բաժիններ, անհաչուելի լուսանկարներ, կրօնական-բարոյական, գրական-գեղարուեստական, իմաստասիրական, գիտական, բժշկական, կենսագրական, ազգագրական, լեզուաբանական, տոմարային բիւր ծանօթութիւններ, արուեստներու աշխարհին մէջ լայն հորիզոններ, կը բացուին հայ ընթերցողին աչքերուն դիմաց, ամէն անգամ յայտնաբերելով նորութիւն մը եւ ստեղծելով հոգեկան վայելք մը, գոհացնելով կենդանի հետաքրքրութիւն մը եւ խորհիլ տալով հայութեան մասին հիացումի եւ նախանձախնդրութեան միախառն զգացումներով։

Թէոդիկ ինք, 1907-ի Ամէնուն Տարեցոյցի առաջին էջին վրայ, ուր կաղանդչէքի պէս նուէր կ'ընծայէ իր տարեցոյցը հայ ժողովուրդին, համապարփակ սահմանումը կու տայ անոր ոգիին, նկարագրին, բովանդակութեան եւ նպատակին սա լայնածիր եւ սրամիտ, սրտագրեցիկ ձեւով.

«Ամէն ան՛նց՝
Որոնք կը փափաքին մտերիմ ընկեր մը ճարել, իրենց առանձնութեան ու ձանձրոյթի վայրկեաններուն.
Որոնք կ'ուզեն անմեղ ժամանց մը սարքել ինքզինքնուն, ամառը, բացօդեայ վայր մը մեկուսացած.
Որոնք կը սիրեն ամէն հիւրէ թղթատուելիք հատոր մը ձգած ըլլալ իրենց սալոնին հեշտաղարաձին վրայ.
Որոնք անձուկն ունին օգտակար կերպով սահեցունելու ժամերը՝ ձմրան երկար գիշերներու.

Որոնք հոգի՛ կու տան իմանալու համար զանազան ծանօթութիւններ ու զարմանազան այժմէութիւններ.
Որոնք կ'երազեն բացուած տեսնել ծիծաղկոտ ծաղիկը ժպիտին՝ իրենց տրտում դէմքին վրայ.
Որոնք տենչն ունին ընդլայնելու իրենց միտքի հորիզոնը՝ գիտական նօթերով ու բարոյական նիւթերով.
Որոնք երջանկութիւն կը սեպեն հմտանալը կեանքի ու դատողութեան լուրջ պայմաններուն.
Որոնք «պիտանին» կը փնտռեն, եւ հետը մէկտեղ՝ չեն կրնար բարձի թողի ընել «զբօսալի»ն.
Որոնք ծարաւը կը զգան Կրօնքի, Օրէնքի, Լեզուի ու Գեղարուեստի հատընտիր գործեր վայելելու.
Որոնք տրամադիր են գործնական պատուէրներ լսելու ընդդէմ խանգարման «Անձին Առողջապահութեան».
Որոնք, վերջապէս, հաճոյք կը նկատեն մեր գրողներուն դէմքերը տեսնել՝ իրենց արտադրած նոր նոր էջերուն առընթեր.
Անո՛նց է, տարին ամբողջ անո՛նցն է ահա այս գիրքը»։

***

Ինծի համար բացառիկ վայելքի պահեր եղած են այն պահերը, երբ բացած եմ Ամէնուն Տարեցոյցը ի ոեւէ մէկ տարուան թիւը եւ ժամերո՛վ հանդարտօրէն ու մեղմիկ քալած եմ անոր էջերուն մէջէն, նման այնպիսի չրջագայութեան մը՝ անծանօթ միջավայրի մը մէջ, ուր ամէն մէկ դարձուածքի, նորութիւն մը կը հանդիպի աչքերուդ, խնդութիւն մը կը համակէ հոգիդ՝ ի վայելումն արժէքներու, որոնց յաճախ չես հանդիպիր ընտանի կամ ծանօթ միջավայրերու մէջ չրջագայութեան պահուն...։

Վստահ եմ նոյն փորձառութիւնը ապրած են չատեր, որոնք ունեցած են այդ առիթը՝ մտերմանալու Ամէնուն Տարեցոյցին հետ, ուր Թէոդիկի տաղանդը կը հանդիսադրուի բազմագունեան չքեղութեամբ մը հայութեան արժէքներուն վկայութիւնները հաւաքելու, եւ յաճախ «մանրուք» նկատուած տողերու, դրուագներու, էջերու եւ վկայութիւններու մէջէն զգացնելու անկորնչելի մեծութիւնը հայ միտքին, եւ ստեղծագործականութեան անսպառելիութիւնը հայ տաղանդին։

Այստեղ բնականօրէն արժեւորումը չէ որ պիտի փորձենք ընել Թէոդիկի գրական գործին եւ յատկապէս Ամէնուն Տարեցոյցին բազմակողմանի արժէքներուն։ Այդ ինքնին մեծահատոր երկասիրու-

թեամբ մը կարելի կը դառնայ եւ մեղուաջան, դասաւորեալ, կարգաւոր մտաչխատութեան մը արժանիքը կը պահանջէ[1]:

***

Արժեւորումի եւ հիացումի օրէ օր աճող այս զգացումներով երբ վերջին անգամ կը թղթատէի տարեցոյցի իր հատորները, մտքիս յատուկ սեւեռումին տակ ինկաւ այն մէկը, որ միացեալ, խտացեալ տարի մըն է, 1916-1920 չորս տարիներու որպէս համադրութիւն:

Թէոդիկ, 1915-ի հատորը հազիւ հայութեան ընծայած, ինքն ալ կ'իյնար մահացուցիչ աքցան-ձեռքին մէջ թուրքին որ կեղծուպատիր ամբաստանութիւններով զինք կը բանտարկէր ապա կ'աքսորէր, որպէս օղակներէն մէկը շղթային այնքան ուրիշ հայ մտաւորականներուն, որոնք հայութեան ընտրելագոյն ապրումներն ու արժէքները, իղձերն ու տեսիլքները արտայայտող, զարգացնող, դէպի բարձունք առաջնորդող լուսաստեղծ եւ լուսացոյց դէմքերն էին:

Քանըհինգ ամիսներ բանտի մութ նկուղներուն եւ աքսորի կրակէ ճամբաներուն վրայ... Թէոդիկի նման զգայուն սիրտ մը եւ նրբատես միտք մը ապրեցաւ — եթէ ատոր ապրիլ կ'ըսուի —, բայց այդ ապրիլը, փառք Աստուծոյ, չմարեցաւ անապատի աւազներուն մէջ: Իր վերապրումով վերապրեցան նաեւ իր ապրումներն ու մտածումները, որոնք այնքան յուզիչ, լուսաւորիչ վկայութիւն մը կը բերեն մեզի այսօր, հայութեան ամենէն տագնապալի, աննախընթացօրէն ծանր ու մահացու տառապանքէն, որուն մասին ինք դիմառնական ոճով այսպէս կը խօսի իր անձնական տառապանքը ազգակիր Մեծ Տառապանքին հետ դաշնակելով.

> - «Ըսէ՛ ինծի, Հա՛յ Տառապանք, ո՞րկէ կը սկսիս դուն՝ ո՞ւր սպառելու համար: Ըսէ՛ եւ դուն, երկաթէ Սեւ Ճանապարհ, դժոխքին ո՞ր դարբնոցը կռեր է զքեզ եւ զուգահեռ պառկեցուցեր՝ Ասիոյ պորտին: Ռազմանի՞ւթ ենք մենք թէ զինուոր, որ, իբր թէ կռուադաշտ, կ'առնես կը տանիս զմեզ այսպէս արագ: –Խօսէ փայտին, քարին, երկաթին հետ...»:

Թէոդիկ, սակայն, հաւատքի եւ կամքի տէր եւ յարաչեան աշխատանքի վարպետ՝ հաւատարմօրէն չարունակեց հայ գիրին իր ծառայութիւնը սրբազան կոչումէ առաջնորդուած մարդու վճռակամութեամբ: Իր գրիչը իր կեանքին մելանովը կ'ապրէր եւ գիրքը իմաստ

[1] Երեւանի մէջ 1981-ին լոյս տեսած Մ. Լ. Ադանալեանի ուսումնասիրական փորձը՝ «Թէոդիկի "Ամէնուն Տարեցոյցը", 1907-1929 թ.թ.» դրական եւ ողջունելի սկիզբ մըն է, բայց ոչ տակաւին բաւարար հատոր մը, վերակենդանացնելու համար ամբողջ տարողութիւնը եւ վերդրելու համար բոլոր արժէքները *Ամէնուն Տարեցոյցի* շքեղ շարքին:

կու տար իր կեանքին: Որքա՜ն յուզիչ եւ յայտնաբերիչ են այս տեսակէտէն այն տողերը, զորս նամակի մը մէջ ուղղեր էր բարեկամի մը.

> «Եթէ օր մը լսես, թէ աչքերս յաւէտ փակեր եմ, գիտցի՛ր որ այդ պահուն գրիչը ձեռքս էր եւ առաջի քունքս ալ քաց...»[1]:

Ահա այս հաւատքով, Համաշխարհային Առաջին Պատերազմը կնքող զինադադարի (1918) յաջորդող տարիներուն, երբ ողջ հայութիւնը սկսած էր իր բեկորները հաւաքել, իր տուները վերաշինել, իր ազգային-եկեղեցական կեանքը վերակազմակերպել մասնաւորաբար Պոլսոյ եւ Կիլիկիոյ մէջ, երբ Ազգային Ժողովը լծուած էր որբերու փնտռտուքի եւ հաւաքումի ազգափրկական նուիրական գործին, երբ անդին, Արեւելեան Հայաստանի մէջ հռչակուած էր Հայաստանի անկախութիւնը, ստեղծուած էր անկախ պետականութիւն եւ յոյսի ու խրախոյսի նոր արշալոյս մը բացուած էր հայ կեանքի ողջ տարածքին վրայ ի Հայաստան եւ յարատեւման, Թէոդիկ ամենէն մեղուաջան սպասարկուներէն մէկը կը դառնար տենդոտ այդ կեանքի շրջագծին մէջ 1919-ին պատրաստելով իր Տարեցոյցներու Ժ-ԺԴ 1916-1920 միացեալ տարիներու հատորը, բեկանուած չտեսնելու համար ոսկի շղթան ամենայն հայոց ընծայած իր Տարեցոյցին:

Իր այս շրջանի բոլոր աշխատանքներուն մէջ, հիմնական դիծը ջարդի տարիներուն վկայութիւնները համախմբելու, հայ դողդոջին պատմութիւնը գրելու, հայ որբերուն ցաւը պատմելու եւ միանգամայն Հայաստանի անկախութեամբ ստեղծուած վերածննդեան շունչը տարածելու ուղղութեան մէջ կ'առաջնորդ:

Ինչպէս արդար կերպով դիտել կու տայ Մ.Լ. Ադանալեան,

> «Ցանկանալով կամրջել հայ ժողովրդի միջեւ եղեռնեան շրջանը եռեղեռնեան տարիների հետ, Թէոդիկը ջանում էր իր գրչով լցնել Մեծ Եղեռնին զոհ դարձած մտաւորականների պարապ թողած էջերը տարեցոյցում: Այդ տարիներին *Ամէնուն Տարեցոյցում* Թէոդիկի գրչին պատկանող նիւթերը հիմնականում ինքնակենսագրական բնոյթի են, յիշողութիւններ բանտի ու աքսորի տարիներից, որոնք միաժամանակ ճշմարտացի լոյս են սփռում պատմական շատ իրադարձութիւնների վրայ: Թէպէտ սակաւ էին տարեցոյցի աշխատանքներում ընդգրկուած հեղինակային ոյժերը, այնուամենայնիւ, հատորների նիւթերը՝ պատմահրապարակախօսական, յուշագրական, գրական-գեղարուեստական թէ՛ բանասիրական, գտնւում էին արժանի բարձրութեան վրայ, խորապէս հայրենասիրական էին եւ տոգորուած էին կենսասիրութեամբ»[2]:

[1] Մ. Լ. Ադանալեան, *Թէոդիկի "Ամէնուն Տարեցոյցը"*, Երեւան, 1981, էջ 67:

[2] Անդ, էջ 45-46:

Տարեցոյցի այս միացեալ թիւը տիրապետուած է Թէոդիկի անձնական գրչով եւ բովանդակութիւնն ու մթնոլորտը կ'արտացոլացնեն իր եւ իր շրջանի հոգեխառնութիւնը՝ պատերազմի, տառապանքի, ցաւի, կորուստի, աւերակումի, զոհի, սուգի եւ ասոնց առնչակից յուզումներու հետ միախառն յոյսի եւ վերածնունդի չունչով թաթաւուն։ Այստեղ է որ ան հրատարակեց իր անձնական յուշերը, Բանտի եւ Աքսորի Տարիներ, խորագրին տակ եւ ստորագրեց բազմաթիւ յօդուածներ՝ յուշագրական, եւ վկայողական նկարագրով եւ զգացականութեամբ այնքան լեցուն եւ հաղորդական։

Իր մտերիմ գրչեղբայրներէն՝ Վահան Թէքէեան, 1919-ի նոյն տարին «Թէոդիկին եւ իր Տարեցոյցին» խորագրով գրութեամբ մը ճշգրտօրէն եւ հարազատօրէն կը բնորոշէ Տարեցոյցի այս բացառապէս յուզիչ հատորին հրատարակութիւնը։ Թէքէեանի վկայութեան մէջ թարմ կենդանութեամբ կայ պատկերը Թէոդիկի Տարեցոյցի ոգիին, եւ միանգամայն շրջանի հոգեխառնութեան.

«Չորս ամբողջ տարի եւ աւելի՝ արեւի խաւարում էր, ամբողջական խաւարում։ Մարդիկ, մութին մէջ, իրարու կը զարնուէին, իրար կը կոխոտէին, կ'ոչնչացնէին իրար։ Աշխարհ կը վերադառնար այն նախնական քաոսին՝ որմէ դուրս էր ելած հրաշքով։ Տարերային ժխոր մը, խառն իր կեանքի իրաւունքէն, իր կեանքի առվորութիւններէն ղրկուած մարդկութեան ճիչերուն, կը սաւառնէր երկրագունդին վրայ։ Ճշմարտիւ, արեւը «բռնուած» էր չորս ամբողջ տարի եւ աւելի, միւս աստուածէն, վաղօրեայ հակառակորդը մերինին. Ահրիմանն էր որ կը մաքառէր, կը մարտնչէր իր որսը չփախցնելու համար. եւ եղան արդարեւ վայրկեաններ ու կարծուեցաւ թէ պիտի ընկճուէր Ահարու Մազտան ու պիտի յաղթէր վերջնականապէս չարին աստուածը՝ Ահրիմանը...։

«Այս համատարած խաւարին մէջ շատ բնական էր, անշո՛ւշտ որ Տարեցոյցդ լոյս չտեսնէր, ո՛վ Թէոդիկ...։

«Հիմա, տարիէ մը ի վեր, Չարը յաղթուած է, եւ կ'ըսեն, ու մենք կը հաւատանք ատոր։ Բայց լոյսը դեռ ծագած չէ ամբողջապէս, դեռ «բռնուած է» արեւը՝ գոնէ մասամբ, ու մենք ասոր ալ կը հաւատանք՝ որովհետեւ կը տեսնենք թէ այդպէս է...։

«Բայց այն քիչիկ մը լոյսէն որ կայ՝ Տարեցոյցդ կ'օգտուի երեւան գալու համար, Ամէնուն տարեցոյցդ։

«Մեր առաջին մտածումը, այս երեւոյթին առջեւ, թող ըլլայ սա թէ՝ 1915-ի «Ամէն»ը այսօրուան Ամէնը չէ։ Քառ մը պզտիկ, պտըտիկ բառ մը կրնա՞յ եղեր այսքան պարպուիլ, միլիոն մը կեանք, միլիառներով ոյժ կորսնցնել իրմէ...։ Այս «ամէնուն»ը, տարեցոյցիդ ճակատը, տապանագրի մը տպաւորութիւնը կու տայ ինծի, ու ես կը դողամ անկէ, ո՛վ Թէոդիկ...։

«Անոնցմէ՝ որոնց դէմքն ու գիրը տպեցիր այստեղ, քանինե՞ր քանինե՞րն են որ չկան այլեւս, որոնք կլլեց անդունդը մէկ անգամէն,

որոնցմէ նոր յօդուած մը եւ նոր լուսանկար մը պիտի չկրնաս առնել այսուհետեւ երբեք, եւ որոնց մտածումն ու դիմագիծերը պիտի մնան անփոփոխ յաւիտեան, ինչ որ եղան 1915-ին...։

«Իսկ մենք որ ազատեցանք, մենք, անոնց ընկերները որ կ'ապրինք անոնցմէ ետք, անտարակոյս կ'ապրինք՝ ամէն բանէ առաջ զանոնք փրկելու համար, անոնց մտածումն ու հոգին փրկելու համար կորուստէ, անոնց երազը մարմնացնելու համար, հայ ազգութիւնը ազատ ու անկախ կեանքով զարգացնելու եւ մեծցնելու եւ հետեւաբար իր մեծութեամբը մեծցնելու համար՝ իրեն համար զոհուած առաջնորդները։

«Կ'ապրինք, նաեւ զանոնք սրբագրելու եւ կատարելագործելու համար։ Առանց դոյզն մեծամտութեան, միշտ մեծարելով զանոնք ու ողբալով անոնց վրայ, կեանքի ու տառապանքի մեծ դասէն օգտուած՝ մենք կ'ապրինք մեր հին ու նոր, բնական ու բռնի մահուամբ անհետացած մտաւոր եղբայրներու սխալները ուղղելու եւ թերիները լրացնելու համար, անոնց միտքէն ու հոգիէն սնած ցանցառ, սա տկար սերունդները շիտակ ու ապահով ճամբաներու մէջ առաջնորդելու համար...։

«Մենք կ'ապրինք ոչ թէ վայելելու համար այսուհետեւ, ոչ։ Ղազարոսին պէս որ գերեզմանէն դարձաւ, մենք ժպիտ չունինք այլեւս, բայց Ղազարոսին նման մենք կը ծառայենք մեռելներու յարութեան հաւատքը ներշնչելու անոնց որ եկած են ու պիտի գան մեզի ետքը...։

«Ժպիտ չունինք, բայց քրտինք, արիւն ունինք դեռ եւ պիտի աշխատինք, պիտի աշխատինք։

«Ես կը նկատեմ այդ յարութեան, այդ կորովին եւ այդ աշխատանքին խորհրդանիշ ղրօշակներէն մին՝ քու Տարեցոյցդ, եւ իրեւ այդ կ'ողջունեմ զայն եւ զքեզ, ո՛վ Թէոդիկ...»։

***

«Հայկական Եղեռնի կամ Ցեղասպանութեան եօթանասունամեակի առիթով երբ վերստին աչքէ կ'անցնէի Թէոդիկի տարեցոյցներէն այս մէկը, որ դորշացեալ թուղթի վրայ մանրատառ, հազիւ ընթեռնելի վիճակի մը մատնուած էր եւ արդէն դարձած այնքան հազուագիւտ ու դժուարամատչելի մեր ժողովուրդի զաւակներուն համար, խորհեցայ անկէ առանձնացնել Թէոդիկի վկայութիւնը Հայկական Եղեռնի մասին՝ «Բանտի եւ Աքսորի Տարիներ» խորագրին ներքեւ գրի առնուած, ուր ան այնքան անմիջական բխումով, զգացական տարրերու տիրական ներգործութեամբ, արագ եւ կենդանի նկարագրումով, տեսակ մը գրչի մէկ հարուածով եւ պոլսահայ լեզուի առանձնայատկութիւններով կու տայ պատկերը Հայկական Եղեռնին իբրեւ ապրուած փորձառութիւն։

Փափաքեցայ նաեւ այդ միաչունչ ձեւով տրուած դրաւոր վկայութեան վրայ երկրորդ բաժինով մը աւելցնել այլ վկայութիւններ՝ համառօտ յօդուածներով տրուած յուշեր, ապրումներ, տեղեկութիւններ, վերլուծումներ եւ խորհրդածութիւններ («Ձերմակ եւ Կարմիր Տառամը», «Ապրիլ Տասնըմէկ 1915», «Գրիգոր Զօհրապ», «Աքսորի մէջ Աքսորի եւ Մահէն դէպ ի Կեանք», «Միգամածներ Հայ Հորիզոնէն», «"Կռունկ"», «Շաւարշանի Շուչաններ», «Մօր Սէրը» «Սո՛ւրբ Աստուածածին», «Վարդավառ», «"Այսօր Դաս"», «Մահագրութիւն», «Այց Հայրենի Աւերակաց», «"Տարեդարձ"ը», «Հայաստան», «Հայ Վերածնունդ», «Հայ Ազգը Ամանորի Սեմին վրայ» խորագրերուն տակ) քաղուած նոյն հատորէն, ինչպէս նաեւ յաջորդ մէկ երկու տարիներու թիւերէն, որոնք կ'արտացոլացնեն նոյն հոգեխառնութեան վիճակը լուսացնցուղներու նման լոյսի չողեր կ'արձակեն հայկական Եղեռնի եւ անոր յաջորդող հայ վերածննդեան վրայ։

Այս բոլորը ահա հայ ժողովուրդին կը ներկայացնեմ նոր վերնագրով մը, բայց նոյն ինքն հեղինակին գրչէն կեանք առած բառերով. «Ազգը Չէ Մեռած, Եւ Անհնա՛ր է Որ Մեռնի...», որովհետեւ այդ բառերուն մէջ ցայտաղբիւրի պէս կայ հեղինակին ամբողջ հաւատքը։

***

Այժմ հայ ընթերցողին ձեռքերուն մէջ կը դնենք այս հատորը։ Բնականօրէն հայկական Եղեռնի մասին կան բազմաթիւ վերլուծումներ։ Թէոդիկի վկայութիւնը իր մասնաւոր տեղը ունի այդ բոլորին մէջ, որովհետեւ հայկականութեան ամենէն բուխ սրտերէն մէկն է ինքը, մահն ու կեանքը կամրջող վերապրողներու այն սերունդին պատկանող, որ յետ-եղեռնեան շրջանին չարունակեց իր որոշադրիչ դերը խաղալ հայ ժողովուրդի վերականգնումի գերմարդկային ճիգին մէջ։

Թէոդիկ այս հատորի հրատարակութենէն եառքը չարունակեց ամէն տարի կանոնաւոր հետեւողականութեամբ եւ տարուէ տարի ճոխացեալ բովանդակութեամբ *Ամենուն Տարեցոյցը* ընծայել իր ժողովուրդին որպէս իր բուռն հաւատքին, տոկուն հայրենասիրութեան եւ անմարելի գրասիրութեան արգասիք։ Պոլսէն եառք ան տարաբախտ հայու յատուկ անհաստատ, թափառական կեանքի, տնտեսական անճոռնի պայմաններու ծանր կացութիւններու մատնուեցաւ Քորֆուի հայկական որբանոցին, Կիպրոսի եւ Փարիզի մէջ, ուր 1928 Մայիս 24-ին, իր մահկանացու կեանքը կնքեց իր վերջին հատորին՝ 1929-ի թիւին ամբողջացումը առանց կարենալ տեսնելու եւ վայելելու։

Իր տարեցոյցները եւ գրչի այլ արտադրութիւնները իր մահկանացու կեանքը փոխակերպեցին անանց կեանքի, գայն չաղախելով հայ դպրութեան անմահ հիւսուածքին հետ։

Թող ներկայ հատորը ընդունուի որպէս ծաղկեփունջ մը կիլիկեան դարաւոր ու տարագիր Ս. Աթոռի այս նոր կայքէն, Անթիլիասէն, ուր Տէր-Զօրի նահատակներու աճիւններուն այստեղ ամփոփեալ ներկայութեան խորագործ զօրութեամբը Թէոդիկի երգած տառապանքը դարձաւ նոր տենչանքի չնչառութիւն իր հաւատացած եւ պաշտած հայութեան վերակենդանութեան յարութենական կեանքին մէջ։

ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵՆԷ ՎԵՐԱԶԳԱԿԵՐՏՈՒՄ*

Ազգային Խնամատարութիւն – Ընդհանուր Տեղեկագիր պարզ, անպաճոյճ եւ ոչ արտաքնապէս այնքան թելադրական խորագրին տակ հատոր մը լոյս տեսաւ 65 տարիներ առաջ կ. Պոլսոյ մէջ։ Վիճակագրական տուեալներու, անուանացանկերու եւ հաշուական տախտակներու խճողումին պատճառով, չատեր հաւանաբար զայն չկարդացին։ Ոմանք պարզապէս թերթատեցին, վստահաբար տպաւորուեցան անոր մանրամասնային ճշգրտութեան օրինակելի պատկերէն։ Բայց աննկատ մնաց ան հայ հասարակութեան կողմէ, մանաւանդ յետ-եղեռնեան նոր սերունդի մօտ։

Վաթսունըհինգ տարիներ սահեցան։ Գիրքն ալ, 512 էջերու մէջ ամփոփուած հսկայ հատոր մը, ապահովաբար սակաւաթիւ տպաքանակով հրատարակուած, մնաց Պոլսոյ գրադարաններուն մէջ եւ հարկ եղած տարածումը չգտաւ մանաւանդ արտասահմանեալ եւ ցիրուցանեալ հայ ժողովուրդի գաւակներուն մօտ։ Բնական երեւոյթ էր այդ։ Զմոռնանք, որ յետ-եղեռնեան այդ շրջանին մանաւանդ, անոնք, մեր ժողովուրդի վերապրած բեկորները, տենդագին եւ տառապագին աշխատանքով լծուած էին իրենց նոր կայքերու մէջ գաղթականի, տարագիրի եւ նոր քաղաքացիի իրենց նորատիպ կեանքը կազմակերպելու, քրտինքով հաց ճարելու, գաղթակայանէն (camps) կամաց-կամաց դուրս գալու, տուն տեղ գտնելու եւ չինելու, գործ ստեղծելու, իրենց գաւակներուն դպրոցական կրթութիւնը ապահովելու, եւ այդ բոլորին հետ զուգորդաբար չարունակելու ապրիլ հայրենազրկութեան դառնութիւնը, վերակոչելու հայրենի աշխարհի եւ հայրենական աւանդու-

* Յառաջաբան, Մատթէոս Մ. Էպլիղաթեան, *Ազգային Խնամատարութիւն,* Ափթիլիաս, 1985, էջ ե-ժթ։

թեանց ու պապենական կեանքի օրերը, հետզհետէ, սակայն բացուելու համար նոր աշխարհներու նորօրինակ կեանքի ձեւերու, լեզուներու, ապրելակերպի, գործելակերպի, մշակութային տարբեր ազդեցութիւններու: Այս բոլորին մէջ վաւերագրական հրատարակութիւններով զբաղիլը սպասելի անգամ չէր կրնար ըլլալ:

Եւ այս հատորն ալ, իր նկարագրած որբերուն պէս որբ մնաց...:

***

Անոր հեղինակը, ինքն ալ այս աշխարհէն որբացաւ եւ երկնային քաղաքացիութեան մէջ մտաւ: Հայ ժողովուրդի ճակատագրական օրերու, ջարդերու եւ ցեղասպանութեան ամենէն իրատես վկաներէն եւ տագնապահար ապրումներուն մասնակիցներէն մէկը եղաւ ան, Մատթէոս Մ. Էպլիղաթեան, Պոլսոյ Իրաւաբանական Համալսարանէն շրջանաւարտ, հայ երկիրն ու հայրենաբնակ ժողովուրդը անձամբ ճանչցած ու ազգային դերակատարութեան մէջ պատասխանատուութեան բաժինով մասնակից հանդիսացած դէմք մը, ինչպէս կը տեսնուի կենսագրական այն ամփոփ, համեստութեան ցօղին տակ թաքնուած պատկերէն, որ իր իսկ գրչին պատուղն է[1]: Որպէս տնօրէն «Ազգային Խնամատարութիւն» անունով ծանօթ հսկայագործ եւ բազմաբեղուն այս կազմակերպութեան, ասոր գործունէութեան վեցամսեայ տեղեկագիրն է որ ան այս հատորով կը ներկայացնէ հայ ժողովուրդին այնպիսի ճշգրիտ, առարկայական տուեալներու վրայ, որոնք որպէս անմոռանալի օրինակաւոր կրնան նմոյշ դառնալ բոլոր ժամանակներու, նման ազգային կազմակերպութեանց համար...:

Իր իսկ նշանակալից գործը մոռացութեան պիտի մատնուած ըլլար, սակայն, եթէ իր զաւակները Տքթ. Մելքոն եւ Մեթր Գրիգոր Էպլիղաթեան, ընտանեկան մասունքի պէս դուրգուրոտ վերաբերումով պահած չըլլային իրենց հօր գրչի տքնաջան այս աշխատութիւնը, որ այնքան խիստ կարեւոր պատմական վաւերաթուղթ մըն է, որ չի կրնար վրիպիլ հայոց արդի պատմութիւնը, մասնաւորաբար յետեղեռնեան շրջանը լրջօրէն ուսումնասիրել ուզող ոեւէ մէկուն սեւեռեալ ուշադրութենէն:

***

Հատորին մասին չատ ըսելիք չունինք, որովհետեւ ան այնքան պերճախօս կերպով կը խօսի իր մասին իր բովանդակութեան յատակ, ճշգրիտ, լայնածիր եւ մանրակրկիտ ճոխութեամբը, որ յաւելեալ ոեւէ բացատրութեան տեղ չի թողուր: Երեւակայեցէք միայն թէ վեցամսեայ այս տեղեկագիրը, ի՛նչ լայն տարածք ունի եւ որքան հաւաստի

[1] *Ազգային Խնամատարութիւն*, էջ ԻԳ:

տուեալներ կ'ընձեռէ ընթերցողին, յատկապէս վէպի ու պատմուածքի կամ բանաստեղծութեան սահմաններէն անդին անցնող ընթերցումի եւ ուսումնասիրութեան ատակ անձերուն: Վէպ մը չէ ան որ միաշունչ ընթերցումի առարկայ դառնայ. բայց վէպերու դուռ բացող աշխարհ մըն է որ ան կը պարզէ ընթերցողին: Հայոց «Որբաչխարհ»ի վէպը չի կրնար գրուիլ առանց այս հատորով լոյսին բացուող իրողութիւններուն եւ ճշմարտութիւններուն, որոնք այնքան թելադրական ոյժ մունին զգալ եւ խորհիլ գիտցող հայուն համար...: Առարկայական, «չոր» նկատուած տեղեկութիւններու այս մեծահատոր գործին տողերու բովանդակային տարողութենէն աւելի՝ ընթերցողներու հոգեմտաւոր աշխարհին մէջ այդ տողերու ընդմէջէն առաջանալիք ապրումներու, գոյավիճակներու հորիզոններն են, որոնց բնական մղումով կը հրաւիրուին բոլոր անոնք որոնք այս հատորին մէջ պահ մը խորանալ փորձեն եւ խորհրդածելու տարուին...:

***

Մենք ամէն գնով փափաքեցանք եւ ջանացինք որ հայկական Եղեռնի, Ապրիլեան նահատակներու 70-ամեակի այս հանգրուանին, հայ նոր սերունդը անդրադառնայ ոչ միայն այն սերունդին որ սպանդին զոհ գնաց, մէկուկէս միլիոն հայ նահատակներու փաղանգին, այլեւ ա՛յն սերունդին, որ հայութիւնը որբութենէ վերատին դէպի ազգութիւն-գիտակցութեան վերադարձնող եւ բարձրացնող վերապրողներու սերունդը եղաւ:

«Որբաշխարհ...»
«Որբահաւաք...»
«Որբանոց...»
«Որբախնամ Մարմին...»
«Տարագրելոց Կայանք...»
«Տարագրելոց Յանձնաժողով...»
«Աղքատախնամ Ընկերակցութիւնք...»
«Նպաստից Յանձնաժողով...»
«Մատակարար Մարմինք...»
«Որբերու Ընդհանուր Միութիւն...»
«Չափահաս Որբերու Միութիւն...»

եւ դեռ յարակից ի՛նչ որակումներ ամենէն ընթացիկ յատուկ անուններն էին մեր պատմութեան 20-ական թուականներուն, յատկապէս 1920-1930 տասնամեակին:

Այսօր, եօթանասուն տարիներ ետք, բնականօրէն այդ բառերը այլեւս չունին այն յաճախանքը մեր լեզուին մէջ, որ անոնցմով կը հեծէր վերապրումի մեր տաժանագին այդ տարիներուն: Բայց բառերը կան մեր գիտակցութեան մէջ գամուած: Ջեն կրնար չըլլալ, քանի

անոնք մեր պատմութեան հետ ընդելուզուած բառեր են եւ պատմութիւնն ալ մեր ներկային մէջ ընդելուզուած դոյութենական ապրում է եւ ոչ պարզ վաւերաթուղթ, արխիւ, արձանագրութիւն ու սոսկ անցեալի յիշատակ։

Մարդկայնօրէն դիտուած՝ ապերախտութիւն, եւ հայկականօրէն նայուած՝ անհաւատարմութիւն պիտի ըլլար մոռացութեան տալ-այն սերունդը, որ իր կեանքին մէջ օրեր ապրեցաւ երբ «օր տեսնել»ու առիթ չունեցաւ։

Օրեր՝ երբ վաղուան յոյսը ա՛լ յանգող ճրագի մը հոգեվարքի բոցկլտումի տմոյն կերպարանք զգեցաւ, հայրութեան եւ մայրութեան կարօտութիւնը տառապանքի ամենադառն զգացումով ապրեցաւ, ընտանեկան երդիքի մը տաքուկ մթնոլորտը հեքիաթի պէս ըմբռնուեցաւ, առանց ճաշակուելու։

Օրեր՝ երբ արաբ ազնիւ ցեղապետի մը տունէն որբը դուրս եկաւ եւ իր ազգութեան օճախին ջերմութիւնը զգաց, կամ 2 կամ 5 ոսկիի դումարով մը «վերագնուեցաւ» եւ կամ նոյնիսկ թրքական որբանոցներու թրքացումի կազմակերպեալ փորձանքէն ու փորձութենէն կրցաւ ճողոպրիլ եւ իր հայրերու դարագնաց ճամբաներուն մէջ վերամտնել։

Օրեր՝ երբ անոնց մայրերը հայրերու վերածուեցան եւ հայրերն ալ երբեմն իրեն համար «խորթ» մայրեր գտան...։

Բայց նոյն այդ սերունդն էր, «Մանկութիւն Ջունեցող Մարդիկ»ը, «Հացի եւ Լոյսի Համար», «Հացի եւ Սիրոյ Համար» տագնապող «նոր» սերունդը, որ հայ վերածնութեան առաջին ծիլերը դրաւ հայոց «փոքր ածու»ին մէջ, երբ «Որբը Տուն Շինեց», երբ «Որբերուն Ձեռքերը» դողացող իրենց չարժումները վերածեցին կերտող, դարբնող արարքներու...։

1920-ական թուականները հայոց որբաշխարհի հոգեբանութեան եւ հոգատարութեան տարրերովն են սնած։ Զինադադարէն ետք, անագորոյն եւ մահաբեր հարուածի թմբիրէն արթնցող հայութիւնը սկսաւ վերստին իր գօտին կապել, իր «բեկորները» որոնել եւ համախմբել, մարմնի ամբողջութիւնը վերստեղծելու աննկուն եւ անպարտելի կամքով։ Տառապանքը ցմրուր ճաշակած գրողներէն չատեր իրենց գրիչները որբերու ողբերգութեան, անոնց խնամատարութեան ջատագովութեան եւ անոնցմով բացուող յուսալից հորիզոններուն նախանձախնդրութեան մելանովը վերսկսան հոսեցնել, եւ սրտառուչ բառերով հայ ժողովուրդի գիտակցութեան մէջ կենդանի պահեցին յարութեան չունչը։

Աքսորն ու բանտը եւ անոնց մէջէն մահուան նախաճաշակը առած Միքայէլ Շամտանճեան, Պէյրութի մէջ հայկական որբանոցներու ծովեզերեայ չարքերուն ի տես կը գրէր, 1926-ին.

«Որբե՞րը.
Անոնք մեր երէկուան աղէտին պտուղն են։ Այնքան ատեն որ այդ որբերը կան, մեր աղէտը կը շարունակուի մեզ համար։
Որբե՞րը.
Անոնք մեր այսօրուան ցաւն են, քանի չենք կրցած ազգին խղճմտանքը հանդարտեցնող ուղղութեան մը մէջ դնել իրենց խնամքը։
Որբե՞րը.
Անոնք մեր վաղուան յոյսերն են, եւ յոյսը մարդուն տարուած կարողութիւն մըն է՝ լաւագոյնին ճաշակը վայելելու համար, բայց անխորհուրդ մարդիկը յուսախաբութեան կը տանի, եւ յոյսին խարկանքը դժնդակ է»[1]։

Թէոդիկի Տարեցոյցներուն էջերը հարստացուցած բայց համեստութեան պատմուճանին մէջ մնացած դէմքերէն մէկը, Յ. Տէր-Յակոբեան, բարացուցիչ զօրութեամբ սա տողերը իր սիրտէն Տարեցոյցի էջերուն կը փոխադրէր։

«Զահանդիչ ուրականին եղկելի խլեակներուն հոգն ազգային ամենասուրբ պարտականութիւնն է որուն՝ ո՛րչափ ալ մօտենանք թանկագին ջերմութեամբ մը, դարձեալ անբաւական կը մնանք անոր պարտադրած հսկայական ու գերագոյն պարտաւորութեան։
«Որբերը, ազգազն այդ նշխարները, որ բարբարոս եաթաղանին եւ գերազնիւ զոհաբերութեան ոգորումէն լուսածնելով՝ կը դեռակերտուին մեր առջեւ, իրաւատէրն են ո՛չ միայն գուրգուրալի սրտահոգութեան մը, այլ եւ երկաթեայ լուծը կը դնեն մեր վիզին, տեւական ու հաստատ կամեցողութեամբ մը զանոնք կեանքին պատրաստելու։
«Անոնք, որդեգիրներ այս մարտիրոս ժողովուրդին եւ ապաւէն բեկորներ անլուր նաւաբեկութեան, ո՛չ միայն ֆիզիքական վերիվայր խնամքի մը արժանի են, այլ ճշմարիտ դաստիարակութեան մը որ սլացք տայ անոնց հոգիին, հրահրէ անոնց սիրտը, ճուլէ կամքերնին եւ զինէ դէպ ի գաղափարն ու գեղեցկութիւնը»[2]։

Նոյն էջին վրայ Թէոդիկ ինք իր սուր գրչով սա կոչը կ՚ուղղէր իր վերապրող եղբայրներուն եւ քոյրերուն.

«Ո՜վ դուք որ բռնի որբութիւնը չապրեցաք եւ անոր հետ՝ մահատագնապ թշուառութիւնը, ակնա՛րկ մը ձգեցէք սա խմբանկարներուն վրայ, համոզուելու համար թէ "որբախնամ" հաստատու-

[1] Թէոդիկ, *Ամէնուն Տարեցոյցը,* Փարիզ, 1928, էջ 404։
[2] Թէոդիկ, *Ամէնուն Տարեցոյցը,* Պոլիս, 1921, էջ 161։

քիւնք ի՞նչ հրաշքներ կը գործեն, եթէ մինչեւ վերջ ձեր լուման չզլանաք անոնց օգտին»:

Հայ վիշտի եւ միանգամայն ընդվզումի ապրումները չեչոօրէն սեւեռող եւ սուրբ կտակի պէս փոխանցող, «Ազատութեան Ճանապարհին» չեփորահար Աւետիս Ահարոնեան նոյն թուականներուն սրտաբուխ, հայրագութ եւ թարմաչունչ ու հաւատքով թրթռացող սա խօսքերը կ'ուղղէր հայ որբերուն, Ճիպէյլի «Թուչնոց Բոյն»ին ուղղած նամակի մը մէջ.

«Դո՛ւք, իմ աստանդական, իմ վտարանդի զաւակներ, Հայաստանի որբուկներ, դուք սիրուն ծիլեր մեր նոր անդաստանի, մեր խորտակուած անտառի հարուստ բողբոջնե՞ր, առաջին ցոլքերը մեր ծագող արշալոյսի, ահա ձեր պատկերն իմ հոգումն է եւ կեանքս՝ ձեր կեանքն է եւ շունչս՝ ձեր շունչը, վասնզի դուք էք հաւատքիս անխորտակելի, անսասան սիւները:

Մեր ազատութեան հզօր երգը ձեր արդար եւ մաքուր շրթներէն պիտի վերստին բորբոջի, ուռճանայ եւ պտղաբերի Հայոց Աշխարհը:

«Շեփորեցէ՛ք, շեփորեցէ՛ք յոյսը հայրենիքի, փառքը հայրենիքի, կարօտը հայրենիքի, դուք իմ Հայաստանի վաղուան բողբոջներ:

Երբ դուք կաք ու այսպէս կաք, Հայ Հայրենիքը կայ ու կ'ապրի»[1]:

Փակելու համար ականատեսներու այս այնքան քաղցրօրէն եւ ուժգնօրէն տրոփուն վկայութիւնները, լսեցէք նաեւ իրենց՝ որբերո՛ւն ձայնը, մանաւանդ երբ ան ուղղուած է Ապրիլեան Նահատակներուն, եւ գրուած՝ Ապրիլ 24-ին օրը.

«Ո՛վ մեր գաղափարի, քաղաքակրթութեան եւ Քրիստոնէութեան ճամբու վրայ նահատակուած սիրելի ծնողներ:

«Այսօր մեր դողդոջ քայլերով մօտեցած Ձեր նահատակութեան յիշատակարանի խորանին առջեւ, կ'ուխտենք որ մենք ձեռք ձեռքի տուած պիտի աշխատինք Ձեր օրինաւոր յաջորդները ըլլալ, օր մը իրականացնել մեր վրայ տածուած յոյսերը եւ Ձեր յիշատակը միշտ անթառամ պահել մեր որբուկի մտքերուն եւ սրտերուն խորքը:

«Ձեր ճագուկները որբեր չեն քանի մարդասէր ձեռնարկներ գոյութիւն ունին»[2]:

***

Այս բոլոր սիրազեղ, գորովագին եւ ներբողական ու յորդորական բառերուն ետին կայ իրականութիւնը, չօշափելի թանձրական իրողութիւնը հարիւր հազարաւոր հայ որբերու, որ տակաւին հարկ եղած գիտական, ուսումնասիրական մօտեցումով եւ ամբողջատեսական, լայնածիր հորիզոնով չէ պատկերացուած: 1919-30 շրջանի հայկական մամուլի օտար մարդասիրական հաստատութեանց եւ կազմակերպութեանց՝ յատկապէս Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցի (Near East Relief) *Ընկերակցութեան արխիւները, տեղեկագիրներն ու թղթակցութիւնները, հայկական տարեցոյցներու (Սուրիահայ, Յունահայ, Ամերիկահայ եւլն.) էջերը, Որբաշխարհի Աստղ ամսագրի այնքան յայտնաբերիչ հաւաքածոյի անհամար գրութիւնները, ջարդերուն հետեւող յուշագրական յօդուածներն ու հայրենակցական միութիւններու տարեգիրքերը եւ դեռ այլ բազմաթիւ վկայութիւններ երբ լուրջ, քննարկական ուսումնասիրութեան ենթարկուին՝ իւրաքանչիւր կրնան սփռել հայոց պատմութեան այդ վճռական էջերին վրայ, այսինքն՝ որբերու համախմբումին, խնամատարութեան, դաստիարակութեան, մարդկային եւ ազգային կազմաւորման եւ դերակատարութեան մասին...:*

Ահա այս տեսակէտէն, անգնահատելիօրէն հարուստ աղբիւր մըն է Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքութեան կողմէ կեանքի կոչուած եւ «Ազգային Խնամատարութիւն» անունին տակ ճանչցուած ու գործած վարչութեան բազմաճիւղ գործունէութեան առաջին վեցամսեակի (1 Մայիս 1919 – 31 Հոկտեմբեր 1919) այս մեծածաւալ տեղեկագիրը: Անոր մէջ, ինչպէս պիտի նկատուի, Ա. մասով նախ ակնարկ մը կը նետուի մինչ անոր կազմութիւնը գործած կազմակերպութիւններու, յանձնախումբերու գործունէութեանց վրայ, սկսեալ Գոնիայէն մինչեւ Պոլիս: Մասնաւորաբար չեշտ կը դրուի Գոնիայի եւ Կ. Պոլսոյ այլազան շրջաններու մէջ կեանքի կոչուած «Նպաստից Յանձնաժողով»ի, «Տարագրելոց Յանձնախումբ»երու, «Հայ Տարագրելոց Կեդրոնական Յանձնաժողով»ի բազմաճիւղ եւ լայնատարած գործունէութեան եւ ի վերջոյ «Հայ Որբախնամ»ի վեցամսեայ աշխատանքին համառօտ պատկերին վրայ:

Երկրորդ մասով է որ կը սկսի բուն գործը: Այստեղ, նախ իրողութիւններու եւ դէպքերու, ժողովներու եւ որոշումներու առարկայական պատկերացումով կը նկարագրուի Ազգային Խնամատարութեան Մարմնի կազմութեան ընթացքը, հովանաւորուած եւ նախաձեռնուած Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան Ազգ. Կեդրոնական Վարչութեան կողմէ եւ նպատակ ունենալով ի մի խմբել բոլոր այն նախընթաց, մասնակի, տեղական ջանքերը, որոնք այլեւս սկսած էին տեղ տալ ճիգի աւելորդ կրկնումներու եւ անհարկի չփոթութիւններու: Հարկ կը տեսնենք այստեղ կարեւոր մէջբերումով մը տալ Ազգային Խնամատարութեան կազմութեան գլխաւոր շարժառիթները, հեղինակին իսկ ականատես եւ դերակատար մասնակցողի յատուկ թարմ տպաւորութիւններով եւ իրողապաշտ մօտեցումով.

[1] *Յուշամատեան Ճիպէյլի Ամերիկեան Որբանոցին* 1920-1925, Պէյրութ, 1969, էջ 200:

[2] *Որբաշխարհի Աստղ*, Ա. Տարի, 1925 Մարտ, էջ 4:

«Որբախնամ եւ Տարագրելոց պաշտօնական անջատ մամիւնեներու քովն ի վեր, գրեթէ հետապնդելով կամ լրացնելով երկուքին ալ նպատակները, իր անկախ գոյութիւնը կը շարունակէր ուրիշ կազմակերպութիւն մը՝ Հայ Կարմիր Խաչը: Եւ այս երեք մարմիներն ալ՝ առանձնապէս դժուարութիւններու կը բաղխէին՝ երբ որբերու եւ տարագիրներու անունով հանգանակութեանց կամ նուիրատուութեանց ձեռնարկէին: Կը պատահէր նոյնիսկ որ այս ուղղութեամբ, այսինքն նիւթական գետնին վրայ, իրարու գործունէութիւնները խաչաձեւէին:

«Հ.Կ. Խաչը գլխաւորաբար կը ձգտէր տարագիրներու, մանաւանդ որբերու առողջապահական սպասարկութիւնը ապահովելու, իր հաշւոյն հիմնելով զանազան դարմանատուներ. իսկ իրեն հասոյթի աղբիւրներ ապահովելու համար բնական է որ կոչում կ՚ընէր ժողովուրդին ազգասիրական տրամադրութիւններուն՝ ինչպէս միւս մարմինները: Այս կերպով ժողովուրդը կը մատնուէր նախընտրութեան մը շուարումին. որո՞ւ ընել իր նուիրատուութիւնը. Որբախնամի՞ն, Տարագրելոցի՞ն թէ Կարմիր Խաչին:

«Ասկից զատ, Պոլսոյ իւրաքանչիւր թաղին մէջ, նոյնիսկ ամենէն փոքր թաղերուն մէջ, կային երեք առանձին առանձին մարմիններ, որոնք նպաստ հաւաքելու եւ գործելու դժուարութիւններ եւ երբեմն ալ խնդիրներ կ՚ունենային: Կային եւ ուրիշ թաղային ինքնակոչ մարմիններ ալ՝ որոնք գործելով որբերու եւ տարագիրներու անունով, ենթակայ չէին ո՛եւէ հսկակշռի:

«Նիւթական այս կնճռոտութիւններուն հետ նկատողութեան պէտք էր առնել նաեւ բոլորովին տարբեր կէտ մը որ ոչ նուազ կարեւոր էր.– համաձայնական թէ տեղական իշխանութիւններու մօտ, տարագիրներու եւ որբերու վերաբերող այլեւայլ խնդիրներու լուծման կամ պէտքերու հայթայթման համար, մէկէ աւելի մարմիններու դիմումը անպատեհութեանց տեղի կու տար. հարկ էր որ նմանօրինակ դիմումներու առթիւ ազգը օտարին ներկայանար միակ վերին պաշտօնական մարմնով մը:

«Այս մէկէ աւելի տեսակէտներով, ահա, ժամանակ էր այլեւս վերջ մը տալու բարեգործական հաստատութեանց անկապակից ու ցրուած վիճակին, բոլոր ոյժերու աշխատակցութիւնը համախմբել եւ կեդրոնացնել միեւնոյն նպատակին շուրջ, նպաստները ստանալ եւ ծախսերը կատարել միեւնոյն աղբիւրէ, ստեղծելով միակ կուռ եւ համապարփակ կազմակերպութիւն մը: Մանաւանդ որ խնայողութեան տեսակէտով ալ այս միութիւնը իր օգուտները կը խոստանար: Այս էր օրուան ընդհանուր պահանջքը»:

Տալէ ետք կազմակերպումի գործին յաջորդական հանդրուանները ու աշխատանքի բաժանման երեսները, հեղինակը յատուկ կերպով կ՚անդրադառնայ որբերու հաւաքման եւ խնամատարութեան համար ձեռնարկուած ազգային հանգանակութեան մեծ գործին եւ կը մէջբերէ հատուած մը այն կոչէն, զոր Խնամատարութիւնը կ՚ուղղէր

հայ ժողովուրդին, «հանուր հայութեան» ներկայացնելով ազգային վերականգնումի հրամայական կարիքը մեծ աղէտէն ետքը: Ազգային միասնութեան եւ այդ օրերու հոգեբանութեան մասին այնքան յուզիչ, բարացուցիչ եւ պերճախօս վկայութիւն մըն է այդ կոչը, զոր չէ կարելի մասնաւոր սեւեռումի տակ չդնել այս ներածական բաժնին մէջ.

«Տո՛ւր ուրեմն, Հայ Ժողովուրդ, – քանի հրամայողական է պահանջը – տո՛ւր Քու լումադ, եւ լիաբո՛ւռն տուր այս անգամ, չափելով մեծութիւնն աղէտին: Քու խնամքդ ու գուրգուրանքդ անպակա՛ս ըլէ եւ գիտցիր տաքցնել հայ սիրտերը հոգեվարք, հայ մարմինն ազազուն: Նայէ՛ անոնց վրայ, վիշտը քու մորթիդ վրայ ա՛նց պէս զգալու համար: Եւ ողորմութիւն չէ՞ տալիքդ. քու պարտքդ է զոր պիտի հատուցանես, ինչպէս պիտի ընէիր ծոցածին զաւկիդ՝ օտարութեան մէջ աղէտակոծ, կամ մէկ ազգականիդ՝ բախտէն ուժգին ապտակուած: Եւ ազգական ու ազգային՝ մէ՛կ բառ, մէ՛կ արմատ չե՞ն միթէ: Ամո՞ք է որ Եղեռնի սարսափներէն հրաշքով ազատող Ազգիդ այդ զաւակները ենթարկուին նոր պատուհասի մը, իրական մահուան. ամո՞ք է որ նո՛յն բազմաչարչար հերոս Ազգին անունն ու արիւնը կրողներս թոյլ տանք որ մեր աչքին տակ սովամահ կորնչին անոնք:

«Զաւակն ես դու, Հայ Ժողովուրդ, այն մեծ Ազգին որ պետական իր կազմը կորուսած օրէն՝ հի՛նգ երկար դարերու ընթացքին՝ գիտցաւ կուրծք տալ բարբարոսներու անվերջ կեղեքմանց եւ փութաց օգնութեան ձեռք կարկառել իննկածին: Ամչնա՛նք այն նզովքէն զոր ապագայ հայութիւնը մեր երեսին պիտի արձակէ. ամչնանք մանաւանդ օտարներու նշաւակ դառնալէ:

«Երազ մը կայ՝ մեր աչքին առջեւ իրականացած: Անոր առթած ուրախութիւնը՝ զգլխելու, գօտեպնդելու, եղբայրացնելո՛ւ է զմեզ, եւ գրգիռ մը ըլլալու՝ որ բանանք մեր քսակները, ա՛յնպէս մտնելու համար Երազի Տաճարէն ներս որ մեր Հայաստա՛նն է...:

«Մարելու վրայ եղող կանթեղին իւղ լեցնել մը պիտի ըլլայ Քուկինդ, Հա՛յ Ժողովուրդ, կանթե՛ղ որ Հայուն ապագայ արեւն է անկասկած: Վասն զի Հայ Մանուկը ապագան է Հայութեան, եւ ապագան՝ յուսածիծաղ»:

Մեծապէս նշանակալից եւ թելադրական էր նաեւ այն պատգամխօսքը, զոր Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքը Զաւէն Արքեպսկ. Տէր Եղիայեան, Հայ Կաթողիկէ Համայնքի Պատրիարքական Փոխանորդ՝ Օգոստինոս Արքեպիսկոպոս Սամեղեանի եւ Հայ Աւետարանական Համայնքի Ազգապետ՝ Վեր. Զենոբ Պէզճեանի հետ միասին կ՚ուղղէր հայ ժողովուրդին որպէս կնքում Խնամատարութեան այս կոչին.-

«Մենք – հոգեւոր պետերս Տաճկահայաստանի – կու գանք աւելցընել թէ անպատսպար եւ անսուաղ մնացած 70,000 որբեր եւ 800,000 տարագիրներ կան դեռ՝ անմիջական խնամքի եւ ձեռնտուութեան ակնդէտ: Լիայոյս ենք որ, այս պարագան ալ նկատի

առնելով եւ կարդալով Ազգ. Խնամատարութեան կողմէ հանուր Հայութեան ուղղեալ սրտագին սոյն կոչը, ամէն անհատ անտեղիտալի պարտք մը պիտի սեպէ բուխսիրտ նպաստի յօժարափոյթ իր մասնակցութիւնը բերել վերոյիշեալ հասցէին, ընդունելով մեր օրհնութեանց հետ՝ տառապահիւծ կարօտեալներու խորին շնորհակալիքը»:

70,000 *որբե՛ր եւ* 800,000 *տարագիրնե՛ր...: Հսկայածիր երեւակայութիւն է հարկաւոր՝ կարենալ ըմբռնելու համար տարողութիւնը հայ ժողովուրդի կացութեան եւ զայն դիմագրաւող համազգական կամքին ու ջանքին: Որպէս պատասխան այս կոչին, հեղինակին իսկ վկայութեամբը* 1919 *Ապրիլ* 11-*էն մինչեւ Օգոստոս, գաղթականութենէ նոր դարձած ժողովուրդի գաւակներէն կը հանգանակուէր* 106,904.56 *օսմանեան ոսկի...*[1]:

Որեւէ բառ ալ աւելորդ է հայ ժողովուրդի վէրքի ինքնադարմանումի եւ իր գոյութեան ինքնավերականգնումի առաքինութեան մասին:

Եւ արդէն գիրքը ինք ամբողջ, իր բոլոր էջերով, անստուեր եւ աներկբայ վկայութիւն է այն երեւոյթին, ըստ որուն հայ ժողովուրդը գերագոյն զոհողութեամբ իր ճիգը ի գործ դրաւ իր վէրքը իր ձեռքերով դարմանելու տեսակէտէն...:

Պէտք է համբերութեամբ եւ հետեւողականօրէն չարունակել ընթերցումը գիրքին, տեսնելու համար թէ ի՛նչ գերմարդկային տարողութեան հասնող ճիգ տարաւ հայ ժողովուրդը որբահաւաքի եւ որբախնամութեան իր աւագ պարտականութեան գծով այդ օրերու հրամայականին ներքեւ:

[1] Այդ օրերուն, Պոլսոյ մէջ տիրող ազգային հոգեբանական կացութեան եւ յատկապէս Ազգային Խնամատարութեան տարած աշխատանքներու մասին Մատթէոս Էպլիղաթեանի մահուան գրած իր յօդուածին մէջ, դարձեալ ականատես եւ ապա եգիպտահայ դարձած Կայծ Կոկանեան կը վկայէ.

«Խնամատարութեան տնօրէնութիւնը ծանր եւ պատասխանատու գործ էր, ուր զիրար կը խաչաձեւէին անձնական, հասարակական, միւթական եւ "քաղաքական" հակադիր հաշիւները: Թրքական պարտութեամբ ձեռք ձգուած երթեւեկի ժամանակաւոր ազատութեամբ եւ Պոլսոյ համեմատական ապահովութեան շնորհիւ, մայրաքաղաք թափած էին մերկ ու բոկոտն գաղթականներու բազմութիւններ, նաեւ լեռներէ, ձորերէ, թրքական տուներէ ու որբանոցներէ հասարուած բազմահազար որբեր:

«Չորս տարուան անպատմելի զրկանքներու ու տառապանքներու մէջ, անոնք գրեթէ կորսընցուցած էին մաքուր բարքերն ու աւանդոյթները. մասնաւորաբար գաղթականները դարձած էին պահանջկոտ, անկարգապահ, բիրտ եւ անկիրթ: Բոլորը պէտք էր տեղաւորել, կերակրել եւ վերակերտել հայկականութիւնը անոնց մէջ:

«Ի պատիւ պոլսահայութեան պէտք է յայտարարել, որ այդ պատմական վայրկեանին՝ պատշաճ բարձրութեան վրայ գտնուեցաւ ան եւ իր սիրտն ու քսակը լայն բացաւ դժբախտներուն փրկութեան համար»: (*Արեւելք*, Հալէպ, 1960, 21-22 Նոյեմբեր):

Թէ՛ կ. Պոլսոյ եւ թէ՛ գաւառներու մէջ թափուած ջանքերու, կազմակերպուած որբանոցներու, անոնց մէջ պատսպարուած որբերուն, անոնց համար յանձն առնուած կամաւոր ծառայութիւններուն, անոնց սիրոյն ծախսուած գումարներու ցուցակներն ու տախտակները աւելի խօսուն են քան որեւէ ճառ, քարոզ, գրական պատկերացում կամ վիպային ներկայացում:

Բնականօրէն այստեղ, սա սեղմ տողերուն մէջ կարելի չէ անդրադառնալ այս գիրքի բազմաբովանդակ նիւթերուն եւ անոնց պատմական արժէքներուն: Բայց չենք ալ կրնար աննկատ թողուլ այն հիմնական ճշմարտութիւնը, որ հայ ժողովուրդը իր սեփական միջոցները գերագոյն աստիճանի զոհողութեան ոգիով եւ չափերով ընծեռեց ի խընդիր իր յետ-եղեռնեան շրջանի վերազարթօնքին:

Առհասարակ տիրող մտայնութիւնը այն է եղած, որ հայ որբախընամի գործը յառաջ տարուած է օտար միսիոնարական կամ բարեսիրական կազմակերպութիւններու եւ հաստատութիւններու միջոցաւ: Կասկած չկայ, որ անոնց նպաստը չատ մեծ եղած է հայութեան վերանորոգեալ կեանքի զարգացման ընթացքին մէջ: Ամերիկեան, տանիմարքական, գուիցերական, ֆրանսական, գերմանական եւ այլ եւրոպական նման միութիւններ եւ հաստատութիւններ չատ երախտաւոր ժան գործ են կատարած: Հայութիւնը երբեք չի կրնար մոռնալ անոնց բարիքը այս տեսակէտէն: Բայց նոյն ատեն պէտք չէ աչքաթող կամ մտահան ընել այն պայծառ երեւոյթը, որ հայ ժողովուրդի վերապրող սերունդը իր սեփական ճիգը ունեցաւ որպէս վերականգնումի գլխաւորագոյն ազդակ եւ միջոց: Ոչ միայն Պոլսոյ եւ գաւառներուն մէջ, այլեւ Հալէպի, Լիբանանի, Յունաստանի, Ֆրանսայի եւ այլ երկիրներու մէջ հայութիւնը անչափելի տարողութեամբ եւ իր տկարացեալ կարողութիւններու եւ սահմանափակեալ կարելիութիւններու անսակարկ ընծայումով վճռական դեր խաղաց իր վերազարթօնքի չարժումին մէջ: Յաւին դէմ դարմանումի, ցեղասպանութեան դէմ վերակենսաւորման, անարդարութեան դէմ չարքաշ ու պարկեշտ, ձեռներէց եւ տոկուն աշխատանքի պայքարով ան ինքզինք վերագտնելու, իր կեանքը վերաշիներու եւ հետզհետէ իր ազգային առողջութիւնը վերակազմելու մարզերուն մէջ բացառիկ նշանակութեամբ դեր խաղաց:

Այս գիրքը ամենէն չօշափելի, համոզիչ, հպարտացուցիչ եւ հրահանգիչ վկայութիւններէն մէկն է այդ ազգային սեփական տոկունութեան, որ կռուանն է եղած մեր գոյատեւման եւ զոր երբեք պէտք չէ հեռացնել մեր միտքերէն, մանաւանդ նոր սերունդի գիտակցական իրատես եւ իրաւախոհ հայեացքէն եւ մտասեւեռումէն:

Հայկական Ցեղասպանութեան 70-ամեակին առիթով Մեր կողմէ սոյն գիրքին վերահրատարակման գլխաւորագոյն նպատակն է ապացուցումը այս հպարտառիթ ճշմարտութեան: Բնականօրէն, պատմութեան համար, անցեալի ճշմարտութիւնը հետախուզելու եւ զայն լոյսին տակ բերելու կոչուած ուսումնասիրող գիտնականներուն համար առատ նիւթ կայ այս գիրքին մէջ: Անոր վերահրատարակումը մեծ բարիք մըն է այս տեսակէտէն: Բայց մեր ամբողջական նպատակը այդ չէ, այլ՝ ատոր հետ միասին եւ անկէ աւելի՝ տալ հայ նոր սերունդին անհերքելի փաստը հայ ժողովուրդի ներքին տոկունութեան, դիմացկունութեան, վերապրումի կամքին, որ հազարամեակներու դարբնումով է կռանուած եւ որուն վերջին ու սքանչելի վկայութիւնը յետեղեռնեան շրջանին հայութեան յարութեան հրաշքն է, մեր օրերու վերածաղկումը ի Մայր Հայաստան եւ ի սփիւռս աշխարհի:

Գիտական ամուր տուեալներով եւ ազգային նախանձախնդրութեամբ Մատթէոս Էպլիղաթեանի կողմէ կեանքի կոչուած վեցամսեայ այս տեղեկագիրը լաւագոյն դասագիրքն է հայ ժողովուրդի վերապրումի կամքին դասը սորվիլ ուզող հայուն եւ օտարին համար:

Որքա՜ն հայ մարդիկ, դեռ այսօր ապրող հայ անձեր այս գիրքի պահած որբերու ցանկերուն մէջ պիտի գտնեն հայր մը, եղբայր մը, մայր մը, քոյր մը, ազգական մը, կամ ազգակից մը: Վերապրողներու այս ցուցակները պիտի միանան անհերքելի այն փաստերուն, որոնց դիմաց ալ ոչ ոք կրնայ համարձակիլ — իր մարդկային պարկեշտութիւնը չծախելու պայմանով — մերժել եւ կամ ուրանալ ցեղասպանութեան դառն, բայց սուրբ իրականութիւնը:

Մեր սպասումն է, որ այս հատորը լա՛յն տարածում գտնէ հայ ընտանիքներուն մէջ, որպէսզի հայ ծնողներ կարենան իրենց զաւակներուն պատմել թէ ո՞ւր էին իրենց հայրերը 70 տարի առաջ եւ ո՞ւր են հիմա իրենք, եւ թէ՝ եթէ այդ դասը լաւ սորվինք, ինքնակամ, ինքնավստահ ոգիով մեր գերագոյնը ընենք միասնական ոգիով, ո՞ւր կրնանք հասնիլ գալիք տարիներուն...:

Մշտավառ ճրագ մըն է այս գիրքը ոչ միայն անցեալին վրայ լոյս սփռող, այլ նաեւ մեր ներկայի եւ գալիքի ճամբաներուն վրայ ճառագայթ ցանող...:

ԿԵԱՆՔԻՍ ԱՄԵՆԱԴԺԱԽՏ ՕՐԸ ԵՒ ԵՐՋԱՆԿՈՒԹԵԱՆՍ ՐՈՊԷՆ*

Մեր պատանութեան օրերուն, դեռ ժառանգաւոր սան դպրեվանքի, յափշտակութեամբ եւ խանդավառ ու յուսատենչ հոգիներու յատուկ ոգեւորութեամբ կարդացեր էինք Գարեգին Կթղ. Յովսէփեանի այս յուշագրական վկայութիւնը: Դեռ ազգային գիտակցական լայն հորիզոններու չբացուած՝ զգացեր էինք մեր ժողովուրդի պատմութեան ճակատագրական այդ օրերու մթնոլորտը, մեզի համար դեռ անմատչելի երեւցող եւ գիտնականի ու քարոզիչի բացառիկ պատմուճանին մէջ պատգամախօսի պատկառելի կերպար զգեցած հայրապետին այս եզակի գրութեան մէջէն:

Եզակի՝ որովհետեւ մեզի համար այդ օրերուն Գարեգին կաթողիկոս ծանօթ էր առաւելաբար մշակոյթի մարդու՝ դասախօսի, քարոզիչի, գիտնական-բանասէրի իր տիրական գիծերով, որովհետեւ թէ՛ իր կենդանի խօսքին եւ թէ՛ գրաւոր վաստակին մէջ յուշագրական տողերը քիչ էին, աննշմարելի ըլլալու չափ:

Այսօր, մեր ժողովուրդի վերածնութեան այս օրերուն, երբ ազգային գիտակցութեան նոր պրկումով մը նոր կենսունակութեան չարժում կայ հայութեան ծոցին մէջ, ի Մայր Հայաստան եւ ի սփիւռս աշխարհի, Գարեգին Վեհափառի այս վկայագրութիւնը հայ ժողովուրդի պատմութեան որոշադրիչ մէկ շրջանին եւ հայ կեանքի վճռական մէկ պահին ու ազգային հոգեխառնութեան մասին՝ իւրայատուկ խմաստ եւ գրաւչութիւն կը զգենու:

Ծանօթ իրողութիւն է, որ Սարտարապատի դարձակէտ-ճակատամարտին ոգեշնչող եւ գօտեպնդող դէմքերէն մէկն է ան, որուն

* Յառաջաբան Գարեգին Կթղ. Յովսէփեանի համաձուռ գործին, Ափթիլիաս, էջ 5-10:

մասին Անկախ Հայաստանի վարչապետներէն եւ այդ օրերուն ամենէն պերճախօս վկայագիրներէն մէկը՝ Սիմոն Վրացեան՝ կ՚ըսէ.

> «Էջմիածնի միաբան գիտնական Գարեգին Եպս. Յովսէփեանը, իբրեւ նոր ժամանակի Ղեւոնդ Երէց... շրջում է մի մասից միւսը եւ իր հրաշունչ ճառերով բարձրացնում է զօրքի տրամադրութիւնը: Կրկնւում էին Վարդանանց պատմական օրերը...»[1]:

Հայ ժողովուրդի համայնական պայքարի եւ զոհական դիտակցութեամբ տարած գոյամարտի որպէս դին չահուած անկախութիւնը, Մայիս 28-ին Անկախ Հայաստանի հռչակումով, յոյսի նոր հորիզոններ եւ վերապրումի ու վերականգնումի յատուկ ծանր, տառապագին աշխատանքի նոր դաշտեր բացաւ հայ ժողովուրդին համար: Երկամեայ Անկախ Հայաստանի պետութեան տարած գերմարդկային ճիգերուն Գարեգին Յովսէփեան բերաւ իր լիառատ եւ անսակարկ սպասաւորութիւնը՝ գիտական, հնախուզական եւ դաստիարակչական ու մշակութային մարզերուն մէջ:

Անկախ Հայաստանի արշալոյսին իր հերոսական ներկայութիւնը Սարտարապատի դաշտին վրայ՝ չարունակուեցա՛ւ նոր պետութեամբ հովանաւորուած հայ կեանքին մէջ անխափան հետեւողականութեամբ, մինչեւ վերջալոյսը Հայաստանի Անկախ Հանրապետութեան, երբ դարձեալ զինք կը գտնենք ուրիշ վճռական եւ այս անգամ ողբերգական վերջաւորութեամբ կնքուած գոյապայքարի մը՝ Կարսի ճակատամարտին վրայ...:

Այդ օրհասական օրերու իր յուշերն ու ապրումները, հետագային, 1943-ին, ան գրի առաւ եւ հրատարակեց Ամերիկայի Պայքար օրաթերթի Նոր Տարւոյ Բացառիկին մէջ, ուրկէ արտատպուեցաւ եւ 1945-ին գրքոյկի ձեւով ալ լոյս տեսաւ Գահիրէի մէջ Անդաստան Հայ Մտքի ժողովրդական մատենաշարին մէջ:

Անգտանելի հատորիկ մըն է այժմ այդ մէկը: Բայց կարելի չէր այս վկայութիւնը մոռացութեան մէջ թաղուած տեսնել: Ուստի, Հայաստանի անկախութեան ստեղծման 64-րդ տարեդարձին, Մայիս 28-ի յատուկ տօնախմբութեան առիթով, մեծապէս չահեկան եւ օգտաւէտ նկատեցինք անոր վերահրատարակութիւնը, դարձեալ առանձին գրքոյկի մը ձեւին տակ:

***

Մեր խոր բաղձանքն է եւ յատակ նպատակը, որ հայ նո՛ր սերունդը իր ժողովուրդի նորագոյն շրջանի այնքան վճռադրոշմ օրերը ճանչնայ ո՛չ որպէս թիւ ու թուական, ընդհանրացեալ ձեւով պատկերացուած դէպքերու շղթայ, այլ՝ հաղորդուի անոնց յատուկ մթնոլորտին եւ զանոնք ապրող մարդերու ապրումներուն՝ տեսիլքներուն, ճգտումներուն, ջանքերուն, տագնապներուն, յոյսերուն, յուսաբեկումներուն, վերականգնումներուն, ոգորումներուն, երազներուն, մէկ խօսքով՝ միս ու ոսկորով ապրուած կեանքին հետ:

[1] *Հայաստանի Հանրապետութիւն*, Պէյրութ, 1958, էջ 139-140,:

Այդ կեանքին բաբախուն վկաներէն մէկն է Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեանը, ինչպէս կը վկայեն այս տողերը, թելադրականութեամբ այնքան հարուստ խորագրի մը ներքեւ. Կեանքիս Ամենաժրաքախտ Օրը եւ Երջանկութեանս Րոպէն:

Իր սրտին տրոփը կայ այս տողերուն մէջ: «Կենալ եւ մահու», «լինել թէ չլինել»ու թելին վրայ ապրուած անդրհանքը, անձկութիւնը եւ անոնց մէջէն յայտնուող քրիստոնէական հաւատքն ու հայրենասիրութիւնը այնքան վաւերական են, անմիջական տաք արտաբերումով, որ չեն կրնար անտարբեր թողուլ ոեւէ մէկը, որ հայու արիւն ունի իր երակներուն մէջ: Գիրի ու գրչի, բեմի ու խորանի, մատենադարանի եւ թանգարանի մարդ՝ ան թողուց իր փառքը չինող այդ բոլոր տուեալները եւ հետեւեցաւ իր արեան ձայնին, հայրենիքի կանչին, եւ՝ թողնելով գիր ու գրիչ, բեմ ու խորան, մատենադարան ու թանգարան, ձեռագիր ու խաչքար՝ ան նետուեցաւ դաշտ, զէնքին դիմաց եւ հայ զինուորի կողքին, իր հայրերէն ժառանգուած նուիրական պարտքը կատարելու «վասն հաւատոյ եւ վասն հայրենեաց», ինչպէս ըսեր էին ու պատգամեր՝ իր «արի արանց» հայրերը:

Անկախ Հայաստանի գիտական-համալսարանական կեանքին լծուած այս «եռամեծ» վարդապետը եւ «բանիբուն» քարոզիչը՝ ի՛նք՝ կը նկարագրէ այն մեծ ոգեւորութիւնը եւ բազմեռանդ գործունէութիւնը, որոնցմով տարուած էին Հայաստանի ղեկավար դէմքերը.

> «Մեր սիրտը խայտում էր ցնծութեամբ, լցուած մեր ժողովրդի մտաւոր, հոգեւոր եւ մշակութային կեանքի վերածնութեան տեսիլքով: Լայն եւ ընդարձակ էր հորիզոնը բոլոր մտաւոր, գիտական, գեղարուեստական աշխատաւորների համար»:

Երեւանի մէջ այսպէս զգացող, մտածող ու տեսնող եւ համալսարանի մէջ իր հայ հնագիտութեան եւ մանրանկարչութեան դասաւանդութեանց նօթերը պատրաստելով զբաղող անձը յանկարծ Կարսի օրհասական ճակատամարտի դաշտին վրայ նետուած՝ տարբեր մարդ մը զգաց ինքզինք.

> «Այլեւս գիտութիւն, մանրանկարչութիւն, կեանքի քաղցրութիւն եւ երազներ ի սպառ անհետացել էին հոգուս միջից: Կեանքիս վերջին րոպէն է. պիտի մեռնիմ...: Բայց զարմանալի է, երկիւղի եւ սարսափի փոխարէն, հոգուս մէջ երջանկութեան զգացումն է բարձրանում: Պիտի մեռնիմ բայց երջանիկ եմ. *Երջանիկ եմ, որ*

հեռանում եմ կեանքիս ամենաանուիրական րոպէէն, երբ իմ պարտքն եմ կատարում դէպի իմ հայրենիքը, դէպի իմ ժողովուրդը»:

***

Ահաւասի՛կ ոգին, ապրո՛ղ ոգին, գործո՛ղ ոգին անկախութեան այդ օրերուն Սարտարապատէն մինչեւ Կարս...: Այդ ոգի՛ն է հայութեան կենդանութեան մչտաբուխ աղբիւրը եւ յաղթանակի գաղանիքը: Օրերը կ՚անցնին, դէպքերը նոր դարձուածք կ՚առնեն, կացութիւնները կ՚այլափոխուին: Բայց ոգի՛ն է որ պատմութիւն կը չինէ զայն հիւսելով դէպքերու, սխրագործութիւններու, իրագործումներու, ըտեղծագործութիւններու թելերով: Ոգին պատմութիւն կը չինէ, բայց ինք պատմութիւն չի դառնար: Կ՚անդրանցնի պատմութիւնը: Մարդիկ ու վայրեր անուն կը փոխեն, բայց ոգին կը մնայ նոյնանուն եւ յաւերժանուն:

Ահա այդ ոգին է որ այս էջերէն կը հոսի դէպի մեզ ու դէպի անոնք, որոնք մեզմով բայց մեզմէ ետք պիտի դան նո՛ր գիծեր եւ գոյներ աւելցնելու դարահիւս այն կեանքին, որ հայութեան ինքնօրէն ու ստեղծագործ ներկայութիւնն է աշխարհի մէջ եւ Աստուծոյ աչքերուն ներքեւ:

1918-ի Հայաստանը կը չարունակուի՛ այսօր: Ուրիշ, խորհրդային անունի տակ, նո՛յն Հայաստանն է որ նո՛ր ընձիւղումներով, ծլարձակումներով ու պաղաբերութեամբ կեանք եւ իմաստ կուտայ նոյն ոգիին: Ազգերու պատմութիւնը այսպէս չղթա՛յ է: Օղակները փոփոխական են. երբեմն կը կտրուին, երբեմն կը փոչոտին, մերթ կը նուազին, մերթ կը ժժգունին: Ոգի՛ն է թելը միութեան եւ զօրութեան: Եւ ոգին պէ՛տք է մնայ ոսկի՛, անժանգ եւ անժանգելի...: Ո՛ւր եւ ի՛նչ ալ ըլլայ զայն իր հոգիին մէջ ապրող մարդը:

Սփիւռքն ալ այդ թելին վրայ կեանքի չունչ ունեցող օղակ մըն է: Եւ այս անծայրածիր տարողնումի տարապայմանօրէն դժուարին կացութիւններու մէջ ապրող հայերս ամենէն աւելի պէտք ունինք այդ ոգիի հաղորդութեան:

Թող այս գրքոյկը դառնայ հաղորդութեան մասնիկ համայնական հայ հոգիէն Գարեգին Կաթողիկոսի հոգի-դրչով սմէն մէկ հայու հոգիին իջնող: Թող այդ հոգիներուն մէջ ան դա նայ ո՛յժ, կի՛րք, մղո՛ւմ, պրկո՛ւմ, նուիրումի ու զոհաբերութեան նոր ձեւերով եւ ստեղծագործական արարքներով հայութեան կեանքին բերելու համար նո՛ր գոյն, նո՛ր գիծ, նո՛ր չունչ, նո՛ր տեսիլք՝ հոգեկան եւ յաւերժական Հայաստանին, մէկ ու միասնական հայ ժողովուրդին պատուին, փառքին եւ յաղթանակին համար: